

СЕРГІЙ ПЛОХІЙ

ЯЛТА

ЦІНА МИРУ

— Важлива і своєчасна переоцінка міфів,
які панували занадто довго —

ЕНТОНІ БІВОР

КЛУБ
СІМЕРНОГО
ДОЗВІЛЛЯ

— *Важлива і своєчасна переоцінка міфів,
які панували занадто довго —*

ЕНТОНІ БІВОР

SERHII PLOKHY

YALTA

THE PRICE OF PEACE

VIKING

СЕРГІЙ ПЛОХІЙ

ЯЛТА
ЦІНА МИРУ

УДК 93/94
ПЗ9

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Перекладено за виданням:

Plokyh S. Yalta. The Price of Peace / Serhii Plokyh. — New York: Viking, 2011. — 480 p.

Переклад з англійської *Надії Коваль*

В оформленні обкладинки використано фото:

Yalta_Conference_1945_Churchill,_Stalin,_Roosevelt; суспільне надбання
(Public Domain), <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=40547477>

Дизайнер обкладинки *Анастасія Попова*

Популярне видання

ПЛОХИЙ Сергій

Ялта. Ціна миру

Керівник проекту *С. І. Мозгова*
Відповідальний за випуск *А. В. Альошичева*
Редактор *Н. Я. Радченко*
Художній редактор *А. О. Попова*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *Р. С. Маринич*

Підписано до друку 12.02.2019.
Формат 60х90/16. Друк офсетний.
Гарнітура «HeliosCond». Ум. друк. арк. 26.
Наклад 4000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61052, м. Харків, вул. Різдва, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com

ISBN 978-617-12-6488-5 (PDF)

© Serhii Plokyh, 2010
© Nemirol Ltd, видання українською мовою,
2019
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад і художнє оформлення, 2019

Пам'яті батька

Завданням, друзі мої, є мир. І не тільки завер-
шити цю війну — покласти край усім війнам.

Франклін Делано Рузвельт

ЗМІСТ

Мапи.....	10
Ілюстрації до книги	17
Слово до українського читача	36
Вступ	37
ЧАСТИНА I. ОПЕРАЦІЯ «АРГОНАВТ».....	43
Розділ 1. Подорож президента	44
Розділ 2. Зустріч на Мальті	60
Розділ 3. Царський курорт	74
Розділ 4. Червоний дракон.....	89
ЧАСТИНА II. САМІТ ВОЙОВНИКІВ	101
Розділ 5. Возз'єднання «Великої трійки»	102
Розділ 6. Зимова офензива.....	112
Розділ 7. Німецьке питання	123
Розділ 8. Воснна здобич	132
ЧАСТИНА III. НОВИЙ СВІТОВИЙ ПОРЯДОК.....	143
Розділ 9. Рада Безпеки	144
Розділ 10. Тінь фюрера	154
Розділ 11. Розподіл Балкан.....	163
Розділ 12. Битва за Польщу	175
Розділ 13. Що сказали б українці?.....	187
ЧАСТИНА IV. ДИПЛОМАТИЧНА ШАХІВНИЦЯ.....	199
Розділ 14. Несуверенні нації.....	200
Розділ 15. Польський пат	212
Розділ 16. Трагедія Дрездена.....	222
Розділ 17. Далекосхідний бліц.....	230
Розділ 18. «Союзники не повинні обманювати».....	242

ЧАСТИНА V. ШЛЯХИ КОМПРОМІСУ	251
Розділ 19. Капітуляція на польському фронті	252
Розділ 20. Доля Німеччини	262
Розділ 21. Визволена Європа	271
Розділ 22. Присмерк імперії	279
Розділ 23. Таємні домовленості	290
Розділ 24. Військовополонені	297
ЧАСТИНА VI. ДУХ ЯЛТИ	309
Розділ 25. Остання вечерея	310
Розділ 26. На фініші	317
Розділ 27. Дні надії	327
ЧАСТИНА VII. НАБЛИЖЕННЯ БУРІ	337
Розділ 28. Східна Європа	338
Розділ 29. Шпигунські війни	349
Розділ 30. Розігруючи ялтинську карту	360
Розділ 31. Після Рузвельта	369
Епілог	380
Подяки	392
Примітки	394
Епілог	413
Про автора	414

МАПИ

Мапа № 1: Зимовий наступ Червоної армії, січень 1945 р.

Мапа № 2: Окупація союзниками Німеччини.

Мапа № 3: Нові кордони Польщі.

Мапа № 4: Радянська сфера впливу у Східній Європі після 1945 р.

Мапа № 5: Радянська територіальна експансія на Далекому Сході.

Мапа № 6: Крим, 1945 р.

ЗИМОВИЙ НАСТУП ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ, СІЧЕНЬ 1945 Р.

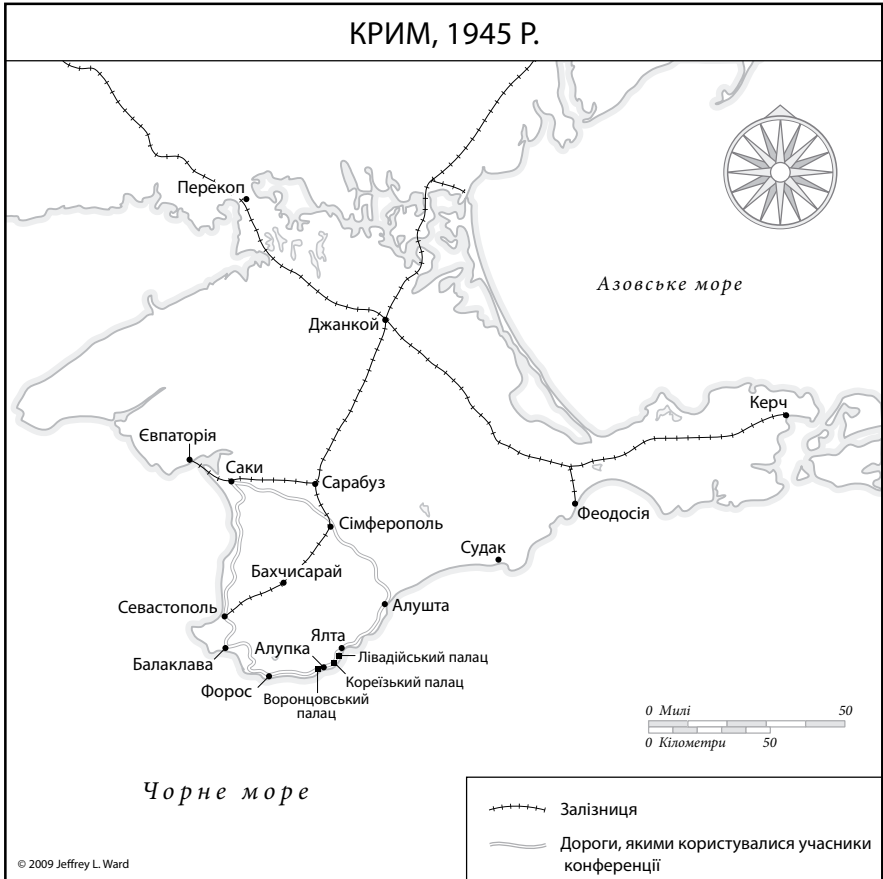

РАДЯНСЬКА СФЕРА ВПЛИВУ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ ПІСЛЯ 1945 Р.

РАДЯНСЬКА ТЕРИТОРІАЛЬНА ЕКСПАНСІЯ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ

ІЛЮСТРАЦІЇ ДО КНИГИ

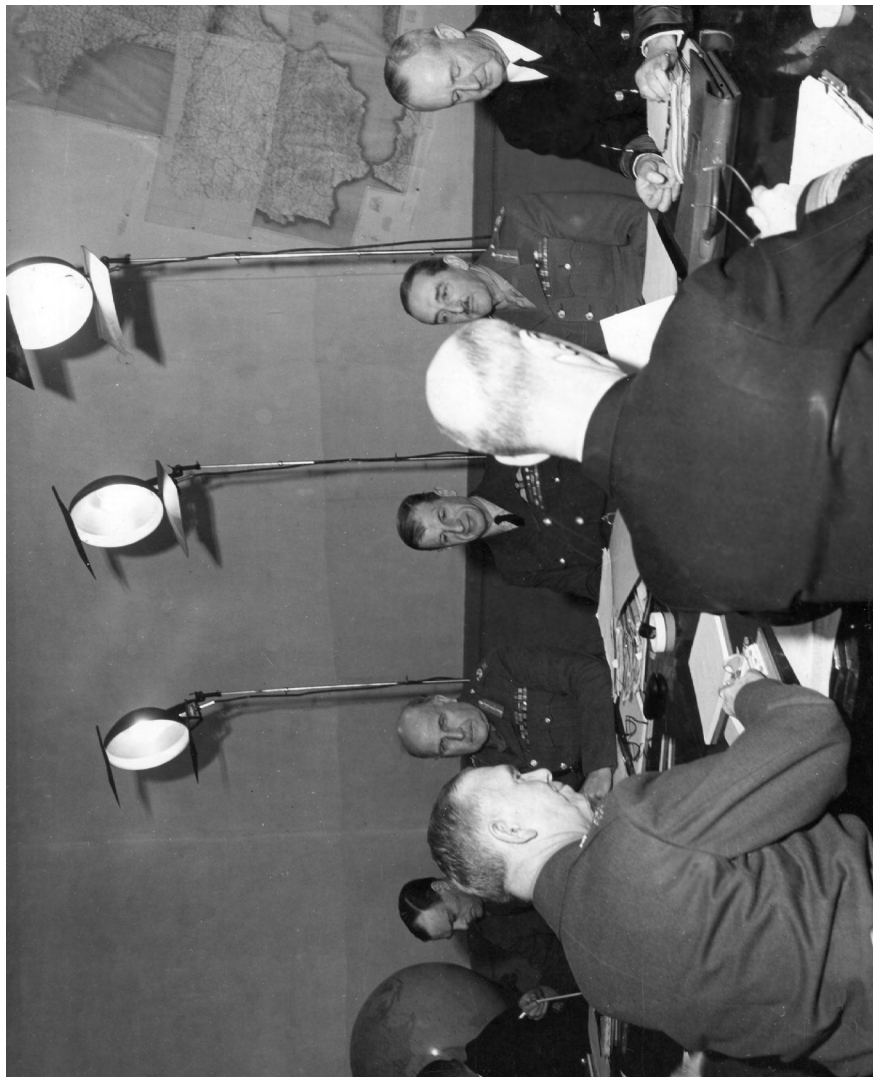
Іл. 1. Очікуючи прибуття президента Франкліна Рузвельта на Мальту 2 лютого 1945 р. (зліва направо): державний секретар США Едвард Р. Стеттініус, постійний заступник міністра закордонних справ Великої Британії Александр Кадоган і посол США в Москві Аверелл Гарріман.

Президентська бібліотека Франкліна Делано Рузвельта

Іл. 2. Франклін Рузвельт і Вінстон Черчилль на палубі пришвартованого у гавані Валетти корабля «Квінсі», Мальта, 2 лютого 1945 р. Попри те, що ця світлина створює враження тісного співробітництва, Рузвельтові вдалося уникнути будь-яких серйозних переговорів із Черчиллем протягом односторонньої зупинки на Мальті.

© Bettmann/Corbis

Іл. 3. Британські й американські військові командири: фельдмаршал Алан Брук (другий справа), обабіч нього маршал Королівських повітряних сил Чарльз Портал (справа) та адмірал флоту Ендрю Каннінгем (зліва), навпроти — генерал армії США Джордж К. Маршалл та адмірал флоту США Ернест Дж. Кінг (спліною до камери). Їхні бурхливі триденні консультації на Мальті закінчилися цілковитою перемогою американських планів щодо ведення кампанії союзників у Західній Європі.

Президентська бібліотека Франкліна Делано Рузвельта

Іл. 4. Стоплений, але активний, президент Рузвельт розмовляє зі своїм чільним радником Гаррі Гопкінсом після приземлення на авіабазі Саки в Криму 3 лютого 1945 р. Радянський комісар закордонних справ В'ячеслав Молотов стоїть зліва від них, поруч із Гопкінсом.

Президентська бібліотека Франкліна Делано Рузвельта

Іл. 5. Жінки становили значну частину робочої сили, яку організувала сталінська таємна поліція для підготовки до Ялтинської конференції. На цій світлині показано, як вони несуть вантаж перед Лівадійським палацом, у якому поселилась американська делегація.

Бібліотека Франкліна Делано Рузвельта

Іл. 6. Президент Рузвельт проводить зі своїми радниками у Лівадійському палаці педредконференційну зустріч, яку підслухали радянці. Зліва направо: Стеттінус, Кінг, Маршалл, Гарріман, адмірал флоту Вільям Д. Легі та Рузвельт.
Національне управління архівів та документації

Іл. 7. Йосип Сталін відвідує Рузвельта в Лівадійському палаці 4 лютого, до офіційного початку конференції. Володимир Павлов, перекладач Сталіна, сидить праворуч, спиною до камери. Справа від Павлова (ледь помітний) Чарльз Е. Болен, перекладач Рузвельта.

© Bettmann/Corbis

Іл. 8. Зустріч Сходу і Заходу. Андрій Вишинський, заступник Молотова та безжалюсний прокурор Сталіна під час показових судилищ 1930-х рр., вітає Черчилля перед початком конференції. Справа від Вишинського — майор Артур Герберт Бірс, перекладач Черчилля. Гарріман, Кадоган і британський міністр закордонних справ Ентоні Іден (стоїть) перебувають на задньому плані ліворуч.

Державний архів Російської Федерації

Іл. 9. Пленарне засідання конференції в Лівадійському палаці. Обличчям до камери (зліва направо): Молотов, Сталін, Павлов (ледеь помітний), заступник комісара закордонних справ СРСР Іван Майський, радянський посол у Вашингтоні Андрій Громико, Лей, Г. Фріман Метьюз із Державного департаменту США (у другому ряду), Стеттінус, Алджер Гісс із Управління спеціальних політичних справ Державного департаменту (у другому ряду), Рузвельт, Болен та директор Управління військової мобілізації Джеймс Бірнс. Поряд із Бірнсом члени британської делегації: Кадоган (ледеь помітний), Іден, Черчилль, Бірс (спиною до камери), Едвард Бріджес із Британського міністерства закордонних справ (спиною до камери) та посол Великої Британії в Москві Арчибальд Кларк Керр.

© Bettmann/Corbis

Іл. 10. Зустрічі міністрів закордонних справ та їхніх підлеглих відбувалися по черзі в кожній із трьох резиденцій. На цій світлині радянський фотограф зафіксував зустріч міністрів закордонних справ на віллі Воронцова, де мешкала британська делегація. Обличчям до камери сидять (зліва направо) радянський посол у Лондоні Федір Гусев, Вишинський, Молотов, Сергій Голунський, перекладач Молотова, та Громико. Стеттінус, Гіс, Іден, Бірс та Кадоган перебувають серед делегації союзників, спинами до камери.

Державний архів Російської Федерації

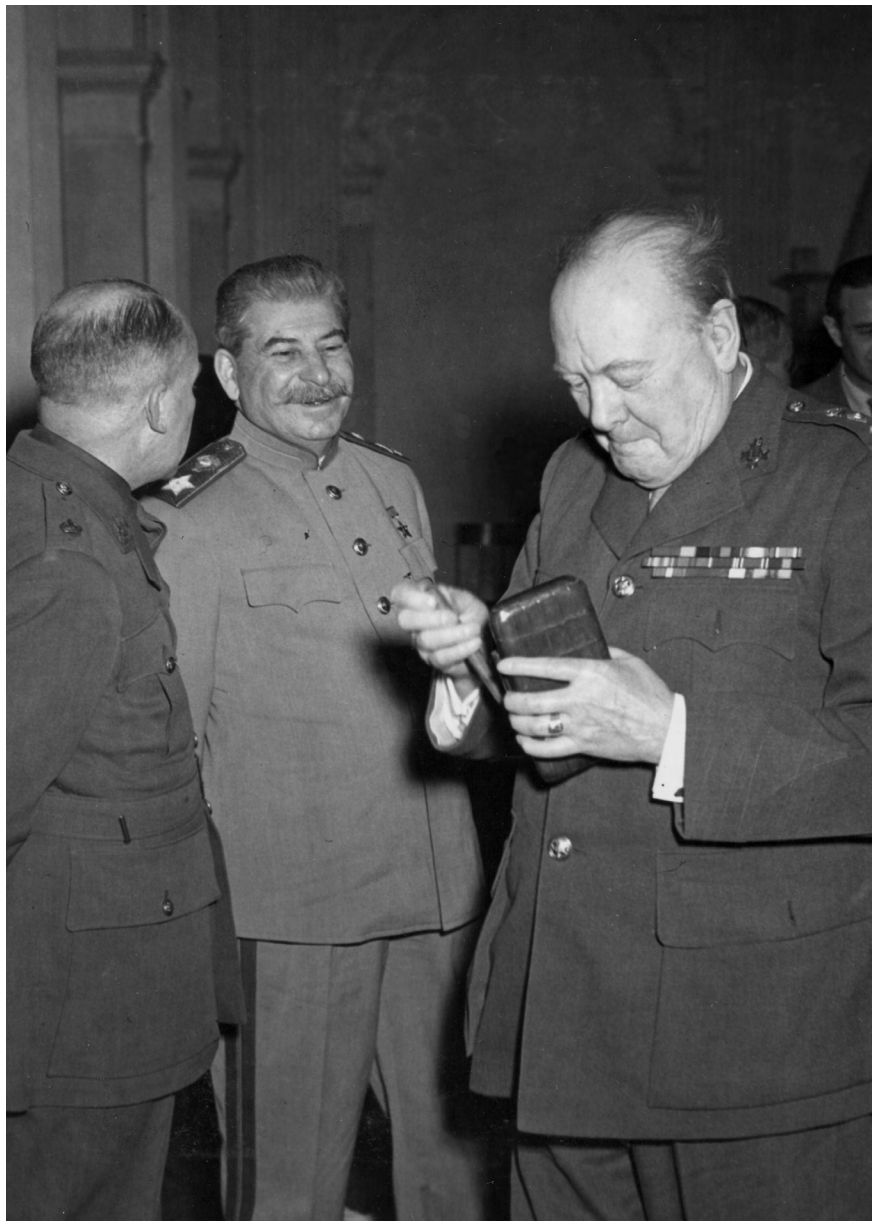
Іл. 11. «Дівчата» (зліва направо): Сара Олівер (донька Черчилля), Анна Рузвельт Беттігер та Кетлін Гарріман, які зафіксували безцінні нарис з конференції у своїх щоденниках та листах.

Президентська бібліотека Франкліна Делано Рузвельта

Іл. 12. Сталін розмовляє з Гарріманом і Молотовим, Павлов перекладає. Під час однієї з таких розмов Сталін переконав Гаррімана припинити блокування вимог Радянського Союзу щодо Далекого Сходу.

Президентська бібліотека Франкліна Делано Рузвельта

Іл. 13. Сталін жартує, можливо, з Черчилля. Бірс перекладає. Із правого краю позаду прем'єр-міністра стоїть Гарріман. Лорда Морана, лікаря Черчилля, засмучувало зневажливе поводження Сталіна з Черчиллем під час конференції, але Черчилль, здавалося, не переймався.

Президентська бібліотека Франкліна Делано Рузвельта

Іл. 14. Сталін і Молотов чекають перед Лівадійським палацом прибуття членів західних делегацій на фотосесію після обіду 9 лютого.

Державний архів Російської Федерації

Іл. 15. Одна з «канонічних» світлин конференції, знята 9 лютого. За спиною учасників «Великої трійки» вишикувалися їхні військові командувачі (зліва направо): Каннігем (розмовляє з Черчиллем), Кінг, Портал, Леді, Маршалл (частково затуплений Леді), генерал-лейтенант Лоренс С. Кутер, генерал армії Олексій Антонов, маршал радянських військово-повітряних сил Сергій Худяков (безпосередньо за Сталіним) та генерал-лейтенант Анатолій Гризлов, який підписав радянсько-американський договір про обмін військовополоненими від імені радянського командування. Із правого боку, позаду Гризлова, стоїть Кадоган.

Державний архів Російської Федерації

Іл. 16. Останній обід 11 лютого. Стеттініус виступає тост. Навпроти нього сидять Павлов, Сталін, Рузвельт, Черчилль і Молотов.

*Президентська бібліотека
Франкліна Делано Рузвельта*

Іл. 17. Американська делегація покидає Лівадію після обіду 11 лютого. Стеттінґус, який залишиться в Лівадії, щоб завершити редагування остаточних документів, а потім виїхати до Москви, прощається з донькою Рузвельта Анною. На задньому плані видно Сару Олівер.

Державний архів Російської Федерації

Іл. 18. На цій світлині сфотографовано Черчилля з його фірмовою сигарою, одягненого в «російську шапку», яка стала об'єктом кпнів західних журналістів, незадовго до того, як він покинув Лівадію після обіду 11 лютого. Сара Олівер, котра стоїть біля батька, писала, що дорогою з Лівадії до палацу Воронцова Черчилль раптом відчув себе самотнім і вирішив негайно виїжджати.

Державний архів Російської Федерації

Іл. 19. Молотов та Іден підписують один з останніх документів конференції, можливо радянсько-британську угоду про обмін військовополоненими. Це одна з небагатьох світлин, де Молотов усміхається.

Державний архів Російської Федерації

СЛОВО ДО УКРАЇНСЬКОГО ЧИТАЧА

Одним із перших читачів цієї книги був Збігнєв Бжезінський. На запрошення американського видавця він погодився написати кілька слів заохочення для обкладинки. «По-справжньому повчальна книжка, — писав Бжезінський, — не тільки про роль, яку відіграли Сталін, Рузвельт та Черчилль, але також про геополітику завтрашнього дня. Коли читаєте цю книжку, просто замініть Сталіна на Путіна, а Польщу на Україну». Це був 2009 рік. Володимир Путін на той час закінчив свій другий президентський термін, передав головний пост у державі Дмитру Медведеву, а той подавав надії на поліпшення російсько-американських відносин. Бжезінського переконали прибрати ім'я Путіна з обкладинки історичної книжки не про нього. Він погодився, але у свій оригінальний спосіб. Його цитата з'явилася на обкладинці в наступній редакції:

«Замініть ім'я Сталіна на ім'я, яке римується з його, а Польщу на Україну».

Багато хто вважав це передбачення Бжезінського скоріше відданістю відомого політолога та державного діяча минулому, ніж майбутньому. Але Бжезінський укотре мав рацію, дивлячись у майбутнє. За кілька років після виходу американського видання українські політики та дипломати виявились у положенні своїх польських колег часів Другої світової війни. Частина їхньої території опинилася захопленою тепер уже не Сталіним, а Путіним, а їхні сподівання на розв'язання ситуації під час перших тижнів анексії Криму та двох раундів перемовин у Мінську покладалися значною мірою на західних політиків та дипломатів. Кожна паралель має свої межі, і наслідки втручання західних держав у російсько-український конфлікт виявились більш позитивними, ніж у конфлікт радянсько-польський. Та в цьому, принаймні частково, «винна» історія: після негативно розголосу вирішення «польського питання» у Ялті для західних політиків стала неприпустимою практика вирішення долі інших, так званих малих та середніх держав і народів без участі їхніх представників.

Для багатьох читачів цієї книги в Україні зараз найбільше питання, мабуть, не про те, чи паралелі з Ялтою можуть пояснити нам сьогоднішній день, але чи можуть вони допомогти зазирнути у майбутнє.

Я думаю, що так. У світі, який постав після закінчення Холодної війни, ми знову бачимо ріст великодержавності, неспровоковану агресію та анексію територій, а також важливу роль західних лідерів у розв'язанні подібних конфліктів. Ця книжка дає можливість потрапити за лаштунки перемовин керівників так званих «великих держав» між собою, збагнути логіку їхніх думок та дій і представити більш реалістичний погляд на те, як робилася, а почасти і робиться велика політика, а також на що варто і не варто розраховувати світу, який вона формує.

ВСТУП

Час і місце зустрічі були серед тих таємниць війни, які охороняли найретельніше. Увечері 3 лютого 1945 р., під покровом темряви, кортеж «паккардів» доправив двох найпотужніших лідерів демократичного світу, Франкліна Делано Рузвельта та Вінстона Леонарда Спенсера Черчилля, до місця призначення — кількох вілл поблизу чорноморського курорту Ялта, що раніше належали російському цареві та видним аристократам. Західні лідери називали себе аргонавтами, посилаючись на античних воїнів, які дісталися чорноморського узбережжя, щоб відібрати золоте руно у дракона, який ніколи не слав. Трофеєм було завершення війни, яка поглинула світ; а драконом вважався господар маєтку, Йосип Сталін, у минулому грузинський поет, який подавав великі надії, а згодом жорстокий диктатор.

Разом троє чоловіків провели найбільш таємничу мирну конференцію сучасної епохи. Вони керували мільйонними арміями і чинили на власний розсуд правосуддя переможців, вирішуючи долю націй і відправляючи мільйони біженців на схід та захід, оскільки вважали, що це сприятиме тривалому миру. Вони створили інституції, які мали боронити цей мир та інтереси переможців. Змагання геополітичних прагнень, зіткнення егоїстичних думок і ціннісних систем, а також боротьба за владу між найвпливовішими перемовниками кожної з держав — усе це розгорталося впродовж восьми днів у Ялті в лютому 1945 р. Вони покинули Ялту задоволеними, однак стривоженими.

Позаду залишилися тридцять років, позначених руйнуваннями двох світових війн, які коштували десятки мільйонів людських життів. А перед ними лежала невизначеність післявоєнного світу.

Троє лідерів замислювалися, наскільки кожен зі співрозмовників вартий довіри та готовий до компромісу. Чи зможуть випускники найкращих приватних шкіл Британії та Америки дійти згоди з сином грузинського взуттяря, який кинув навчання у православній семінарії? Чи впораються двоє демократично обраних лідерів із хрещеним батьком ГУЛАГу? Конференція ставила перед учасниками нескінченні моральні дилеми. До цієї емоційної гойдалки були залучені не тільки лідери Великого альянсу, але й їхні численні підлеглі, які боролися за інтереси своїх країн та за прихильність господарів.

Уже за кілька років після закінчення конференції зазнали краху величні сподівання її організаторів, а їхні рішення засудили і друзі, і вороги. Хто мав відповідати? Це стало ключовим питанням із початком холодної війни наприкінці 1940-х рр., коли обидві сторони звинувачували одна одну в недотриманні обіцянок. Учасники, які вижили, зайняли захисні позиції або воліли не згадувати про власну участь. Відчуття розчарування і жалю домінувало по обидва боки поділу холодної війни.

Ялта стала символом утрачених можливостей, хай і сприймали їх по-різному. На Заході її почали вважати віхою на шляху до «втраченого миру», якщо цитувати заголовок 1950-х рр. у журналі *Time*.

Ухвалені в Ялті рішення розділили республіканців і демократів. Президента Рузвельта і його радників звинувачували не лише в тому, що вони продали Сталіну Східну Європу та Китай, але й у потуранні комунізму на батьківщині. Надзвичайного висвітлення набув процес над звинуваченим у шпигунстві на користь СРСР членом американської делегації в Ялті Алджером Гіссом, який додатково розпалив суперечки. В інтерв'ю для біографічної книги, яке він дав після виходу на пенсію, генерал Джордж Маршалл відмовився посутньо коментувати свою роль у Ялті, оскільки був переконаний, що все сказане використають проти нього. У панівному дискурсі епохи маккартизму слово «Ялта» перетворилося на синонім зради свободи та замирювання світового комунізму.

Навіть тепер публічні дискусії продовжують обертатися навколо питань 1950-х рр. на кшталт: «Хто продав Східну Європу?» та «Чи відповідало американським інтересам наполягання на тому, щоб СРСР приєднався до війни з Японією?» Навіть якщо публічні інтелектуали вже не вказують на помилки Рузвельта та його радників, ставлення до ялтинських угод залишається негативним, особливо в контексті залучення колишньої Східної Європи до НАТО та західних структур. Це, зокрема, підтвердила заява президента Джорджа Буша-молодшого у травні 2005 р., де він порівнював ялтинські угоди з пактом Молотова-Ріббентропа 1939 р. Чи дійсно західні лідери могли змінити хід історії в Ялті? Це одне з питань, що порушуються у цій книзі.

Наукові публікації щодо Ялтинської конференції поки що не врахували двох основних подій: закінчення холодної війни та доступ до раніше недоступних радянських документів. Вони також значною мірою ігнорують прогрес, досягнутий професійними істориками Другої світової та холодної війни впродовж останніх двох десятиліть.

Відкриття радянських архівів — «архівна революція», що відбулася після розпаду СРСР і збіглася в Росії з першими роками правління Бориса Єльцина, — дозволило отримати величезну кількість нових документів, у тому числі й тих, що стосуються зовнішньої політики. Хоч багато аспектів радянської історії у світлі цих документів було переглянуто, це не стосувалося Ялтинської конференції. З кінця холодної війни на Заході не було опубліковано жодного великого дослідження Ялтинської конференції, а побіжне звернення до конференції в останніх працях із зовнішньої політики США та історії Великого альянсу часів війни не спромоглися заповнити цю прогалину.

Моя книга про Ялтинську конференцію враховує архівні відкриття останніх двох десятиліть, по-новому оцінює раніше відомі західні джерела й розглядає конференцію та її результати з нової історичної перспективи. Оскільки розповідь сфокусована на восьми днях, які Рузвельт, Черчилль, Сталін та їхні делегації провели в Ялті, моїм основним джерелом для відтворення перебігу подій стали протоколи зустрічей. Відсутність офіційного запису конференції стала водночас

і прокляттям, і благословенням для написання книги. Незважаючи на те що часто було важко відтворити по частинках сенс дебатів, комбінування записів тієї самої розмови, зроблених секретарями різних делегацій, дозволило отримати повніше уявлення про те, що відбувалося, ніж це було б можливо за наявності єдиного офіційного протоколу. Слова та репліки, пропущені американцями, були схоплені британцями або радянцями, і навпаки.

Я вільно цитував з усіх наявних записів матеріалів конференції та приватних зустрічей поза її лаштунками. Проте слід мати на увазі, що слова, вкладені в уста Рузвельта, Черчилля, Сталіна та інших, у деяких випадках є лише наближеннями (іноді дуже близькими) до того, що було сказано насправді. Я намагався реконструювати їх у міру власних можливостей, використовуючи всі джерела у своєму розпорядженні та спираючись не тільки на записи конференцій, а й на спогади учасників, які надають безцінну інформацію про атмосферу зустрічей. Наскільки це було можливо, я використовував американські записи, щоб навести слова Рузвельта, британські — щоб представити коментарі Черчилля, а радянські — щоб передати думки Сталіна, припускаючи, що стенографи зрозуміли й записали власних лідерів. Щоб уникнути перевантаження читача кінцевими посиланнями, я зібрав усі джерела, які використовувалися для відновлення певної дискусії чи бесіди, у примітці наприкінці розповіді про конкретний епізод.

Моїм найважливішим джерелом для переоцінювання Ялтинської конференції стали опубліковані після розпаду СРСР радянські документи. Водночас неопубліковані американські описи зустрічі, особливо написані Анною Рузвельт Беттігер та Кетлін Гарріман, а також записи посольства Аверелла Гаррімана в Москві, стали основою для відтворення атмосфери конференції та її безпосереднього політичного й геостратегічного контексту. Мої знахідки в колишніх радянських архівах (особливо в Державному архіві Російської Федерації) допомогли задокументувати роль Наркомату внутрішніх справ (НКВС) у підготовці конференції. Серед найцікавіших знахідок був фотоальбом «Ялтинська конференція», підготовлений офіцерами комісаріату для Йосипа Сталіна. Деякі фотографії з цього альбому опубліковані тут уперше. Більшість із доступних сьогодні фотографій конференції не датовані або позначені неправильними датами, пов'язаними з ними пізніше. Я зробив усе можливе, щоб зазначити дати фотографій, відтворених у цій книзі, і пов'язати їх із певними подіями.

Раніше недоступні радянські джерела дають можливість переглянути давні питання та поставити нові. Вони підтверджують деякі гіпотези, висунуті попередніми поколіннями вчених, які працювали без доступу до радянських архівів, інші ж — спростовують. Нові радянські документи розкривають передусім плани та налаштування радянських лідерів під час Ялтинської конференції. Сталін постає з цих документів радше як імперський правитель, аніж комуністичний доктринер та промотор світової революції.

Навіть якщо Сталін та його стратеги не повністю відмовилися від планів світової революції, вони надовго відклали їх і були зацікавлені в мирних відносинах із Заходом

щонайменше на двадцять років. Це дало б їм достатньо часу, щоб відновитися після спустошливої світової війни та підготуватися до наступного етапу конфлікту між комунізмом і капіталізмом, який вони вважали неминучим. Поки що вони були готові пожертвувати комуністичними рухами в Західній Європі, а натомість хотіли отримати від Заходу рішення, яке забезпечило б їхнє панування над Східною Європою. У Центральній Європі, незважаючи на заяви Сталіна про протилежне, радянці планували розділити Німеччину на низку дрібних держав, але їхній намір не було втілено через спротив Заходу. Існують, однак, указівки на те, що в Німеччині радянці могли погодитися на демаркаційну лінію далі на сході, ніж та, що була запропонована британцями і згодом стала кордоном між Східною і Західною Німеччиною.

Нові радянські документи проливають світло також на найбільш суперечливе питання, пов'язане з Ялтинською конференцією, а саме — на шпигунську діяльність Алджера Гісса. Наприкінці 40-х — на початку 1950-х рр. вважалося, що Гісс не лише шпигував для радянців, а й вплинув на деякі рішення Рузвельта, які пізніше розглядалися як продаж американських національних інтересів. Нові дані з радянських архівів підтверджують тезу про те, що Гісс був радянським шпигуном під час Ялтинської конференції, а також указують на те, що хоч він і працював на радянську військову розвідку, проте аж до закінчення конференції залишався практично невідомим для політичної розвідки. Його військові керівники виявили мало зацікавленості в політичній інформації, яку він міг би надати, а його діяльність на Ялтинській конференції, пов'язана з вирішенням політичних питань, зокрема з участю радянців в Організації Об'єднаних Націй, нічим не посприяла просуванню радянського порядку денного.

Завдяки діяльності «Кембриджської п'ятірки» у Британії та Сполучених Штатах, радянські спецслужби змогли забезпечити своїх господарів копіями більшості секретних американських та британських документів, пов'язаних із Ялтинською конференцією. Шпигуни Сталіна отримали чимало надзвичайних здобутків напередодні та під час саміту, але вдале використання Гісса до них не належало.

Моменти, про які архівні джерела мовчать, є не менш важливими, ніж нові відкриття. Ці джерела не дають жодних доказів того, що Йосип Сталін чи його оточення прагнули скористатися поганим здоров'ям американського президента, або того, що нерівномірна робота Рузвельта за переговорним столом допомогла радянській стороні досягти своїх цілей. Немає жодних ознак того, що жорсткіша політика Заходу в питанні Польщі врятувала б цю країну та решту Східної Європи від радянського панування. Незважаючи на деякі очевидні розбіжності між радянськими лідерами з тактичних питань, архівні знахідки не залишають сумнівів у тому, що радянці прагнули встановити контроль над західними сусідами, а Польща стала наріжним каменем їхньої структури безпеки. Сталін був готовий зробити все можливе, щоб забезпечити контроль над Польщею, а західна дипломатія, байдуже — жорстка чи поступлива, була практично нездатна цьому запобігти.

Судячи з раніше засекречених матеріалів, радянці були задоволені результатами конференції не менше, ніж їхні американські колеги, і так само оптимістично

налаштовані щодо подальшої співпраці. Проте кожна сторона неправильно оцінювала наміри інших. Частково через це згодом настав період взаємної недовіри та підозри, що посприяв початку холодної війни. Ялта стала важливим кроком на шляху до розділеного й небезпечного світу, але не вона призвела до холодної війни чи зробила її неминучою. Холодна війна розпочалася пізніше, унаслідок рішень, ухвалених особами, багато з яких, принаймні з боку Заходу, ніколи не ступали на кримську землю.

Вилучення Ялтинської конференції з історичного та інтелектуального контексту холодної війни дозволяє встановити її місце в історії. Ялта не була ні першою конференцією холодної війни, ні завершальною Другої світової війни (це окреслення стосується Потсдамської конференції, яка відбулася у липні та серпні 1945 р.). Це був скоріше військовий саміт, який відбувався в той час, коли спільного ворога ще не розбили і перемога була близькою, але ще не досягнутою. Така реконтекстуалізація виявляє просте, але істотне усвідомлення того, що її учасники посприяли найшвидшому завершенню війни та встановили умови для мирного врегулювання. Тепер ми знаємо, що цей мир був не просто перемир'ям. Як за задумом, так і випадково «Великій трійці» вдалося створити елементи міжнародної системи, які сприяли утриманню найдовшого мирного періоду в європейській історії.

За припинення війни у такий спосіб довелося сплатити свою ціну. Зокрема, у жертву було принесено публічно оголошені принципи та цінності, які не тільки офіційно сповідували, а й у які глибоко вірили західні лідери. Свою ціну також заплатила половина Європи, що була підкорена новому тоталітарному режиму. Як так сталося? Чи могли б західні лідери отримати більше, пожертвавши меншим? І, нарешті, якими є уроки для майбутнього? У книзі ці питання розглянуті через відтворення історії переговорів у Ялті та вивчення сподівань і розчарувань залучених осіб.

Книга зосереджена на мотиваціях, думках та вчинках «Великої трійки» та їхніх помічників у Ялті, а її головним протагоністом є Франклін Рузвельт. Розповідь починається з подорожі Рузвельта до Криму. Вона продовжується уважним розглядом перших днів конференції, коли учасники обговорювали військові справи та презентували свої політичні програми, створивши підґрунтя для подальших дебатів. Потім розглядаються маневри і контрманеври учасників «Великої трійки» та пов'язані з ними складнощі впродовж 7 і 8 лютого — найпродуктивніших днів конференції, коли було досягнуто значну частину її успіхів. Далі йдуть дебати останніх днів конференції, коли головне завдання Рузвельта полягало в тому, щоб отримати максимум можливого у вирішенні спірних питань, таких як польський уряд та поведінка з Німеччиною, і не поставити під загрозу здобуті в попередні два дні результати.

В останніх двох частинах книги «Дух Ялти» та «Шторм попереду» розглянуті завищені очікування після конференції та глибока криза у відносинах між Сходом і Заходом, що почалася за кілька тижнів перед смертю Рузвельта й ознаменувала кінець епохи тісного співробітництва з СРСР. Книга закінчується смертю президента Рузвельта й першими спробами президента Трумена переглянути зовнішню політику США. Свого часу Рузвельта й обожнювали, і ненавиділи, але загально визнано, що

Його натхненне керівництво допомогло вивести Сполучені Штати із глибини Великої депресії і що він вправно привів свою країну до перемоги. Його смерть за два місяці після закінчення конференції зробила Ялту символом його зовнішньої політики, а надалі дебати про значення та спадщину конференції часто перетворювалися на суперечки щодо його власної політичної спадщини.

Хоча сюжет книги складний, а розповідь багата на деталі, її основний аргумент досить простий: доля світу переважно вирішується на полі битви, а не за столом переговорів. Коли ж ідеться про дипломатію, то, незалежно від того, скільки зусиль вкладається у підготовку та проведення міжнародної конференції, неважливо, якими вправними і винахідливими є її учасники і яким перспективним — результат (а Ялтинська конференція свого часу сприймалася як неабияке досягнення), демократичні лідери та спільноти повинні бути готові платити ціну за тісні стосунки з тими, хто не поділяє їхніх цінностей. Єдиний спосіб знизити ціну — знати свого союзника принаймні так само добре, як ви знаєте ворога. Як показує Ялтинська конференція та її наслідки, за відсутності спільних цінностей, що зв'язують союзників, відмінність між другом і ворогом може бути просто питанням часу.

ЧАСТИНА I

ОПЕРАЦІЯ «АРГОНАВТ»

Досить з нас вагань. Від Мальти до Ялти. Без жодних нарікань.
Вінстон С. Черчилль

ПОДОРОЖ ПРЕЗИДЕНТА

Вони почали збиратися пізнього ранку — сенатори, конгресмени, урядовці, дипломати та їхні рідні. До полудня приблизно вісім тисяч людей зібралися біля Південного портика Білого дому. Ще три тисячі глядачів стояли віддалік, за огорожею, у пальтах та калошах — сніг, який почав падати попередньої ночі, перетворився на крижаний дощ. Однак натовп не збирався розходитися, не побачивши того, для чого прийшов. Нагода була безпрецедентною для американської історії. Двадцятого січня 1945 р. президент США присягав учетверте. Ті з натовпу, хто чув про погіршення здоров'я Франкліна Делано Рузвельта, могли нарешті самі вирішити, чи президент, якому залишалось лише десять днів до шістдесят третього дня народження, фізично придатний для того, щоб керувати державою ще чотири роки.

Опівдні, коли на балконі Білого дому нарешті розпочалася церемонія інавгурації, президент, одягнений у синій костюм та з непокритою головою, піднявся на ноги і рушив на подіум із допомогою старшого сина Джеймса, тридцятисемирічного полковника морської піхоти, який приїхав у відпустку зі служби у Тихому океані. Рузвельта привітали бурхливими оплесками. Лише ті, хто перебував на балконі, могли бачити, наскільки важко йому було підвестися і пройти навіть невелику відстань у важких ортезах на всю довжину ніг. Тіло президента трусилося. Джеймс пізніше сказав батькові, що той мав жахливий вигляд.

Коли оплески стихли і Рузвельт почав говорити, він зосередився не на війні, яку його держава вела на двох фронтах у Європі та Азії, і не на перемозі, яку ще треба було здобути. У промові йшлося про мир, який настане після перемоги. «У наступні дні й роки ми працюватимемо над справедливим і почесним миром, міцним миром, так само як сьогодні ми працюємо і боремося за повну перемогу у війні», — заявив президент, стоячи обличчям до поривчастого зимового вітру. «Ми можемо досягти такого миру і досягнемо його. Ми прагнутимемо досконалості», — пообіцяв він нації. Потім тон Рузвельта став обережнішим: «Ми не досягнемо його негайно, але все ж таки будемо його прагнути. Можливо, помилятимемося, але в жодному разі наші помилки не повинні бути наслідком слабкодухості чи відмови від моральних принципів». Він уважав, що знає, як досягти мети. «Ми усвідомили просту істину, яку висловив Емерсон, а саме, що «єдиний спосіб отримати друга — це самому стати другом». Ми не здобудемо тривкого миру, якщо підходитимемо до нього з підозрою, недовірою або страхом. Ми можемо здобути його лише в тому випадку, коли діятимемо з розумінням, упевненістю і сміливістю, що впливатимуть із наших переконань».

Це була найкоротша інавгураційна промова Рузвельта, яка складалася лише з 573 слів. Стан здоров'я президента й негода не дозволили йому говорити довше,

але стислість промови допомогла підкреслити наскрізну мету його четвертого й останнього президентського терміну. Його думки були зосереджені на мирі, який мав стати справедливим і довговічним, а не звичною прелюдією до чергової війни. Приватно Рузвельт також висловлював занепокоєння, чи проживе достатньо довго, щоб гарантувати цей мир. «На початку січня, — як згодом згадувала Елеонора Рузвельт, — усвідомлюючи, що ця інавгурація, безсумнівно, буде останньою для нього, і, можливо, навіть із передчуттям, що йому недовго лишилося, Франклін наполіг на тому, щоб усі його онуки на кілька днів приїхали до Білого дому». Тоді три покоління родини зібралися разом востаннє.

Після церемонії президент захотів поспілкуватись із сином Джеймсом. Він хотів обговорити заповіт. Батько сказав Джеймсу, що той повинен узяти сімейний перстень і надягнути його, якщо з ним щось трапиться. Його поховальні вказівки лежали в сейфі. За кілька днів президент розпочинав довгу поїздку, яка забирала його за тисячі кілометрів від домівки, на чорноморське узбережжя далекого Криму, до містечка з дивною назвою «Ялта». Ця поїздка під час війни була небезпечною, навіть якщо опустити проблеми зі здоров'ям, але нагородою мав бути саме такий мир, який Рузвельт описав в інавгураційній промові. Він був готовий піти на ризик. Ніхто не міг сказати, чи повернеться він живим¹.

Пізно ввечері 22 січня спеціальний поїзд із президентом та представниками його оточення покинув Вашингтон. Рузвельт мандрував у приватному вагоні з куленепробивними вікнами, броньованими стінами та залізобетонною підлогою, виготовленому компанією *Pullman* на початку війни. Його від'їзд у Ялту нічим не нагадував від'їзд його попередника-демократа Вудро Вільсона на Паризьку мирну конференцію 4 грудня 1918 р. Не було жодних гарматних салютів чи натовпів із побажаннями щасливої подорожі. Війна досі тривала, і Таємна служба вжила всіх можливих заходів, щоб приховати від'їзд президента на конференцію, місце проведення якої не можна було викривати, поки сама конференція не закінчиться, а її учасники не покинуть безпечно «таємну місцину». Членів команди, для яких президентські поїздки за кордон були новинкою, вразив рівень безпеки навколо їхнього боса.

Як писав Едвард Дж. Флінн, голова Демократичного національного комітету і член делегації Рузвельта, з Білого дому президент та його оточення «рушили, оточені натовпом агентів Таємної служби. Нашим пунктом призначення була станція, де очікував спеціальний поїзд. Тут знову снували натовпи працівників спецслужб та інших людей, які наглядали, щоб усе йшло за планом». Поїзд президента прибув до Ньюпорт-Ньюса, штат Вірджинія, вранці 23 січня під покровом темряви. О 8:30 ранку корабель Сполучених Штатів «Квінсі» вийшов в океан зі своїм дорогоцінним вантажем. Важкий крейсер прямував через Атлантику до Мальти, звідки американські делегати разом зі своїми британськими колегами мали вилетіти до Криму².

Упродовж січня увага громадськості Сполучених Штатів та Британії була зосереджена на майбутній зустрічі «Великої трійки», як у часи війни називали лідерів Сполучених Штатів, Великої Британії та Радянського Союзу. Час і місце зустрічі були

оповиті таємницею. Ніхто не сумнівався, що це відбудеться найближчим часом, але питання коли і де полонило увагу преси. Кореспонденти країн-союзниць нишпорили у всьому світі в пошуках найменших підказок, які б дозволили їм розкрити цю загадку. Американські та британські урядовці, котрі, як очікувалося, мали взяти участь у саміті, перебували під постійним спостереженням. У січні американська преса почала повідомляти про зникнення з вашингтонського світського життя деяких провідних діячів адміністрації президента Рузвельта і його близького оточення.

Рузвельт не приховував наміру відвідати заздалегідь заплановану конференцію після інавгурації, а 26 січня газета *Washington Times-Herald* писала, що «наразі видається малоімовірним, що він надовго засидиться у Вашингтоні, можливо, навіть не дочекається дій Сенату щодо кількох недавніх призначень». Газета також відзначила відсутність державного секретаря Едварда Р. Стеттініуса. За кілька днів *Washington Star* сповістила читачів про відсутність колишнього судді Верховного Суду Джеймса Ф. Бірнса, прес-секретаря Білого дому Стівена Т. Ерлі й чиновників Білого дому Семюела І. Розенмана і Локліна Каррі. Преса також тлумачила поїздку до Європи найближчого радника Рузвельта Гаррі Гопкінса, відсутність у Вашингтоні єдиної дочки Рузвельта Анни Рузвельт Беттігер і неояву Вінстона Черчилля та його міністра закордонних справ Ентоні Ідена в Палаті громад 23 січня як ознаки того, що «довгоочікувана зустріч скоро розпочнеться»³.

Поки Рузвельт на борту «Квінсі» плыв до Європи, американські служби безпеки зайнялися витоками інформації. У Вашингтоні вони відвідали доктора Костантіна Едварда МакГвайра, місцевого економіста, який заздалегідь дізнався про поїздку президента від друзів, один із яких був сенатором США, і поспішив розповісти новину в листах щонайменше трьом адресатам. Після звернення агентів безпеки він пообіцяв більше так не робити. Небезпечнішим було порушення безпеки персоналом ВМС США. «Балакучі роти топлять кораблі» — був популярним вислів тієї доби, а чутки про те, які саме кораблі й коли повезуть президента за моря, розносилися всім Східним узбережжям.

Десятого січня ФБР повідомило Тасмну службу про поширення чуток у Пенсільванії, що легкий крейсер «Саванна», який стояв у Норфолку, штат Вірджинія, мав забрати президента в поїздку на зустріч із Черчиллем та Сталіним після інавгурації. Двадцять другого січня, того дня, коли Рузвельт виїхав із Вашингтона до Нью-порт-Ньюса, Маргарет Віндлер із Відділу розвідки та безпеки повідомила, що п'ять днів тому, відвідуючи танці в Американському легіоні, вона підслухала вихвалання членів команди «Саванни», начебто їхній корабель супроводжуватиме «Квінсі», який повезе президента за кордон. На переконання пані Віндлер, це було очевидним для всіх членів екіпажу. На момент, коли вона подала свій звіт, «Саванна» та її балакуча команда вже була у відкритому морі⁴.

Корабель «Квінсі» був чудово обладнаний для переходу через океан. Цей важкий крейсер, побудований у Квінсі, штат Массачусетс, заклали 15 грудня 1943 р. Його прийняв у стрій генерал Двайт Д. Ейзенгауер у травні 1944 р., і то був перший корабель, який відкрив вогонь по ворогу під час вторгнення до Нормандії в червні. Він

також узяв участь у вторгненні до південної Франції в серпні 1944 р. У ході підготовки до поїздки президента «Квінсі» було оснащено спеціальною рампою, яка вела від головної палуби до першої палуби надбудови. Там також були два ліфти: один поєднував головну палубу з першою, а інший вів до другої палуби. Президент, який тепер міг пересуватися в інвалідному візку по цілому судні, мешкав у капітанській каюті на головній палубі.

Коли Едвард Флінн зранку 30 січня вийшов на палубу, то побачив вісім есмінців і дев'ять крейсерів, що захищали президентський корабель. За сорок хвилин після відправлення з Ньюпорт-Ньюса до «Квінсі» приєднався «Саттерлі», есминець, що йшов попереду корабля президента. За годину легкий крейсер «Спрінгфілд» зайняв позицію позаду «Квінсі». Ще два есмінці незабаром долучилися до первинної групи, а з наближенням крейсера до Гібралтарської протоки, приєднувалися нові й нові кораблі. Уночі судна йшли без вогнів. Якщо треба було відправити телеграму, один із кораблів залишав групу для передавання радіоповідомлення. Потім він переходив на інший курс і замінювався іншими суднами.

Літаки з авіаносців і баз США в Північній Африці забезпечували повітряне прикриття для цієї невеликої флотилії. Пілотам було наказано стріляти навіть по літаках союзників, якщо вони прямуватимуть до корабля президента і не реагуватимуть на застережні сигнали. Після попереджувальних пострілів по літаку королівських ВПС, його пілот швидко змінив курс. Утім, основну небезпеку становили німецькі підводні човни. Коли «Квінсі» перехопив сигнал SOS від невеликого корабля біля Гібралтару, то не відповів, підозрюючи, що джерело може бути німецькою приманкою.

Анна Беттігер, яка супроводжувала батька під час поїздки до Криму, зазначила у своєму щоденнику, що радар виявив німецькі підводні човни за день до прибуття «Квінсі» в сектор Атлантики між Касабланкою та Гібралтаром. «Єдина небезпека, очевидно, полягала в тому, що підводні човни були частиною “зграї” невизначеного розміру, яка очікувала інструкцій від... берега, — писала вона. — У всякому разі, нічого не сталося, і я не можу сказати, що втратила через це сон, оскільки ми й самі були доволі непоганою оперативною групою»⁵.

Рузвельт полюбляв здійснювати заморські подорожі в компанії когось із рідних, оскільки потребував емоційної підтримки в довгих і виснажливих мандрах. Цього разу ходили чутки, начебто він поїде за кордон із дружиною Елеонорою, яка долучилася до його зустрічі з Черчиллем у Квебеку у вересні 1944 р. Елеонора запитала президента, чи зможе вона й цього разу його супроводжувати. Покоївки Білого дому сподівалися, що відкрите море розпалить їхні колишні романтичні стосунки і зніме напругу, що з'явилася внаслідок десятиліть окремого життя. Рузвельт відмовився. Він хотів узяти з собою їхню доньку Анну, яка вхопилася за можливість поїхати за кордон із батьком.

Анна була в захваті від перспективи зустрічі з іноземними сановниками, у тому числі зі Сталіним, і намагалася не думати, що, виконуючи бажання батька, вона завдавала болю своїй матері. Поки чоловік і дочка готувалися до своєї заморської

подорожі, незламна перша леді поринула у звичні обов'язки, представляючи президента на інавгураційних балах і світських заходах у Вашингтоні. Подружжя так і не спромоглося залагодити наслідки кризи 1918 р., коли Елеонора знайшла любовні листи Люсі Мерсер, своєї секретарки зі зв'язків із громадськістю, у валізі чоловіка. Після суперечки з дружиною, яка запропонувала розлучення, та погроз матері, яка погрожувала позбавити його спадку в разі згоди, Рузвельт пообіцяв більше не зустрічатися з Люсі. Шлюб було збережено, але колишня довіра та близькість випарувалися.

У 1930-х рр. одружена Люсі, тепер Люсі Резерфорд, повернулася у життя президента. Двадцять третього січня 1945 р., коли «Квінсі» полишив береги Вірджинії, Рузвельт показав на віддалену точку на узбережжі й розповів доньці, що це місце, де «виросла Люсі». Уранці 30 січня саме пакунок із подарунками від Люсі та його двоюрідної сестри Маргарет Саклі нагадали Рузвельту про день народження. Елеонора намагалася відправити вітальну телеграму, але невдало — «Квінсі» дотримувався режиму радіотиші. Лист, який він отримав від неї того дня, був написаний за кілька днів до того і стосувався політичних питань: він роздратував Рузвельта, який явно не приховував почуттів від оточення. Анна розповіла своєму чоловікові в листі, що її батько згадував матір, лише коли «скаржився на її ставлення до того, що він зробив, чи до людей, які йому подобалися»⁶.

На невдоволення багатьох радників Рузвельта, Елеонора мала сильний вплив на його політичні симпатії та виконавчі рішення, була вимогливим партнером, а не захисником і поблажливим помічником, якого Рузвельт потребував у довгій поїздки за кордон. Вибір Анни, з іншого боку, був ідеальним: вона могла як потішити його, так і захистити від непотрібних розмов, гарантуючи, що він матиме достатньо відпочинку і сну під час подорожі. В останній рік життя Рузвельта тридцятивосьмирічна Анна взяла на себе функції Першої Леді на період частоті відсутності Елеонори у столиці. Її другий чоловік, підполковник Джон Беттігер, газетний видавець, а з 1943 р. співробітник військового департаменту, мешкав у Сіетлі, а Анна з п'ятирічним сином Джонні жила в Білому домі. Дочка, по суті, була приватним секретарем Рузвельта: згідно з вашингтонськими плітками, вона майже повністю контролювала «доступ до тіла».

Зникнення Анни з Вашингтона наприкінці січня стало для жадібних до новин ЗМІ однією з ознак, що довгоочікуване засідання «Великої трійки» наближається. Працівники Білого дому відмовилися коментувати місцезнаходження пані Беттігер. У документах Держдепартаменту на неї посилалися лише як на «пані приватний секретар», а служба безпеки для потреб внутрішньої комунікації надала їй позивний «Топаз». На «Квінсі» вона зайняла каюту для вищих військових чинів, а її присутність спочатку викликала певне занепокоєння членів екіпажу, які вважали присутність жінки на борту під час війни поганим знаком. Проте в них не було вибору, окрім як мовчки виконувати накази. Наприкінці поїздки Анні виставили рахунок — 32,50 долара за «харчування у президентській кают-компанії». Тільки після конференції її показали в інформаційній стрічці BBC від 15 лютого на Мальті з донькою Вінстона Черчилля Сарою Олівер. У березні 1945 р. часопис *Life* опублікував велику статтю про «довгоногу, енергійну і красиву» пані Беттігер, що супроводжувала-

ся фотографією, де вона сидить біля друкарської машинки в Лівадійському палаці поблизу Ялти⁷.

Подібно до президента Вільсона напередодні Паризької мирної конференції, Рузвельт вирішив оточити себе людьми, з якими він почувався комфортно, а не які, можливо, були б найбільш корисними в підготовці до конференції. Вільсон дуже неохоче включив у делегацію на мирну конференцію державного секретаря Роберта Ленсінга. Рузвельт, який поїхав до Тегерана 1943 р. для зустрічі зі Сталінім і Черчиллем без державного секретаря Корделла Голла, тепер послав наступника Галла, сорокачотирирічного Едварда Стеттініуса, до Північної Африки «провести кілька днів, переглядаючи американську позицію щодо різних проблем, які обговорюватимуться в Криму», а потім на Мальту розпочати консультації з британцями до прибуття президента.

Супутником у морській подорожі Рузвельт узяв головного військового радника, адмірала Вільяма Д. Легі та двох важковаговиків істеблшменту Демократичної партії: Джеймса Ф. Бірнса, колишнього конгресмена, сенатора і суддю Верховного суду, який тоді був директором Управління військової мобілізації та реконверсії, та свого давнього політичного союзника Едварда Дж. Флінна. До них приєдналася група помічників президента та віце-адмірал Росс Т. Макінтайр, головний військовий хірург США, який також був особистим лікарем Рузвельта і зазвичай супроводжував його в поїздах⁸.

Єдиним із них, хто мав хоч якийсь досвід у міжнародних відносинах, був адмірал Легі, який недовго обіймав посаду американського посла у Вішистській Франції. Легі, який, наближаючись до сімдесятого дня народження, залишався здоровим і бадьорим і якого Рузвельт знав із 1913 р., мав величезний вплив на президента. Розсудливість адмірала, відданість і комунікабельність зробили його незамінним для Рузвельта. Він успішно змагався за увагу президента з його більш ліберальними радниками та союзниками, включно з віце-президентом Рузвельта у 1941—1945 рр. Генрі А. Воллесом та Елеонорою Рузвельт, погляди яких він уважав «ідеалістичними» та «непрактичними». Тиха сила Легі, як і Анни, зростала впродовж місяців, що передували конференції, завдяки частим поїздам по країні Елеонори Рузвельт та практичній відсутності в Білому домі найдовіренішого радника президента Гаррі Гопкінса, який страждав на рак шлунка.

Окрім того, що Легі був головним військовим радником президента, він служив начальником штабу головнокомандувача армії та флоту США й очолював вищий ешелон американського військового комітету начальників штабів, який зрештою стане відомим як Об'єднані начальники штабів. Він інформував президента про військові справи, перетворивши конференції Рузвельта з генералом Маршаллом на порівняно незначні події. Він також надавав поради щодо зовнішньої політики та писав проекти багатьох відповідей президента на отримані і розшифровані телеграми в інформаційному центрі Білого дому. У Криму на Легі поклали особливу місію. Після смерті Рузвельта адмірал згадав слова президента, які той сказав йому в Ялті: «Білле, я бажаю, щоб ви були присутні на всіх цих політичних зустрічах, щоб у нас залишився хтось, кому я повністю довіряю, хто запам'ятав би все, що ми зробимо»⁹.

Президент, напевно, керувався зовсім іншими мотивами, коли включав до ялтинської делегації суддю Бірнса. Його називали «заступником президента» у Вашингтонських колах, і він був незамінним для Рузвельта на внутрішньому фронті, керуючи розширеною у воєнний час бюрократією і очолюючи військові зусилля численних державних установ, що змагалися між собою. Проте в їхніх стосунках був похмурий секрет. Улітку 1944 р. Рузвельт переконав Бірнса, що на з'їзді Демократичної партії він підтримає його кандидатуру на посаду віце-президента, тимчасом як насправді надав підтримку Гаррі Трумену.

Вочевидь, Рузвельт вирішив налагодити стосунки з Бірнсом, узявши його в Ялту. Він розраховував на його підтримку в проведенні рішень через Конгрес. Бірнс, який був хорошим стенографом і детально занотував ялтинські дискусії, був на «Квінсі» неохочим пасажиром. Його запросили приєднатися до делегації під час Різдвяного тижня, і він двічі відмовлявся, вдруге вже в день від'їзду, зазначивши, що в нього були нагальні проблеми вдома. Рузвельт у кінцевому підсумку переконав його поїхати, посилаючись на його корисний досвід в економічних питаннях. Після смерті Рузвельта Бірнс став державним секретарем.

Едвард Флінн був ще одним несподіваним доповненням до групи останньої миті. Як голова Демократичного національного комітету, Флінн був залучений у процес вибору на користь Трумена, а не Бірнса, як кандидата на посаду віце-президента на партійній конвенції 1944 р. Утім експертом із зовнішньої політики Флінн не був. У нього навіть не було закордонного паспорта, і після прибуття до Мальти Рузвельт попросив Стеттініуса це владнати, оскільки «він не хотів, щоб Флінн провів решту свого життя в Сибіру». Це виявилось доволі проблематичним навіть для державного секретаря. Флінн зрештою перетнув радянський кордон із простим листом, що вказував на його статус як члена делегації США. Паспорт йому видали тільки в Москві, куди він попрямував одразу після конференції. Рузвельт попросив Флінна, католика ірландського походження, зайнятися питанням церкви в окупованій радянськими військами Східній Європі¹⁰.

Бірнс поставився до ролі члена президентської команди надзвичайно серйозно. Разом із Легі він допізна після вечері обговорював із Рузвельтом питання, пов'язані з конференцією. Відбулося чотири або п'ять таких зустрічей, але тільки за день до того, як «Квінсі» причалив до Мальти, Рузвельт показав своєму гостеві документи Державного департаменту з питань, які обговорюватимуться на конференції. Вечірні розмови відбувалися без великого внеску від Державного департаменту або будь-якої установи США, і це турбувало Бірнса. Він приписував небажання Рузвельта студіювати папери Держдепу на борту «Квінсі» його ослабленому здоров'ю. Проте, коли Бірнс висловив свою стурбованість здоров'ям президента, Анна запевнила його, що це всього лиш поєднання застуди й синуситу.

Тридцятого січня, на відстані 5600 кілометрів від узбережжя США, Франклін Рузвельт відзначив свій шістдесят третій день народження. Того ж дня *Washington Star* інформувала своїх читачів, що місцеперебування президента було «нерозголо-

шеним». За інформацією газети, президент «проводив миті серйозності та веселощів із близькими друзями й радниками та отримував звичні вітання від інших очільників держав». Черчилль послав телеграму: «Ваш день народження зустрічає нас на порозі великих рішень і значних подій».

«Ювілей, — писала *Washington Star*, — президент зустрів схудлим на 5—10 фунтів*, але його лікар, віце-адмірал Росс Т. Макінтайр розповів, що під час складання присяги на четвертий термін 10 днів тому президент перебував у відмінній формі». Не таке враження справив президент на свого державного секретаря. Стеттініус вважав, що між серединою грудня та інавгурацією стан здоров'я Рузвельта значно погіршився. Як пізніше напише Елеонора Рузвельт, «після інавгурації щодня ставало ясніше, що Франкліну було далеко не добре. Та проте він був готовий їхати до Ялти, а коли вирішував, що хоче щось зробити, то рідко відмовлявся від цієї ідеї».

Сам президент, здається, не усвідомлював серйозності власних проблем зі здоров'ям. Із 1921 р., коли в Рузвельта відмовили ноги, а лікарі поставили діагноз «поліомієліт», він боровся проти своїх фізичних обмежень і навіть був переконаний, що зможе перемагати параліч. Лікар, який уперше діагностував його поліомієліт, припустив, що перший напад захворювання легкий, а повне одужання можливе. Проте роки минали без жодного покращення. Витягнувши все можливе з поганої ситуації, Рузвельт навчився рухатися на публіці без допомоги милиць, його ноги підтримували металеві ортези, тростина в одній руці, а з іншого боку — нерідко рука котрогось із синів. Він відмовився покинути політику і двічі був обраний губернатором Нью-Йорка, у 1928 і 1930 рр. У 1932 р. його було вперше обрано президентом США. Після цього він пройде ще три виснажливі президентські компанії.

Адмірала Макінтайра, котрий став лікарем Рузвельта 1932 р., дужче турбував синусит президента впродовж більшої частини його перших трьох термінів. Та це виявилось дрібницею. Здоров'я президента почало погіршуватися навесні 1944 р. Анна, яка до того часу переїхала в Білий дім і непокоїлася хворобливим виглядом свого батька, наполягала на ретельному медичному огляді. Доктор Говард Г. Брюен із військово-морського госпіталю Бетесда діагностував у Рузвельта бронхіт і гіпертонію: у нього було збільшене серце із серцевою недостатністю у лівому шлуночку, що мало наслідком зменшення кровопостачання життєво важливих органів. Брюен рекомендував менше курити і перейти на нежирну дієту. Цим його лікарські можливості й обмежувалися: до винайдення ліків від подібних проблем залишалося ще багато років.

Упродовж року проблеми зі здоров'ям Рузвельта наростали в тривожному темпі, і через це йому дедалі важче було виконувати посадові обов'язки. Найбільше лікарі переймалися гіпертонією, оскільки з березня до листопада 1944 р. його кров'яний тиск неухильно зростав від 186/108 до 260/150. Він страждав від періодичного болю в животі та частого головного болю, мав проблеми зі сном, розвинувся хронічний кашель. Рузвельт завжди був утомленим, і лікарі намагалися обмежити його робочий день до чотирьох годин: режим, який їм не вдалося

* 2,2—4,5 кг. (Тут і далі прим. перекл.)

накинути активному пацієнтові. Після того як вони з політичних причин засвідчили начебто чудовий стан його здоров'я напередодні президентської кампанії 1944 р., лікарі мало що могли зробити¹¹.

Поки гості збиралися на палубі «Квінсі» 30 січня, щоб відзначити день народження Рузвельта, Анна «перетворила святкову вечерю на урочисту церемонію». Екіпаж подарував президенту латунну попільничку, виготовлену з гільзи від снаряда, випущеного «Квінсі» під час висадки в Нормандії. Офіцери і прапорщики приготували святкові торти, так само вчинили і рядові. Разом із тортом, спеченим шеф-кухарем президента, і тортом від його оточення загалом день народження Рузвельта відзначався п'ятьма тортами. Чотири з них символізували його чотири терміни на посаді. На п'ятому був зображений знак питання: чи буде п'ятий термін?¹²

Якщо не брати до уваги стан здоров'я, то було не так важко уявити п'ятий термін для одного з найпопулярніших президентів в американській історії. Кілька місяців тому Рузвельт переміг на перевиборах із 432 виборчими голосами проти 99, які здобув суперник-республіканець Томас Е. Дьюї, перемігши у тридцяти шести з тодішніх сорока восьми штатів. Прикметно, що це був його найгірший результат, але попри це він усе ще міг бути об'єктом заздощів для багатьох попередників. На початку четвертого терміну Рузвельт досі вселяв надію мільйонам американців, яких він надихав у війні, і тепер сподівався привести до миру. Його оптимізм був нестримним і заразним.

Рузвельт зробив кар'єру, кидаючи виклик обставинам та досягаючи того, що інші вважали неможливим. Хто міг передбачити, що патрицій зі Східного узбережжя, якому відмовили у членстві в Порчеллі, найпрестижнішому із клубів Гарварду, за те, що він «зневажливо» оцінював своїх одногрупників, стане не тільки найулюбленішим політичним лідером, а й заступником інтересів мас? У 1921 р., коли тридцятидев'ятирічний Рузвельт став жертвою виснажливої хвороби, мало хто міг передбачити, що за дванадцять років ця паралізована від пояса донизу людина увійде до Білого дому як наступний президент Сполучених Штатів. Подолання перешкод стало його способом життя в неформальному стилі.

Готовність Рузвельта використовувати сучасні комунікаційні технології та звертатися до людей безпосередньо через радіопередачі в неформальному стилі перенесла американську політику в нову еру. Американці відчували, що знають його краще, ніж будь-кого з його попередників чи конкурентів. Приємний оратор і дотепний співрозмовник, який однаково вправно полонив і американський простолюду, й іноземних сановників, Рузвельт також залишався загадкою, тримаючись водночас і привітно, і на відстані, спроможний зачарувати й бути осторонь навіть від найближчих співробітників і помічників. Цього майстра політичного компромісу багато представників його соціального класу почали сприймати як безпринципного та нещирого, коли він поставив «забуту людину» американської політики — людей, що перебували на дні соціальної ієрархії — у центрі своєї риторики та численних політичних ініціатив. Зробивши це, він урятував свою країну від найгірших виявів класової боротьби.

Обійнявши посаду в розпал фінансової кризи, коли більшість штатів закрила збанкрутілі банки, Рузвельт дав надію пригніченій економіці, заявивши у першій інав-

гураційній промові: «Хочу підкреслити своє тверде переконання, що єдине, чого ми повинні боятися — це сам страх — безіменний, нерозумний, невинуватий жах, який паралізує необхідні зусилля з перетворення відступу на поступ». Він поклав провину на Волл-стріт і пообіцяв новий підхід до вирішення економічних та соціальних проблем: «Міняльники втекли зі своїх високих місць у храмі нашої цивілізації. Ми можемо відновити цей храм до правічних істин. Міра відновлення полягає в тому, що ми покладаємося на шляхетніші суспільні цінності, ніж просто грошовий прибуток».

Рецепт Рузвельта для економічного відновлення передбачав збільшити федеральні видатки, призначені як для надання допомоги найбільш злиднім, так і для стимулювання стражденної економіки. Він також дотримався обіцянок передвиборної кампанії, тож збільшення витрат супроводжувалося скороченням бюджету, що зменшило заробітну плату федеральних службовців, допомогу ветеранам і військові витрати. Однак Рузвельту вдалося залучити на державну службу надзвичайну команду молодих та амбітних професіоналів, які реформували владу, а отже, і устрій американського суспільства для майбутніх поколінь. Проте відновлення відбувалося повільно, і в 1930-х рр. американська економіка так і не вийшла з тіні депресії. Однак Рузвельт перевершив своїх суперників, переконавши американську громадськість у тому, що він є саме тією людиною, яка проведе Америку через найболючіші економічні та соціальні випробування. Йому вдалося домогтися переобрання тричі в епоху, яка заклала основу для подальшого процвітання, але сама його не побачила.

На міжнародній арені Рузвельт занепокоєно спостерігав за зростанням нацистської загрози та японських амбіцій у Тихому океані. Він зрештою повів Сполучені Штати на війну, до якої Конгрес і народ не хотіли приєднуватися. Проте він вважав її не просто справедливою, а й визначальною для майбутніх перспектив країни та всього світу. Державний борг підскочив із 50 % ВВП 1941 р. до приблизно 120 % 1945 р., але економіка зростала, щоб не сказати процвітала, а країна виграла найстрашнішу війну в історії людства. Рузвельт доволі рано став прихильником відкриття другого фронту в Європі та підтримував наступальну військову політику на Тихому океані. На початку 1945 р., коли американські та британські сили воювали з гітлерівськими дивізіями в Бельгії, а на іншому краю світу американці успішно повернулися на Філіппіни й наблизилися до Маніли, він вважав своїм головним завданням створення міжнародної системи, яка б зробила нову глобальну війну неможливою¹³.

Коли президент зійшов на борт «Квінсі» вранці 23 січня, кінець війни, що точилася понад чотири роки, вже був явно на горизонті. Новини з бойовищ у Європі безпомилково вказували на майбутніх переможців. Вторгнення союзників до Європи розпочалося 6 червня 1944 р. й успішно прогресувало протягом більшої частини літа. Американські та французькі війська 25 серпня взяли Париж, а британці 3 вересня увійшли до Брюсселя та Антверпена. Роттердам став наступною метою у стратегічних планах союзників, а верховний командувач об'єднаних збройних сил НАТО в Європі генерал Двайт Д. Ейзенгауер закликав голландців урятувати місто та його промислову

інфраструктуру від німецького руйнування. Очікувалося, що союзники захоплять місто порівняно швидко і його порт забезпечить їм надзвичайно важливий пункт постачання для військ Альянсу. Проте Роттердам залишався в німецьких руках до кінця війни.

Плани союзників ще більше порушив упертий опір Німеччини на північних підступах до Антверпена, який міг би служити новим центром постачання для союзників, лише за умови, що вони отримають контроль над річкою Шельдою, яка поєднує Антверпен із морем. Здобуття міста виявилось важким і тривалим завданням. Потім відбулася операція «Маркет Гарден», що коштувала життя багатьом британським і польським десантникам. Її джерелом стало бажання командира британських військ у Західній Європі фельдмаршала Бернарда Монтгомері прискорити просування своїх військ через Нідерланди до Німеччини. Монтгомері запропонував сміливий план під назвою «Маркет Гарден», найбільшу повітряно-десантну операцію всієї війни. Вона мала б забезпечити захоплення мостів в Ейндговені, Неймегені й Арнемі, глибоко в німецькому тилу, за допомогою десантного нападу, але операція виявилася погано спланованою і закінчилася жакливою поразкою.

Зима принесла нові проблеми. Шістнадцятого грудня 1944 р. за наказом Гітлера три німецькі армії розпочали контрнаступ в Арденнах у Бельгії у напрямку Антверпена, намагаючись ліквідувати «виступ» у лінії фронту союзників. Погана погода не дозволила союзникам використовувати авіацію, і Ейзенгауеру знадобилося кілька днів, щоб він і його командувачі усвідомили, що вони зіткнулися з важливою стратегічною операцією Вермахту, а не локальною контратакою. Вони наказали перекинути підкріплення в цей район, щоб урятувати 101-шу повітряно-десантну дивізію США, оточену німецькими танковими дивізіями. Двадцять другого грудня, коли погода покращилася, а німецьким танкам почало бракувати пального, союзники таки змогли скористатися повітряною перевагою та завдати величезної шкоди ворогу. Проте бої тривали і в новому році. У січні 1945 р. союзники нарешті перемогли німецькі сили. Битва коштувала американській армії дев'ятнадцять тисяч життів і поставила під питання темпи просування до Німеччини¹⁴.

Поки західні союзники намагались оговтатися після несподіваного німецького контрнаступу та відновити стратегічну ініціативу в Арденнах, Червона армія почала великий зимовий наступ. Після катастрофічних поразок 1941 і 1942 рр. радянські війська виграли дві важливі битви 1943 р. У лютому вони знищили німецьку Шосту армію під Сталінградом, а згодом, у липні, у Курській битві розгромили кілька німецьких танкових дивізій. Восени 1944 р. Червона армія відновила контроль над усією територією СРСР у кордонах 1941 р. і розпочала завоювання Східної Європи. Вона навіть увійшла до Третього рейху, прорвавши оборону Німеччини у Східній Пруссії. Країна, яка, здавалося, перебувала на межі знищення лише два роки тому, стала найпотужнішою військовою силою в Європі.

Дванадцятого січня 1945 р. Сталін наказав своїм арміям атакувати вздовж фронту, що перевищував 700 кілометрів. Наступ, який став несподіванкою для німців, на багатьох ділянках фронту виявився успішним. До 17 січня німецькі війська були

змушені покинути Варшаву та перейти за Дунай у Будапешті; 18 січня вони полишили Краків, а наступного дня Червона армія захопила Лодзь у західній Польщі. Двадцять третього січня, коли корабель «Квінсі» вирушив у Європу, радянські танки увійшли до Елбінга у Східній Пруссії і вийшли на річку Одру. У день народження президента передові загони Червоної армії перейшли Одру. У найближчі кілька днів вони створили плацдарми лише за 70 кілометрів від німецької столиці. Видавалося, що дорога на Берлін відкрита. Американські військові експерти передбачали німецьку контратаку з півночі на фланг радянських армій, але ніхто не знав, чи зможуть німці стабілізувати свою оборону¹⁵.

Союзники сприйняли радянський наступ із полегшенням, а його успіх вітали і у Вашингтоні, і в Лондоні. Проте на початку січня у Вашингтоні почали поширюватися чутки про можливість сепаратного миру між Сталіним і Гітлером. Здавалося, що Сталін міг би припинити війну в Європі на власних умовах, не консультуючись із членами Альянсу. Рузвельту треба було поспішати, поки не стало надто пізно для обговорення будь-яких аспектів урегулювання у Східній та Центральній Європі. У союзників не було чіткої домовленості щодо польських кордонів, окупації та можливого розчленування Німеччини, ролі Франції в Європі, так само нерозв'язаними залишалися важливі питання щодо структури та діяльності майбутньої світової організації з підтримання миру¹⁶.

Тактика Рузвельта протягом усієї війни полягала у відкладанні угоди з основних територіальних питань до кінця війни. Як і Вільсон перед ним, під час війни Рузвельт вважав за краще говорити з точки зору принципів та загальних положень. Укладення кулуарних домовленостей відгонило корумпованою політикою минулого, поверненням до дискредитованих принципів балансу сил і сфер впливу. Крім того, навіщо визнавати радянське право на набуття нових територій ще до того, як вони здобули контроль над ними? Рузвельт доклав особливих зусиль, щоб уникнути формальних угод і приховати неформальні від громадськості. Тепер, коли радянські війська наближалися до Берліна, домовленості більше не можна було відкладати. Угоди потрібно було досягнути якомога швидше, інакше її взагалі могло не бути.

З ініціативи Рузвельта на майбутній зустрічі мали розглядатися військові питання. Східні та західні фронти в Європі невпинно зближалися, а Рузвельт хотів, щоб військовики координували свої дії. Також на думці президента була радянська участь у війні з Японією. До січня 1945 р. американські армія і флот із невеликою допомогою британських союзників далеко просунулися до перемоги над японською імперією. Шок і приниження Перл-Харбора давно минули. Перемога адмірала Честера Німіца в битві за Мідвей у червні 1942 р. розвернула хід війни в Тихому океані. У жовтні 1944 р. війська генерала Дугласа Макарура розпочали звільнення Філіппін. Американська авіація здійснювала масові рейди на Японію.

«Я мав тверде переконання», — писав адмірал Легі, коментуючи ситуацію в Тихоокеанській війні напередодні Ялтинської конференції, «що наша війна проти Японії дійшла до того моменту, коли її поразка була лише питанням часу і виснаження». Це було початком кінця, але битва за Японські острови та окупований японцями

континентальний Китай досі лежала попереду і за найобережнішими оцінками могла б коштувати американській армії та флоту сотень тисяч життів. Атомна бомба залишалася тільки теоретичною можливістю, і люди на кшталт адмірала Легі, які вважали, що Сполучені Штати зможуть припинити війну без бомби або радянської допомоги, перебували в меншості порівняно з високими армійськими чинами, які хотіли якнайшвидше припинити війну з мінімальними втратами американських життів. Відповідно до цього сценарію СРСР мав розгромити японську Квантунську армію в Китаї, тоді як Сполучені Штати зосередилися б на Японії¹⁷.

Адмірал Легі вважав, що однією з головних цілей Рузвельта в Ялті було забезпечити радянське співробітництво у створенні світової організації миру, яку він і Черчилль пообіцяли заснувати 1941 р. Це було продовження ідеї, породженої Першою світовою війною. У грудні 1918 р. президент США Вільсон виїхав зі Сполучених Штатів до Європи, вважаючи, що зможе досягнути справедливого миру, забезпеченого міжнародною організацією, яка б запобігла всім майбутнім війнам. Паризька мирна конференція породила Лігу Націй, але мрія Вільсона ніколи не матеріалізувалася і Сполучені Штати так і не приєдналися до Ліги, що поставило його американських прихильників у незручне становище. Рузвельт дуже переймався спадщиною Вільсона перед своєю поїздкою до Ялти: на останньому засіданні кабінету перед від'їздом він навіть посилався на попередника. Він був готовий утілити мрію Вільсона в життя.

Спочатку Рузвельт неохоче підтримував ідею Організації Об'єднаних Націй, яку обстоювали віддані вільсоніанці на кшталт його багаторічного державного секретаря Корделла Голла, котрий покинув службу в листопаді 1944 р. через погіршення здоров'я після понад десятиліття на чолі зовнішньої політики США. Та щойно рузвельтівське власне бачення світового миру під охороною чотирьох «поліцейських» — Сполучених Штатів, Британії, СРСР і Китаю — було включене до проекту ООН у формі Ради Безпеки, як президент цілком і беззастережно прийняв концепцію Організації Об'єднаних Націй. Тепер йому треба було подолати дві основні перешкоди: переконати Сталіна долучитися до ООН і забезпечити підтримку американської громадськості та її представників у Конгресі. Радянці взяли на себе зобов'язання приєднатися до організації восени 1944 р., але питання щодо розташування штаб-квартири та процедури голосування в Раді Безпеки, ексклюзивному клубі великих держав, що контролював би організацію, залишалися нерозв'язаними. Рузвельтові треба було поспішати, щоб домогтися твердих зобов'язань із цього питання до закінчення війни, поки Сталін усе ще був налаштований на співпрацю, а американці зберігали інтерес до світових справ¹⁸.

Щоб досягнути своїх цілей, президент обійшов своїх експертів у Державному департаменті та посольстві США в Москві. Він уже мав досвід у цій справі. Рішення Рузвельта про визнання СРСР 1933 р. було прийняте всупереч волі керівників Держдепартаменту, які не хотіли надавати офіційне визнання комуністичному режиму, що відмовлявся відшкодувати заборгованість Росії за Першу світову війну, спонсорував міжнародний комунізм, підтримував підривну і революційну діяльність за межами своїх кордонів, і взагалі, на думку Генрі Л. Стімсона, державного секретаря попередньої

республіканської адміністрації Герберта Гувера (а згодом і військового секретаря Рузвельта), не «поводився відповідно до основоположних принципів сім'ї націй».

Президент переважив експертів свого Держдепартаменту, встановивши дипломатичні відносини з Москвою через особистих емісарів, обходячи посадовців Державного департаменту. Визнання СРСР призвело до того, що американська зовнішня політика почала відповідати британській та політиці континентальних держав, які визнали радянську владу ще в 1920-х рр. Рішення Рузвельта було підтримано багатьма в Америці, яка потерпала від депресії. Дехто сподівався на розвиток торгівлі, інші приймали на віру радянську риторику та вважали планову радянську економіку моделлю для вирішення власних економічних та соціальних проблем Америки. Це не спрацювало, як очікувалося. Торгівля фактично зменшилась у роки після визнання, а СРСР виявився складним партнером у міжнародних справах.

Альянс Сталіна з Гітлером у серпні 1939 р. та радянська агресія проти Фінляндії наприкінці того ж року допомогли переконати Рузвельта, що принцип взаємності — найбільш ефективний, якщо не єдиний спосіб спілкування з радянцями: до них добре ставитимуться у Вашингтоні тільки в тому випадку, якщо вони будуть добре ставитися до американців, — ось який меседж був надісланий президентом до Москви. Рузвельт запропонував відплатити тією ж монетою, коли радянський уряд запровадив обмеження на міжконтинентальні телефонні дзвінки з американського посольства в Москві. Проте нацистське вторгнення в СРСР у червні 1941 р. раптово перетворило Радянський Союз на складного, але цінного союзника. Рузвельт був рішуче налаштований допомогти СРСР уникнути поразки у тривалій боротьбі з Вермахтом. Рузвельт провів через Конгрес законодавчий акт, який перетворив Москву на одержувача американського постачання за програмою ленд-лізу, і він був переконаним прихильником відкриття другого фронту в Західній Європі.

Це була нелегка місія навіть для Рузвельта. Досить часто президент перебував у стані неоголошеної війни зі своїми послами в Москві та радянськими експертами в Державному департаменті, намагаючись викоренити протидію його політиці щодо Радянського Союзу, яка закривала очі на будь-які негативні сигнали з Москви і мала на меті постачання американської допомоги за будь-яких умов, щоб СРСР залишався у грі на боці альянтів. Він регулярно змінював дипломатичний персонал і обходив державні інституції, але кожна нова зміна посадовців урешті-решт ішла шляхом попередників, із відразою ставлячись до культури секретності, підозріливості та нещирості, що характеризувала радянські відносини із Заходом.

Восени 1943 р., тільки-но Радянський Союз вийшов переможцем із боїв під Сталінградом та Курськом, Рузвельт вирішив змінити політику допомоги СРСР на перше прохання та «без зайвих питань» і перейшов на тактику переговорів, яку він вважав доцільнішою зараз, коли радянсько-американські відносини набули характеру партнерства. Він також змінив персонал як у Вашингтоні, так і в Москві, відрядивши послом до радянської столиці свого особистого друга Аверелла Гаррімана, спадкоємця власника залізничної імперії, який, як видавалося спочатку, непогано налагоджував стосунки з радянцями. До осені 1944 р. навіть Гарріман, якого шокувала

відмова Сталіна того літа допомогти польським повстанцям під час Варшавського повстання, коли німці винищували польський опір, а Червона армія бездіяльно стояла на околицях міста, перетворився на прихильника «жорсткої політики» щодо СРСР. Він і його співробітники в Москві займали дедалі войовничішу позицію, адже були вражені радянським поводженням зі звільненими від нацистського контролю державами Східної Європи.

Рузвельт намагався не зважати на радянську поведінку в питаннях, які він вважав вторинними. Гаррі Гопкінс, близький радник Рузвельта, висловив погляди президента, коли він заявив восени 1944 р., що відмова Сталіна допомогти варшавським повстанцям не повинна завадити переговорам про майбутню організацію з підтримання миру (майбутня ООН). Радянське співробітництво у світовій організації миру було стрижневим для бачення Рузвельтом майбутнього світового устрою. Своєю чергою, він розглядав СРСР рівним у світових справах, визнаючи радянські побоювання щодо безпеки, що означало прийняття радянських територіальних загарбень перших років війни, коли СРСР ще був на одному боці з Німеччиною, і допомогу в повоєнній реконструкції. Президент висловлював оптимізм, що повоєнні позики Радянському Союзу забезпечать стабільність радянсько-американських відносин. Його думку підтримали експерти з Відділу досліджень та аналізу Управління стратегічних служб, попередника ЦРУ, які, на відміну від дипломатів, були захищені від повсякденних контактів із радянськими чиновниками і намагалися зосереджуватися на загальній картині¹⁹.

Рузвельт покладався на особисті стосунки зі Сталіним, вважаючи це найкращим способом обійти або ж подолати опір власної бюрократії та уявних хардлайнерів в оточенні радянського лідера, яких зазвичай звинувачували у проблемах радянсько-американських відносин. Як дитя американської політичної культури, Рузвельт вірив у силу особистих відносин, зокрема й між керівниками держав. Він зробив стосунки зі Сталіним центральним елементом політики щодо СРСР. «Франклін сподівався, що на цій конференції зможе досягти реального прогресу у зміцненні особистих відносин між ним і маршалом Сталіним», — писала Елеонора Рузвельт, коментуючи сподівання свого чоловіка щодо ялтинської зустрічі. Мабуть, саме це означали слова його четвертої інавгураційної промови: «Ми дізналися просту істину, як сказав Емерсон, що єдиний спосіб набути друга — самому стати другом». Рузвельт запропонував свою дружбу Сталіну і сподівався на дружбу у відповідь²⁰.

На борту «Квінсі» Рузвельт переглядав фільми, перед тим як лягати спати. Перша стрічка, показана президентові та його оточенню, — «Молодими й радісними були наші серця». Сюжет фільму, випущеного 1944 р., що базувався на виданому за два роки до того бестселері, не був цілком відірваний від турбот і сподівань Рузвельта та його оточення. Він розповідав історію двох веселих та наївних студенток, які подорожували до Європи на початку 1920-х рр., зустріли двох симпатичних чоловіків на борту свого корабля, опиняючись у складних, але кумедних ситуаціях, коли вони намагалися здаватися дорослими в Лондоні й Па-

рижі. Навряд чи на судні хтось провів паралелі між сюжетом фільму та їхньою власною європейською мандрівкою.

Уранці 2 лютого подорож через Атлантику закінчилася. За одинадцять днів після прощання з американською землею, подолавши близько 8000 кілометрів, «Квінсі» зайшов у гавань Валетти на Мальті. Більшу частину поїздки Рузвельт потерпав від серйозної застуди. Тієї миті, коли «Квінсі» прибув на Мальту, він почувався краще, але це було лише відносно поліпшення, бо більшість із тих, хто зустрів Рузвельта на Мальті, вважала його важкохворим. Британський міністр закордонних справ Ентоні Іден зазначив у своєму щоденнику, що він здавався старшим і справляв «враження, наче сили полишають його». Члени американської делегації, які якийсь час не бачили свого президента, також були досить шоковані його виглядом²¹.

Рузвельт покинув Сполучені Штати тасмно, але ніхто, як здавалося, не дбав про тасмницю на Мальті. По обидва боки гавані вишикувалися натовпи місцевих, створюючи враження, начебто все населення острова приїхало вітати американського президента. Рузвельт насолоджувався прийомом, подібним до того, який влаштувало президенту Вільсону населення французького Бреста у грудні 1918 р., коли той їхав на Паризьку мирну конференцію. Того теплого сонячного ранку краса Середземноморського острова просто вражала. «Було важко не захопитися в це місце. М'яка текстура всюдисущого місцевого вапняку згладжує враження блиску, яке типово справляли інші бачені мною середземноморські міста», — написала в щоденнику Анна Беттігер²².

Коли «Квінсі» увійшов до гавані Валетти, Рузвельт сидів на капітанському мосту, одягнений у коричневе пальто і твідовий кашкет, насолоджуючись краєвидом. Винищувачі «Спітфаєр» літали туди-сюди над гаванню, поки оркестри американського легкого крейсера «Мемфіс» і британського «Сіріуса», на палубах яких вишикувалися морські піхотинці, грали американський гімн «Всипане зірками знамено». Коли корабель президента проплив повз легкий крейсер «Оріон» із Черчиллем на борту, британська команда вишикувалася по стійці «струнко», а їхній оркестр також зіграв «Всипане зірками знамено». Оркестр «Квінсі» відповів виконанням британського гімну «Боже, бережи короля». «Це був досить емоційний момент», — писав Едвард Флінн своїй дружині. Навіть Ентоні Іден був зворушений. «Поки оркестри грали, а навколо відгонило війною, на мосту, ледь помітний для неозброєного ока, сидів один чоловік у цивільному, — згадував він пізніше про прибуття Рузвельта до Валетти. — У його чутливих руках практично перебувала доля світу. Всі голови були обернені в його бік, і раптом настав спокій. Це був один із тих моментів, коли все, здається, завмирає, і усвідомлюєш знак історії»²³.

ЗУСТРІЧ НА МАЛЬТІ

На Мальті не було жодної іншої людини, яка б настільки нетерпляче прагнула побачити американського президента, як прем'єр-міністр уряду Його Королівської Величності, Вінстон Леонард Спенсер-Черчилль. На Новий рік 1945 р., дізнавшись про плани Рузвельта зупинитися на середземноморському острові, який тоді був частиною Британської імперії, Черчилль писав: «Ми будемо в захваті, якщо ви приїдете до Мальти. Я чекатиму на причалі». Насправді ж прем'єр-міністр чекав на борту британського військового корабля. Того сонячного ранку Черчилль ще одужував від раптового нападу лихоманки. Коли рано-вранці 30 січня його літак досягнув Мальти, Черчилль був занадто слабким, щоб устати, тож він провів першу половину дня в ліжку на літаку, а переїхав до своєї каюти на «Оріоні» лише опівдні¹.

У листопаді 1944 р. Черчиллю виповнилося сімдесят, і тягар війни наклав на нього свій відбиток. Він звинувачував у своїй 39-градусній лихоманці таблетки, які вживав за порадою власного лікаря, лорда Морана. Останній згодом зазначив на свій захист, що його пацієнт мав погану звичку різко піднімати температуру під час дипломатичних місій. Головний приватний секретар прем'єр-міністра Джон Мартін розповів лорду Морану перед Ялтинською конференцією, що якість роботи Черчилля погіршилася. Він став багатослівним і кидався від однієї справи до іншої, розчаровуючи свій уряд².

Другого лютого, о пів на дванадцять, тобто за годину після того, як «Квінсі» причалив у гавань Валлетти, прем'єр-міністр почувся достатньо здоровим, щоб навідати Рузвельта. Незабаром до нього приєдналася його тридцятирічна дочка Сара Олівер, офіцер підрозділу Британської жіночої допоміжної авіації. Повернувшись до Вашингтона, Рузвельт пояснив дружині свій вибір Анни як супутниці, нагадавши, що Черчилля теж мала супроводжувати його дочка. На відміну від Рузвельта, Черчилль мав близькі і навіть ніжні стосунки із Клементиною, яка вже тридцять шість років була його дружиною. Він обожнював і поважав її, писав довгі та змістовні особисті листи під час численних поїздок за кордон.

Сара була третьою дитиною та другою дочкою Черчиллів. Талановита актриса й танцюристка, фотографія якої з'явилася на обкладинці журналу *Life* у червні 1945 р., вона одружилася з народженим у Відні єврейським актором та музикантом Віктором Олівером. Шлюб був доволі проблемним, і Сара приєдналася до армії у вересні 1941 р., організувавши таким чином сепарацію з чоловіком без проходження випробувань повноцінного розлучення. Вона попросила батька тільки про одну послугу — допомогти їй приєднатися до армії, а пізніше писала, що на вибір Британської жіночої допоміжної авіації «вплинув колір уніформи». Саме в цій уніформі темно-синього кольору вона з'явилася біля батька перед камерами в Тегерані. Сара також одягла форму на обідній

зустрічі з Рузвельтом на Мальті, де вперше зустріла доньку президента Анну Беттігер. «Я відразу ж подумала, як надзвичайно подібна вона на свою матір, хоча, звичайно, значно вродливіша, — писала Сара своїй матері. — Вона дуже проста і мені подобається... але мені здається, що дуже знервована цією поїздкою»³.

Двоє лідерів та їхні доньки провели наступну годину на палубі «Квінсі», насолоджуючись сонцем і спілкуючись, поки чекали на ланч. Рузвельт і Черчилль не бачили один одного з вересня 1944 р., коли вони в супроводі дружин у Квебеку зробили спільне радіозвернення до канадського народу. Відносини між двома досвідченими державними діячами були складними, але міцний зв'язок взаємної поваги і навіть захоплення зберіг їхні стосунки у найважчі роки війни. Прем'єр-міністр був старшим за президента, однак молодшим партнером у їхньому союзі, і більше вкладав у ці відносини; втім, незважаючи на свої регулярні єхидні коментарі, Рузвельт високо цінував лідерство Черчилля в перші, найважчі роки Другої світової війни та дорожив його дружбою.

Черчилль був переконаний, що особисті зустрічі мали вирішальне значення для збереження їхньої дружби в інтересах обох країн, і саме на цьому наголосив у виступі в Університеті Макгілла в Монреалі у вересні 1944 р., де обидва отримали почесні докторські ступені. «Яким же неефективним способом передавання людської думки є листування — навіть телеграфоване з усією швидкістю, всіма можливостями нашого сучасного взаємозв'язку», — зазначив Черчилль. Натовп засміявся, і він продовжив: «Воно наче мертва гола стіна порівняно з особистими контактами». Ця зустріч на Мальті дала йому ще один шанс зміцнити їхні особисті зв'язки, оскільки його партнер дедалі більше віддалявся, адже британські внески у військові зусилля союзників зменшилися, тоді як американські після висадження в Нормандії зросли⁴.

Коли Рузвельт і Черчилль зустрілися на палубі «Квінсі», тем для обговорення не бракувало. Приблизно о першій годині дня подали ланч, і Черчилль із задоволенням побачив на своєму кінці столу свічку та сигару, котру, як йому уявлялося, поставили там на прохання президента. «Він мав помітити свічку біля мого ліжка, коли ми перебували в Білому домі», — сказав Черчилль пізніше того ж дня лордові Морану, послаючи на свій візит до Вашингтона у травні 1943 р. Із цих невеликих знаків уваги робилися далекосяжні висновки: прем'єр-міністр двічі сказав своєму лікареві, що президент «дуже доброзичливий». Під час ланчу до них приєдналися Едвард Стеттініус, Вільям Легі та Джеймс Бірнс із американської сторони та Ентоні Іден від британської делегації. Пізніше Легі пригадав, що розмову, «як завжди, узурпував прем'єр-міністр, який говорив про англійські проблеми воєнного часу, високу мету так званої Атлантичної хартії та свою цілковиту відданість принципам, задекларованим в американській Декларації Незалежності»⁵.

Черчиллю пощастило дістатися до Мальти живим. Частині його оточення це не вдалося. Увечері 29 січня прем'єр-міністр покинув повітряну базу «Нортхолт». Очікувався сніг, але він вирішив кинути виклик погоді. Група Черчилля складалась із трьох літаків: його донька, двоє приватних секретарів та лорд Моран летіли разом із прем'єром на його «Скаймастері», але лише два літаки досягли пункту призначення: у тумані перед

світанком третій перелетів острів і розбився в Лампедузькому морі, вбивши більшість на борту, у тому числі трьох посадовців Міністерства закордонних справ, ад'ютанта очільника комітету начальників штабів, підполковника, приписаного до кімнати карт Черчилля та охоронця Ентоні Ідена. «Такі дивні шляхи долі», — роздумував Черчилль у своїх спогадах. «Підступи диявола», — писав сер Александр Кадоган, перший заступник міністра закордонних справ, який утратив в аварії свого приватного секретаря, у листі з Мальти⁶.

Над життям Черчилля часто нависала загроза. Уперше він потрапив під обстріл у свій двадцять перший день народження 1895 р., коли відвідував Кубу, щоб написати репортаж для британської газети про іспанську боротьбу з повстанням. Його перший бойовий досвід трапився за два роки після того у воєнній операції проти пуштунських племен у Пакистані. Наступного року він брав участь у британській кавалерійській атаці у знаменитій битві під Омдурманом у Судані. Покинувши військову службу, Черчилль поїхав 1899 р. до Південної Африки як кореспондент газети, щоб писати репортажі про Другу бурську війну. Він проявив особисту хоробрість, коли ворог напав із засідки на розвідувальну експедицію, до якої він приєднався. Те, що сталося потім, принесло йому національну славу й допомогло розпочати політичну кар'єру. Черчилля захопили, але він утік та повернувся до британців, здійснивши трьохсоткілометрову подорож ворожою територією. Він знову приєднався до британської армії і був одним із перших, хто вступив до Преторії і прийняв капітуляцію у тих, хто колись утримував його у полоні.

Майбутнього прем'єр-міністра вперше обрали до британського парламенту 1900 р., це був початок кар'єри, яка вивела його на поля битви нового століття. Будучи першим лордом Адміралтейства під час Першої світової війни, він виступав за вторгнення в Османську імперію через Дарданелли. На нього поклали відповідальність, яку він і сам на себе взяв, за катастрофічну Галіпольську битву, яка коштувала британцям понад двадцять тисяч життів і залишила понад п'ятдесят тисяч поранених, тоді як головної мети — захоплення Стамбула — досягти не вдалося. Після такого приниження Черчилль пішов добровольцем на фронт і провів кінець 1915-го і перші місяці 1916 р. у Франції, командуючи батальйоном королівських шотландських фузилерів.

Бунтівник за своєю природою і людина із сильними переконаннями, він то тішився прихильністю, то впадав у немилість керівництва Консервативної партії та британської громадськості. У першій половині 1930-х, упродовж, як він пізніше писав, «пустельних років», Черчилль присвятив більшу частину свого часу літературі — талант, який він вдало використовував, коли не був членом уряду і не брав активної участі в політичному житті. Його погляди та позиції часто змінювалися, але деякі речі залишалися незмінними. У 1930-х рр. він залишався таким же непримиренним антикомуністом, що й у 1919—1921 рр., коли як державний секретар війни був локомотивом військової інтервенції в Радянську Росію. Він також зберігав абсолютну відданість Британській імперії, ставши одним із провідних супротивників надання Індії статусу домініону. Його думки стосовно Гітлера та Муссоліні могли змінюватися, але його постійно турбувало переозброєння Німеччини і він невтомно попереджав про зростання нацистської загрози.

Наприкінці 1930-х рр. Черчилль і його невелика група парламентарів приєднались до критиків політики консервативного уряду Невілла Чемберлена. Із початком Другої світової війни Черчилля поновили на посаді першого лорда Адміралтейства, яку він обіймав під час Першої світової війни. Він став прем'єр-міністром 10 травня 1940 р., коли Гітлер вторгся у Францію. Черчилль відмовився вести переговори з Німеччиною і готував націю й імперію до тривалої та важкої війни. У своєму першому зверненні на посаді прем'єр-міністра він сказав, що йому «нема чого запропонувати, окрім крові, праці, сліз і поту». Обіцяного не бракувало в наступні місяці й роки, але восени 1940 р. Королівські ВПС зуміли відбити німецький повітряний напад на Британію і зламати нацистські плани щодо вторгнення на острів. Британія вижила, але їй бракувало ресурсів, щоб кинути виклик німецькому правлінню на континенті. Натомість війна велася в Середземномор'ї та Північній Африці⁷.

Черчилль часто подорожував до віддалених театрів війни кораблем або літаком. Усвідомлюючи пов'язану з цим небезпеку, він направив листа королю Георгу VI, в якому призначив своїм наступником сорокасемирічного Ентоні Ідена. Іден працював міністром закордонних справ в уряді Невілла Чемберлена, але в лютому 1938 р. подав у відставку через незгоду політики Чемберлена щодо Італії. У вересні того ж року він виступив проти Мюнхенської угоди, яка віддала Гітлеру частину Чехословаччини в невдалій спробі задовольнити його експансіоністські амбіції. Іден був лідером антипримирницької опозиції до уряду, члени якої стали відомі (частково через самого Ідена) як «гламурні хлопці». Коли Черчилль обійняв посаду прем'єр-міністра, він уперше призначив Ідена на посаду державного секретаря війни, а потім перевів його до Міністерства закордонних справ, де той відіграв важливу роль у створенні майбутнього Альянсу зі США та пізніше з СРСР.

Черчилль та Іден були суперниками. Хоч вони добре працювали разом, а Іден навіть одружився з племінницею Черчилля, прем'єр-міністр зазвичай вважав свого заступника слабким та нерішучим. З іншого боку, Іден залишався цілковито відданим Черчиллю впродовж усієї війни, хоч неодноразово дозволяв собі не погоджуватись із прем'єр-міністром. Він також цінував кожну мить в особистих подорожах за кордон, коли міг вирватися з тіні Черчилля і тішитися заслуженою шаною за власну роль у зусиллях воєнного часу. Незважаючи на внутрішню напруженість у їхніх відносинах, Іден відмовився скористатися численними кризами війни, щоб замінити Черчилля, а останній ніколи не ставив під сумнів статус Ідена як спадкоємця. У січні 1945 р. король звернувся до Черчилля із проханням надіслати новий лист на випадок, якщо ні він, ні Іден не повернуться з Ялти. Черчилль зробив це в консультації з Іденом, і вони вилетіли на Мальту в різний час на різних літаках. Така завбачливість аж ніяк не була зайвою⁸.

Прем'єр-міністр уперше запропонував зустріч «Великої трійки» в листі до Рузвельта від 16 липня 1944 р. Він хотів, щоб вона відбулася в Касабланці, Римі чи Тегерані до кінця серпня. Кілька днів тому Червона армія взяла Вільнюс, столицю Литви. Її командири почали великий наступ у напрямку Львова на Заході України, а радянські війська перетнули довоєнний кордон, просуваючись у Східну Європу,

майбутнє якої лежало на терезах. Прем'єр-міністр сподівався переконати президента скасувати заплановані воєнні операції на півдні Франції і натомість розпочати наступ на Балканах, щоб відрізати радянські війська від Центральної Європи. Він також вважав, що потрібно досягти угоди зі Сталіним щодо майбутнього Східної Європи. Чи відбудуться дві окремі зустрічі, чи одна з усіма трьома очільниками держав, — досі ще було непевним, але Черчилль вважав, що потрібно щось робити якомога швидше.

Рузвельт пристав на пропозицію, однак надавав перевагу проведенню конференції на другому тижні вересня. Обидва написали Сталіну, запропонувавши вересневу зустріч у північній частині Шотландії, до якої Сталін міг дістатися морем чи повітрям. «Ситуація змінюється так швидко й так успішно, що я відчуваю, що необхідно організувати зустріч», — писав Рузвельт, виказуючи головну причину занепокоєння. Сталін відхилив запрошення, посилаючись на необхідність бути в Москві під час великої офензиви Червоної армії. До кінця липня його армії вступили до Польщі й були досить близькі до Варшави, щоб заохотити антинацистське повстання, яке почалося 1 серпня і яке німці втопили в крові.

Радянський наступ був лише однією причиною відмови Сталіна їхати до Шотландії. Після того як Альянс висадився в Нормандії, стратегічна допомога лідерів західних демократій була йому не дуже потрібна, а його вигреш від відкладення конференції був високим, поки його війська захоплювали якомога більшу частину Східної Європи. Такою принаймні була думка Гаррі Гопкінса, якою він поділився з президентом. «Що стосується дядька Джо, — писав Гопкінс, уживаючи прізвисько Сталіна воєнного часу, — він, очевидно, хоче переносити свою наступну зустріч із вами доти, доки Німеччина не впаде». Крім того, Сталін не хотів їхати на конференцію на територію, яку він не контролював. Він не любив літати (політ із Тегерана в грудні 1943 р. завдав йому болю у вухах, який тривав два тижні) і, як завжди параноїдально дбаючи про особисту безпеку, не був готовий до подорожі літаком над територією ворога або кораблем через нашпиговані субмаринами води Баренцевого моря.

Рузвельт продовжував наполягати на саміті. Він запропонував зустрітися на Алясці, якої Сталін міг дістатися, не перетинаючи лінію фронту. Зустріч мала відбутися наприкінці листопада, після президентських виборів у США. Сталін знову відмовився. Він розповів Авереллу Гарріману, що не може поїхати далеко з міркувань здоров'я, але був готовий направити В'ячеслава Молотова, п'ятдесятирічного комісара закордонних справ і свою праву руку, туди, де Рузвельт і Черчилль вирішать провести наступну зустріч. Це було не те, що хотіли почути два західні лідери, які розраховували на добрі відносини з «поступливим» Сталіним, на відміну від «жорсткого» Молотова. Від ідеї на якийсь час відмовилися. Здавалося, що Гопкінс мав рацію: Сталін уникатиме особистої зустрічі зі своїми партнерами до закінчення війни⁹.

Рузвельт і Черчилль зустрілися вдвох у вересні 1944 р. в місті Квебеку, де обговорювали майбутню окупацію Німеччини, постачання військових матеріалів у Британію за програмою ленд-лізу, яка до кінця війни мала перевищити 31 мільярд доларів, та участь британського військово-морського флоту у війні з Японією. Східна Європа не була на порядку денному у Квебеку, оскільки її можна було обговорити й виріши-

ти лише зі Сталіним. Тим часом радянські війська швидко захоплювали одну східно-європейську країну за іншою. Тоді Червона армія вже завоювала Румунію та Болгарію. Необхідність зустрічі зі Сталіним була настільки нагальною, що Черчилль вирішив узяти це питання у свої руки. Менш ніж за два тижні після повернення із Квебека він відправився до Москви, де провів десять днів, із 9 до 18 жовтня, намагаючись укласти угоду зі Сталіним щодо Східної Європи. Результати були неоднозначними. Черчилль забезпечив панування Великої Британії у Греції, але Сталін був рішуче налаштований установити маріонеткові уряди в більшості країн регіону.

Рузвельта у Москві представляв Гарріман, присутній на більшості, але не на всіх зустрічах Черчилля та Сталіна. Після того як президентська кампанія в Сполучених Штатах досягла апогею, Рузвельт не міг покинути країну. Передвиборні перегони були складними, оскільки опитування показували, що Рузвельт випереджав свого суперника-республіканця лише на кілька процентних пунктів. Змагаючись із енергійним сорокадворічним губернатором штату Нью-Йорк Томасом Е. Дьюї, Рузвельт мусив покласти край наполегливим чуткам про своє погане здоров'я і в жовтні 1944 р. розпочав активну кампанію, під час якої йому якось довелося проїхати кілька годин передмістями Нью-Йорка у відкритому автомобілі під постійним дощем. Маятник передвиборної кампанії зрештою хитнувся на його користь, але президент не зміг узяти участь у важливих обговореннях зі Сталіним.

Рузвельт писав і Сталіну, і Черчиллю, що переговори в Москві вважатимуться попередніми для майбутнього саміту «Великої трійки». В останній день перебування Черчилля в Москві Сталін надіслав президентові телеграму, не тільки погоджуючись на черговий саміт, а й запропонувавши час і місце для нього: наприкінці листопада в одному з радянських чорноморських портів. Сталін, уклавши угоду з Черчиллем про долю Балкан, де двоє лідерів визначили свої сфери інтересів, вирішив, що його союзники готові виставити на торги решту Східної Європи.

Хоч Сталін (а пізніше Черчилль) стверджував, що зустріч у Чорноморському регіоні була ідеєю президента, це стало сюрпризом для більшості у Вашингтоні. Цю ідею вперше висловив Гаррі Гопкінс у розмові з послом СРСР у Вашингтоні Андрієм Громиком. Сталін згодом обговорив цю пропозицію з Черчиллем, який його підтримав. Черчилль потім написав Рузвельту, що готовий їхати в будь-яке місце, прийнятне для президента і Сталіна. Проте президент не збирався їхати у настільки віддалені від Сполучених Штатів землі. Члени внутрішнього кола Рузвельта звинувачували Гопкінса в тому, що той запропонував подорож, яка вимагатиме, щоб їхній хворий керівник подорожував на тисячі миль через територію ворога.

Гопкінс був винен за всіма пунктами звинувачення. Ця ідея справді була суто його витвором. Перекоаний, що конференція «Великої трійки» була необхідною перед поразкою Німеччини і що Сталіна неможливо було переконати виїхати за межі СРСР, він запропонував Рузвельту Крим, розраховуючи на цікавість президента й бажання відвідати нові місця. Рузвельт не був проти такої ідеї, якщо тільки її втілити після виборів. Гопкінс узяв на себе ініціативу і спитав Громико, чи можна знайти відповідне

місце в Криму. Гопкінс пізніше пригадував, що, коли радники Рузвельта «зайшли до Президента, щоб спонукати його не їхати, Президент знову засумнівався і вигадав багато зустрічних пропозицій, жодна з яких не мала сенсу». Не відмовляючись від радянських пропозицій одразу, Рузвельт намагався переконати Сталіна зустрітись у Середземномор'ї¹⁰.

У своєму листуванні зі Сталіним та Черчиллем у жовтні та листопаді 1944 р. Рузвельт запропонував не менше десятка можливих альтернатив: Афіни, Пірей, Салоніки, Єрусалим, Стамбул, Рим, Александрія, Кіпр, Мальта і Французька Рив'єра. Вісімнадцятого листопада президент звернувся до Сталіна, зазначивши, що має застереження щодо Чорного моря через необхідність проведення кораблів через Егейське море та Дарданелли. Рузвельт припустив, що Сталін може приїхати на узбережжя Адріатики залізницею, а звідти на судні до Італії чи Сицилії, щоб можна було провести конференцію або в Римі, або в Таорміні. Він також запропонував відкласти конференцію до своєї інавгурації 20 січня 1945 р.

Як і можна було сподіватися, Сталін не заперечував проти відкладання конференції. У телеграмі від 23 листопада 1944 р. він прийняв дату наприкінці січня — на початку лютого 1945 р., але, посилаючись на поради своїх лікарів, відмовився обговорювати будь-яке місце, крім Чорноморського узбережжя. Радянський лідер не поспішав: усе йшло за його планом. Того дня, коли він писав Рузвельту, його війська заглибилися в Чехословаччину та Угорщину, захопивши місто Токай із його знаменитими виноградниками. Рузвельт майже втратив надію, що Сталін виконає обіцянку, надану йому в Тегерані, що наступна зустріч відбудеться ближче до американської території. Тоді, подивившись на скалічені ноги президента, радянський лідер пообіцяв, що наступного разу він приїде до президента, а не навпаки¹¹.

Рузвельту нічого не лишалося, крім як розпитати Гаррімана про можливі місця зустрічі в Чорноморському регіоні. Шостого грудня той доповів Вашингтону: «Двоє з наших офіцерів морських сил улітку відвідали Ялту та Севастополь. Вони повідомляють, що в Ялті є багато великих і добре обладнаних санаторіїв і готелів, не пошкоджених за німецької окупації. За російськими стандартами місто надзвичайно охайне та чисте. Гавань невелика, тож сумнівно, що вона є достатньою для безпечного швартування великого морського судна. Клімат узимку помірний. Середня температура в січні-лютому близько 39 градусів за Фаренгейтом*. Місто дивиться на південь, а високі гори захищають його від північних вітрів».

Так Ялту вперше запропонували як місце зустрічі. Пізніше виявилося, що інформація про масштаби руйнувань у цьому районі була неправдивою, але для тих, хто читав телеграму Гаррімана у Вашингтоні, місто здавалося гарним вибором. Таким, безумовно, було і враження Рузвельта. На підставі доповіді Гаррімана він написав Черчиллю 9 грудня, посилаючись на Ялту як місце, де можна розмістити делегації союзників на суходолі.

Гарріман зробив останню нерішучу спробу переконати Сталіна зустрітись ближче до американських берегів в особистій розмові 14 грудня. Сталін пообіцяв поради-

* 4 градуси за Цельсієм.

тися з лікарями, але пізніше повідомив Гаррімана через Молотова, що вони все ще виступають проти тривалої поїздки. Стало зрозуміло, що розмови пішли по колу. Сталін запитав Гаррімана, чому відхилили пропозицію Гопкінса зустрітися в Чорноморському регіоні. Гарріман пояснив, що Гопкінс просто запитував про таку можливість. Радянський лідер вважав Одесу за краще місце зустрічі, заявивши, що вже почав готуватися до цієї конференції. Однак він зазначив, що, якщо президент надає перевагу Криму або ж східному узбережжю Чорного моря, вони можуть зустрітися там.

Тим часом Рузвельт дедалі більше зважав на ідею зустрічі в Криму. Дев'ятнадцятого грудня він натякнув Гарріману: «Ми поспілкувалися з капітаном Франкелом, який повідомляє, що погодні умови для польотів у Одесі взимку непевні, а погода дуже холодна». Тоді він додав: «Я особливо зацікавлений у Севастополі та Ялті». Двадцять першого грудня Гарріман відправив звіт у Вашингтон, у якому надавав перевагу Ялті. Погода в Одесі була «похмурою і холодною», — писав він. Південний Крим буде теплішим. Аеропорт розташований за дві-три години їзди від Севастополя або Ялти. Оскільки Севастополь повністю зруйнований, у Ялті кращі приміщення для проживання. На підставі звітів американських військово-морських офіцерів, які перебували в цьому районі, Гарріман писав: «Без сумніву, умови життя на березі в одному або кількох санаторіях і готелях першого класу будуть більш ніж адекватними»¹².

За два дні після того Рузвельт надіслав телеграму Гарріману, погодившись на зустріч у Чорноморському регіоні, якщо Сталін не міг поїхати до Середземномор'я. Він обрав Ялту, «котра, здається, є найкращим місцем, доступним у Чорному морі, з найліпшими місцями для поселення на березі та найсприятливішими умовами для польотів». Рузвельт вирішив летіти до Ялти із Середземного моря, куди б він доплив морем. Молотова повідомили про це рішення 27 грудня. На зустрічі з Гарріманом він усе ще згадував Одесу й Батумі, але американський посол зосередився на Ялті¹³.

Якщо Рузвельт вибрав місце для проведення конференції, то Черчилль 31 грудня вигадав її кодову назву — «Операція "Аргонавт"». Рузвельт відповів: «Приймаю вашу пропозицію щодо "Аргонавта". Ми з вами їхні прями нащадки». Широко обізнаний із класикою Черчилль спромігся відшукати літературну паралель, яка б якнайкраще відбивала почуття й очікування обох лідерів, які збиралися розпочати довгу й небезпечну подорож до Чорного моря у пошуках власного золотого руна. Сталін, не будучи шанувальником класики, без вагань прийняв кодове найменування. На Новий рік 1945-го, після вивчення плану президента зупинитися на Мальті, Черчилль надіслав Рузвельту телеграму, до якої включив один зі своїх небагатьох поетичних рядків: «Досить з нас вагань. Від Мальти до Ялти. Жодних нарікань»¹⁴.

Таким чином, перед Ялтою опинилася Мальта. Рузвельт присвятив 2 лютого 1945 р., увесь свій єдиний день на Мальті, екскурсіям. Після обіду, у супроводі генерал-губернатора Мальти із дружиною, Анни Беттігер та Сари Олівер, Рузвельт здійснив екскурсію Валеттою і поїхав до Медіни, стародавньої столиці острова. Розбомблена безперервною 154-денною кампанією повітряних нальотів країн Осі, Мальта була наочним нагадуванням про нещодавню битву за Середземномор'я між Німеччиною

та Британією, до якої належала Мальта. Між 1940—1942 рр. на «Фортецю Мальта» було скинуто приблизно чотирнадцять тисяч бомб. Місцевих мешканців евакуювали до центру острова, подалі від порту, промислових районів та аеродромів, але вони все ж зазнали значних втрат. Повітряну та морську блокаду острова, метою якої була голодна смерть населення Мальти та її гарнізону, вдалося зрештою прорвати у серпні 1942 р., коли п'ятьом із чотирнадцяти суден, які покинули Гібралтар із постачанням для обложеного острова, вдалося дістатися до Великої гавані Валетти. Блокаду остаточно зняли лише влітку 1943 р.

«[Ця] величезна кількість руїн вразила мене в саме серце, адже я вперше поглянула на масові руйнування цієї війни», — записала Анна у своєму щоденнику. У Валетті вона побачила кам'яну копію сувою, подаровану Рузвельтом громадянам Мальти після повернення з Тегерана у грудні 1943 р. на знак визнання їхньої хоробрості під час нацистської облоги острова. Він був прикріплений з одного боку дверей, що вели до палацу; з іншого ж боку була цитата слів короля Георга VI, який нагородив Георгіївським хрестом людей Мальти у квітні 1942 р. на піку бомбардування острова авіацією Осі¹⁵.

Те, що Рузвельт надав перевагу екскурсіям, стало великим розчаруванням для британської делегації. Чарльз Е. Болен із Державного департаменту пізніше зазначив, що «британців стурбувала відмова Рузвельта від обговорення як тактичних, так і змістовних питань щодо Ялти». Ентоні Іден поскаржився Гаррі Гопкінсу, що вони «їдуть на вирішальну конференцію і до цього часу не узгодили, ні що обговорюватимуть, ні як поводитися з Ведмедем, який, безсумнівно, матиме власний план». Розчарування Ідена поділяв і Черчилль. «Президент був настільки непередбачуваним, що нам із прем'єр-міністром було некомфортно», — писав Іден у своїх мемуарах¹⁶.

Коли прем'єр-міністр уперше почув про план президентської зупинки на Мальті, він запитав, чи зможуть вони скористатися цією нагодою для обговорення спільної стратегії. «Чи було б вам зручно провести 2 або 3 ночі на Мальті й ненав'язливо дати змогу делегатам поговорити між собою?» — писав Черчилль 5 січня 1945 р. Якщо Рузвельт хотів провести лише одну ніч на Мальті, знову напише Черчилль наступного дня, то, можливо, він би відрядив туди військових очільників на кілька днів раніше? Рузвельт спочатку відкинув цю ідею, але Черчилль продовжував наполягати й запропонував включити представників Міністерства закордонних справ. Рузвельт зрештою здався, погодившись відправити делегації на чолі з Едвардом Стеттініусом та генералом Джорджем Маршаллом до Мальти раніше, але відмовився змінити власний графік¹⁷.

Наполегливість прем'єр-міністра була предметом дотепів серед оточення президента на «Квінсі», а Анна пізніше згадала, як хтось говорив, начебто від Сталіна прийшла телеграма: «Я сказав “Ялта”, а не “Мальта”». Рузвельт доклав усіх зусиль, щоб Сталін не запідозрив двох західних лідерів у «змові» проти нього. Він вважав, що найкращою стратегією за цих обставин було не проводити передконференційну зустріч. Однак Черчилль активно спонукав президента до вироблення спільної стратегії. Виявилось, що Черчилль виграв битву, але програв війну: Рузвельт приїхав на Мальту, але влаштував свій графік так, щоб не залишити часу для дискусії по суті. Болен уважав, що важливішим, ніж занепокоєння президента щодо можливої

реакції Сталіна, було його «загальне бажання уникати жорстких позицій та імпровізувати на місці, спираючись на власну інформацію та настрої іншої сторони»¹⁸.

Черчилль фактично залишився на самоті. Головна мета британської зовнішньої політики в Ялті була такою ж, як і за часів наполеонівських війн: запобігти пануванню в Європі єдиної сили, яка, взявши контроль над західною частиною континенту, становитиме смертельну загрозу для Великої Британії. У численних промовах Черчилль подавав цю політику з точки зору британської боротьби з тиранією та агресією. Силою із загальноєвропейськими орієнтирами в перші десятиліття ХХ століття була Німеччина, і Британія опинилась у союзі зі східним сусідом Німеччини, царською Росією. Із поразкою Німеччини в Першій світовій війні та підйомом комунізму в колишній Російській імперії Радянська Росія посіла місце Німеччини як загроза для європейської стабільності, а Черчилль розпочав активну антикомуністичну кампанію і всередині Британії, і за її межами; на той час він уважав «червону загрозу» набагато небезпечнішою для Європи, ніж німецький імперіалізм.

Нацистський режим відродив німецьку загрозу, і Черчилль був одним із перших, хто застерігав своїх співвітчизників про зростання сили Німеччини. «[Ми] пройшли жахливу віху в нашій історії, коли вся рівновага Європи порушена», — заявив він після Мюнхена. Черчилль ніколи не змінив свою точку зору на комунізм як небезпечну загрозу і не занижував загрозу від його транснаціональних закликів для європейського статус-кво, але після нацистського вторгнення в СРСР у червні 1941 р. він утамував власну антикомуністичну риторику. На кону опинився не тільки захист британських інтересів за кордоном, а й саме виживання Британії. Поборювати одну тиранію за допомогою іншої видавалося правильним¹⁹.

На час проведення Ялтинської конференції війна проти Німеччини здавалася практично виграною, багато в чому завдяки радянським перемогам, але на сході поставав черговий потенційний господар Європи, і Черчилль не збирався покидати поле дипломатичної боротьби без бою. Для британців питанням першорядного значення стало майбутнє Польщі, і не тільки тому, що це була країна, на захист якої Велика Британія офіційно оголосила війну Німеччині. У баченні повоєнної Європи, яке поділяли Черчилль та його радники із зовнішньої політики, Польща мала служити оплотом проти радянського розширення на Захід. Іншим важливим елементом стратегії Черчилля була потужна Франція: разом із сильною Польщею вона стримувала б відновлену Німеччину. Щоб зберегти баланс сил у Європі, Німеччина мусила бути ослаблена, але не повністю зруйнована чи розчленована. Це була складна гра, але Велику Британію підготували до неї століття залучення до континентальної політики. Та проте Велика Британія почувалася занадто слабкою, щоб виграти гру самостійно: американська допомога була необхідною²⁰.

Уряд США не хотів утручатися у візантійську політику Європи, оскільки американці не мали досвіду в подібних дипломатичних іграх і зневажали саму ідею міжнародного порядку, що базується на балансі сил. Їхня країна не була островом біля європейського узбережжя; отже, вони могли дозволити собі менш утилітарну стратегію в Європі. Крім того, після закінчення бойових дій, відповідно до загально-

прийнятого переконання того часу, американська громадськість не терпітиме присутності американських військ у Європі тривалий час. Британія розглядалася як грізний конкурент на міжнародній арені, а постійні зусилля Черчилля, спрямовані на поділ Європи на сфери впливу, розглядалися з підозрою.

Рузвельт і його радники вважали поразку Німеччини головним пріоритетом у війні, але боротьба з Японією в Тихому океані була не менш важливою для нації, яка вступила у війну після Перл-Харбора. Єдиним союзником, який міг би запропонувати істотну допомогу на Тихоокеанському театрі, був Радянський Союз Сталіна, а не Британія Черчилля. Радянська співпраця також була потрібна в майбутній світовій організації миру, ООН. Американські та британські інтереси були надто відмінними, щоб дозволити своїм лідерам досягти цілковитого взаєморозуміння у політиці щодо СРСР.

Прихильники Нового курсу в адміністрації Рузвельта не вбачали у зростанні радянської сили загрози, принаймні безпосередньої. Для них лідер британських консерваторів був не лише втіленням егоїстичного капіталізму, а й очільником імперіалізму та практиком старої дипломатії з її опорою на таємні протоколи та сфери впливу. Багато хто в адміністрації Рузвельта вірив, як раніше і Вільсон, у новий світовий порядок, де не буде жодних імперій, а нові незалежні держави запропонують рівноправний доступ до ресурсів і ринків усім країнам, а не тільки Британії. Вони підозрювали імперські прагнення у своїх колишніх колоніальних володарів, проти яких батьки-засновники Америки провадили війну за незалежність.

«Президент поділяв поширену американську підозру щодо Британської імперії, як це було колись, — писав Іден з очевидним жалем у своїх спогадах. — Рузвельт не обмежував свою неприязнь до колоніалізму лише Британською імперією, бо це був його принцип, який він ще дужче цінував за можливі переваги. Він сподівався, що колишні колоніальні території, звільнившись від своїх господарів, стануть політично та економічно залежними від Сполучених Штатів, і не боявся, що інші сили можуть перебрати на себе цю роль»²¹.

Рузвельт і Черчилль відрізнялися не тільки світоглядами та політичними програмами, а й способом спілкування з експертами з питань зовнішньої політики. Якщо Рузвельт вважав за краще уникати надто тісного контакту зі своїми зовнішньополітичними радниками, то Черчилль прагнув якомога тіснішого спілкування, нав'язуючи власне бачення та волю підлеглим. Експерти прем'єр-міністра тікали від нього, марно намагаючись уникати тривалих обідів та ще довшого нічного обговорення. Черчилль, страждаючи від нападів депресії, не лягав спати, поки не був повністю виснажений. Як і Сталін, він утримував співрозмовників у полоні за столом до раннього ранку. Коли Гаррі Гопкінс приїхав до Лондона 21 січня для попередніх дискусій із прем'єр-міністром, перемовини тривали до глибокої ночі. Ентоні Ідену пощастило, коли він однієї ночі пішов спати о 1:15. «Я був настільки втомлений більшу частину тижня, — писав Іден у своєму щоденнику, — що сенсу від мене в парламенті було дуже небагато».

Звички Черчилля не змінилися на Мальті. Алек Кадоган написав своїй дружині 31 січня: «Ентоні [Ден] вчора повернувся від прем'єр-міністра орієнтовно о 7 вечора зі звісткою, що нам необхідно буде з ним повечеряти. Проте нам пообіцяли, що ми можемо піти спати у притомний час, бо прем'єр-міністр збирається грати в безік із Гарріманом». Цієї обіцянки було недостатньо, щоб переконати Кадогана, який підсумував: «Більшість із нас мусить вечеряти із прем'єр-міністром і побоюється, що ми годинами не матимемо спочинку». У цьому випадку Черчилль таки замовив карти до півночі й почав грати в безік — французьку картярську гру, яка стала популярною у Великій Британії, — із послом Сполучених Штатів. Едвард Стеттініус пригадував, що прем'єр-міністр того вечора був вельми похмуро налаштований щодо майбутнього світу²².

Стеттініус прибув до Мальти 31 січня з Гаррі Гопкінсом для участі в консультаціях перед конференцією зі своїми британськими колегами, Ентоні Іденом та Алемом Кадоганом. Державний секретар США справляв приголомшливе враження на всіх, хто зустрічався з ним уперше. Маючи лише сорок чотири роки, він уже був наділений пишною шевелюрою сріблясто-сивого волосся, яка суперечила його молодечому вигляду та енергійній манері поведінки. На час приїзду на Мальту Стеттініус перебував на своїй посаді лише другий місяць. Колишній виконавчий директор *General Motors* і *US Steel*, він не був новачком у зовнішній політиці, адже раніше керував програмою ленд-лізу Рузвельта та виконував обов'язки заступника держсекретаря, перш ніж обійняв посаду у грудні 1944 р.

Призначення Стеттініуса не було безпроблемним. Його попередник Корделл Голл рекомендував собі на заміну Джеймса Бірнса, але президент, стурбований тим, що Бірнс може кинути виклик його контролю над зовнішньою політикою, обрав Стеттініуса. Рішення небагато хто прийняв прихильно. Сенатор Артур Ванденберг, загальноновизнаний республіканський критик зовнішньополітичного курсу Рузвельта, висловив враження багатьох, коли зазначив у своєму щоденнику в день смерті Рузвельта, що Стеттініус «був лише хлопчиком на побігеньках у президента. Йому не вистачало знань і досвіду для такої посади в настільки критичний час, хоч він був величною людиною з належними намірами та високою чесною метою»²³.

Новий державний секретар був непоганим переговорником, і перемовини на Мальті пройшли добре: обидві сторони були задоволені результатом. Під час війни британсько-американські розбіжності охоплювали широке коло питань — від умов ленд-лізу до військових операцій у Європі. До часу проведення Ялтинської конференції більшість розбіжностей, які впливали зі сфери компетенції міністрів закордонних справ, було або вирішено, або відкладено. Наразі дискусії точилися здебільшого навколо пріоритетів. Як зазначив Ентоні Іден, «мені здавалося, що вони приділяли надто велику увагу Всесвітній раді й надто малу — Польщі». Він вважав, що не може бути справжньої співпраці щодо майбутньої світової організації миру, якщо Сталін не поставиться до Польщі «з певною порядністю»²⁴.

Скидалося на те, що навіть зазвичай критичний Кадоган був задоволений результатами. Він писав своїй дружині: «Ми порозумілися дуже добре, і я не думаю, що матимемо з ними якісь серйозні проблеми». Стеттініус теж був задоволений

результатами перемовин і мав високу думку про своїх британських колег. Він похвалив Ідена у своїх мемуарах, зазначивши, що його «сміливий розрив з урядом Чемберлена щодо політики передвоєнного замирення та його чудовий інтелектуальний потенціал завоювали йому повагу персоналу Міністерства закордонних справ та пересічних громадян Британії». Рівень взаєморозуміння між міністерствами закордонних справ двох союзних держав був безпрецедентним. Бракувало, однак, порозуміння між їхніми керівниками²⁵.

Більшу частину обмеженого часу Рузвельта, присвяченого дипломатичним консультаціям на Мальті, забрав огляд звітів Об'єднаних начальників штабів про військові дії Альянсу в Європі. Рузвельт відверто вважав координацію військових справ важливішою за дипломатичні питання. Як-не-як, координація означала підпорядкування британського військового планування американським пріоритетам. На зустрічі військового командування союзників, яку обидва провідники скликали на «Квінсі» після того як Рузвельт повернувся зі своєї екскурсії островом, президент повністю підтримав своїх командувачів у суперечці про військову стратегію Альянсу в Європі. Як і раніше, британці вимагали розпочати основний наступ проти Німеччини на їхньому відтинку Західного фронту. Вони також наполягали на потужному наступі на середземноморському театрі, на додаток до того, що відбувався в Західній Європі. Мета полягала не тільки швидше від Червоної армії досягти Берліна та Центральної Європи, а й у тому, щоб поставити на керування основними військовими операціями своїх людей.

Американці, особливо генерал Джордж Маршалл, різко виступали проти кожного з планів, вважаючи їх марним і насправді шкідливим розпорошенням військ. Зазвичай увічливий Маршалл рішуче протистояв спробам Британії обмежити повноваження Ейзенгауера, вимагав закритого засідання без стенографів із британськими колегами, де прямо розказав їм, що думає про їхні вимоги передати контроль майбутньою офензивою від генерала Ейзенгауера фельдмаршалу Монтгомері. Він також відповів на звинувачення в тому, що американці мали надто сильний вплив на Ейзенгауера, який, будучи верховним командувачем Об'єднаних збройних сил, повинен бути незалежним у своїх рішеннях. «Ну, Бруку, — сказав Маршалл серу Алану Френсісові Бруку, начальникові британського Генерального штабу, — ви навіть близько не настільки занепокоєні, наскільки американські очільники стурбовані безпосереднім тиском та впливом пана Черчилля на генерала Ейзенгауера. Президент практично ніколи не бачить генерала Ейзенгауера і ніколи — за моєю порадою — не пише йому, адже він є командувачем Об'єднаних збройних сил. Проте ми глибоко схвильовані тиском прем'єр-міністра. Я думаю, що для вашого занепокоєння немає жодних підстав»²⁶.

Енергійне втручання Маршалла переконало британців, що в них не було іншого вибору, окрім як прийняти американську стратегію наступу на Західному фронті. Єдине, що Черчилль зміг зробити за таких обставин, — це запропонувати Рузвельту, що в разі німецької капітуляції в Італії союзники повинні зайняти якомога більшу частину Австрії: адже було б «небажано, щоб більше Західної Європи, ніж необхідно, окупували росіяни». Утім, цей аргумент був гіпотетичним. Наразі Черчилль мав погодитися (не без застережень) зняти частину британських військ з Італії та Греції і відправити їх

до Західної Європи, щоб зміцнити зусилля союзників на головному театрі дій. Після зустрічі з Об'єднаними начальниками штабів він повідомив Рузвельта про свій намір перевести командувача союзних військ в Італії фельдмаршала Гарольда Александера в Західну Європу як заступника генерала Двайта Ейзенгауера (роблячи Александера старшим британським військовим командувачем на європейському театрі)²⁷.

З точки зору британців, вечеря перед від'їздом до Криму була останньою можливістю досягти порозуміння із президентом. Вона виявилася черговим розчаруванням. Організацією ланчу, післяобіднього чаю і вечері на «Квінсі» займалася Анна Беттігер, а її основний інтерес полягав у тому, щоб захистити батька від надмірного товариства членів американських та британських делегацій. Анна була засмучена тим, що тих самих членів британської делегації (вона називала їх «британчиками»), які відвідували ланчу, батько запросив і на вечерю. У результаті їй довелося самостійно запрошувати своїх гостей, наприклад, сина Черчилля, Рендольфа, який прилетів на Мальту з Югославії. Відносно невеликі приміщення військово-морського судна не були призначені для великих прийомів. На подальше невдоволення Анни, Стеттініус та Іден, яких вона попросила залишитися в її каюті на час приготування напоїв, «пробралися до каюти Рузвельта й обговорювали з ним справи, поки Черчилль не з'явився після ванни 45 хвилинами пізніше»²⁸.

Оскільки у вечері брали участь Анна та Сара, вона стала радше світською подією, ніж діловою зустріччю, на яку сподівалися британці. Стеттініус пізніше писав, що обговорення на «Квінсі» «знову послужили уточненням американських та англійських поглядів» на широкий спектр питань. Якщо розглянути список тем Стеттініуса, обговорених двома лідерами на формальних та неформальних сесіях, він справді вражає, адже охоплював усе від військової боротьби в Європі до майбутнього Німеччини, Польщі та Румунії, політики щодо Ірану й Китаю та світової організації миру. Проте мало сумніву, що більшість цих питань була згадана лише побіжно. Іден, який відвідав обід та вечерю на «Квінсі», скаржився у своєму щоденнику: «Мило, але жодну справу не було вирішено. Таким чином, для цієї мети спеціально організовано вечерю, яка була не успішною, ніж обід. Неможливо навіть наблизитися до розгляду справ»²⁹.

Уночі проти 2 лютого літаки з членами американської та британської делегації покинули аеропорт Луки та попрямували до аеропорту Саки в Криму. Виліт із Мальти розпочався о 23:30: американські С-54 і британські «Йорки» та «Спітфаери» злітали з десятихвилинними інтервалами. Літак президента, спеціально обладнаний для потреб Рузвельта та відомий особовому складу військово-повітряних сил як «Священна корова», адже зазвичай посилено охоронявся під час перебування на землі, злетів о 3:30 ранку. На цей час президент заснув у своєму відділенні. Він відбував із Мальти, не скомпрометувавши своєї головної мети, — його руки не були зв'язані попередньою угодою із британцями. Він був вільний прийняти у Ялті будь-яку стратегію на власний розсуд.

ЦАРСЬКИЙ КУРОРТ

Літаки, що перевозили делегації союзників, пролетіли над Середземним морем до Греції, а потім повернули на північ, продовжуючи летіти над Туреччиною та Чорним морем. Вони летіли зі швидкістю понад 200 кілометрів за годину на висоті приблизно 1800 метрів, саме таку висоту рекомендував лікар президента. Для досягнення пункту призначення їм знадобилося майже сім годин.

Рузвельта й Черчилля супроводжувало по шість винищувачів. Проте основна проблема полягала не в літаках супротивника, а в можливих ворожих обстрілах залишками німецьких гарнізонів на островах Егейського моря. Тиждень тому один із літаків, який віз головного охоронця президента Майкла Рейлі та його екіпаж на ознайомчу поїздку до Криму, відхилився від курсу під час шторму і втрапив під німецький обстріл над Критом, майже втративши хвіст. Машина Рейлі піднялася на 4500 метрів, щоб уникнути бурі (така висота вважалася надто небезпечною для президента з огляду на його схильність до високого кров'яного тиску), де крила літака почали обмерзати. Рейлі пощастило долетіти до місця призначення живим.

Німецькі зенітники були однією проблемою, а радянський «вогонь по своїх» — іншою. Після особистого втручання Сталіна радянці погодилися, що один американський офіцер може бути розміщений на кожній радянській протиповітряній установці у східному Чорномор'ї, проте це нічого не гарантувало. Наприкінці січня радянські зенітники відкрили вогонь по британському літаку, який не виконував радянських правил. Наближаючись до радянської території, літаки союзників повинні були виконати ідентифікаційний маневр, увійти у 30-кілометровий коридор, зробити попередньо узгоджений поворот праворуч, а потім приземлитися на злітну смугу Сакської авіабази. Радянські пілоти, перебуваючи у стані повної бойової готовності на випадок нападу супротивника, отримали наказ збивати будь-який літак, який не реагував на їхні сигнали. Командувачі довели до їхнього відома, що якщо вони не зіб'ють ворожий літак, то можуть не повертатися, і пілоти серйозно поставилися до цієї вказівки¹.

Черчилль, чий «скаймастер» покинув аеропорт Луки за п'ять хвилин після Рузвельта, згадував у своїх мемуарах «довгий і холодний політ». Зрештою, він ставився дедалі критичніше до самої ідеї проведення конференції в Ялті. «Якби ми змарнували десять років на дослідження, ми не змогли б знайти гірше місце в світі, ніж Ялта, — поскаржився Черчилль Гаррі Гопкінсу в січні. — У цих районах процвітає тиф і смертельно багато вошей». Звіт Гопкінса, отриманий президентом на шляху до Мальти, глибоко обурило Майкла Рейлі, який переконав президента: «Умови не такі жахливі, як повідомляє Черчилль, а росіяни їх навіть покращили»².

«Священна корова» президента приземлилася на Сакському аеродромі 3 лютого о 12:10 за місцевим часом. Усе відбулося без заминки, окрім того, що радянці не зрозуміли, чому супровідні літаки Рузвельта не виконували інструкцій: вони кружляли над аеродромом Сак замість того, щоб сісти на аеродромі Сарабуз біля Сімферополя, столиці Криму. За двадцять хвилин супровідні літаки Черчилля почали діяти аналогічно. Поки радянські командувачі повітряних сил намагалися з'ясувати, що пішло не так, Анна Беттігер отримала насолоду від споглядання шоу, вражена видовищем шести винищувачів Черчилля «Локхід Р-38», які кружляли над повітряною базою³.

Коли літаки Рузвельта й Черчилля приземлилися, більшість членів американської та британської делегацій уже була на місці. Вони або проводили час у наметі, де були виставлені шампанське, горілка, ікра та інші російські делікатеси, або вже були на шляху до Ялти. Першим гостем у літаку президента став В'ячеслав Молотов, а потім Черчилль. Рузвельт використав спеціально розроблений ліфт, щоб вийти зі свого літака, а потім його доправили до ленд-лізингового джипа, наданого радянцями. Сидячи в машині разом із прем'єр-міністром і Молотовим, Рузвельт оглядав радянську почесну варту.

Лікар Черчилля, лорд Моран, явно не був радий бачити, як його пацієнт пішки йде за джипом Рузвельта. «Прем'єр ішов збоку від Президента, подібно до індійської служниці, яка колись супроводжувала фаєтон королеви Вікторії в старості», — зазначив він у своєму щоденнику. Його опис президента не лестив Рузвельтові. «Президент мав старий, худий і виснажений вигляд, — писав Моран. — Він сидів, дивлячись прямо перед собою, із відкритим ротом, так наче не тямив, що ж відбувається». Анна також непокоїлась і визнала, що він «здавався втомленим після важкого вчорашнього дня та короткого нічного сну в літаку». Радянські лікарі, яких привезли на аеродром Сак, щоб оглянути Рузвельта, дійшли висновку, що він був виснажений, а його здоров'я — у поганому стані⁴.

Американці та британці сіли в кортеж ленд-лізівських «паккардів» та «Зі-Сів» — броньованих радянських військових VIP-автомобілів — і полишили Саки в оточенні радянських чиновників та співробітників служби безпеки невдовзі після 1-ї години дня за місцевим часом, сподіваючись доїхати до Ялти до настання ночі. Вони рушили до Сімферополя, а потім повернули на південь, на гірську дорогу до приморського міста Алушти. Досягнувши Чорного моря, повернули на захід і поїхали «шляхом Романових» до Ялти. За наказом Наркомату внутрішніх справ (НКВС), який відповідав за безпеку, дорогу очистили не тільки від снігу, а й від більшості транспортних засобів і навіть пішоходів. Весь маршрут до Сімферополя охороняли радянські війська з озброєними солдатами, розташованими на відстані приблизно 15 метрів один від одного. Особливістю радянської почесної варти було те, що значна кількість бійців уздовж дороги до Ялти були жінками.

Гостей розважив особливий салют, який давали вздовж маршруту кавалькади. «Коли проїжджав президентський автомобіль, — згадував Чарльз Болен, — солдати, багато з яких були дівчатами, рвучко робили російський салют — різкий рух руки, щоб виставити гвинтівку під кутом 30 градусів до тіла». Анні Беттігер солдати здалися

«охайними і стрункими», але Майкла Рейлі, головного охоронця, який подорожував тим же автомобілем, що і президент та його дочка, побачене не вразило. «Деякі російські військові, — писав він у своїх мемуарах, — були настільки крихітними, що їхні давні “Спрінгфілди” були більшими, ніж бійці, які їх носили. Під час ближчого розгляду ці запеклі солдати виявилися дівчатами-підлітками, хоч вони такі були бійцями Червоної армії»⁵.

З вікон мандрівники бачили дорогу, війська та ландшафти — рівні степи, потім гори, — позначені беззаперечними прикметами війни, що лютувала тут лише кілька місяців тому. «Пейзажі, що змінювалися за вікном, були завалені згорілими танками, розваленими будівлями та зруйнованими німецькими вантажними потягами, які були покинуті та спалені нацистами під час відступу з Криму», — писав Рейлі, повторюючи запис, поданий у подорожньому журналі президента, та майже кожен інший спогад учасників конференції. Рузвельта настільки вразили сцени руйнувань, що під час першої зустрічі зі Сталіним він заявив, що «став більш кровожерливим стосовно німців, ніж рік тому».

Коли кавалькада досягла Сімферополя, мандрівники нарешті дістали шанс розглянути зблизька місцевих мешканців. «У цілому всі здаються надзвичайно добре нагодованими і здоровими», — написала у щоденнику Анна Беттігер. Спостереження Анни поділяла Кетлін Гарріман, двадцятисемирічна донька посла США в Москві, яка раніше приїхала до Ялти поїздом через південну Україну. Місцеві селяни видавалися їй «набагато благополучнішими, ніж ті, які мешкали навколо Москви».

Донька президента детально описала зовнішність радянських громадян, яких вона могла побачити з вікна своєї машини. «І чоловіки, і жінки, і діти одягнені в надзвичайно невизначний за кольором та стилем одяг, — зазначила вона. І додала: — Проте вбрання зручне і тепле, хоч іноді на вигляд зношене». Анну найбільше вразила майже цілковита відсутність чоловіків (крім солдатів). «Багато дитячих облич, — писала вона, — на вигляд набагато старші за свої роки». Жінки також на вигляд значно старші, а їхні обличчя вкривали дуже глибокі зморшки». Вона продовжувала: «Це не дивно, коли ви бачите, наскільки важко ці жінки працюють. Вони носять неймовірно тягарі на своїх спинах»⁶.

Це була довга поїздка, майже шість годин від Сак до Ялти, а машини йшли зі швидкістю приблизно 30 кілометрів за годину. Черчилль нудився автомобільною поїздкою. «Христе! Це п'ять годин», — скаржився він своїй доньці Сарі Олівер. Анна захищала свого батька президента Рузвельта й наполягала на поїздки з ним, щоб йому не довелося «вести розмову» з іншими членами делегації. Вони їли бутерброди в дорозі, і Анна відмовилася зупинитись на обід у Сімферополі. (Вона врешті-решт погодилася зупинитися на кілька хвилин, лише щоб скористатися вбиральною.) «Коли ми туди прибули, я з жахом виявила, що Молотов випередив нас, — і стіл був накритий горілкою, вином, ікром, рибою, хлібом, маслом — і одному Богу відомо, що послідувало б за цим», — написала Анна у своєму щоденнику. Американці поїхали без обіду, але британці були люб'язнішими. Лорд Моран мав «сумніви» щодо ікри, копченого лосося, молочного поросяти та шампанського. «Утім, прем'єр-міністр, — писав Моран, — любить хорошу їжу, і він незабаром став самим собою і навіть зробив кілька досить сміливих зауважень»⁷.

Президент першим доїхав до місця призначення, Лівадійського палацу, але прем'єр-міністр був щасливішим, коли нарешті прибув до палацу Воронцова, розташованого за декілька кілометрів. Після обіду з шампанським поїздка здавалася не таким випробуванням. «Нам довелося їхати ще дві години, але це було приємно, — писала Сара Олівер своїй матері. — Тато перецитував практично цілого “Дон Жуана” і мав приблизно 30 хвилин сну». У своїх мемуарах Черчилль описав «блискуче сонячне світло», яке привітало його групу, коли та перетинала гори. Відповідно до інших записів, це був похмурий день із «хмарами, які, знижуючись, плювали дощем і дрібним мокрим снігом». Сара писала, що на шляху із Сімферополя до Ялти «впала темрява, але передні фари освітлювали вартових, досі ще вишикуваних уздовж дороги». Досягнувши вілли Воронцова, місця розташування британської делегації, за чверть до восьмої, Черчилль наполіг на розмові з лордом Мораном та Ентоні Іденом. «Він був у чудовій формі, — писав Моран, — божився, що зараз може легко пройти такий самий автомобільний шлях, і навіть зауважив, що після такого переїзду міг би виголосити промову»⁸.

Лівадійський палац, призначений штаб-квартирою американської делегації, насправді розташовувався не в місті Ялті, яке Рейлі описав як «стерте на сміття» військовими діями, а в селищі за 7 кілометрів від міста. «Розташований на висоті понад 150 футів (30 метрів) над рівнем моря», зазначав автор журналу подорожей Рузвельта у лютому 1945 р., палац «довершує неймовірну панораму гір та моря на сході й півночі». «Три палаци, в яких жила “Велика трійка”, — це єдині будівлі, які залишилися недоторканими», — написала Анна у своєму щоденнику. «Царі та багатії прибували поїздом до Севастополя, там сідали на борти яхт і пливли до Ялти. Місцеві мешканці пам'ятають, що тут зупинялися Джо і Марджорі Девіс на своїй яхті!» Це була згадка про візит посла США, який перебував у Москві з 1936 до 1938 р. і був добре знайомий із Рузвельтом і всією його родиною⁹.

Кримська Лівадія дістала свою назву від міста в центральній Греції. Найменування було далеким відлунням грецького проекту, який захоплював імператрицю Катерину II протягом значної частини її царювання. Анексія Криму 1783 р. була лише одним кроком у втіленні цього проекту, який передбачав відновлення Візантійської імперії та встановлення російського контролю над Босфором і Дарданеллами. Катерина навіть назвала одного зі своїх онуків Костянтином, готуючи його до вступу на престол нової Візантії. Вона також перейменувала десятки кримських міст та селищ на грецький штиб. Сімферополь (нова столиця регіону), Севастополь (база Чорноморського флоту) і Лівадія (майбутнє місце літньої резиденції царів) — усі ці назви були свідченням амбітних планів, яким ніколи не судилося здійснитися.

Крим не лише не став мостом до Константинополя, а й самі російські претензії на півострів та інші набуті наприкінці вісімнадцятого століття території було поставлено під сумнів у часи Кримської війни, яка розгорнулася між Росією і коаліцією Британії, Франції та Османської імперії. Війна почалася 1853 р. з конфлікту між Францією та Росією навколо контролю над християнськими святинями в Палестині. На кону стояло майбутнє Османської імперії та вплив великих європейських держав

у регіоні. Цар Микола I помилився щодо намірів британців, які після певних вагань приєдналися до французів, намагаючись завадити просуванню Росії на Балканах. Три держави 1854 р. розпочали воєнну інтервенцію в Криму.

Союзники взяли в облогу Севастополь, але гарнізон і моряки затопленого імперського флоту відмовилися здатись і захищали місто майже рік, завдавши тяжких утрат нападникам. Кримська експедиція була чим завгодно, але не успіхом, адже коштувала британцям цвіту їхньої кавалерії, до якої відбирали представників найвидатніших аристократичних родин імперії. Вона також була катастрофою з точки зору зв'язків із громадськістю, адже розвиток телеграфу перетворив Кримську війну на перший міжнародний воєнний конфлікт, хід подій якого висвітлювала преса. Англія та французи впоралися гірше, ніж очікували, але ще гірше велося росіянам, які зрештою покинули Севастополь. Надії на створення проросійської коаліції, у тому числі плани запросити американський флот у Чорне море на противагу британським і французьким морським силам, ніколи не справдилися. Новий російський цар Олександр II був змушений припинити війну й укласти мирний договір у Парижі 1856 р.¹⁰

Паризький договір порушив наявний баланс сил у Європі і став головною перешкодою для намагань Росії здобути контроль над Константинополем і протоками. Договір позбавив Росію її ролі захисника християн в Османській імперії, оголосив Чорне море нейтральним і заборонив будь-якій державі, зокрема Росії, будувати укріплення на його берегах. Незважаючи на заборону фортифікацій, мирна угода ніяк не обмежувала російських аристократів і самого царя в будівництві літніх палаців на узбережжі. Олександр II купив маєток на березі Чорного моря 1861 р., відомий як Лівадія, куди відправив свого архітектора Іполита Монігетті. У 1860-х рр. Монігетті побудував два палаци, один великий, другий маленький, і церкву. Лівадія швидко стала улюбленим місцем літнього відпочинку царської сім'ї, особливо її обожнювала дружина Олександра, Марія Гессенська, якій лікарі радили проводити якомога більше часу в теплому кліматі.

Рузвельт, мабуть, пам'ятав царські палаци з найпопулярнішого твору свого улюбленого письменника Марка Твена. У «Простаках за кордоном» Твен описав свій візит до Лівадії 1867 р.; це був перший рік, коли імператорська сім'я провела літо в Криму.

Ми стали на якорі тут, у Ялті, Росія, два чи три дні тому, — писав він. — Мені це місце нестримно нагадувало Сьєрру. Оточене високими, сірими горами, на схилах яких најжачилися сосни, прорізними ущелинами, де подекуди краєвид затуляють поодинокі високі скелі, а довгі, прямі розщелини, що спускаються з вершини до моря, позначають місця, де колись проходили лавини — усе це настільки відповідало пейзажам Сьєрри, начебто одна місцина була портретом іншої. Маленьке село Ялта загіздувалося біля підніжжя амфітеатру, що притулилося з усіх боків до гірського хребта, і має такий вигляд, ніби воно потроху скотилося на своє нинішнє місце з висоти. Ця улоговина вкрита прекрасними парками та садами дворян, а через масу зеленого листя раз у раз вигулькують, наче квіти, яскраві кольори їхніх палаців. Це прекрасне місце.

Твен, поїздку якого Середземномор'ям та Чорномор'ям на борту корабля «Квакер-сіті», фінансувала одна з газет Сан-Франциско, був вражений прийомом, який йому та супутникам запропонував імператор та члени імператорської родини, які йому здалися ввічливими і щирими (на відміну від французів, чия гостинність видавалася виключно церемоніальною). Олександр II сказав, що «він був дуже радий бачити нас, тим паче, що відносини між Росією та Сполученими Штатами настільки дружні, — писав Твен. — Імператриця сказала, що американців люблять у Росії, і вона сподівалася, що до росіян в Америці ставитимуться так само».

Це був справді гарний період у російсько-американських відносинах, оскільки Твен побував у Лівадії в рік продажу Росією Аляски Сполученим Штатам. Переговори розпочалися під час Кримської війни, яку висвітлювали американські газети, і за нею з великим зацікавленням стежили майбутні учасники громадянської війни в Америці, які вивчали британську та французьку тактики в Криму. Окрім фінансових міркувань, росіянами керувало прагнення захиститися від Британської імперії та позбутися території, яку Санкт-Петербург навряд чи зміг би захистити в разі нападу британців. Царські радники побоювалися, що Аляска може стати ще одним Кримом, а там не було жодної фортеці на кшталт Севастополя чи значної військової бази для захисту території від іноземних посягань.

Твен, запеклий ворог самодержавства, здавалося, був зачарований царем. Він писав:

Це здавалося дивним, дивнішим, ніж я можу висловити — думати, що центральна фігура у скупченні чоловіків і жінок, котра розмовляє тут під деревами, як звичайнісінька людина на землі, була людиною, яка могла відкрити рот — і кораблі розтинатимуть хвилі, локомотиви мчатимуть через рівнини, кур'єри поспішатимуть із села до села, сотні телеграфів донесуть його слово на всі чотири сторони Імперії, величезна територія якої простягнулася на сьомій частині населеного світу, і безліч людей рине виконувати його вказівки. Я мав якесь смутне бажання оглянути його руки і з'ясувати, чи вони із плоті та крові, як в інших людей¹¹.

Під час візиту Твена Олександр II саме реформував свою величезну імперію. Трохи раніше, 1861 р., він зробив те, що його батько, Микола I, вважав немислимим, і звільнив кріпаків. Він також запровадив реформи, які в кінцевому підсумку стосувалися більшості російських соціальних та економічних інститутів — від армії до судочинства. Як і багатьом іншим російським реформаторам, йому важко було стримувати ті сили, які він вивільнив. Царський лібералізм захопив поляків, які 1863 р. почали повстання. Польське національне відродження, своєю чергою, надихнуло українців, яким зрештою належатиме Крим. Молоді російські радикали вважали, що можуть здійснити соціальну революцію, вбивши імператора. Олександр пережив низку замахів на життя, у тому числі дорогою з Лівадії до Москви, але 13 березня 1881 р. його щастя вичерпалося і його вбила бомба терориста-самогубця, члена радикальної організації «Народна воля». Молоді радикали хотіли соціальної революції: натомість вони отримали тривалий період реакції та відкладення планів щодо введення виборного парламенту в Росії на двадцять п'ять років.

Син царя і його наступник Олександр III скасував багато реформ батька і не поділяв його активістського запалу. Він спокійно помер у своєму ліжку в Лівадійському палаці 1894 р. Олександр III, напевно, провів у Лівадії більше часу, ніж будь-який інший російський цар і навіть назвав на честь свого улюбленого курорту пароплав, збудований для нього в Шотландії 1880 р. Імператорська сім'я купила Массандрівський палац і виноградники недалеко від Ялти, а 1886 р., після того, як вони потрапили у шторм і заночували в морі, побудував перший хвилеріз у ялтинській гавані. Олександр III відзначив 1891 р. двадцять п'ятий ювілей весілля в Лівадії з феєрверками, запросивши гостей королівської крові з усієї Європи. Серед них був принц вельський Альберт Едуард, котрий пізніше став королем Едуардом VII, та його дружина Олександра, сестра імператриці Марії.

Палац, призначений для американської делегації, збудував Микола II, син Олександра III, разом із дружиною Олександрою. Старовинні палаци в Лівадії нагадували Миколі про смерть батька, тож він прагнув сучаснішого дизайну. Після поїздки до Італії 1909 р. цар замовив російському архітекторові Миколі Краснову, який також був учителем малювання у його дітей, побудувати новісінький палац у стилі ренесансу. Будівництво почалося 1910 р., а наступної осені його вже завершили, що було дивовижним досягненням. Два старих палаци зруйнували, і лише невелика церква, зведена Іполитом Монігетті, нагадувала про колишню резиденцію царів.

Новий палац, побудований із місцевого білого каменю Інкермана, втілював непросту взаємодію кількох архітектурних стилів. Із самого початку було вирішено, що палац матиме чотири різних фасади. Більярдна зала, де для Президента Рузвельта влаштували приватну їдальню, була побудована у стилі Тюдорів. Із двох внутрішніх двориків — один, італійський, був змодельований за зразком монастиря Сан-Марко у Флоренції, а інший, арабський, мав фонтан у центрі та елементи татарської архітектури. У новому дизайні були враховані деякі наявні елементи, у тому числі саркофаг, привезений із Помпеї першим власником мастку графом Потоцьким, який також насадив екзотичні дерева в навколишніх садах.

Кожну деталь архітектурного плану схвалювала імператорська сім'я. Згідно з історією палацу, яку поширили серед членів американської делегації, щоб відплатити своїм проблемним замовникам, Краснов «створив карикатури на царя у формі лев'ячих голів-підлокітників на двох мармурових лавках обабіч головних дверей». Довідка також повідомляла, що «подібність до царя вражала, якщо левові на голову надягали шапку»¹².

Імператорська сім'я відпочивала в новому Лівадійському палаці щороку до початку Першої світової війни. «У Петербурзі ми працюємо, а в Лівадії ми живемо», — написала одна з царських дочок, висловлюючи почуття всієї родини. Після свого зречення у лютому 1917 р. Микола звернувся до революційного уряду по дозвіл усамітнитися у Лівадії. Запит було відхилено. Натомість новий уряд Олександра Керенського визначив Лівадійський палац відпочинковим домом для жертв царизму. Його першою революційною мешканкою стала «бабуся» російської революції, Катерина Брешко-Брешковська, яка багато років провела на засланні. Пізніше більшови-

ки, за деякими свідченнями, перетворили царську віллу на санаторій для хворих на туберкульоз, за іншими — на психіатричну лікарню¹³.

Після того як восени 1941 р. Ялту захопили нацисти, палац перетворили на штаб-квартиру 22-ї піхотної дивізії вермахту, а інші підрозділи розміщувалися там під час підготовки до німецького нападу на Севастополь. За словами українського перекладача, призначеного штабом дивізії, нові мешканці «поводилися, як тварини, напивалися, а іноді й викидали свої склянки й тарелі з балкона, звідки виднілося Чорне море». Гітлер зрештою подарував палац фельдмаршалу Герду фон Рундштедту, командувачу армійської групи «Південь», який захопив Крим. У лютому 1945 р. Рундштедт навряд чи згадував про Лівадійський палац: як головнокомандувач німецьких військ на Західному фронті, він докладав зусиль, щоб стабілізувати німецьку оборонну лінію після Арденнської операції¹⁴.

Коли радянські війська відбили Ялту у квітні 1944 р., Рундштедт уже був на Західному фронті. В останні дні окупації німці постаралися позбавити палац усіх цінних речей. Згідно з радянськими звітами, відступаючи, німці спалили малий палац, зруйнували меблі у великому, пошкодили кімнати і зрубали дерева в саду. У селищі Лівадія залишилося тільки дев'ятнадцять будинків, а дев'яносто один було повністю чи частково знищено. Ялта перебувала у не набагато кращому стані.

«Ялта мала вигляд міста на Французькій Рив'єрі, — писав майор Артур Герберт Бірс, перекладач посольства Великої Британії в Москві. — Вулиці, оточені маленькими віллами із садами, вели до прибережної променади. Трохи вище, серед кипарисів та виноградників, гніздилися імпозантніші будівлі. Гори на задньому плані були заліснені, а їхні верхівки вкриті снігом. Перед нами лежало просторе море. Утім, хоч місто здавалося привабливим, поки ми наближались до нього, огляд зблизька засвідчив повноту його трагедії. Кожен будинок був оболонкою з голих стін без даху, руйнування було систематичним, а перед евакуацією німці не залишили цілим жодного будинку»¹⁵.

Роботи з відновлення Лівадії та сусідніх палаців розпочалися в листопаді 1944 р., незабаром після того, як у листуванні між Рузвельтом і Сталіним почали з'являтися посилання на Крим. Темпи надзвичайно зросли після того, як 8 січня в Москві було випущено спеціальну директиву. Людиною, яка підписала цю директиву і визначила себе відповідальною за підготовку, був Лаврентій Берія, тоді народний комісар внутрішніх справ, голова установи, яка керувала ГУЛАГом. Берія, який пізніше став відповідальним за радянський проект атомної бомби, був досвідченим комуністичним керівником, який доволіно використовував терор для мобілізації громіздкої централізованої радянської системи. Він підтвердив свою репутацію людини, яка найефективніше вирішує проблеми Сталіна, упродовж тижнів, що передували Ялтинській конференції.

Берія підписав свою директиву за два дні до того, як Сталін отримав офіційне підтвердження від Черчилля про час і місце проведення конференції. Вона мала розпочатися 2 лютого 1945 р. Берія мав трохи більше трьох тижнів, щоб підготувати Лівадію та два інших кримських палаци — Воронцовський в Алуці (призначений

для британців) та Юсуповський у Кореїзі (зарезервований для радянської делегації) — для їхніх почесних мешканців. Далі трапилося маленьке диво, яке уможливило тільки поєднання терору, швидкої мобілізації державної економіки, тактика ударної роботи та використання рабської праці.

Заступники Берії, генерал таємної поліції Сергій Круглов і керівник будівництва Леон Сафразян, відповідали за безпеку та відновлювальні роботи. Полковники й майори державної безпеки, які працювали під їхнім керівництвом, відповідали за різні завдання, від установлення систем зв'язку до постачання будинків меблями та постільною білизною. Вони мали забезпечити дві тисячі комплектів ліжок для будівельників та охоронців, хоча цього й було значно менше, ніж потрібно, враховуючи кількість людей, які насправді брали участь у реконструкції палаців. Усього до Криму було направлено понад півтори тисячі залізничних вагонів із будівельними матеріалами, обладнанням, меблями та запасами продовольства¹⁶.

Роботи проводили будівельники із Севастополя і Ялти, інженерні батальйони Чорноморського флоту й Червоної армії і, як пізніше занотувала Анна Беттігер, «невелика армія румунських військовополонених». Таким чином, разом із дванадцятьма севастопольськими сантехніками на одній із будівель Лівадійського палацу працювали 150 військовополонених. Роботи тривали цілодобово у дві 12-годинні зміни. Опівночі керівники слухали звіти своїх підлеглих і складали плани на наступний день. Робітники з Ялти мали особливу незручність, бо після кожної зміни мусили пройти пішки 7 кілометрів, щоб дістатися до своїх домівок. Місцеві мешканці були вражені рівнем організації та дисципліни, що забезпечував нагляд НКВС за проектом, а також були щасливі отримувати дворазове харчування. І вони пишалися своїми досягненнями. Будівельним загонам надали креслення лише для президентської вбиральні та ванної кімнати: щодо решти їм доводилося знаходити власні будівельні рішення. Вони організували невелику майстерню для виготовлення мармурових елементів. Реставрація підлог Лівадійського палацу стала особливим викликом, адже Майкл Рейлі попередив представників НКВС, що вони мають бути абсолютно рівні, щоб президент міг використовувати свій інвалідний візок¹⁷.

Американські та британські делегації, які заздалегідь прибули до Криму з Москви, щоб надавати консультації радянським господарям щодо вимог своїх делегацій, стали свідками заключних етапів радянської ударної роботи. Меблі, порцеляна і столове приладдя, взяті з московських готелів, були розміщені в кімнатах одразу після завершення реконструкції. Особливо вражали живопис та декор кімнат почесних мешканців. Кетлін Гарріман, якій батько довірив нагляд за процесом, написала в одному листі: «Килими для президентського люксу міняли чотири рази. Кожного разу всі меблі мали бути винесені — а вони були великі, важкі й вікторіанські. Радянці просто не могли вирішити, які східні кольори мають кращий вигляд».

Сергеева Є. Л., керівниця сантехніків, які працювали на одній із будівель Лівадії, згодом згадувала, що завершену роботу перевірили посадові особи НКВС у супроводі американців на чолі з жінкою, яка виявилася надзвичайно вимогливою. Стіни президентського туалету і ванної кімнати на вимогу цієї жінки перемальовували сім

разів. Щоразу вона показувала на море й говорила, якого кольору мають бути стіни, та оскільки колір моря постійно мінявся, стіни потрібно було перефарбувати знову і знову. Чи історія була правдивою, чи ні, немає сумніву, що американською жінкою, яка справила таке стійке враження, була Кетлін Гарріман¹⁸.

Аверелл Гарріман був цілком задоволений підготовчими роботами, перш ніж вирушив із Лівадії на Мальту зустрічати там президента. Двадцять п'ятого січня він попросив свою праву руку в Москві — тридцятидев'ятирічного Джорджа Ф. Кеннана, чия зоря сходила на дипломатичній службі США, передати повідомлення Молотову, яке починалося так: «Я виявив після прибуття до Магнето [кодова назва для Ялти], що всі приготування відбуваються швидко та задовільно. Про Президента піклуватимуться у найбільш комфортний спосіб». Рузвельт спочатку планував делегацію з тридцяти п'яти осіб, однак на день початку конференції це число зросло майже вдєсятеро. Американці запропонували завести більше кораблів для розміщення додаткового персоналу, але радянці вказали на загрозу від морських мін: як зазначив посадовець НКВС, німці втекли, «не залишивши карти». Лівадійський палац перетворився на базовий табір. «Лише повні генерали та адмірала, а також глави держави отримували індивідуальні кімнати. Решта пакувалася, як пацієнти в палаті», — написала Кетлін Гарріман із Лівадії. «Я ніколи не думала, що так багато речей може піти не так у такий різний спосіб, — повідомила вона когось зі своїх друзів. — Нам пощастило, що Аверелла тут нема, але я думаю, що останньої миті все швидко налагодиться». Так насправді і сталося¹⁹.

Двадцять сьомого січня Берія прозвітував Сталіну та Молотову про завершення підготовки до конференції. На Сакському аеродромі впорядкували гуртожиток, здатний розмістити п'ятсот військовослужбовців ВПС. У головному палаці Лівадійського комплексу було реконструйовано сорок три зали. Для гостей підготували додаткові сорок вісім кімнат у другому палаці. Обидві будівлі обладнали електричними та опалювальними системами. У туалетах була гаряча вода. У підвалі організували бомбосховище, здатне витримати крах будівлі. Для американської делегації встановили телефонну систему із 20 включеннями. Радянський допоміжний персонал мав мешкати в гуртожитку із власною кухнею, у якому могли розміститися шістьдесят осіб. Американській та британській делегаціям надали сорок машин, здебільшого американського виробництва. На місці встановили пекарню та риболовну станцію, для урізноманітнення продуктів харчування, привезених з інших частин СРСР. Берія повідомив, що 20 січня Сакський аеродром та приміщення в Лівадії перевірено та затверджено посадовими особами США²⁰.

«Лівадійський палац був повністю відреставрований упродовж останніх трьох тижнів, із того часу, як його обрали резиденцією американської делегації, — свідчив інформаційний бюлетень для прибулих членів американської делегації. — Ніхто з тих, хто прибуває сьогодні, не зможе повністю уявити колосальне завдання, яке радянці вирішили менш ніж за місяць, щоб прийняти цю конференцію. Ці будівлі не призначалися для обслуговування готельного типу. Радянці зробили все можливе, щоб пристосувати їх до потреб великої команди, яку ми привезли»²¹.

Коли ввечері 3 лютого кортеж Рузвельта дійшов до Лівадійського палацу, ніщо не нагадувало про колишню руйну. «Коли ми приїхали, — писала Анна Беттігер у своєму щоденнику, — у всіх кімнатах першого поверху мирно потріскував вогонь у камінах, і ми раділи, адже дуже змерзли після нашої п'ятигодинної поїздки». Вечерю подали приблизно о дванадцятій: це була ікра, нарізана риба «несмажена, але якимось оброблена», дичина, шашлик, який Анна назвала «м'ясом на шампурі», картопля. Було два види десерту та кави. Шампанського, вина й лікеру було багато. Кетлін Гарріман розповіла Анні, що «метрдетель та його два помічники накривали і розбирали цей стіл по 3—4 рази на день упродовж минулого тижня, експериментуючи з розташуванням скла і порцеляни». Для кожного гостя передбачалося п'ять склянок. Анна була «приголомшена», побачивши стільки склянок, але посуд видався їй «симпатичним». Їй сподобалась їжа, але вона здивувалася тим, що «кожного разу, коли від чогось відмовлялися, метрдетель кривився, як грозова хмара чи смертельно ображена людина».

Президента шанували в особливий спосіб. Метрдетель привітав Рузвельта багатьма поклонами, звертаючись до нього «ваша високоповажносте». Він мав у своєму розпорядженні трикімнатний номер із кабінетом, розташований у приміщенні царської зали для аудієнцій, їдальнею в колишній більярдній залі та спальнею в колишньому кабінеті царя. Він також користувався розкішною приватною туалетом у будівлі, де, за словами Кетлін Гарріман, «приміщення для вмивання були практично відсутні». Поглянувши на житло, президент Рузвельт сказав: «Я не можу зрозуміти занепокоєння Вінстона. Це місце має всі зручності дому».

Кетлін була готова розділити кімнату з Анною Беттігер, але донька президента воліла мати власну маленьку кімнату. «У ній стоїть смішне старе залізне ліжко, із тонким матрацом, який на фут коротший від пружинної основи, один круглий стіл і зовсім немає крісел, — написала Анна у своєму щоденнику. — Та проте обіцяють трохи більше меблів завтра! За дві кімнати звідси розташована велика кімната з туалетом та раковиною з холодною проточною водою, і нічого іншого. У цьому номері двоє дверей, одні з яких не мають замка. До гарячої води мені треба пройти цілий блок. Однак на цьому поверсі є три ванні кімнати (повністю облаштовані) для приблизно двох десятків із нас, тому занадто великих черг бути не повинно. Батько має власну ванну. Вона трохи на віддалі від його кімнати, але він вважає, що я можу користуватися нею, адже вона на відстані лише півблока від моєї кімнатки!»²²

Перший поверх Лівадійського палацу було зарезервовано для президента, його доньки та головних членів делегації, у тому числі державного секретаря Стеттініуса й посла Гаррімана. Другий поверх, який перед революцією був резиденцією цариці та її чотирьох дочок, призначався для начальників штабу збройних сил і їхніх помічників. Житло генерала Маршалла розташовувалося в колишній імператорській спальні, а флот-адмірал Ернест Кінг жив у будуарі цариці, що стало джерелом жартів для членів делегації. На третьому поверсі розташовувалися секретарі та клерки. Військовий і флотський персонал перебував у другому палаці, разом із кімнатою Таємної

служби, приміщенням для хворих, їдальнею і перукарнею, розташованою на третьому поверсі. Колишнє приміщення охорони слугувало центром зв'язку.

Старші члени делегації обідали на другому поверсі головного палацу, а молодші офіцери їли на другому поверсі житлових приміщень. Радянські покоївки застиляли ліжка і прибирали кімнати. Послуги перукаря і манікюрника надавалися господарями безкоштовно. Членам делегації рекомендували взагалі не ходити біля головного входу в Лівадійський палац або будь-яких радянських військових об'єктів, а вночі триматися подалі від парків і морського узбережжя. «Коли охоронець запитує ваші “документи”, “пропуск”, “паспорт” чи “бумаги”, без вагань покажіть йому ваше посвідчення особи. Якщо він із будь-якої причини звернеться до вас, пред'явіть свою картку. Не намагайтеся сперечатися з охоронцями — вони мають суворі накази», — зазначалося в інструкціях, які видавали членам американської делегації²³.

Черчиллю, хоч і не одразу, сподобався Воронцовський палац поблизу Алупки, який він вважав побудованим англійським архітектором для російського князя, який служив імператорським послом у Лондоні. «Наша обстановка була неймовірною, — писав він у своїх мемуарах, для яких надиктував чотирнадцять сторінок байок та вражень про перебування у Криму. — За віллою, напівготичною та напівмавританською за стилем, здіймалися гори, вкриті снігом, у тому числі й найвища вершина Криму. Перед нами простиралася темінь Чорного моря, суворого, але все ще приємного і теплого навіть о цій порі року».

Черчилль із задоволенням виявив портрети британських аристократів, що висіли над одним із камінів, — він визначив їх як Гербертів із Вілтона, яких вважав родичами британської дружини російського посла. Інші члени британської делегації були значно менше вражені. У листі до матері Сара Олівер характеризувала приміщення як «трохи схоже на зали шотландських баронів усередині та на суміші швейцарського шале й мечеті зовні». Алек Кадоган, пишучи до своєї дружини, високо оцінив місцерозташування палацу, але більш ніж критично описав його архітектурний стиль. «Це великий будинок невиразної потворності — своєрідна готична версія замку Балморал — із облаштуванням неймовірно жадливої бридкості», — писав він 4 лютого зі своєї «маленької, але досить комфортабельної кімнати на віллі»²⁴.

Палац був збудований між 1830 і 1848 рр. Михайлом Воронцовим, героєм Наполеонівських воєн, командувачем російських військ в армії Веллінгтона 1815 р., завойовником Кавказу та Варни, генерал-губернатором Новоросії — імперської провінції, до якої входив Крим. Попри переконання Черчилля, Воронцов ніколи не був послом у Лондоні — ним був його батько. Його дружина, графиня Олександра Браницька, надихнула на деякі найкращі вірші Олександра Пушкіна. Його сестра Катерина одружилась із представником родини Гербертів, чії портрети впізнав Черчилль.

Михайло Воронцов провів дитинство та юність в Англії, де здобув освіту і служив секретарем у батька. Старший Воронцов хотів, щоб його син опанував не тільки гуманітарні науки, а й ремесла. Він думав, що рано чи пізно така ж революція, що відбулась у Франції, прийде до Росії, і він волів, щоб його син був до цього готовий.

А син, не очікуючи найближчим часом революції, зробив блискучу кар'єру на російській імперській службі. Він також не покладався на власну ремісничу майстерність, коли вирішив створити частину Англії на берегах Чорного моря.

Воронцовський палац спроектував англійський архітектор Едвард Блор, який ніколи не відвідував кримського будівельного майданчика. Зведений упродовж вісімнадцяти років за допомоги кріпаків Воронцова, які були вивезені з центральної Росії, замок поєднав готику та арабський стиль. Південний вхід мав мавританський вигляд, і в його інтер'єрі були арабські написи, зокрема: «Немає завойовника, крім Аллаха». Будівництво замку в Алупці стало одним із головних аргументів, який переконав російських царів збудувати власну літню резиденцію в сусідній Лівадії. Микола I наділив Михайла Воронцова за віддане служіння імперії князівським титулом, і князь прожив досить довго, щоб побачити кінець Кримської війни, під час якої за британськими військами наглядав його племінник, британський державний секретар Сідні Герберт. Старий князь помер у листопаді 1856 р., коли вже не можна було бути одночасно російським патріотом і англофілом²⁵.

Палац залишався у володінні родини Воронцових до революції 1917 р. Коли пророцтво старого посла про майбутню революцію нарешті здійснилося, нове покоління не було готове приєднатися до переможного класу робітників і замість цього емігрувало. Нові володарі палацу, більшовики, спочатку перетворили його на музей, а потім на курорт. Колекція музею була евакуйована під час Другої світової війни, але лише невелика її частина збереглася. До того часу, коли німці пішли, розграбований палац опинився в такому ж стані, як і Лівадійський.

Берія доповів Сталіну та Молотову, що будівельники під наглядом НКВС відремонтували 22 кімнати в головному корпусі Воронцовського палацу та 23 приміщення в так званому будинку Шувалова. Вони також підготували для членів делегації ще дві будівлі, розташовані за два кілометри, та переобладнали курорт Червоної армії поблизу. Усього було шістдесят вісім номерів загальною житловою площею 1545 квадратних метрів, а також гуртожиток, у якому могли розміститися сотні людей. Як і в Лівадії, ремонт включав установлення електричних та опалювальних систем і телефонну мережу з двадцятьма включеннями, однак не було бомбосховища: цей привілей надали тільки Рузвельту²⁶.

«Руїнування в Криму майже тотальне. Росіяни за два тижні перебудували й облаштували єдині придатні для проживання місця, які залишилися, — зазначалося в телеграмі за 31 січня від британської передової делегації до керівників британської делегації на Мальті. — Усім, окрім почесних учасників, доведеться жити по двоє і четверо, часом навіть по шестеро і по дев'ятеро в номері, ванних кімнат мало і розташовані вони неблизько. У Воронцовському палаці три ванни мали обслуговувати до тридцяти осіб». Алек Кадоган радів, що міг скористатися ванною, спеціально призначеною Ентоні Ідену, а Сара Олівер була надзвичайно рада, що батько дозволив їй використовувати свою приватну ванну кімнату. «Утім, якщо хтось прогулювався коридорами вздовж спалень орієнтовано о 7:30 ранку, — написала вона своїй матері, — то міг побачити 3 фельдмаршалів у черзі до відра! А деякі фельдмаршали нізащо не скористаються відром!»²⁷

Гості в Ялті зіткнулися з новою культурою, яку їм було важко зрозуміти. «Це місце посилено охороняється російськими солдатами, і ми повинні всюди носити наші ідентифікаційні картки, — записала Анна Беттіґер у своєму щоденнику наступного дня після прибуття. — Нас просили пред'являти їх кожні 25 футів, і Кеті [Гарріман] пояснювала російською, куди ми їдемо і чому. Виявилось, що нам не можна вийти на пляж. Як нам пояснили, міни досі виносить хвилями на пляж й іноді вони вибухають... Тоді ми виявили, що не можемо піти до маленького села, яке примикає до палацу і де жили люди, які доглядали будівлі». Дочка президента, можливо, була б здивована, дізнавшись, що саме так Московитський двір поведився з іноземними послами у шістнадцятому та сімнадцятому століттях²⁸.

Коли в останній тиждень січня 1945 р. перші американські та британські кораблі увійшли до Севастопольської гавані, вони практично були поставлені радянськими чиновниками на карантин. У районі було розгорнуто п'ять радянських кораблів, укомплектованих офіцерами НКВС. По два агенти НКВС, одягнених, як матроси, було додано до сигнальних груп, які підтримували зв'язок із союзниками. Візити військовослужбовців Альянсу на берег дозволялися лише в малих групах з 8:00 до 18:00, а на Графській площі, на яку моряки союзників потрапляли на радянських кораблях, було встановлено контрольно-пропускний пункт. Було двадцять п'ять берегових патрулів, кожен із яких складався з двох солдатів. Американські та британські офіцери, вочевидь, почувалися радше ув'язненими, ніж відвідувачами. Таким було відчуття військовослужбовців союзницьких ВПС, яких тримали у віртуальному тюремному ув'язненні на авіабазі Сарабуз, доки вони не поскаржилися своїм господарям: для того, щоб розрядити ситуацію, їх звозили на російську оперу у Сімферополь.

У Севастополі моряки союзників попросили вказати місця розваг та алкогольні магазини. «Жіночі агенти з-поміж обслуговувального персоналу були спеціально навчені», — зазначив звіт, поданий Берії (а пізніше переданий Сталіну та Молотову) 27 січня генералом Сергієм Кругловим, командуючим офіцером НКВС кримської «спеціальної зони». Круглов зазначив три основні мети своєї операції в Севастополі: завадити союзникам завести агентів на радянській території; визначити серед військовослужбовців Альянсу співробітників розвідки; і запобігти «провокаціям та іншим антирадянським проявам із боку ворожих елементів» під час берегових візитів матросів-союзників²⁹.

Зустрічі з вільнодумними і, за стандартами воєнного часу, гарно оснащеними й добре одягненими солдатами союзників могли викликати питання серед звичайних радянських громадян. Офіційна пропаганда пропонувала готові пояснення очевидних радянських невідповідностей, у тому числі руйнувань війни та експлуататорського характеру капіталістичного Заходу, чия еліта процвітала за рахунок простих робітників і селян. Однак це була офіційна лінія: будь-який контакт із Заходом міг викликати сумніви серед радянських громадян. Цю загрозу треба було нейтралізувати, а заходи безпеки для Ялтинської конференції не менше стосувалися запобігання вільному спілкуванню між особовим складом союзників та звичайними радянськими громадянами, ніж реальної безпеки учасників конференції.

Якщо охоронці, які контролювали кордон між радянськими громадянами та гостями їхнього уряду, були помітні, то виявити тих, хто охороняв кордон між радянською дійсністю та дорадянським минулим, було важче. «Нам дуже часто доводиться розпитувати про дореволюційну історію цієї частини узбережжя, оскільки радянці реагують дуже стримано на це питання», — писала Кетлін Гарріман з Ялти. Перед тим як конференція почалася, а заходи безпеки посилювалися, вона мала можливість відвідати Ялту, щоб зустріти сестру Антона Чехова, який провів останні роки життя в Ялті. Кетлін вразила вісімдесятирічна леді, «чарівна і повна життя», яка була «в захваті від зустрічі з кількома американцями». Утім, навіть Марія Чехова відмовилася від розмови про дорадянське минуле. Вона вважала за краще не обговорювати те, що сталося під час німецької окупації. Кетлін була здивована: «Люди, які працюють у Лівадії, здається, нічого не знають, але ж вони вже достатнього віку!» Вони також були достатнього віку, щоб не говорити про минуле з іноземцями: необережний коментар міг легко призвести до арешту та тюремного ув'язнення³⁰.

Дорогою до Ялти, розглядаючи «почесну варту», яка вишикувалася вздовж дороги, члени західних делегацій не знали, як її сприймати. Навіщо витратити людські ресурси на «театр», коли радянські війська брали участь у великій битві на німецькому фронті? Воїни належали до 290-го Новоросійського спеціального стрілецького полку НКВС, одного з чотирьох полків внутрішніх військ, відправлених до Криму для охорони конференції. Перед тим як їх поставили охороняти дорогу, війська НКВС використовували для очищення району від «антирадянських елементів». Загалом, згідно з повідомленнями, наданими Сталіну таємною поліцією, сили безпеки та війська НКВС перевірили 74 тис. мешканців регіону та заарештували 835 підозрілих людей.

Члени делегацій союзників не були в курсі цієї масштабної підготовки. Також вони не усвідомлювали, що ідея «почесної варті» не обов'язково була російською. Радянські державці фактично копіювали своїх колишніх союзників-нацистів. Молотов пізніше згадав, що, коли він відвідав Гітлера в Берліні 1940 р., «почесна варта стояла вздовж залізничної лінії від [німецького] кордону до самого Берліна».

ЧЕРВОНИЙ ДРАКОН

Коли В'ячеслав Молотов піднявся на борт «Священної корови», щоб привітати президента, то повідомив, що, на жаль, Сталін не міг зустріти гостя особисто, оскільки ще не дістався Криму. Як дуже часто траплялося з радянськими заявами, це не відповідало фактам. Сталін уже облаштувався у своїй резиденції біля Ялти, а Молотов послідовно повідомляв його по телефону про прибуття делегацій союзників. Наразі дракон спостерігав за аргонавтами на відстані, не виказуючи ні власного розташування, ні намірів¹.

Напередодні конференції Лаврентій Берія повідомив свого керівника, що для його подорожі з Москви до Криму підготували особливий поїзд. Сталін надзвичайно рідко подорожував навіть у межах країни, і з цього приводу було вжито спеціальних заходів для безпеки потяга. У розпорядження голови Радянської держави надали високочастотні телефонні лінії в Харкові, Запоріжжі та Сімферополі — найбільших містах, якими поїзд проїжджав на шляху до Криму. Броньований 11-вагонний потяг Сталіна слідував за маршрутом через землі, нещодавно зруйновані боями. За вікном він, як і будь-який інший мандрівник того часу, бачив майже всуціль знищену землю та вичерпані людські ресурси.

Майор Артур Герберт Бірс із британської військової місії в Москві, який їхав тим самим маршрутом на кілька тижнів раніше, написав у своїх мемуарах: «Усі станції вздовж лінії були тимчасовими хатинами з дерев'яних колод; міста і села зрівняно із землею; цілі ліси здавалися скошеними артилерійським вогнем. Мені стало цікаво, де жили люди, котрі юрмилися навколо поїзда на придорожніх станціях». «Воєнних руйнувань, які ми бачили, мені вистачить до кінця життя», — писала Кетлін Гарріман, яка також їхала поїздом. «Боже мій, на цю країну чекає величезне прибирання», — додала вона у листі додому².

Поїзди, які мали вирушати зі станцій, постійно надовго затримувались, аж поки не проходили зустрічні потяги. Двоколіїні лінії стали одноколійними, і через це вся подорож тривала три доби, а значну частину часу доводилося проводити на розбомблених станціях. Звісно, Сталін не зазнав випробувань інших мандрівників на маршруті Москва—Крим. Затишно влаштувавшись в одному з чотирьох вагонів, успадкованих від царського потяга, він уникав незручностей поїздів, де не подавали їжі й навіть чаю — досвід, від якого не були застраховані навіть високопоставлені радянські чиновники та іноземні дипломати.

Іван Майський, заступник народного комісара із закордонних справ та колишній радянський посол у Лондоні, який мав власне купе в дипломатичному вагоні, що рухався на Крим, виживав на продуктовому пакеті, який видав йому в Москві

чиновник МЗС. Провідник міг запропонувати тільки окріп, але чаю не було, а видана йому постільна білизна була сірою — ця традиція зберігалася в радянських потягах до розпаду СРСР. Один із двох туалетів був зачинений, а в раковині в купе Майського не було води. Було холодно, і в останню ніч перед приїздом до Сімферополя зламалася електрика, змусивши Майського та його колег запалити свічки³.

Якщо такими були умови подорожі для іноземних дипломатів та високих радянських чиновників, можна лише уявити, як доводилося їздити пересічним радянським громадянам. Подібні труднощі створила не тільки війна. Два десятиліття радянського експерименту залишили залізницям країни не набагато більше, ніж старі царські вагони її лідера.

Сталін обрав для своєї резиденції Юсуповський палац у Кореїзі, селищі між Лівадією та Алупкою. За радянських часів його називали Кореїзьким палацом. Під керівництвом Берії будівельники звели бомбо- та газосховище, із бетонною стелею завтовшки 2 метри та метровим пісковим покриттям. Воно могло витримати прямий удар 500-кілограмової бомби і було набагато міцнішим, ніж бомбосховище Рузвельта в Лівадії.

Радянський диктатор мав у своєму розпорядженні два літаки Червоної армії та десять літаків для доправлення пошти. Високочастотна телефонна система та телеграф Бодо з'єднували його з військовими фронтами та різними місцями в Радянському Союзі, а автоматична телефонна станція на кшталт установлені в Лівадії, забезпечувала зв'язок із керівниками делегацій союзників та аеропортами і морськими портами Криму. За зміст і безпеку телефонних комунікацій відповідали вісім рот спеціальних комунікаційних підрозділів НКВС, які призначили одного солдата на кожен кілометр телефонного кабелю. Повітряний простір над Кримом захищали 244 літаки та розташовані навколо Ялти батареї ППО, які нараховували 300 зенітних установок і кулеметів⁴.

Імовірно, Сталін обрав своєю резиденцією Юсуповський палац через зручне розташування між британською та американською штаб-квартирами, однак цей вибір був позначений цікавим символізмом. Саме із пристані в Кореїзі останні представники царської сім'ї покинули Росію, вирушивши у вигнання у квітні 1919 р., швидше за все, за допомогою Вінстона Черчилля.

До більшовицької революції палац належав князю Феліксу Юсупову, випускникові Оксфорду, петербурзькому плейбою і благодійнику нужденних, який став спадкоємцем величезного маєтку. Він був наймовірно заможним і мав чудові зв'язки. Юсупов одружився з царською племінницею Іриною і, як подекували, мав тривалий гомосексуальний зв'язок з іншим членом царської сім'ї, двоюрідним братом царя, великим князем Дмитром. Разом із Дмитром Юсупов убив одного з найбільш ненависних символів старого режиму — Григорія Распутіна, «святого старця» та довірену особу цариці Олександри. Юсупов це скоїв у грудні 1916 р. у своєму другому палаці, на набережній річки Мойка в Санкт-Петербурзі, щоб уберегти царську сім'ю від подальшої дискредитації, а Росію — від неминучого краху. Уже за кілька місяців, у лютому 1917 р., Микола II зрікся престолу, а Росія, яку знав Юсупов, перестала

існувати. Юсупов та його дружина зібрали картини Рембрандта й сімейні коштовності зі свого палацу в Санкт-Петербурзі та знайшли тимчасовий притулок на своїй віллі в Криму.

Після того як у жовтні 1917 р. більшовики захопили Санкт-Петербург, небезпечно стало навіть у Криму. Згодом князь Юсупов згадував відвідини його палацу революційними моряками: «Вони називали себе “морською кавалерією”, — писав він у своїх мемуарах. — Наляканий служник прийшов сказати мені, що вони вимагають їжі та вина. Я вийшов у дворик. Двоє з матросів злізли з коней і пішли назустріч. Вони мали вироджені й жорстокі обличчя; один носив діамантовий браслет, інший — брошку. Їхня форма була заплямована кров'ю. Вони сказали, що хочуть поговорити зі мною приватно, тому я відвів їх у свою кімнату після того, як відправив решту групи на кухню по напої... Раптом один із них запитав мене, чи справді я був людиною, яка вбила Распутіна, і, отримавши відповідь, вони випили за моє здоров'я, заявивши, що в такому разі ні моїй сім'ї, ні мені не варто їх боятися»⁵.

Якщо роль, яку Юсупов відіграв у вбивстві Распутіна, забезпечила йому коротку відстрочку, його родичі Романови не мали такого захисту. На чолі з матріархом родини, вдовою-імператрицею Марією, матір'ю Миколи II, численні члени великої сім'ї Романових знайшли притулок у своїх кримських палацах Ай-Тудор, Дюльбер і Харакс. Із приходом більшовиків їх помістили під домашній арешт. Царя і його найближчих родичів розстріляли в Єкатеринбурзі в липні 1918 р. Прибуття українських підрозділів та німців до Криму навесні того року, цілком імовірно, врятувало життя інших Романових. До кінця року німці відійшли, а більшовики повільно, але впевнено наближались до безпечного притулку імператорської сім'ї в Криму. До весни 1919 р. стало очевидно, що залишки Романових могли врятуватися тільки втечу.

У цій справі їм допоміг родич, король Англії Георг V, який діяв за ініціативою своєї матері, королеви Александри, сестри імператриці Марії та частой гості в Лівадії. Британський уряд направив корабель «Мальборо» з Константинополя в Ялту, щоб забрати імператрицю та інших членів її родини. Вінстон Черчилль, тодішній державний секретар війни та переконаний прихильник військової інтервенції проти радянської Росії, повинен був, як мінімум, знати про цей план.

Сьомого квітня 1919 р. броненосець «Мальборо» забрав імператрицю Марію, членів сім'ї Романових, а також Фелікса та Ірину Юсупових на пристані біля Корейза. За кілька днів після того у ялтинській гавані пасажири востаннє почули, як на їхню честь публічно проспівали російський імперський гімн. «Інший корабель, — писав у своїх спогадах Юсупов, — покинув Ялту незадовго до нас; на його борту були кримські офіцери, які їхали приєднатися до Білої армії. “Мальборо” ще не підняв якір; стоячи на носі корабля, імператриця спостерігала, як інший корабель проходить повз них. Сльози котилися по її щоках, коли ці молоді люди, які йшли на певну смерть, вітали її»⁶.

У лютому 1945 р. Юсуповський палац став штаб-квартирою нового російського правителя з владними повноваженнями, про які царі могли тільки мріяти. Шлях до влади, яким ішов Йосип Джугашвілі, котрий узяв революційний псевдонім Сталін,

не міг бути більш відмінним від того, яким прямували колишні власники палацу. Він почергово був перспективним грузинським поетом, молодим семінаристом, учнем нелегальних марксистських кіл, змовником і натхненником актів революційного насильства, сибірським політ'язнем, віртуозом бюрократичного маневрування, організатором Голодомору та Великого терору і, нарешті, залізним диктатором, який зумів мобілізувати свою країну перед неминучим знищенням нацистською військовою машиною.

Народившись 1878 р. в сім'ї чоботаря, який хотів, щоб син продовжив батьківську справу, Сталін здобув освіту завдяки лише наполегливості та відданості своєї матері. Кетеван Джугашвілі записала десятирічного сина до початкової школи в рідному місті Горі. Ця проста селянка, яка народилась у кріпацтві, хотіла, щоб її син став православним священиком. Це рішення дорого їй коштувало, оскільки батько-алкоголік Сталіна перестав матеріально підтримувати дружину та сина. Шкільне навчання проводили російською мовою, котру молодий Йосип вивчив надзвичайно добре, але все життя говорив із сильним грузинським акцентом.

Джугашвілі закінчив навчання з найкращими оцінками у своєму класі, здобувши стипендію на навчання у православній духовній семінарії у Тбілісі. Там він також успішно навчався, навіть почав друкувати власні поезії, але покинув семінарію після п'яти років навчання напередодні випускних іспитів, оскільки ні він, ні мати не могли дозволити собі збільшену платню за навчання. Замість того щоб стати православним священиком чи грузинським націоналістичним поетом (у своїх віршах, написаних грузинською, він протестував проти обов'язкового використання російської мови у грузинській семінарії), Сталін ступив на шлях марксистської революції, а догматом його більшовицької віри став інтернаціоналізм.

Сталіна привабили до марксизму твори Володимира Леніна, а 1898 р. він приєднався до Російської соціал-демократичної робітничої партії — попередниці більшовиків. Влада вперше заарештувала його 1902 р., коли йому було двадцять три роки, після того, як він організував масові страйки та заворушення на нафтопереробному заводі Ротшильда в Батумі. Його заслали до Сибіру, але він утік незабаром після приїзду — схема, яка кілька разів повторювалася, — і повернувся, щоб провадити революційну діяльність на Кавказі. Сталін приєднався до більшовицької фракції соціал-демократів під проводом Леніна. Його спеціальністю стали пограбування банків та рекет, а доходи йшли в партійну касу. До цього він додав журналістику, перейшовши із грузинської на російську мову, та ставши першим редактором більшовицької газети «Правда» 1912 р.

Того ж року Ленін, якого Сталін знав із 1906 р., запропонував йому написати програмну статтю з окресленням більшовицької політики щодо національностей у Російській імперії. Сталін, який іноді виїжджав за кордон, але не знав іноземних мов, виконав завдання за допомоги однієї зі своїх майбутніх жертв, більшовицького публіциста та пропагандиста Миколи Бухаріна. Стаття «Марксизм і національне питання» вийшла друком 1913 р., за ніч перетворивши Сталіна на авторитета серед більшовиків у цьому питанні та зробивши його природним кандидатом на посаду

народного комісара з питань національностей у першому більшовицькому уряді Леніна, сформованому в листопаді 1917 р.

В останні роки життя Леніна влада Сталіна посилилася, позаяк більшовицький лідер намагався послабити з його допомогою Льва Троцького, іншого претендента на лідерство у державі та партії. Із довгої і складної міжпартійної ворожнечі 1920-х рр. Сталін вийшов переможцем. Спочатку він домогся виключення Троцького з Політбюро, керівного органу партії більшовиків, та відправив його у вигнання. Після цього Сталін повернувся проти своїх колишніх союзників у боротьбі з Троцьким, починаючи з Бухаріна. Він став майстром інтриг. Сталін мав величезну владу над людьми. Він міг зачарувати їх, коли була необхідність, засипати їх подарунками та увагою, коли цього вимагали його плани. Він також майстерно налаштував одну групу проти іншої, і ніхто не приписував йому нічого, крім добрих намірів. На 1934 р., ліквідувавши опозицію в Політбюро, Сталін став єдиним лідером Комуністичної партії.

Перейшовши від інтриг до грубої сили, Сталін розпочав хвилю терору проти партійних чиновників, які так чи інакше були пов'язані з його колишніми опонентами в Політбюро. Терор як інструмент революційної боротьби був близьким сталінському серцю з часів грабування банків і рекету на Кавказі, але масовий терор не був його винаходом. Ленін заохочував і широко практикував терор, розв'язавши репресії проти «ворогів революції» та представників «ворожих класів». Внесок Сталіна полягав у тому, що він повернув терор проти власної партії та різко збільшив його масштаби. Як Іван Грозний, який знищив клани аристократичні, Сталін відкрив полювання на те, що вважав кланами політичними, тож він наказав брати під арешт партійних та урядових чиновників і членів їхніх сімей, підозрюючи їх у змові з репресованими членами істеблішменту. Він також застосовував голод як інструмент тиску на селянство та привід для розправи з національними кадрами в Україні, де у 1932—1933 рр. померло, за останніми підрахунками, близько 4 мільйонів людей.

Сталінський терор проти реальних і уявних противників режиму досяг апогею у часи Великої чистки 1937—1938 рр., яка забрала сотні тисяч життів невинних людей. Мільйони закінчили свій шлях у ГУЛАГу — системі «корекційних трудових таборів», заснованій рішенням Політбюро влітку 1929 р., яка була суттєво розширена під час «Великої чистки». Більшість політичних в'язнів у великій імперії концентраційних таборів не була партійцями, урядовцями чи співробітниками таємних служб. Натомість це були люди, котрі належали до небільшовицьких політичних партій до і під час революції, заможні селяни, колишні офіцери та солдати імперської армії, а також представники неросійських етнічних груп, лояльність яких до режиму Сталін вважав сумнівною. Це був його спосіб підготуватися до майбутньої європейської війни та позбутися «п'ятої колони», уявних ворожих агентів у революційних рядах, які, на його думку, вирішили долю громадянської війни в Іспанії⁷.

Як і будь-який диктатор, Сталін був одержимий власною безпекою, надто коли йому доводилося покидати Москву. У своєму звіті про підготовку конференції Берія повідомив, що особиста охорона Сталіна, очолювана генералом Миколою Власиком, буде підкріплена ще 100 додатковими агентами та 500-особовим спеціальним

підрозділом військ НКВС — це на додачу до 4 полків НКВС, 1200 агентів, мотоциклетного загону на 120 осіб та 50 спеціально відібраних офіцерів, які вже були призначені для охорони безпеки учасників конференції. Будинки, де розміщувалися очільники делегацій, були оточені двома лініями патрулювання в денний час та трьома вночі⁸.

Кого ж Сталін боявся так глибоко в радянському тилу? Жертв, яких він вважав потенційними ворогами режиму, було багато. У Криму Сталін мав усі підстави бути пильним. На кінець 1930-х рр. його більше не задовольняли цільові репресії політичних лідерів і членів окремих соціальних та етнічних груп, які він підозрював у нелояльності. Після німецького вторгнення він наказав здійснити примусову депортацію цілих національностей, які вважав здатними співпрацювати з ворогом. Після повернення Червоної армії до тимчасово втрачених територій депортації поширилися на ті етнічні групи, які Сталін вважав винними у співпраці з німцями. Однією з основних жертв цієї політики стали кримські татари — корінні мешканці Криму, які становили майже чверть його населення.

Депортація «антирадянських елементів» із Криму розпочалася відразу після радянського захоплення півострова навесні 1944 р. У квітні й травні того ж року Берія повідомив Сталіну та Молотову про результати полювання НКВС на німецьких колаборантів у Криму. Кількість заарештованих НКВС була неймовірно високою, сягнувши на початку травня 1944 р. шести тисяч осіб. Це було пов'язано з надзвичайно частим використанням позначень на кшталт «шпигун» чи «антирадянський елемент», що застосовувалися до членів підрозділів татарської самооборони, які сформувалися за сприяння німецького окупаційного режиму й активно з ним співпрацювали. Берія повідомив, що приблизно двадцять тисяч кримських татар дезертирували з Червоної армії та приєдналися до військових формувань Німеччини. Ці цифри були фальшивими, але вони стали підставою масових звинувачень у колабораціонізмі. Дані були підтасовані, щоб виправдати підписаний Сталіним 11 травня 1944 р. декрет, який вимагав депортації всіх кримських татар, включно із жінками та дітьми, до Узбекистану та інших віддалених частин СРСР.

Наказ було виконано 18—20 травня 1944 р., коли майже 200 тисяч кримських татар завантажили у залізничні вагони й депортували. Значно менша кількість кримських греків, вірмен, болгар та німців, також звинувачених у співпраці з нацистами, долучилася до кримських татар у вигнанні. Загалом Сталін наказав депортувати понад 225 тисяч мешканців Криму, багато з яких не витримали жорстокого випробування. Приблизно 28 тисяч кримських татар, депортованих до спеціальних поселень в Узбекистані, Казахстані та віддалених районах Росії, загинули від голоду та хвороб упродовж перших 18 місяців після депортації. Решті не дозволили повернутись у Крим аж до розпаду Радянського Союзу. Руйнування, яке спостерігали Рузвельт і Черчилль на шляху до Ялти, було наслідком не тільки німецького варварства; але немає жодних доказів того, що вони тоді про це знали — радянська влада зробила офіційну заяву про депортації тільки за два роки після подій⁹.

Питання заселення Криму після вигнання татар надало Сталіну інструмент для покарання ще однієї національності: радянських євреїв, які стали жертвами жорсткої

антисемітської кампанії в останні роки перед смертю диктатора. Одним зі звинувачень, висунутих проти лідерів єврейської громади в СРСР, була змова з метою встановити контроль у Криму. Другого лютого 1944 р., за рік до Ялтинської конференції та за кілька місяців до радянського захоплення півострова, Соломон Міхоелс, видатний єврейський актор та голова урядового Єврейського антифашистського комітету, підписав лист Сталіну й Молотову, де запропонував створення в Криму Радянської єврейської республіки. Радянські єврейські лідери шукали можливість створити єврейську державу в європейській частині Радянського Союзу, адже вони були травмовані Голокостом і зіткнулися з ворожим ставленням до єврейських репатріантів у нещодавно звільнених районах СРСР.

Крим був одним із можливих місць розташування нової автономної держави. Іншим була Саратовська область на річці Волзі, звідки комуністична влада депортувала радянське німецьке населення ще 1941 р. Коли Міхоелс та інші члени комітету вперше звернулися до Молотова з такою пропозицією, він порадив їм викласти свої ідеї в письмовій формі і вибрав Крим, вважаючи поселення євреїв у колишніх німецьких районах недоречним. Кримські татари ще не були депортовані з півострова, але це, мабуть, було лише питанням часу, оскільки радянці розпочали переселення татар із Чорноморського регіону 1942 р. Ще в 1920-х рр. сам Сталін просував ідею єврейського поселення на півдні України та Криму, де тоді було створено кілька єврейських анклавів. До війни в Криму мешкало приблизно шістьдесят п'ять тисяч євреїв. Ті, хто не полишив півострів до німецького наступу, розділили долю своїх братів в інших частинах СРСР, окупованих нацистами, та загинули внаслідок Голокосту.

Радянська влада використовувала план створити «Єврейську Каліфорнію», як часом називали кримський єврейський проект з огляду на надзвичайно теплий (за радянськими мірками) кримський клімат, щоб позитивно налаштувати Сполучені Штати щодо радянських військових зусиль. Міхоелс обговорював цю ідею із представниками американських єврейських організацій під час поїздки до Сполучених Штатів у другій половині 1943 р., а радянські спецслужби посилалися на цей план, намагаючись заручитися довірою євреїв, які працювали над атомним Мангеттенським проектом. Дехто пропонував використати кримський єврейський проект для отримання американських грошей для повоєнної реконструкції Криму, але Сталін вважав цю ідею сумнівною і не обговорював її з Рузвельтом у Ялті.

Під час Великої чистки 1937 р. євреїв не виокремлювали як етнічну чи релігійну групу. На відміну від поляків, німців, українців та інших радянських народів, основні культурні центри яких розташовувалися за межами СРСР, Сталін — попри свій глибокий антисемітизм — не ставив під сумнів лояльність євреїв до радянського режиму. Все змінилося зі створенням держави Ізраїль 1948 р. та її підтримкою єврейською громадою в США. Коли німців було вигнано, поляків переселено, а українці та білоруси «возз'єдналися» у межах СРСР, євреї вирунули в сталінській уяві як нова п'ята колона в майбутній війні з американським імперіалізмом.

«Кримська справа» — кримінальне розслідування, спрямоване проти прихильників єврейського поселення в Криму, була використана для розв'язання

безпрецедентної атаки на єврейську громаду в СРСР. Кампанія у пресі йшла поруч з арештами та судами над єврейськими активістами, а також зі стратами без суду і слідства. У січні 1948 р. співробітники таємної служби вбили Соломона Міхоелса, інсценувавши автомобільну аварію. Соломон Лозовський, заступник наркома закордонних справ під час Ялтинської конференції, був звинувачений у наданні Міхоелсу консультацій із кримських питань. Його заарештували, засудили та стратили разом із тринадцятьма членами єврейського антифашистського комітету в серпні 1952 р. «Недоторканих немає», — сказав один зі сталінських допитувачів своїй жертві у «кримській справі»¹⁰.

Терор став основним інструментом встановлення влади Сталіна над людьми, включно із членами його найближчого оточення. Навіть Молотов, права рука Сталіна в Ялті, мав заплатити високу ціну за свою початкову підтримку планів єврейської республіки в Криму. У грудні 1948 р., на початку антисемітської кампанії, Сталін наказав заарештувати дружину Молотова, етнічну єврейку та стару більшовичку, Поліну Жемчужину. Її звинуватили в допомозі Міхоелсу з його «кримським проектом», який тепер вважався проявом єврейського націоналізму та дітищем сіоністських кіл Сполучених Штатів. Серед звинувачень, висунутих проти Жемчужиної, була її присутність у московській синагозі 15 березня 1945 р. на службі в пам'ять жертв того, що пізніше дістало назву «Голокост». Молотов мусив розлучитись із Жемчужиною, яку відправили до ГУЛАГу, звідки її звільнили лише після смерті Сталіна 1953 р.

Молотов був останнім членом сталінського оточення, який наважувався не погоджуватися з радянським диктатором. До кінця війни він досяг межі того, що Сталін міг стерпіти в плані самостійного мислення. На початку грудня 1945 р., перебуваючи у відпустці на Кавказі, Сталін надіслав телеграму Берії та обраним членам свого оточення, заявивши, що «Молотов не плекає інтересів нашої держави та престижу нашого уряду; все, чого він хоче, — досягти популярності в певних закордонних колах». Сталін додав, що він не довіряє людям, близьким до Молотова (чітко натякаючи на Жемчужину), і не може вважати його своїм першим заступником. Це була неймовірна опала, яку західні учасники Ялтинської конференції навряд чи могли собі уявити десять місяців тому, коли вважали Молотова потужним хардлайнером, який перешкоджав більш ліберальному Сталіну зайняти поступливішу позицію¹¹.

Українців звинувачували у часи Голодомору в планах союзу із сусідньою Польщею. Татар депортували із Криму нібито за співпрацю з нацистами, а євреїв у СРСР, які пережили Голокост, було репресовано під приводом того, що вони намагалися посісти місце татар на Радянській Рив'єрі. Сталін волів не лишати будь-яких прикордонних територій у володінні етнічних та релігійних меншин, — у цьому полягала головна особливість його національної політики у Криму. На цей час молодеча відданість Сталіна Грузії вже давно зникла, а її місцем заволоділи імперіалістичні інстинкти й логіка. Тому він вважав південні кордони СРСР значно безпечнішими після депортації кримських татар і сподівався застосувати таку ж методику примусового розселення та депортації, щоб забезпечити західні кордони.

Нові радянські кордони, законність яких за бажанням Сталіна союзники мали визнати в Ялті, набули чинності в результаті пакту Молотова-Ріббентропа, підписаного радянським комісаром закордонних справ із німецьким міністром Йоахімом фон Ріббентропом у присутності Сталіна в Москві 23 серпня 1939 р. Пакт Молотова-Ріббентропа розв'язав Другу світову війну, надавши Гітлеру зелене світло для нападу на Польщу, без побоювання отримати війну на двох фронтах. В обмін на радянський нейтралітет Гітлер був ладен передати значні частини Східної Європи Радянському Союзу, дозволивши Сталіну приєднати спочатку Західну Україну та Західну Білорусь, які входили до складу Польської держави, а потім здобути Литву, Латвію та Естонію, а також румунську Молдавію.

До осені 1940 р. Сталін отримав у своє розпорядження не тільки значні нові території, а й багатонаціональне та мультикультурне населення, яке був готовий тероризувати і переміщувати, щоб забезпечити соціальне та національне вирівнювання. Невдовзі після здобуття контролю над територією він почав масові депортації потенційно «шкідливих» політичних та соціальних елементів, але німецьке вторгнення в червні 1941 р. порушило його плани. Тепер, коли Червона армія твердо контролювала тимчасово втрачені території, він міг повернутися до своїх первісних ідей.

Сталінський дипломатичний тиск упродовж місяців перед Ялтою за визнання встановлених пактом Молотова-Ріббентропа радянських кордонів, його плани відновити російські імперські втрати на Далекому Сході та бажання забезпечити радянську сферу впливу у Східній Європі було представлено членам Альянсу через логіку пошуку безпеки. На його мислення впливали не тільки геостратегічні міркування, які його західні колеги вважали легітимними, а й складна суміш найбільш впливових ідей, що формували світову політику в першій половині ХХ століття, — ідей імперії, національності та соціальної революції.

Наполягання Сталіна, щоб союзники визнали нові кордони, створені анексією Радянським Союзом Західної України, Західної Білорусі та країн Балтії, мало чіткі стратегічні підстави, але також відображало прагнення відновити території, втрачені Російською імперією під час революції. Те саме стосувалося і радянських територіальних вимог на Далекому Сході, де Сталін був налаштований повернути південний Сахалін, який імперський режим втратив у російсько-японській війні 1904—1905 рр., і встановлення контролю над Курильськими островами, декотрі з яких належали Росії до 1875 р. Під час революції більшовикам вдалося уникнути повного розпаду Російської імперії лише завдяки визнанню важливості національного чинника в революційній політиці та реструктуризації колишньої імперії за етнічними лініями. Створивши те, що деякі історики називали «імперією націй», радянське керівництво зуміло подати свій рух за повернення втрачених територій та навіть розширення колишньої імперії як захист права націй, із яких складався союз, жити в одній державі зі своїми братами.

Якщо після революції більшовики підтримали національне пробудження в неросійських республіках, то на час Другої світової війни етнічні росіяни відновили свою панівну роль в ієрархії радянських націй, а неросійський націоналізм у СРСР зазнавав

переслідувань. Однак на міжнародній арені «вічне» бажання українців і білорусів жити в одній державі використовувалося як обґрунтування радянської анексії частин довоєнної Польщі, Румунії та Чехословаччини. Справді, на поверхні не було палкішого прихильника принципу національного «самовизначення» Вудро Вілсона, ніж Йосип Сталін, який виправдовував анексію нових територій під час Другої світової війни в термінах самовизначення національних меншин у Східній Європі.

«Національне» мислення Сталіна було співзвучним його революційному баченню та риториці. Ідея світової революції, висунута більшовицьким режимом на початку 1920-х рр., ніколи не втілювалася в життя, але до початку 30-х рр. радянці продовжували заохочувати розвиток місцевих культур у своїх частинах України, Білорусі та Молдови, сподіваючись, що приклад національного відродження під їхнім правлінням спонукатиме іредентистські тенденції серед національних меншин у молодих державах Східної Європи та натхне їх на пролетарську революцію. З початку 1930-х рр. радянці відмовилися від таких планів і призупинили або навіть знищили національне відродження у прикордонних республіках. Однак початок Другої світової війни дав Сталіну змогу відновити ідею експорту пролетарської революції за радянські кордони¹².

Із часів Наполеона політичний і соціальний статус-кво в Європі ніколи не стояв перед настільки серйозними викликами від однієї революційної держави, як це було на заключних етапах Другої світової війни. У роки до вторгнення Наполеона до Росії 1812 р., російські журнали були повні анекдотів про неосвічених і некультурних генералів французького імператора. Тепер настала черга західних союзників бути шокованими манерами тих, хто керував новою революційною імперією. Палацовий антураж переговорів у Ялті увиразнював соціальну та культурну різницю між Йосипом Сталіним та його попередниками.

Романови, Гогенцоллерни, королі й королеви британського королівського дому Саксен-Кобург-Гота не тільки належали до одного освітнього, культурного та політично ексклюзивного клубу європейської королівської спільноти, але багатьох із них пов'язували кривні узи. Вони прекрасно знали, що саме кожен із них відстоював і мав на увазі під час обміну нотами або зустрічей на конференціях. Ситуація в Ялті 1945 р. була цілком відмінною. Якщо у Британії 1917 р. королівська сім'я просто змінила своє прізвище із Саксен-Кобург-Гота на Віндзор, перетворення в колишньому царстві Романових було набагато глибшим.

На час проведення Ялтинської конференції Великою Британією та Сполученими Штатами керувала у певному сенсі власна аристократія. Вінстон Черчилль був нащадком знаменитої сім'ї Спенсерів, яка дала Англії низку відомих громадських діячів та політиків. Подібно до Черчилля, Франклін Делано Рузвельт був нащадком Генрі Спенсера, першого графа Сандерленда. Про цей факт жоден із двох політиків не забував. Утім в американському контексті важливішим був віддалений стосунок Франкліна Рузвельта до президента Теодора Рузвельта та його одруження із племінницею президента, яку він зустрів на прийомі в Білому домі. У Ялті Рузвельт та Черчилль, випускники закритих шкіл — лондонського «Херроу» та масачусетського «Грото-

ну» — мали зустрітись із сином грузинського чоботаря-п'яниці, який навіть не закінчив православної семінарії.

Відмінності у вихованні, освіті та політичному досвіді лідерів у Ялті також знайшли відображення в їхніх делегаціях. Ентоні Іден був зразковим британським джентльменом за зовнішністю, мовою та манерами. Випускник Ітону та Оксфорду, де він вивчав східні мови, Іден був нащадком давньої землевласницької родини та сином баронета. Едвард Стеттініус був типовим представником породи американських підприємців, які віталися в адміністрації Рузвельта. Син партнера в банківській установі Дж. П. Моргана, він навчався в ексклюзивній школі Помфрета в Коннектикуті, перш ніж вступити до Університету Вірджинії, де здобував освіту протягом чотирьох років, але не подбав про отримання ступеня. Натомість партнер Ідена та Стеттініуса у Ялті В'ячеслав Молотов був сином клерка провінційного магазину. Підривна діяльність молодого Молотова та заслання до Сибіру перешкодили йому закінчити Санкт-Петербурзьку політехніку, де він провів два роки перед революцією. Умілий партійний бюрократ, Молотов не говорив жодною іноземною мовою. Тисяча дев'яносто тридцять дев'ятого року він став наркомом з іноземних справ, замінивши досвідченого дипломата Максима Литвинова, чиє єврейське коріння зробило його непридатним в очах Сталіна для проведення переговорів із Гітлером.

Досвідчені експерти з радянських справ в американських і британських дипломатичних службах, які супроводжували своїх начальників у Ялті, мали довгу традицію розглядати культурні розбіжності між обома сторонами як доказ неповноцінності радянців. Більшість британських дипломатів та експертів Міністерства закордонних справ не вважала росіян повноцінними європейцями. Було заведено припускати, що вони втілюють східні риси, розриваючись між крайнощами гуманізму і жорстокості. За поширеною думкою, вони мали схильність до тиранії, селянський менталітет, були неорганізованими і могли працювати лише короткими спалахами хаотичної активності. «Російський темперамент, — писав англійський посол у Москві сер Арчибальд Кларк Керр, — як і раніше, вважає тривалі старання нестерпними». Іноді трактування радянців як нижчих слов'ян поступалося місцем зневажанню їх як євреїв, у результаті чого виникала цікава суміш орієталізму, антикомунізму й антисемітизму. Наприклад, Александр Кадоган, ображений радянськими звинуваченнями в тому, що британці вдавалися до таємних переговорів із Німеччиною, зазначив у своєму щоденнику в січні 1944 р.: «Це напрочуд жахливо. Ми розповідаємо росіянам про все і граємо з ними по-чесному. Вони — найогидніша нестерпна групка євреїв, яку я будь-коли зустрічав».

Ще нижче у британському (або ж американському) переліку неповноцінних народів розташовувалися неслов'янські народності Радянського Союзу. Аверелл Гарріман, засмучений формою прохання Молотова щодо отримання американських позик напередодні Ялтинської конференції, пояснював це діяльністю члена Радянського державного комітету оборони Анастаса Мікояна, «який не відмовився від свого вірменського коріння». «Коли він починає переговори, то керується принципом “удвічі більше за півціни”, — телеграфував Гарріман у Державний

департамент, — а потім потроху йде на поступки, очікуючи у процесі, що ми виснажимося». Пізніше він згадав, що радянці розлютилися, коли, прослуховуючи британське посольство в Москві, почули коментарі про свою неповноцінність. Він зазначив: «Якби вони прослуховували й нас, то знали б, що [голова американської військової місії в Москві, генерал Джон] Дін і я говорили те саме... Сталін був особливо вразливим щодо цієї теми». Як з'ясувалось, американське посольство також прослуховувалося¹³.

Якщо британські та американські дипломати пояснювали різницю між собою та своїми радянськими в расових або культурних термінах, радянці зробили це в класових термінах. Вони розглядали американських і британських політиків та дипломатів як представників єдиної імперіалістичної групи. Для Сталіна, Молотова та Андрія Громика, молодого радянського посла у Вашингтоні, вони були насамперед класовими ворогами-капіталістами, які шукали способів перехитрити наївних і чесних представників робітничого класу. Політична культура й демократична риторика лідерів союзників були лише прикриттям їхніх кримінальних намірів. Громико коментував стиль західних дипломатів: «Вони можуть когось задушити, але робитимуть це в дитячих рукавичках, із усмішкою, майже ніжно».

Молотову легше було мати справу з нацистським функціонером Рудольфом Гессом, якого він дразнив під час свого візиту до Берліна в листопаді 1940 р. відсутністю політичної програми нацистської партії та правил членства (більшовики офіційно опублікували та розповсюдили свою), ніж із представниками західних демократій. Радянське керівництво розрізняло американців і британців, але тільки на особистому рівні, а не на рівні ідеології чи культури. «Я знав їх усіх, капіталістів, — зауважив Молотов у бесіді зі знайомим наприкінці 1960-х рр., — але Черчилль був найсильнішим, найрозумнішим серед них».

Сталін також вважав Черчилля найнебезпечнішим і розглядав і Рузвельта як представників одного імперіалістичного табору. У бесіді з представником Югославської комуністичної партії Мілованом Джиласом напередодні вторгнення союзників до Нормандії він сказав: «Можливо, ви думаєте, що тільки тому, що ми є союзниками англійців, ми забули, ким вони є і хто такий Черчилль. Для них немає нічого солодшого, ніж обхитрити своїх союзників. Під час Першої світової війни вони постійно обманювали росіян і французів. А Черчилль? Черчилль — це той тип, який, якщо ти на нього не дивитимешся, потягне копійку з кишені. Так, копійку з вашої кишені! Заради Бога, копійку з вашої кишені! А Рузвельт? Рузвельт не такий. Він тягне свою руку тільки по більшій монеті. Але Черчилль? Черчилль — навіть копійку»¹⁴. Отож в уявленні Сталіна була певна міра відмінності між Черчиллем і Рузвельтом, але обидва вважалися капіталістичними злодіями.

ЧАСТИНА II

САМІТ ВОЙОВНИКІВ

Перемога за будь-яку ціну; перемога, незважаючи на страх; перемога незалежно від того, наскільки довгою і важкою буде дорога; бо без перемоги немає життя.

Вінстон С. Черчилль

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ «ВЕЛИКОЇ ТРІЙКИ»

Наближалася північ 3 лютого, коли Аверелл Гарріман та Чарльз Болен, подолавши на своєму шляху три кордони радянських патрулів безпеки, один із них зі спеціально тренуваними собаками, нарешті досягли Юсуповського палацу. За десять хвилин до дванадцятої їх прийняв В'ячеслав Молотов. Конференція, до якої так довго готувалися, не мала попередньо узгодженого порядку денного, навіть для першого дня. Опівнічний візит мав на меті погодити принаймні перший пункт порядку денного та розпланувати наступний день. Це виявилось несподівано легким завданням.

Коли Гарріман сповістив, що президент Рузвельт хотів почати з обговорення військових справ, йому повідомили про намір маршала Сталіна почати з Німеччини, розглянувши спочатку військові, а тоді політичні питання. Гарріман поцікавився, чи міг би Сталін відвідати Рузвельта в Лівадії наступного дня перед початком офіційного засідання о 17:00. Молотов погодився — Сталін запропонував проводити всі засідання конференції в Лівадії «для зручності президента». Молотов зазначив, що, на його думку, конференція повинна тривати п'ять-шість днів, і Гарріман пристав на цю пропозицію. Від імені Рузвельта він запросив Сталіна на вечерю в Лівадію наступного дня. Імовірно, це запрошення було найоперативнішим із тих, які коли-небудь робив один очільник держави іншому, але його прийняли зі вдячністю.

З американської точки зору, початок конференції був перспективним, адже бажання двох основних акторів цілком збігалися. Після досвіду обговорень на Мальті Гарріман вважав, що британцям доведеться змиритися з роллю молодшого партнера американців. Він міг лягати спати цілком задоволеним. Вісімнадцятого січня, перед від'їздом із Москви до Криму, а потім до Мальти, він зустрівся з Молотовим і сказав йому, що, на його думку, президент захоче на прийдешній конференції обговорити питання майбутнього Німеччини, утворення Організації Об'єднаних Націй, ситуацію в Польщі та війну в Тихому океані. З'ясувалося, що принаймні в першому питанні радянці були готові піти назустріч своїм гостям¹.

Зустріч Молотова з Ентоні Іденом, який відвідав радянського колегу в полудень наступного дня, відбулася далеко не так вдало. Іден погодився з тим, про що напередодні вночі порозумілися Молотов і Гарріман: у питаннях тривалості конференції, місця проведення зустрічей та першого пункту порядку денного — військових справ і політики щодо Німеччини. Він додав, що також слід обговорити міжнародну організацію миру та ситуацію в Польщі. Обидва пункти стояли й на американському порядку денному. Молотов не заперечував проти того, щоб додати до порядку денного питання Організації Об'єднаних Націй, але щодо Польщі були серйозні розбіжності. За його словами, тепер, коли країну звільнили, її слід облишити в спокої. У його

вустах це означало, що Польща вже опинилася під радянським контролем, а британське втручання не віталось.

Ідену не залишалося нічого іншого, крім як відкласти це питання на якийсь час. Розмова знову стала напруженою, коли Молотов мимохідь зазначив, що західні союзники, звичайно, вже проконсультувалися між собою і це суттєво полегшить перебіг конференції. Заскочений цією ремаркою, Іден поспішив запевнити Молотова, що переговори на Мальті не проводилися, а президент і прем'єр-міністр разом здійснили хіба що спільну поїздку на автомобілі. Розпач Ідена можна лише уявити: попри те, що президент саботував обговорення по суті, Молотов був переконаний, що вони таки відбулися².

За кілька годин після того, як Іден покинув радянську штаб-квартиру, Сталін відвідав Черчилля на Воронцовській віллі. Візит минув добре: за словами британського перекладача, «здавалося, що обидва ватажки зраділи новій зустрічі й говорили, як старі друзі». «[Ми] мило поговорили про війну проти Німеччини», — писав Черчилль у своїх спогадах. Вони не обговорювали суперечливих політичних питань, зосередившись натомість на ситуації в театрі воєнних дій. Зустріч була прелюдією до обговорення воєнних справ, а кожен зі співрозмовників зондував ґрунт, щоб зрозуміти позицію іншого.

Розпочалася гра двох досвідчених дипломатів. У час, коли мільйонні армії чимраз ближче підходили до нацистської Німеччини, ставки навряд чи могли бути вищими. Черчилль прагнув з'ясувати головну мету радянської зимової офензиви, що розпочалася 12 січня вздовж усього Східного фронту. Він запитав, якою буде радянська стратегія, якщо Гітлер покине Берлін і переїде, наприклад, у Дрезден. Сталін відповів, що його армії просуватимуться слідом за Гітлером. Черчилль, імовірно, хотів зрозуміти, чи вважали радянські командувачі захоплення Берліна, яке британці розглядали як найбільший воєнний трофей, головною метою, навіть якби німецьке керівництво полишило столицю.

Сталіна надихав наступ, завдяки якому радянські війська дійшли до річки Одри й розташувалися всього за 70 кілометрів від нацистської столиці за менш ніж три тижні. Він зневажливо характеризував спроможності гітлерівських стратегів і мав невисоку думку стосовно німецьких військ, із якими зіткнулися його армії під час просування до Берліна. Таке зверхнє ставлення до Гітлера та його генералів цілком можна було б тлумачити як застереження: якщо союзники не діятимуть швидко та рішуче, радянці самостійно завдадуть Третьому Рейху вирішального удару і заволодіють усіма трофеями. Сталін повідомив Черчилля, що радянське керівництво очікує рішучих дій Альянсу на Західному фронті, щоб припинити перекидання німецьких дивізій на схід. Він хотів, щоб члени Альянсу захопили Рур і відрізали Німеччину від останнього джерела вугілля, спричинивши спочатку економічний, а тоді вже військовий колапс.

Черчилль запросив Сталіна до кімнати карт, яку його команда облаштувала на віллі і яка була предметом гордості прем'єр-міністра. Перед початком конференції британське посольство інформувало радянську сторону, що «пан Черчилль сподівається, що ця кімната карт примикатиме до його приватних кімнат у Ялті, а її

розташування буде доступним для президента Рузвельта в інвалідному візку». Радянців попросили встановити електричні розетки з інтервалом 10—15 сантиметрів, щоб забезпечити струмом спеціальні лампи, які британці привезли до Ялти. Один офіцер прилетів раніше, ніж головна делегація, щоб облаштувати кімнату, тож тепер усе було готове до брифінгу.

Прем'єр-міністр не подорожував без своєї кімнати карт. Коли він привіз її до Вашингтона вперше, у грудні 1941 р., то так вразив президента, що Рузвельт наказав облаштувати подібну кімнату на першому поверсі Білого дому. Упродовж кількох місяців, що передували Ялті, погіршення здоров'я президента скоротило частоту візитів до кімнати карт, яка також слугувала центром комунікацій. Його щоденні брифінги щодо ситуації на фронті тепер відбувалися в кабінеті адмірала Макінтайра, поки лікар президента займався лікуванням синуситу. Однак Черчилль як колишній армійський офіцер глибоко вникав у повсякденні справи війни і був явно радий продемонструвати Сталіну своє володіння ситуацією. Він особисто повідомив про ситуацію на Західному фронті.

Фельдмаршал Гарольд Александер, британський полководець союзних військ в Італії, ознайомив Сталіна із ситуацією в Середземному морі. Майор Артур Герберт Бірс, який перекладав для Черчилля та Александера, вважав, що звіт справив на Сталіна враження. Здавалося, він відверто зацікавився тим, що чув, і зазначив, що німецький наступ в Італії був дуже малоймовірним. Сталін запропонував обійти німецьку оборону на Апеннінах і перевести союзні загопи з Італії до Центральної Європи через, як його охрестив Черчилль, «Люблянський прохід». Там вони мали б приєднатися до радянських військ поблизу Відня.

Цієї миті Черчилль, мабуть, пошкодував про свої наполягання щодо військових консультацій на Мальті. Британські військові давно відстоювали необхідність атаки на Рур, розташований у британському секторі Західного фронту, на противагу американському плану скоординованої атаки по всьому фронту. Іншою нав'язливою ідеєю британців був, власне, наступ із півдня в напрямку Австрії.

Тепер, коли Сталін підтримував атаку на Рур і запропонував наступ через Люблянський прохід, Черчилль міг би переконати американців, але повертатися до цієї дискусії було вже пізно. Після бурхливих обговорень на Мальті обидва британські плани було відхилено, а Черчилль мусив визнати поразку. Фельдмаршал Александер зауважив Сталіну, що в нього немає військ для проведення такої операції, та й у будь-якому разі було занадто пізно. Черчилль змушений був погодитися зі своїм військовим командувачем. Він сказав лише: «Червона армія може не дати нам часу для завершення операції».

Сталін, вочевидь, знав британську позицію завдяки численним шпигунам на Заході, інакше важко пояснити, чому він запропонував ці наступи під час зустрічі з Черчиллем, але вже за годину не згадував їх у розмові з Рузвельтом. Щодо намірів союзників на Західному фронті Черчилль міг сказати лише те, що наступ було заплановано на 8 лютого в північному секторі. Сталін, який пізніше повідомив маршала Георгію Жукову, що його головною військовою метою в Ялті було переконати

союзників розпочати наступ на Західному фронті, не виказав своїх почуттів. Він сподівався на масштабний наступ на всьому Західному фронті найближчим часом, а не на локальну атаку в одному з його секторів³.

Відкриття Ялтинської конференції відбулося о 17:00 четвертого лютого в прямокутному бальному залі Лівадійського палацу. Перший публічний захід у цьому приміщенні відбувся восени 1911 р. Це був урочистий бал, організований царем на честь шістнадцятиріччя його старшої доньки, великої княжни Ольги. Він став бентежним моментом для молодій царівни, яка увійшла до бальної зали під руку з Миколою II. Її, вбрану в рожеву сукню з шовку та шифону, оточували члени найближчої родини царя, великі князі та княгині, особи королівської крові з інших країн та офіцери-гвардійці у формі з розкішними еполетами. У шістнадцять років Ольга вже могла одружуватись, і планувалось обговорити її заміжжя з румунським принцом для зміцнення російського впливу на Балканах. У лютому 1945 р. у лівадійській залі жодних осіб королівської крові не спостерігалось, а військове керівництво, яке зібралось на конференцію, не носило еполет. Позолочені маршальські погони Сталіна та його золота медаль Героя Радянського Союзу були єдиним відгомонам царського блиску в кімнаті⁴.

Сталін як господар зустрічі мав слово першим, однак він скористався ним як приводом, щоб попросити Рузвельта відкрити конференцію. Президент прийняв цю почесну пропозицію, скромно зазначивши, що жоден закон чи традиція не наділяла його цією роллю і що йому просто пощастило відкрити зустріч у Тегерані. Рузвельт був не проти знову вивести себе на позицію очільника пленарних засідань, що дозволило йому впливати на порядок денний конференції та хід обговорень, а також узяти на себе роль арбітра й судді у відносинах між Черчиллем та Сталіним. Американською делегацією ходила чутка, що пропозиція Сталіна стала приємністю для президента, оскільки він був наймолодшим із трьох лідерів, які зібралися в Ялті⁵.

Цей перший американський успіх був не випадковим. Він впливав зі стратегії, яку Рузвельт обрав, листуючись зі Сталіним після Тегеранської конференції 1943 р., та позиції, яку він зайняв на своїй першій зустрічі з радянським лідером перед конференцією, що закінчилася всього лише за кілька хвилин до початку пленарного засідання. Сталін попрямував до Лівадії на приватну зустріч із Рузвельтом одразу ж після відвідин Черчилля. Відео, зняте американським оператором Сигнального корпусу армії США, показує прибуття його команди на двох машинах і самого маршала, одягнутого в шинель у супроводі людей у військовій формі, що віддавали честь охоронцям перед входом до палацу. На вході його перестрів натовп фотографів.

Президент Рузвельт сидів на плюшевій кушетці за інкрустованим столом, чекаючи на свого гостя у колишній залі для царських аудієнцій. Сталіна супроводжував Молотов, улюблений перекладач Сталіна, і Володимир Павлов, а Рузвельта — Чарльз Болен, який був його перекладачем та радником. Болен пізніше пригадував, що нарада видавалася йому зустріччю старих друзів. «Широко всміхаючись, Президент узяв Сталіна за руку і тепло її потиснув. Сталін, обличчям якого пробігла рідкісна ледь помітна усмішка, висловив задоволення з того, що знову побачив Президента».

Дискусія двох лідерів, які разом сиділи на кушетці, тривала майже годину, а не заплановані тридцять хвилин. Саме тоді Роберт Гопкінс, син головного радника Рузвельта, зробив знамениту світлину двох чоловіків, котрі вели діалог за інкрустованим столом.

Сталін хотів донести до президента, по суті, ту саму думку, що й до прем'єр-міністра: Червона армія воювала з німцями на Одрі; вона захопила Сілезію, тож якщо союзники візьмуть Рурську та Саарську області, відрізавши нацистам постачання вугілля, то економічний крах Німеччини, по суті, міг би спричинити її військову капітуляцію. Сталін відверто прагнув наступу союзників на Західному фронті. Він не згадав про можливу офензиву союзників із півдня, щоб долучитися до Червоної армії поблизу Відня (на відміну від розмови з Черчиллем), знаючи, що американці виступали проти цієї ідеї⁶.

Безпосередньою метою Рузвельта на зустрічі було забезпечити згоду Сталіна встановити прямий зв'язок між штабом генерала Двайта Ейзенгауера та радянським військовим командуванням. Коли збройні сили союзників чимраз зближувались, а деякі об'єкти бомбардування англо-американської авіації вже перебували в зоні операцій Червоної армії, американські військові командири попросили Рузвельта прямо поставити це питання у розмові зі Сталіним. Це виявилось нескладно. Сталін визнав важливість зв'язку між військовими. Він також не проявив невдоволення відповіддю президента на його питання про воєнні плани на Західному фронті: невеликий наступ було заплановано на 8 лютого, а потім іще один за чотири дні після того, втім справжній удар мав відбутись у березні, коли союзні війська перетнуть Рейн.

На своїй першій зустрічі зі Сталіним у Ялті Рузвельт хотів більшого, ніж вирішення окремих проблем військової координації. Він прагнув поновити особисті стосунки та атмосферу довіри, створену в Тегерані. Він поділився зі Сталіним своєю відразою до німецького варварства, результат якого він спостерігав дорогою до Ялти. Рузвельт підтримав повернення до Радянського Союзу всього, що було вкрадено німцями. Він також висловився за те, щоб деякі німецькі території поглинули радянці, а інші — анексували Нідерланди. Рузвельт сказав, що хотів би, щоб Сталін повторив виголошений у Тегерані тост про страту німецьких офіцерів. Черчилля цей тост страшенно обурював, адже Сталін запропонував масовий розстріл п'ятдесяти тисяч німецьких офіцерів, щоб запобігти відродженню німецького мілітаризму⁷.

Рузвельт явно намагався завоювати довіру господаря зустрічі, схвалюючи нагадавши йому тост, який так обурив Черчилля. Рузвельт також не приховував розбіжностей із Черчиллем щодо стратегії на Західному фронті. Він сказав Сталіну, що британці наполягають на наступі у своїй частині фронту в Голландії, але американці, у яких учетверо більше підрозділів у Європі, мають право формулювати альтернативні плани. Рузвельт також відзначав розбіжності щодо зон окупації в Німеччині: британці наполягали на тому, що американці візьмуть південно-західну частину країни, де їм доведеться встановити зв'язки, через Францію, а американці хотіли північно-західну Німеччину з її балтійськими портами, через які вони могли б постачати свої війська. «Британці, — зауважив Рузвельт, — це особливий народ, який прагне всидіти на двох стільцях». Ця заява, ймовірно, здивувала б багатьох спів-

вітчизників Рузвельта, особливо читачів журналу *Time*, у випуску якого від 5 лютого він стверджував, що, відправляючись на зустріч «Великої трійки», президент узяв із собою книгу есеїв «Англійський дух» Альфреда Л. Роуза, який заявляв про «щось більше, ніж гордість, про глибоку любов до всього англійського»⁸.

Протягом перших кількох днів конференції, щоб сподобатися Сталіну й отримати свободу дій на подальших стадіях переговорів, Рузвельт унікав особистих зустрічей із Черчиллем, так само як він це робив на Мальті. Нажахані британці звернулися по допомогу до Гаррі Гопкінса. Утім, навіть Гопкінсу важко було пробитися до президента. Увечері 3 лютого, коли Анна Беттігер завітала до Гопкінса, той «був наче на голках». «Він улаштував танці з бубном, — написала вона у своєму щоденнику, — переконуючи, що Рузвельт повинен зустрітися з Черчиллем вранці на довшу розмову... дозволив собі кілька дошкульних випадів у бік президента, зазначаючи, мовляв, Рузвельт знав, які обов'язки накладає його посада, тож тепер, чи подобається йому це, чи ні, треба виконувати свою роботу й конче необхідно, щоб Рузвельт і Черчилль досягли певних попередніх домовленостей ще до початку великої конференції». Ця сцена не надто вразила Анну, яка зазначила, що «така лінія поведінки може викликати недовіру в наших російських братів». Подібну позицію нерідко займав сам президент⁹.

Зусилля Рузвельта здобути довіру Сталіна не перетворилися на сліпе відкидання британських ініціатив. Навпаки, під час їхньої першої зустрічі він намагався переконати Сталіна прийняти принаймні одну ідею, яку послідовно обстоювали британці, — створення окремої зони окупації для Франції в Німеччині. Рузвельт увійшов у роль адвоката мимоволі, який хотів відновлення французької потуги, щоб у випадку можливого зіткнення в майбутньому двохсоттисячна французька армія могла стримати німців і надати британцям змогу мобілізувати власні сили. Президент грав подвійну гру, намагаючись продати Сталіну британський проект і водночас висміюючи британців та їхнього протеже, генерала Шарля де Голля. «Де Голль вважав себе духовним лідером Франції на кшталт Жанни д'Арк і політичним лідером — на зразок [Жоржа] Клемансо», — іронічно зазначив Рузвельт Сталіну. Радянський лідер зберігав скептичне налаштування щодо участі французів в окупації Німеччини, але він погодився стосовно де Голля й не міг не помітити антибританських коментарів Рузвельта. Зауваження президента про британців, які хочуть «всидіти на двох стільцях», було внесено в радянський протокол зустрічі¹⁰.

Сталін оцінив приязнь, із якою Рузвельт зустрів його в Лівадії. Його власним величним жестом стало подароване наступного ранку лимонне дерево, із гілок якого звисало двісті лимонів. Такою була відповідь Сталіна на коментар Рузвельта під час їхньої зустрічі, що мартіні найкраще смакує зі смужкою лимонної цедри (президент пригощав Сталіна сухим мартіні). Сталін грав роль господаря і явно нею насолоджувався. Пізніше на конференції він намагався посилити свої переговорні позиції, відмовляючи в подарунках і увазі одним гостям і засипаючи ними інших. Рузвельт мав у нього добру репутацію до самого кінця, на відміну від Черчилля, цього злодія, який «поцупить копійку з вашої кишені»¹¹.

Відкриття конференції стало зразком для організації подальших пленарних засідань: на відміну від зустрічей міністрів закордонних справ та інших робочих груп, у пленарних засіданнях завжди брала участь «Велика трійка», і вони слугували їй головним майданчиком для обговорень. Ці зустрічі починалися пізно по обіді, як правило, о четвертій, тривали до раннього вечора, і на них завжди головував Рузвельт.

Круглий стіл, розміщений в одному кінці видовженої прямокутної кімнати, надавав більш-менш однаковий простір для кожної з трьох делегацій. Перший ешелон делегатів, який сидів навколо столу, підтримували другий і часто третій ешелони радників, які сиділи позаду своїх лідерів. Незважаючи на те, що місця за столом час від часу займали різні люди, залежно від порядку денного конкретної сесії, для міністрів закордонних справ та перекладачів завжди були зарезервовані місця. Перекладачами були давній фахівець із Росії в Державному департаменті США Чарльз Болен, майор Артур Герберт Бірс із британської військової місії у Москві та заступник наркома закордонних справ Іван Майський, якому на допомогу приходив помічник Молотова та його перекладач Володимир Павлов.

Також зазвичай були присутні адмірал Легі, суддя Бірнс, Алекс Кадоган, ще один заступник радянського народного комісара з питань закордонних справ Андрій Вишинський, Андрій Громико та Федір Гусев, радянські послы у Вашингтоні та Лондоні відповідно, сер Арчибальд Кларк Керр, посол Великої Британії в Москві й Аверелл Гарріман, посол США в Москві. Послы також брали участь в обідах міністрів закордонних справ. Починаючи з другого дня конференції, ці обіди відбувалися перед пленарними засіданнями й були місцем розгляду завдань, переданих міністрам закордонних справ «Великою трійкою».

Перекладачі разом з іншими членами делегацій нотували перебіг пленарних засідань, зустрічей міністрів закордонних справ та приватних розмов між лідерами, але офіційного запису Ялтинської конференції не робилося. Спроби координувати записи різних делегацій виявилися мінімальними і зводилися лише до фіксації часу початку та закінчення сесій. Більшість того, що ми сьогодні знаємо про перебіг конференції, а також слова, які говорили учасники, доступна з розлогих записів розмов, підготовлених Чарльзом Боленом, Алджером Гіссом та Г. Фріманом Меттьюсом, які вперше були опубліковані 1955 р. Радянці почали публікувати свої набагато менш докладні записи в 1960-х рр., тоді як британські записи досі залишаються в рукописах, хоч скорочена версія стенограм була опублікована після конференції обмеженим накладом. Порівняння записів, складених членами різних делегацій, дає змогу краще зрозуміти, що насправді відбулося в Ялті, але також часто виявляє непорозуміння між перекладачами та їхніми зверхниками.

Коли представники «Великої трійки» збиралися в бальній залі Лівадійського палацу, члени делегацій мали можливість оцінити їхні дипломатичні здібності та стиль ведення переговорів. Британці прагнули з'ясувати, наскільки погіршення здоров'я Рузвельта вплинуло на його лідерські можливості. Президент Рузвельт був одним із перших, хто діставався бальної зали на своєму інвалідному візку. Переміщення з візка на стілець за конференційним столом було незграбною процедурою, і він

свідомо прагнув покінчити з цим, поки більшість учасників ще не зайшла до кімнати. Оператори мали негласну згоду не робити світлин, які б виказували його фізичні вади, тож світ не мав жодного уявлення про те, наскільки фізично неповноправним був лідер найсильнішої країни світу¹².

«Після вечері в резиденції Президента відбулося гаряче обговорення конференції», — писав лорд Моран у своєму щоденнику тієї першої ночі. «Усі, здавалося, погоджувалися, що фізично Президент уже ледь тримався купи... Він рідко висловлювався під час обговорень, сидючи з роззявленим ротом. Якщо колись йому вдавалося прикривати брак фактичної обізнаності з обговорюваним питанням своєю проникливістю, то зараз, як почали казати, ця проникливість зникла, залишивши пустку». З іншого боку, Кадоган вважав, що президент перебуває у кращій фізичній формі, ніж коли він його бачив попереднього разу, але «сумбурнішим, ніж будь-коли»¹³.

Черчилль, навпаки, здавався активним та енергійним, як ніколи. До початку першої сесії він цілком відновився після хвороби на Мальті. Упродовж дня він активно брав участь у дискусіях, часто виявляючи ініціативу, щоб подати спільну американсько-британську позицію з низки питань. Він був готовий зануритися в дискусію, використовуючи свої надзвичайні риторичні навички, відполіровані десятиліттями парламентських дебатів. Його часті втручання вельми вражали деяких членів британської делегації, наприклад адмірала Ендрю Каннінгема, який у своїх спогадах назвав один із довгих виступів Черчилля в перший день переговорів «блискучою промовою».

Інші були в меншому захваті. Кетлін Гарріман писала, що члени американської делегації вважають, що прем'єр-міністр говорив надто довго. «У "Шашках", — написала вона, — прем'єр-міністр може говорити як завгодно довго, а решта слухатиме, але тут це всього лиш розмова на загальні теми». Чарльз Болен, зазначаючи, що аргументи Черчилля «завжди добре обґрунтовані», вказував, що вони «часто зверталися до емоцій» і не надто вражали Сталіна. Кадоган сказав лікареві Черчилля лорду Морану після першого дня обговорення, що Сталін явно не любив «театрального стилю» прем'єр-міністра і не сприймав його пафосних жестів «зі сльозами на очах». Керівник Кадогана Ентоні Іден був іще суворішим. «Черчилль полюбляв говорити, — зазначив він у своїх мемуарах, — він не любив слухати, і йому важко було чекати, а тим паче пропускати свою чергу висловитися. Здобич у дипломатичній грі не обов'язково дістається особі, яка найбільше сперечається. Сталін іноді перегравав його»¹⁴.

Панівною постаттю першого дня конференції виявився Сталін. Кадоган відзначив його хороше здоров'я і ще кращий настрій. «Сталін має добрий вигляд — хіба поси́шав — і вочевидь перебуває в дуже хорошій формі», — писав він дружині зі своєї кімнати у Воронцовському палаці. Члени делегацій союзників, які зустріли його вперше, наприклад генерал-майор Лоуренс С. Кутер із ВПС США, зауважили, що «він говорить помірно гучно, а голос його хоч і невисокий, але без притиску». Кутер згадував пізніше, що Сталін «говорив із простою безсумнівною завершеною».

* Резиденція прем'єр-міністра Британії.

Спостерігаючи і слухаючи його, ніхто не мав сумнівів у його владності, але водночас ніщо в його поставі та поведінці не дозволяло зрозуміти, як він здобув таку владу».

Зауваження Кутера перегукувалося з думками набагато досвідченішого спостерігача за переговорною стратегією Сталіна. «Він ніколи не казав жодного зайвого слова. Ніколи не кричав, рідко навіть дратувався, — писав Ентоні Іден. — Закритий, спокійний, він ніколи не підвищував голос і уникав повторюваних заперечень Молотова, які було так нестерпно слухати. Більш витонченими методами він отримував те, чого хотів, і не здавався надто категоричним». Іден вважав Сталіна найжорсткішим перемовником, якого він коли-небудь зустрічав у своїй довгій дипломатичній кар'єрі, і стверджував, що, якби він міг вільно вибрати команду переговорників, то насамперед узяв би до неї Сталіна¹⁵.

Сталін дійсно справляв неабияке враження на переговорників, але не всі успіхи варто приписувати його навичкам ведення перемовин. Завдяки радянському шпигунству він був надзвичайно добре підготовлений до зустрічі зі своїми союзниками на час війни. Двадцять третього та двадцять восьмого січня очільники радянської розвідки ознайомили Сталіна з американською та британською переговорними стратегіями. Другий брифінг мав би включати обговорення британських планів, оскільки попереднього дня Народний комісаріат державної безпеки (НКДБ), орган, відповідальний за зовнішньополітичну розвідку, направив Сталіну повний переклад інструкцій британського уряду щодо стратегії їхньої делегації на конференції.

Документ, отриманий відділом НКДБ у Лондоні, надав Сталіну повну інформацію про наміри Черчилля. Він викладав позицію Британії з основних питань, від поділу Німеччини до Польщі, а також формули голосування, у майбутній Раді Безпеки Організації Об'єднаних Націй, та британську реакцію на пропонуване членство радянських республік в ООН. За бажанням Сталін міг прочитати меморандум про поділ Німеччини, який містився в супровідному листі Ентоні Ідена від 27 листопада 1944 рр., а також численні документи Міністерства закордонних справ Великої Британії, вироблені під час підготовки до Ялтинської конференції. Сталін знав, які питання британці вважали пріоритетними; які планували порушити самі, а які ставитимуть американці. Він також усвідомлював, у яких моментах західні союзники мають збіжні позиції, а в яких — суперечливі, та їхні уявлення про те, як саме варто порушувати всі ці питання у розмові зі Сталінім.

Шпіонаж воєнного часу виявився найуспішнішою операцією, яку коли-небудь проводили радянські спецслужби. Секретні документи викрадалися сотнями, а злочинці залишалися невикритими протягом багатьох років. Одного разу 1944 р. співробітники лондонської поліції помітили двох підозрілих чоловіків, один із яких ніс велику торбу. Поліцейський патруль попросив чоловіка відкрити торбу, де, на його думку, могли бути вкрадені товари. У сумці не виявилось ні цінних речей, ані предметів побуту; натомість вона була повна документів, які видались поліції нецікавими. Поліція дозволила чоловікам продовжувати свою зустріч. Чоловіком із торбою був Гай Берджесс, співробітник прес-служби Міністерства закордонних справ, а його

супутником — Борис Кротеншилд (псевдонім Кротов), офіцер НКДБ, який працював під радянським дипломатичним покриттям. Папери були таємними документами Міністерства закордонних справ, які Берджесс позичив у інших відомствах і тепер доправив у НКДБ для фотокопіювання. У першій половині 1945 р. він передав своїм контактам сотні таких документів, із них 389 були із грифом «цілком таємно»¹⁶.

Гай Берджесс був одним із членів т. зв. «Кембриджської п'ятірки», групи ідеалістичних молодих випускників Кембриджу, які вважали, що, допомагаючи СРСР, вони допомагали зупинити фашизм і сприяли справі світової революції. Усі члени групи — Берджесс, Дональд Маклін, Гарольд Адріан Рассел «Кім» Філбі, Ентоні Блант та Джон Кернкросс — працювали або в британських спецслужбах, або в Міністерстві закордонних справ і мали змогу надавати СРСР інформацію про британські військові та політичні таємниці. Навесні 1944 р. Маклін, який працював у британському Міністерстві закордонних справ із 1934 р., квартирувався у Вашингтоні, де став першим секретарем посольства Великої Британії. Маклін запропонував своїм кураторам золоту жилу. Як де-факто секретар спільної британської комісії США з політичного та економічного майбутнього звільненої Європи, Маклін мав доступ до деяких найсвіжіших документів, що стосувалися завершальних етапів війни. Він зміг надати своїм кураторам стислий виклад переговорів між Рузвельтом і Черчиллем у місті Квебек у вересні 1944 р. Він також надав їм копії листування між Рузвельтом і Черчиллем із інших питань, що викликали гострий інтерес Сталіна. Зрештою, він повідомив про розбіжності між американськими та британськими командувачами щодо військової стратегії на Західному фронті¹⁷.

Павло Судоплатов, один з очільників радянської розвідки під час Другої світової війни, пізніше згадував, що інформація, здобута спецслужбами перед Ялтинською конференцією, дозволила СРСР зробити висновок, що Альянс не мав ані комплексного плану для післявоєнної Європи, ані спільної позиції з цього питання, крім вимог (які Судоплатов вважав наївними), щоб польський та чехословацький уряди в екзилі повернулися до влади. Тому радянці припустили, що їхня гнучка позиція, яка дозволить деяким лідерам лондонського уряду у вигнанні повернутися до своєї країни та отримати посади в сформованих радянцями урядах, забезпечить «справедливий розподіл впливу» у звільненій Європі. Шпигуни Сталіна були зайняті оцінкою особистих рис радянських супротивників за столом переговорів — такого роду матеріали, за словами Судоплатова, цікавили Сталіна більше, ніж, власне, розвідувальна інформація. «Велика трійка» прибула в Ялту з дуже різними ідеями та цілями, припущеннями про мету одне одного та різним доступом до інформації про одне одного¹⁸.

ЗИМОВА ОФЕНЗИВА

Франклін Делано Рузвельт був натхненним та оптимістичним, відкриваючи засідання по обіді 4 лютого. Спочатку він подякував Сталіну за гостинність і наголосив, що між членами Альянсу зростає довіра та взаєморозуміння. «Коли Червона армія просунулася на 25 кілометрів у глиб Німеччини, — говорив він, — думаю, що радість громадян Сполучених Штатів чи Британії була аж ніяк не меншою, ніж у радянського народу». Як здавалося, розпочинався новий етап у відносинах між союзниками, і Черчилль пізніше згадував із ностальгією: «Світ був біля наших ніг. Двадцять п'ять мільйонів людей виконували наші накази на суходолі та на морі. Складалося враження, що ми друзі»¹.

Перше пленарне засідання Ялтинської конференції було незвичним, оскільки зосереджувалося виключно на військових справах. Тому серед учасників засідання були військові командири, для більшості з яких воно стало першим і останнім. Черчилля супроводжували його улюблений воєначальник, фельдмаршал Гарольд Александер, обізнаний голова Комітету начальників штабів фельдмаршал Алан Брук (у приватних розмовах він надзвичайно критично висловлювався про колег), очільник Королівських ВПС та переконаний прихильник британської тактики нічних бомбардувань Німеччини маршал Чарльз Портал, і Перший морський лорд* адмірал Ендрю Каннінгем, який прийняв капітуляцію італійського флоту у вересні 1943 р.

Американську військову делегацію очолив начальник штабу армії США генерал Джордж Маршалл, архітектор істотного розширення та модернізації армії Сполучених Штатів у воєнний час і головний стратег цієї війни. Разом із Маршаллом був керівник морських операцій, адмірал флоту Ернест Кінг, завжди скептично налаштований стосовно британських союзників, а також помічник начальника штабу Військово-повітряних сил генерал-майор Лоуренс С. Кутер, єдиний військовий командир США, окрім Легі, який написав спогади про власний досвід у Ялті. Дві делегації союзників мали формальних та неформальних очільників, які вели своїх колег уперед у дипломатичному бою. Кетлін Гарріман писала, що, за чутками, серед командирів вирізнялися Маршалл і Портал².

Радянська військова делегація не включала жодного з верховних командирів. Георгій Жуков, Костянтин Рокоссовський, Іван Конєв та Олександр Василевський, чиї імена добре знали на Заході, були зайняті великим радянським наступом на німецькому фронті. Делегацію очолював перший заступник начальника Генерального штабу Червоної армії генерал Олексій Антонов, обдарований військовий

* Військовий керівник військово-морського флоту Великої Британії.

стратег. Антонову допомагали заступник командувача радянських ВПС маршал Сергій Худяков та сорокарічний народний комісар військово-морського флоту СРСР адмірал Микола Кузнецов, кар'єри яких пішли вгору після сталінської чистки вищого командування Червоної армії наприкінці 1930-х рр. Ялтинська конференція стала для них першою і єдиною можливістю зустрітися та скласти думку про своїх західних колег³.

Політичних радників виключили з числа учасників першого засідання конференції. Черчилль довів до відома Рузвельта, що візьме переважно військових командирів, тому що «вважав, що зустріч повинна відбутися у вузькому колі, оскільки будуть обговорюватися військові таємниці». Президент вирішив виключити Гаррі Гопкінса та Джеймса Бірнса, який хоч і був директором Управління військової мобілізації, але приїхав у Ялту передовсім як політичний радник. У рукописному списку американських запрошених ім'я Бірнса було поміщено в дужки з написом «на політ.» і позначено хрестиком. Це означало, що Бірнса запросять приєднатися до зустрічі після того, як обговорення «військових таємниць» закінчиться, і на перший план вийдуть політичні питання. За сорок п'ять хвилин після початку зустрічі Бірнс отримав повідомлення із запрошенням підійти до конференц-зали й зачекати біля дверей, поки його покличуть. Він марно простояв сорок п'ять хвилин, а тоді, розлючений та принижений, повернувся до своєї кімнати.

Пізніше того ж дня Бірнс вилив своє розчарування на дочку президента. «Очі його стріляли вогнем, — написала Анна у своєму щоденнику. — Удома він міг радитися з військовими і робив це, але тут його не вважали достатньо важливим. Він сказав президенту, що приїхав працювати, а не заради самої поїздки». Бірнс погрожував відмовитися від президентського запрошення на вечерю і вилетіти літаком додому, але Гарріман переконав його відмовитися від своїх намірів. «Якщо ви поїдете додому, то викинете на смітник свою кар'єру», — попередив він Бірнса, який мав президентські амбіції. «Американський народ дивитиметься на вас як на людину, яка повелася негідно». Бірнс вирішив не згадувати цей епізод у мемуарах, виданих під назвою «Чесно кажучи». «Це був критичний прояв конференційної лихоманки, як я це називаю, — писав Гарріман, — яка зводиться до бажання брати участь у кожній зустрічі, бо це дозволяє їм почуватися важливими»⁴.

У грі військової дипломатії найгучніший голос належить гравцеві з найбільшою кількістю військ на полі бою. Позиція Сталіна в Ялті була виключно сильною завдяки швидкому просуванню Червоної армії. Поки західні союзники оговтувалися після катастрофи в Арденнах і планували перехід через Рейн, приблизно за 600 кілометрів від Берліна, радянські війська почали надзвичайну зимову офензиву, завдяки якій нацистська столиця опинилась у зоні безпосередньої досяжності. Із 12 січня, коли почалася офензива, Червона армія прорвала оборону Німеччини і просунулась у деяких секторах на 500 кілометрів. Вона створила плацдарми на західному березі Одри, всього за 70 кілометрів від Берліна. Радянці знищили сорок п'ять німецьких дивізій і ув'язнили майже сто тисяч військових.

У своєму звіті генерал Антонов стверджував, що Червона армія почала наступ на тиждень раніше запланованого, щоб полегшити ситуацію дивізії союзників, які відбивали німецький натиск у «Битві за виступ» в Арденнах. Спочатку офензива планувалася на кінець січня, але, щоб допомогти західним союзникам оговтатися від німецького контрнаступу, радянські війська розпочали операцію в погану погоду, а не стали чекати кращих умов до кінця місяця. Адмірал Кузнєцов у своїх мемуарах писав, що «було доречно нагадати союзникам, що наша офензива допомогла врятувати американські армії від поразки». Цієї лінії радянці і притримувалися за столом переговорів, намагаючись перехопити ініціативу в обговоренні⁵.

Коли Черчилль висловив удячність за «неймовірну силу та успіхи радянського наступу», Сталін швидко приписав собі всі заслуги. Він зазначив, що «розумів, що ні Черчилль, ні Рузвельт прямо не просили його про наступ». «Він поважав цю тактовність із боку своїх союзників, але бачив, що такий наступ був для них необхідним. Радянське командування почало наступ ще до запланованої дати. Радянський уряд вважав це своїм обов'язком — обов'язком союзника, хоч і не мав формальних зобов'язань із цього приводу». Сталін додав, що він «згадав про це лише для того, щоб підкреслити дух радянських лідерів, які не тільки виконали формальні зобов'язання, а й пішли далі й діяли задля морального обов'язку перед своїми союзниками». Черчилль і Рузвельт змушені були подякувати своєму радянському благодійникові й викласти пояснення, чому не було жодного запиту на допомогу⁶.

Та з часом радянського наступу було не все так просто. Радянський наступ, який Генеральний штаб почав готувати в листопаді 1944 р., спочатку був запланований на 20 січня 1945 р. Він фактично розпочався 12 січня в надзвичайно погану погоду. За словами маршала Івана Конєва, командувача Першого Українського фронту, який готував напад зі свого плацдарму в Сандомирі на правому березі Вісли, 9 січня він отримав наказ від генерала Антонова почати наступ на вісім днів раніше, ніж планувалося. Причиною, яку йому повідомили, був «запит союзників» на підставі «серйозної ситуації, яка склалася в Арденнах». Ті ж причини подали й іншим командувачам радянських груп армій, що розгорталися проти Вермахту. Судячи зі спогадів одного з них, командира Другого Білоруського фронту, маршала Костянтина Рокоссовського, новина їх не потішила, але їм удалося прискорити підготовку й почати наступ, не дочекавшись резервів, які ще перебували в дорозі. Це спричинило більшу залежність від важкої артилерії, ніж спочатку планувалося, але ризик виправдався. Погана погода на деяких ділянках 700-кілометрового фронту насправді спрацювала на користь нападників, оскільки снігопад зробив їх майже невидимим для німців⁷.

Проблема з наказом Антонова полягала в тому, що не було жодного запиту союзників про прискорення офензиви. «Бої на Заході дуже важкі і в будь-який час від Верховного головнокомандування можуть вимагати доленосних рішень, — написав Черчилль Сталіну 6 січня. — Ви знаєте із власного досвіду, наскільки непевною є позиція, коли дуже широкий фронт необхідно обороняти після тимчасової втрати ініціативи. Це велике бажання і потреба генерала Ейзенгауера — дізнатись у загаль-

них рисах, що ви плануєте робити, оскільки це, очевидно, впливає на всі його й наші основні рішення... Буду вдячний, якщо ви зможете сказати, чи можемо ми протягом січня розраховувати на великий російський наступ на Віслянському фронті або деінде, а також за будь-які інші уточнення, які ви вважатимете доречними... Я розглядаю цю справу як невідкладну».

Це було не прохання про допомогу, а запит щодо планів, і Сталін визнав це в Ялті. Станом на 6 січня сили союзників зупинили німецький наступ в Арденнах, а фельдмаршал Монтгомері вже три дні як розпочав контрнаступ. До того часу, як лист Черчилля дійшов увечері 7 січня до Сталіна, Гітлер уже наказав вивести війська з Арденн. Сталін повідомив Черчилля, що Червона армія почне великий наступ не пізніше другої половини січня. «Ми готуємо наступ, але погода наразі несприятлива, — написав він Черчиллю у телеграмі, яка надійшла 7 січня. — Та проте, враховуючи позицію наших союзників на Західному фронті, Генеральний штаб Верховного головнокомандування вирішив пришвидшити завершення підготовки і незалежно від погоди розпочати широкомасштабні наступальні операції по всьому Центральному фронту не пізніше другої половини січня».

Сталін був готовий подати заздалегідь заплановане рішення про початок офензиви 20 січня або навіть пізніше як послугу союзникам. Відповідь задовольнила Черчилля. «Ваші новини стануть великим заохоченням для генерала Ейзенгауера, оскільки дають йому впевненість у тому, що німецькі підкріплення вимушено розділяться між обома нашими палаючими фронтами», — відписав Черчилль, зазначивши, що «бої на заході йдуть непогано». Питання, здавалося, було вирішено. Утім, обмін повідомленнями виявився початком складної пропагандистської кампанії з боку Сталіна⁸.

Судячи зі спогадів радянських командувачів, десь між 7 і 9 січня Сталін вирішив пересунути дату офензиви на 12 січня. Учені продовжують сперечатися щодо причини його рішення. Є різноманітні версії — від бажання захопити якомога більшу територію на момент початку Ялтинської конференції до прогнозу теплої погоди з дощем, яка б зробила небруквані дороги непрохідними і сповільнила просування Червоної армії. Дехто вважає, що вже 10 січня Червона армія була загалом готова до офензиви, підкреслюючи, що командири на кшталт Рокоссовського гірко нарікали на зміну планів, інші, зокрема Конєв, пізніше писали, що «не мають наміру ні мінімізувати, ні перебільшувати труднощі, які це створило для нас». Жуков узагалі не згадав ні про які труднощі, пов'язані з перенесенням початку наступу на більш ранній термін. Можливо, деякі fronti були підготовлені раніше за інші, і, врахувавши всі нюанси, Сталін вирішив прискорити темп. Щоб заспокоїти тих, хто міг поскаржитися на нову дату, та посилити моральний дух своїх військ, він збрехав своїм генералам, посылаючись на заклик союзників про допомогу.

До такого рішення його навряд чи підштовхнула телеграма Черчилля. Улітку 1944 р. Сталін відмовився взяти Варшаву і дозволив німцям винищити там польських повстанців, незважаючи на численні прохання західних союзників допомогти полякам. Можливо, він побачив у обережному запиті прем'єр-міністра шанс покращити

свою позицію серед союзників, яку похитнув брак підтримки для варшавського повстання. За три дні після початку офензиви Сталін пояснив логіку своїх дій британському маршалу авіації Артуру Теддеру, заступнику Ейзенгауера, який відвідав Москву. «У нас немає договору, але ми товариші. Це правильна й водночас здорова егоїстична політика, що ми повинні допомагати один одному у важкі часи. Було б дурницею з мого боку залишитися осторонь і дозволити німцям знищити вас; адже вони повернуться проти мене, як тільки розправляться з вами. Аналогічним чином ви зацікавлені робити все можливе, щоб німці не знищили мене». Це міркування кілька років по тому відтворив Молотов, який сказав своєму другові: «Ми не дозволили німцям знищити наших союзників, коли Гітлер розбив їх в Арденнах. Це було нам не вигідно». Не виключено, що Сталін справді вважав, що врятував західних союзників. Без сумніву, у Ялті він хотів, щоб вони визнали послугу, якщо не повернули борг⁹.

На першому пленарному засіданні Ялтинської конференції Сталін звернувся до західних лідерів та їхніх командувачів із питанням, як іще він може їм допомогти. Він послався на запит головного маршала Теддера, який цікавився, «чи можливо було тримати Гуна [Гітлера] у напрузі... з середини березня до середини травня». Тоді він обіцяв тактичні наступальні операції обмеженої кількості радянських військ. Тепер він змінив цю відповідь, заявивши, що наступ триватиме, поки дозволятиме погода. Це була первісна стратегія Червоної армії, але зараз її виставляли як послугу для членів Альянсу.

Сталін домагався додаткових прохань від союзників. «Він продовжував говорити, що союзникам варто лише попросити — і російська армія зробить усе можливе, щоб допомогти, — писав адмірал Каннінгем у своїх мемуарах. — Проте ніхто не підхопив ідеї, що нам треба було тільки попросити в Росії те, що нам потрібно, тому, коли надійшла моя черга говорити про ситуацію з підводними човнами, я сказав, звертаючись до Сталіна, що він зробить надзвичайний внесок у війну на морі, якщо смілива Червона армія просунеться далі й захопить Данциг». У Данцигу (майбутньому Гданську) зосереджувалося 30 % німецького виробництва підводних човнів, що було однією з головних проблем для морських операцій країн Альянсу. «Ця пропозиція, — наївно продовжував Каннінгем, — здавалося, викликала загальні веселощі, і прем'єр-міністр реготав щосили». Відповідаючи на питання Рузвельта, чи зможе радянська артилерія досягти Данцига, Сталін відповів, що це місто ще поза досяжністю, але сподівався, що скоро це станеться. Він був готовий приписати собі ще одну послугу для союзників, коли місто потрапить до радянських рук.

Зображаючи себе вірним союзником, готовим приносити в жертву свої війська чи навіть власні стратегічні інтереси, щоб допомогти західним партнерам, Сталін займав позицію, з якої міг просити їх про поступки у відповідь. Його головною метою на зустрічі залишалося спонукати союзників якнайшвидше здійснити масштабний наступ на Західному фронті. На цю мету чітко вказувала доповідь генерала Антонова. Останній також вимагав, щоб західні союзники не допустили переведення німецьких дивізій з Італії на Східний фронт і бомбили німецькі комунікаційні центри Берліна та Лейпцига, щоб розірвати німецькі лінії постачання та перекидання військ.

Це дало Черчиллю змогу востаннє спробувати відродити ідею спільного англо-американського наступу з Адріатики у напрямку Відня через Люблянський прохід. Він звернув увагу, що «було важливо з'ясувати... як саме зможе Альянс більше сприяти зміцненню Східного фронту: залишивши дивізії в Італії чи перемістившись через Адріатику на Балкани?» Жоден військовий командир, у тому числі фельдмаршал Алан Брук, не розвинув його думку. Після гірких суперечок на Мальті щодо напрямку подальшого великого наступу на Західному фронті, британські військові очільники вирішили не відходити від спільної з американцями лінії. Сталін, попри те що сам порушив питання проведення Адріатичної операції на своїй попередній зустрічі з Черчиллем, також мовчав. Прем'єр-міністр залишився на самоті. Ідею відкриття нового фронту в Адріатиці офіційно визнали мертвою¹⁰.

Велике стратегічне питання, яке Сталін мав розв'язати в Ялті, полягало в тому, чи повинні радянські війська продовжувати шлях до Берліна, чи їм слід зупинитися на Одрі та закріпити вже здобуте. Генерал Антонов виголосив докладний звіт про досягнення Червоної армії, але на подальших планах докладно не зупинявся. Фельдмаршал Алан Брук записав у своєму щоденнику, що Антонов «зробив чудову й дуже чітку промову, але більшість із цього ми й так знали». Таке саме враження поділяв і Алек Кадоган.

Реальність полягала в тому, що навіть якщо радянці бажали розкрити свої плани, то не могли це зробити, адже вони імпровізували на ходу. Сталін і його командири продовжували обговорювати цю проблему під час тривалих нічних сесій після завершення засідань конференції. Адмірал Кузнєцов пригадував, як він приїжджав до Юсуповського палацу о 10:00 ранку, щоб поінформувати генерала Антонова про військово-морські операції, а той, своєю чергою, інформував Сталіна про події на фронті об 11 годині. Його другий щоденний звіт відбувався орієнтовно о 21:00 або 22:00. Тоді Сталін зустрічався зі своїми командувачами, щоб обговорити ситуацію та віддати накази¹¹.

Наріжною проблемою, що стояла перед планувальниками Червоної армії, був тривалий опір німецьких військ у Східній Пруссії та Померанії. До початку офензиви радянцям вдалося обдурити німців, вдаючи, начебто головними напрямками їхнього наступу повинні стати Східна Пруссія та Угорщина, тоді як насправді основні радянські війська зосереджувалися на центральному секторі фронту й наступали на Берлін. Жуков водночас і здобув, і втратив від успіху цієї стратегії. Оскільки Другий Білоруський фронт на чолі з Рокоссовським наштовхнувся на жорсткий опір у Східній Пруссії і Померанії, він не міг продовжувати наступ із тією ж швидкістю, як і Перший Білоруський фронт Жукова. Двадцять п'ятого січня Сталін зателефонував Жукову по безпечній високочастотній телефонній лінії і закликав його припинити наступ, поки його наздоженуть війська маршала Рокоссовського, розташовані на правому фланзі Жукова. Проте Жуков наполягав на продовженні наступу, оскільки це дозволяло йому захопити німців зенацька і перетнути Одру, не давши їм змоги створити оборонні лінії вздовж річки. Сталін погодився.

У ході війни Сталін, котрий як головнокомандувач радянських збройних сил прямо відповідав за успіхи й невдачі Червоної армії, навчився слухати Жукова та інших генералів і сприймати їхні пропозиції серйозно. Початкове нехтування їхніми порадами в перші роки радянсько-німецької війни дорого обійшлося і йому, і країні. У вересні 1941 р. Червона армія втратила понад сорок дивізій і більше півмільйона солдатів, що потрапили в оточення біля Києва, коли, відкинувши поради Жукова, Сталін наполіг на продовженні захисту міста. Він засвоїв цей урок. Жуков, який почав війну начальником Генерального штабу Червоної армії, але був звільнений після радянських поразок у червні й липні 1941 р., знову здобув прихильність правителя в жовтні того ж року. Сталін поставив свого командира-правдоруба керувати обороною спочатку Ленінграда, а потім і Москви.

Як заступник Сталіна та повноважний представник радянського командування, Жуков відіграв неабияку роль у всіх головних битвах 1943 р.: знятті облоги Ленінграда, оточенні 6-ї армії Німеччини під Сталінградом та радянській перемозі біля Курська. Тисяча дев'ясот сорок четвертого року він провів блискучу операцію зі звільнення Білорусі та вступу радянських військ до східної Польщі. Наступною метою став Берлін, тож і Сталін, і його найнадійніший воєначальник хотіли, щоб атака відбулася як по нотах. Двадцять сьомого і двадцять дев'ятого січня перед від'їздом до Ялти Сталін затвердив план своїх командувачів щодо наступу на Берлін. Першому Білоруському фронту маршала Жукова було доручено перетнути Одру 1—2 лютого, якраз перед початком конференції, і продовжувати наступ на Берлін, оточити столицю Німеччини з півночі. Перший Український фронт, очолюваний маршалом Конєвим, мав досягти Ельби 25—28 лютого і, напавши з півдня, взяти Берлін разом із військами Жукова. Уся операція мала завершитися першого тижня березня, перш ніж відлига зробить ґрунтові дороги непрохідними для бронетанкових підрозділів Червоної армії.

Коли Сталін доїхав до Ялти, то отримав від Жукова телеграму із благанням про допомогу. Тридцятого січня авангард військ Жукова дійшов до Одри. Вони перейшли її на марші та встановили плацдарм на західному березі. Проблема полягала в тому, що і правий, і лівий фланги Жукова залишалися відкритими для можливої німецької контратаки. Його правий фланг простягався на 150 кілометрів і був практично беззахисним перед можливими німецькими контратаками. Жуков просив Сталіна наказати командувачам сусідніх фронтів, маршалам Конєву і Рокоссовському, прискорити просування. Утім, Сталін не поспішав відповідати на цей крик про допомогу. Він мало що міг зробити, щоб прискорити просування радянських військ у Східну Пруссію. Як і Другий Білоруський фронт, очолюваний Рокоссовським, так і Третій Білоруський фронт на чолі з генералом Іваном Черняхівським, молодією тридцятивосьмирічною зіркою радянської військової еліти, застрягли у Східній Пруссії, не зумівши зламати німецький опір у цьому районі¹².

Першого дня Ялтинської конференції радянські газети опублікували наказ Сталіна, який вітав війська Третього Білоруського фронту із захопленням міст Ландсберг і Бартенштайн у Східній Пруссії. Ландсберг, розташований на перехрес-

ті залізничних та автомобільних маршрутів, був важливим оборонним бастионом німців. Упродовж століть він стояв на шляху російських армій, що боролися зі своїми західними конкурентами за контроль над Східною Європою. У лютому 1807 р. місто стало свідком жорстокої боротьби між великою армією Наполеона та російськими імперськими військами. У серпні 1914 р., на початку Першої світової війни, Росія захопила його лише на кілька днів, а тоді відступила, зазнавши значної поразки в регіоні Мазурських озер.

У січні 1945 р. солдати Третього Білоруського фронту помстилися за поразку 1914 р., прорвавши німецьку оборону поблизу Мазурських озер. Це поклато кінець надіям Гітлера на припинення радянського просування там, де силам кайзера Вільгельма вдалося відбити імперську російську армію. Розлючений фюрер звільнив генерала Фрідріха Госсбаха, який очолював Мазурську оборонну лінію, але це ніяк не поліпшило ситуацію. Уночі проти 2 лютого війська радянської 31-ї армії під керівництвом генерала Петра Шафранова захопили Ландсберг, потрапивши на перші шпальти газет на момент відкриття Ялтинської конференції.

Ландсберг швидко зник із газетних передовиць, але битва за місто тільки починалася. Незабаром після несподіваного захоплення німці вдалися до контратаки, взявши місто в кільце та почавши облогу. Протягом наступних семи днів, тобто майже всієї конференції, радянські війська утримували місто, відбиваючи німецькі контрнаступи. У деякі дні вони мали витримати вісім хвиль німецького штурму. Обложені командири Червоної армії мобілізували кожного доступного солдата, у тому числі й жіночий медичний персонал, для боротьби з ворогом. Кожен німецький танк, знищений артилеристами, приносив їм військові відзнаки. Молоді армійські медсестри підбирали гвинтівки і воювали з особливою рішучістю, оскільки боялися не так смерті, як бути схопленими німцями живими. Після тижня жорстоких боїв німецькі війська були відкинуті назад, і облога міста закінчилася, хоч битва тривала в околицях.

Оскільки радянські танкові армії сконцентрувалися на центральному секторі фронту, війська в Пруссії повинні були імпровізувати і використовувати польову артилерію як штурмові гармати. Жертви були величезними. Артилеристові з України Василю Бурлаю, якого в лютому нагородили військовим орденом за знищення німецького танка, пощастило значно менше у відкритому поєдинку з іншим танком наступного місяця. Четвертого березня, коли він та його екіпаж переміщували свою гармату до німецьких оборонних споруд, у них поцілів снаряд із німецького танка. Бурлай був поранений, але вижив. Багато його товаришів загинуло. Ця «дуель» відбулася на околиці Ландсберга за місяць після того, як радянські газети оголосили про «визволення» міста. До того часу загинув радянський верховний командувач у Східній Пруссії генерал Черняхівський, убитий 18 лютого вогнем супротивника біля Кенігсберга. Столиця Східної Пруссії не потрапить до рук Червоної армії аж до 9 квітня 1945 р. Німці продовжать воювати на берегах Східної Пруссії та Померанії впродовж весни, тож радянські плани ведення зимового наступу довелося неодноразово переглядати¹³.

Після презентації Антонова генерал Маршалл описав ситуацію на Західному фронті та окреслив плани союзників щодо подальшого наступу. Маршалл був першим американським генералом, котрий отримав п'ятизірковий ранг, ставши генералом армії 16 грудня 1944 р., за два тижні до свого 64-річчя. Він був планувальником і локомотивом, який забезпечив неймовірне розростання армії США з усього лише двохсот тисяч до понад восьми мільйонів осіб. Маршалла вважали найбільш відповідною особою для керування вторгненням союзників до Франції, але Рузвельт хотів утримати його при Білому домі. «Я не зможу спати спокійно, якщо ви поїдете із Вашингтона», — сказав йому президент.

Високошанований військовий командир, до якого навіть президент не наважувався звертатися на «ти», тобто на ім'я, Маршалл випромінював владу та компетентність. «Німецький виступ в Арденнах було щойно ліквідовано, і сили союзників просунулися в деяких областях далі попередньо утримуваної лінії, — повідомив учасникам Ялтинської конференції Маршалл. — Протягом останнього тижня генерал Ейзенгауер перегрупував свої сили та проводив операції, спрямовані на усунення залишків ворожих сил у південній частині сектора на північ від Швейцарії». Він окреслив військові плани західних союзників: у лютому повинні відбутися дві менших операції, але великого наступу або форсування Рейну до 1 березня не буде. «Перехід буде здійснено, тільки-но вдасться досягти річки, але необхідно визнати, що лід робить небезпечною будь-яку переправу до 1 березня», — сказав він.

Звіт Маршалла справив позитивне враження на західних військових командирів, але не вразив їхніх радянських колег. Вони не утрималися від порівняння власних успіхів зі скромними досягненнями своїх союзників. Пізніше адмірал Кузнецов писав: «Він сказав, що німецький прорив у Арденнах ліквідовано і що сили союзників досягли тієї лінії, яку вони утримували. Це означало, що вони утримують свої початкові позиції, а не просуваються вперед». Скептицизм Кузнецова передавав настрій радянської преси. Одна газета навіть припустила, що «радянські операції в самому лише Будапешті затьмарювали масштабом усе, що сталося на сьогодні на Західному фронті».

Доповідь генерала Маршалла переконала Сталіна, що союзники серйозно налаштовані почати перші атаки на німецькі позиції у лютому, але не мають ресурсів для великого наступу до березня. Він відкинув своє прохання про вторгнення до Руру або перекидання військ з Італії на північне узбережжя Адріатичного моря та люб'язно зауважив, що радянські делегати «пояснили свої бажання членам Альянсу, але вони дізналися з дискусії, що їхні бажання вже виконані»¹⁴.

Сталін подзвонив Жукову 6 лютого і сказав йому припинити наступ і розвернути дивізії на північ. Плацдарми на протилежному березі Одри треба було розширити й захистити, але Берліну доведеться зачекати. Рішення зупинити війська Жукова на Одрі було суперечливим. Генерал Василь Чуйков, герой Сталінграда й командувач однієї з армій Жукова, згодом розкритикував свого колишнього начальника за те, що той не намагався переконати Сталіна продовжувати наступ на Берлін. Німцям не вистачало солдатів для захисту столиці, а її падіння закінчило б війну раніше

і врятувало б сотні тисяч життів. У своїх спогадах Чуйков порівнює радянську операцію у Східній Пруссії у січні та лютому 1945 р. з діями російських військ у регіоні Мазурських озер у серпні та вересні 1914 р., проте стверджував, що краща координація радянських військ забезпечила б їм успіх.

Оцінку Чуйкова не поділяв маршал Жуков, який у власних спогадах провів паралель між радянським маршем на Берлін 1945 р. та атакою Червоної армії на Варшаву 1920 р., коли червона кавалерія просунулася надто швидко, а відсутність координації між двома радянськими фронтами призвела до поразки революційної армії, із подальшою втратою Західної України та Білорусі. Жуков вважав, що історія могла повторитись, якби Червона армія продовжила марш на Берлін у лютому 1945 р.¹⁵

Цілком можливо, що гіркий досвід 1920 р. впливав на думки не тільки Жукова, а й Сталіна. «Чудо над Віслою», як поляки називали свою успішну оборону Варшави, мало безпосередній вплив на ранню кар'єру Сталіна як військового стратега. Як політичний комісар одного із двох фронтів Червоної армії, що рухалися до Польщі, він наказав військам напасти на Львів, а не концентрувати всю силу на Варшаві, як це передбачалося планом, схваленим молодим перспективним радянським командувачем Михайлом Тухачевським. Бажання Сталіна взяти лаври завойовника Львова призвело до воєнної та політичної катастрофи, оскільки поляки перехопили ініціативу та відкинули радянські війська, спочатку від брам Варшави, а потім далеко на схід. Сталін ніколи не забув приниження 1920 р. У липні 1937 р., на початку Велико-го терору, він розстріляв Тухачевського, але, мабуть, засвоїв той урок. Його армія не припуститься двічі тієї самої помилки.

Хоч Сталін зупинив наступ армій на захід у лютому, Берлін залишався головним призом. Члени радянської військової делегації в Ялті не приховували своїх планів узяти Берлін. На першому пленарному засіданні генерал Антонов дав чітко зрозуміти, що основне зусилля радянського наступу розгортатиметься в берлінському напрямку. Коли 4 лютого Рузвельт привітав Сталіна новиною, що він поставив на те, що росіяни візьмуть Берлін до того, як американці — Манілу, Сталін запевнив його, що американці будуть першими, але не заперечив радянського бажання досягти Берліна.

Поки союзники все ще відновлювалися після катастрофи в Арденнах, ніхто не ставив під сумнів, хто першим займе німецьку столицю. Зрозуміло було, що це буде Червона армія. Коли Роберт Гопкінс, син радника президента Гаррі Гопкінса, під час конференції звернувся до Сталіна та попросив дозволу приєднатися до одного з радянських підрозділів, щоб він міг стати першим американським оператором, який в'їде в Берлін, Сталін погодився. Ніхто не сумнівався, що першими в Берлін увійдуть підрозділи Сталіна. Усі в Ялті вважали, що радянське захоплення нацистської столиці є тільки справою часу. Лише згодом, коли армії генерала Ейзенгауера остаточно перетнули Рейн 7 березня, Сталін спробував обдурити союзників, запевнивши Ейзенгауера, що Берлін утратив своє стратегічне значення. Тим часом він наказав своїм генералам прискорити підготовку до фінального нападу на німецьку столицю¹⁶.

Сталін, можливо, не досягнув своєї головної мети в перший день конференції — обіцянки великого наступу на заході в лютому — але його зусилля не були марними. Він брав активну участь у дискусіях, ставив важливі питання про операції союзників на Заході, демонструючи знання про військову стратегію та тактику, які були набагато глибшими, ніж знання Рузвельта або Черчилля, і давав поради з військових питань. Дісталось навіть генералу Маршаллу: йому довелося робити припущення, відповідаючи на питання Сталіна про кількість бронетанкових підрозділів союзників, які мали брати участь у майбутньому західному наступі. Домінуючи в дискусіях, Сталіну вдавалося це робити таким чином, щоб не здаватися ні претензійним, ні нав'язливим.

Кадоган розповів лорду Морану після зустрічі: він «боявся, що Сталін скаже: “Ми зробили наш шмат справи, і це все, що ми можемо”, — але так не сталося. Сталін сказав, що союзники не просили його наступати. Він здійснив цей наступ у товариському дусі. Передбачав його на кінець січня, але посунув його вперед з огляду на події на Західному фронті. Однак, попри зміщення дат, офензива пройшла краще за його сподівання. Тепер він хотів, щоб союзники розповіли йому, як він може допомогти». Зі свого боку, Стеттініус був готовий узяти заяви Сталіна за чисту монету, але не був упевнений, як розуміти сталінське зауваження, що він почав наступ без прямого запиту або тиску союзників. Зрештою, він припустив, що радянський лідер виголошував під запис офіційну позицію, котра призначалася для яструбів у Політбюро на кшталт Молотова.

Популярність Сталіна на Заході ніколи не була вищою, ніж під час Ялтинської конференції. Журнал *Time* 5 лютого надрукував його портрет на обкладинці на честь успіху зимової офензиви Червоної армії. «У грудні, коли Рундштедт здійснив прорив у Арденнах, для західних союзників настали похмури важкі дні, — йшлося у статті. — Минулого тижня, коли армії Йосипа Сталіна обрушилися на східний Рейх, маятник знову хитнувся до рожевого оптимізму. Можливо, його хитало надто сильно»¹⁷.

НІМЕЦЬКЕ ПИТАННЯ

Коли 5 лютого о четвертій годині пополудні розпочалося друге засідання конференції, Рузвельт був рішуче налаштований надати своєму досі формальному головуванню на конференції більш вагомому змісту. Він прагнув визначити порядок денний подальшого обговорення. Оскільки воєнні питання «Велика трійка» вирішила напередодні, він запропонував передусім затвердити зони окупації в Німеччині. Проте насправді найбільше переймався участю Франції в окупаційному режимі — він виклав це питання Сталіну під час особистої зустрічі за день до того.

Перш ніж хтось міг відреагувати, Рузвельт передав Сталіну карту Німеччини, на якій було позначено зони окупації. Сталін, не відхиляючи пропозиції Рузвельта на пряму, запропонував власний порядок денний. Питання, які він хотів «дати» до списку президента, включали можливе розчленування Німеччини, створення нового уряду, узгодження практичного значення терміна «безумовна капітуляція» та виплату репарацій. Цю саму програму Молотов представив західним колегам за кілька годин до того; вона не залишала місця для обговорення французького бажання приєднатися до «Великої трійки» в механізмах контролю над окупованою Німеччиною.

Рузвельт запропонував своєрідний компроміс, відзначивши, що пропозиції Сталіна можна було б розглянути в контексті обговорення окупаційних зон. Однак радянський лідер не був готовий до компромісів. Він зазначив, що хоче з'ясувати, чи лідери союзників і далі стояли на своїх попередніх позиціях щодо розчленування Німеччини. Сталін стверджував, що Рузвельт і Черчилль колись говорили про таке розчленування і висували конкретні плани: президент пропонував розділити Німеччину на п'ять держав, а прем'єр-міністр — на дві. Сталін тоді зазначив, що підтримує позицію президента. Він також вважав «прийнятним» поділ Німеччини натрое, як пропонував Черчилль у Москві в жовтні 1944 р.

У розпорядженні Сталіна були підготовлені його експертами із зовнішньої політики плани поділу країни на чотири, п'ять і сім держав. Радянський лідер був явно гнучким у цьому питанні. У подальшій дискусії Сталін проявив майстерність переговорника. Запитуючи, чи «президент або прем'єр-міністр досі віддані принципу розчленування», він поставив західних лідерів перед вибором: або вони беруть на себе зобов'язання із розчленування, або визнають, що змінили попередні позиції і відповідно пояснюють, чому так сталося. У будь-якому разі вони втрапляли у незручну ситуацію. І Рузвельт, і Черчилль розуміли, що їх утягнули в обговорення питань, які вони радше залишили б за межами конференційної зали¹.

П'ятого березня 1945 р., рівно за місяць після цієї розмови в Ялті, журнал *Time* опублікував політичну колонку «Привиди на даху», написану Віттейкером Чемберсом. Автор, давній симпатик комуністів, котрий тепер став затятим антикомуністом, стверджував, що цар Микола II, колишній володар Лівадійського палацу, похвалив би Сталіна за його досягнення в Ялті. Справді, чимало елементів сталінської політики щодо Європи наприкінці Другої світової війни, здавалися безпосередньо запозиченими в імператора-попередника. Територіальні зміни та надбання Сталіна близько відповідали стратегічним цілям, які цар сформулював на початку Першої світової війни².

«Великі зміни відбудуться передусім у Німеччині», — заявив російський імператор французькому послу Морісу Палеологові 21 листопада 1914 р.

Як я вже сказав, Росія анексує колишні польські території та частину Східної Пруссії. Франція, безумовно, забере назад Ельзас-Лотарингію і, можливо, також отримає Рейнські області. До Бельгії повинні приєднатися значні території навколо Аахену, адже вона цілком заслуговує на це! Що стосується німецьких колоній, то Франція та Англія поділять їх на власний розсуд. Крім того, я хотів би, щоб Шлезвіг, включно із зоною Кільського каналу, відійшов до Данії... А Ганновер? Чи не було б розумним відродити Ганновер? Створивши невелику незалежну державу між Пруссією та Голландією, ми закладемо міцне підґрунтя для надійного миру в майбутньому. Зрештою, саме цим варто керуватися у наших роздумах та діях. Наші діяння можна буде виправдати перед Богом та Історією, тільки якщо вони надихатимуться величними моральними ідеями та рішучістю забезпечити мир у світі на довгі часи³.

Сталін навряд чи згадав би про Бога, однак він би погодився, що ялтинські провадження повинні витримати випробування історією. Він також прагнув миру в усьому світі й хотів убезпечитися від потенційних загроз від Німеччини для його панування у Східній Європі. Він розглядав той самий набір інструментів для досягнення мети, як і його попередник із династії Романових. У Миколи II ніколи не було нагоди реалізувати свої плани, але Сталін 1945 р. цілком контролював ситуацію на полі бою. Росія, яка програла Першу світову війну, тепер була переможницею, і Сталін намагався повністю змінити ситуацію на свою користь.

Сталін не лише приїхав до Криму в царському вагоні, а й привіз із собою чимало багажу царської епохи. Російська революція була прямим наслідком Першої світової війни, і чимало аспектів сталінського мислення та навіть зовнішнього вигляду походили з тих часів. Текст першої радянської пісні Другої світової війни «Війна священна» тісно перегукувався з однією з патріотичних пісень періоду Великої війни. Як і цар, Сталін назвав себе «верховним головнокомандувачем», а свій штаб — Ставкою або верховним головнокомандуванням, однак, на відміну від царя, він рідко покидав столицю. Поновлене впровадження погонів і офіцерських чинів у Червоній армії також натякало на Першу світову війну.

Незважаючи на численні заяви щодо протилежного, саме Сталін уперше включив ідею розчленування Німеччини до порядку денного союзників. Це відбулося в найбільш невідповідний час, у листопаді 1941 р., коли німецькі війська швидко наближалися до Москви, змусивши посольства союзників і радянські міністерства покинути столицю і переїхати до міста Куйбишев (Самара) на берегах Волги. Двадцять першого листопада 1941 р., коли німці перебували лише за 65 кілометрів від Москви, Молотов послав телеграму Івану Майському, тодішньому радянському послові в Лондоні, з таким повідомленням: «Сталін вважає, що Австрія повинна бути відокремлена від Німеччини як незалежна держава, а саму Німеччину, включно із Пруссією, слід розділити на кілька більш-менш незалежних держав, щоб забезпечити гарантію миру європейських держав у майбутньому».

Повідомлення призначалось для британських комуністів, але того ж місяця, відповідно до інструкцій із Москви, Майський обговорив питання розчленування Німеччини з Ентоні Іденом. Британський міністр закордонних справ не виключив такої можливості, але сумнівався, що розчленування саме собою розв'яже проблему, оскільки воно могло спричинити німецький рух супротиву та прагнення до возз'єднання. Черчилль поставився до пропозиції прихильніше, ніж його міністр закордонних справ. П'ятого грудня 1941 р., коли німці перебували лише за 25 кілометрів від Москви, Молотов отримав телеграму від Майського, де було вказано, що Черчилль виступає за відокремлення Пруссії від решти Німеччини. Однак, як і Іден, він хотів уникнути публічного розголосу цього питання, щоб не зміцнити положення нацистів. Ставлення союзників до ідеї Сталіна потроху теплішало⁴.

Битва за Москву досягла вирішальної стадії 5 грудня 1941 р. Цього дня свіжі радянські дивізії, перекинуті з Далекого Сходу, де вони були розгорнуті проти Японії, почали контрнаступ проти виснажених і замерзлих німецьких військ. Коли Ентоні Іден прибув до Москви 15 грудня, щоб обговорити зі Сталіним співпрацю під час війни та майбутнє мирне врегулювання, Червона армія відтіснила німців із Москви і звільнила міста Клін і Калінін (Твер), розташовані від радянської столиці на відстані 85 і 150 кілометрів відповідно. Як швидко зрозумів Іден, Сталін щодень ставав дедалі сміливішим. Для початку він запропонував передати західну частину Східної Пруссії Польщі, а її східну частину — в окупацію СРСР на двадцять років, щоб гарантувати виплату Німеччиною воєнних репарацій. Австрія мала бути відновлена як незалежна держава, а Рейнська область, як і Баварія, — перетворитися на окремі утворення. Усі ці заходи мали б послабити Пруссію, яка перетворилася б на «державу Берлін».

Іден відповів, що особисто не виступав проти передачі Східної Пруссії Польщі і припускав можливе відокремлення Рейну та Баварії від інших німецьких територій. Він вважав, однак, що розчленування буде ефективним лише в тому разі, якщо здійсниться з допомогою місцевих сепаратистських рухів, які варто було заохочувати; в іншому разі ірредентистський рух рано чи пізно об'єднає країну. Британський уряд був готовий розглянути можливість розчленування Німеччини, але Іден не мав повноважень брати якісь зобов'язання, поки це питання не обговорить уряд. Сталін

намагався натиснути на гостя, щоб той прийняв радянську пропозицію, але Іден стояв на своєму. Сталіну залишалося хіба що чекати⁵.

Радянці продовжували планувати розчленування Німеччини, але не тиснули на союзників у цьому питанні. Воно було включене до переліку питань, які вивчала спеціальна комісія, створена у вересні 1943 р. під головуванням Максима Литвинова, попередника Молотова на посту народного комісара закордонних справ та недавнього посла у Вашингтоні. Пізніше того ж місяця комісія отримала довгу доповідь зі сценаріями розчленування Німеччини на три, чотири або сім частин, підготовлену групою економістів на чолі зі світилом радянської економічної науки Євгеном Варгою. У наступні місяці Литвинов бомбардував Молотова письмовими повідомленнями, які стверджували, що розчленування є найефективнішим способом попередження майбутньої німецької агресії. Проте, на думку Литвинова, ця ідея мала лише часткову підтримку у Британії та Сполучених Штатах.

Така оцінка, ймовірно, вплинула на рішення радянців не порушувати це питання на Московській конференції міністрів закордонних справ у жовтні 1943 р. Під час конференції Рузвельт і Черчилль рішуче підтримали цю ідею. Так само її обстоювали і Сталін із Молотовим, але вони грали в іншу гру. На засіданні Молотов зазначив, що СРСР відкритий для обговорення: він погодився, що радянська громадська думка підтримує розчленування. Судячи зі вказівок для радянської делегації та особистих зауважень Молотова на конференції, головною його проблемою була секретність. Поширення будь-якої інформації щодо переговорів про розчленування Німеччини або про виплату репарацій, на думку Молотова, «лише слугуватиме подальшому об'єднанню німецького народу в його воєнних зусиллях і зіграє на руку Гітлерові»⁶.

Найімовірніше, Сталін хотів зберегти свої плани в таємниці не від Гітлера, а від німецьких офіцерів, які перебували в радянському полоні і яких він використовував у період пропагандистської війни проти нацистів з літа 1943 р. Якби радянська позиція стала загальновідомою, було мало шансів, що Ліга німецьких офіцерів, яка розпочала свою діяльність восени 1943 р. і серед очільників якої були генерал Вальтер фон Зейдліц та фельдмаршал Фрідріх Паулюс, продовжила б співпрацю. Ліга використовувала імперські німецькі символи у своїй пропаганді, яка була спрямована на офіцерів гітлерівської армії та закликала до відновлення німецьких кордонів до 1937 р. На цьому етапі Сталін не планував створювати соціалістичну Німеччину і вдовольнявся консервативною ідеологією керівництва ліги. Проте члени ліги були б здивовані, дізнавшись, що їхній радянський покровитель планує розчленувати їхню країну. Ліга була козирем у грі з Гітлером та союзниками, від якого Сталін не був готовий відмовитися.

«Коли “Велика трійка” зіткнулася з найголовнішим питанням — що робити з Німеччиною? — у руках Йосипа Сталіна був туз, якому Вінстон Черчилль і Франклін Рузвельт могли хіба що позаздрити», — писав журнал *Time* 12 лютого 1945 р. «Вони не мали нічого подібного: повноцінна організація німецьких цивільних осіб та офіцерів, знаних серед німецького народу, готова перейти до завойованого Рейху, якщо Сталін так захоче». Здається, що до осені 1943 р. Сталін остаточно прийняв політику

заохочувати союзників, щоб ті планували розчленувати Німеччину, приховуючи при цьому власну участь у поділі⁷.

У Тегерані Рузвельт, а не Сталін, порушив питання розчленування Німеччини. Утім, коли питання вже було поставлено, Сталін негайно висловився на її підтримку. Вироблення конкретних планів він залишив Рузвельту та Черчиллю. Оскільки Рузвельта в Тегерані не стримував державний секретар, а Черчилль не дозволяв Ідену його контролювати, обидва лідери із задоволенням взялися перемальовувати карту Європи. Рузвельт, згадуючи подорожі Німеччиною в молодості, сказав, що країна була набагато щасливішою, коли складалася зі 107 князівств. Черчилль наполягав на необхідності відокремити Пруссію, корінь усього зла, від решти Німеччини. Сталін узявся за визначення переможців і переможених. Він підтримав план Рузвельта щодо поділу Німеччини на п'ять держав, хоч натякнув, що віддає перевагу суворішим заходам. Йому не сподобалася ідея Черчилля про Дунайську конфедерацію, що складалася б із Баварії, Австрії та Угорщини, бо він розглядав її як крок до відтворення більшої Німеччини. У кінцевому підсумку це питання було передано Європейській консультативній комісії — тристоронньому органу, створеному в Лондоні в січні 1944 р., завданням якого була підготовка рішень для політичних проблем повоєнної Європи⁸.

Наприкінці зими та навесні 1944 р. Максим Литвинов цілодобово працював у Москві, готуючи детальні плани післявоєнної Європи. Литвинов підтримував поділ Німеччини на сім частин, зокрема південні провінції Саксонія, Баварія, Вюртемберг та Баден мали стати окремими державами. Якби виявилось неможливим переконати союзників перетворити ці землі на незалежні держави, зазначив Литвинов у меморандумі для Молотова, тоді їх можна об'єднати у федеративну державу із широкою автономією⁹.

Під час візиту Черчилля до Москви у жовтні 1944 р. Сталін вирішив, що настав час знову порушити цю проблему. Його стратегія залишалася незмінною: не висувати власних пропозицій, а заохочувати обговорення поділу західними союзниками. Цього разу британці, здавалося, неохоче зверталися до цього питання. Ентоні Іден відзначив супутні складнощі та окреслив у загальних рисах три можливих шляхи поділу Німеччини: проведення нових кордонів, використання історичних меж або перехід промислових територій під міжнародний контроль. Черчилль тепер підтримував план, запропонований у вересні 1944 р. американським міністром фінансів Генрі Морґентау, який передбачав не тільки політичне розчленування Німеччини, але й перетворення її на сільськогосподарську країну. Він вважав, що це відкрисє європейські ринки для британських промислових товарів, і відстоював перенесення важкого обладнання Німеччини до СРСР, особливо на Західну Україну, яка, на його думку, постраждала найбільше.

Сталін, мабуть, був радий здобути британську підтримку щодо німецьких репарацій, але хотів, щоб Черчилль залишався зосередженим на найнагальнішому в його розумінні питанні — розчленуванні. Черчилль, зі свого боку, був готовий обговорити питання передавання німецької території Польщі та СРСР, а також міжнародного контролю над німецькою промисловістю, однак він сказав, що недостатньо продумав

питання про те, як нарізати Німеччину на окремі держави. Він підтвердив, що підтримує ідею ізоляції Пруссії, але не деталізував, як це має статися. Сталін постійно ставив гострі запитання, і в кінцевому підсумку Черчилль та Іден здалися.

На наданій радянським лідером карті вони показали, як саме вони пропонували розділити Німеччину на три частини: Пруссія; зона міжнародного контролю, яка включатиме промислові райони Рейнланд, Рур і Саар; і Австро-Баварська держава, яка включатиме провінції південної Німеччини. Сталін високо оцінив план і навіть сказав, що три частини — це краща ідея, ніж п'ять, які Рузвельт запропонував у Тегерані. Це, безумовно, була повна зміна позиції Сталіна порівняно з Тегераном. Британський план суперечив рекомендаціям експертів Сталіна, які пропонували модель семи держав, і можна зробити висновок, що його новий пріоритет полягав у тому, щоб заохотити британців до подальшого розчленування, оскільки будь-який план був кращим, ніж його відсутність¹⁰.

Це спрацювало лише частково. Після від'їзду з Москви Черчилль зрадила рішучість. Напередодні Ялтинської конференції він розривався між двома напрямками. З одного боку, розчленування Німеччини та особливо поділ Пруссії були його давньою метою, яка не випадково стала після Тегеранської конференції і політикою британського уряду. З іншого боку, він зіткнувся з дедалі рішучішою опозицією членів власного уряду. Іден завжди був обережним, якщо не відверто скептичним. Улітку 1944 р. супротивники розчленування знайшли сильного союзника в особі державного секретаря війни, сера П. Джеймса Грігга, який стверджував, що примусове розчленування може зумовити опір і вимагатиме від англійців залучити додаткові людські й матеріальні ресурси, чого вони не могли собі дозволити.

Черчилль 4 січня 1945 р. написав Ідену, що сумнівається, «чи будуть зрештою ухвалені остаточні рішення» на майбутній конференції. Він вважав, що наслідки політики та реакція британської громадськості непередбачувані. З огляду на майбутні парламентські вибори (загальні вибори були призупинені на період війни, але повинні були бути проведені, щойно вона закінчиться) він не хотів бути заручником мінливих обставин. «Помилкою є виписувати на маленьких клаптиках паперу, якими будуть величезні емоції обуреного і трепетного світу відразу ж після того, як боротьба закінчиться, або коли неминучий холод змінить спеку». Вибори дуже займали думки Черчилля, коли він прямував до Ялти, а поводження з переможеною Німеччиною цілком могло стати питанням, яке на них розігруватиметься. Прем'єр-міністр убезпечував свої ставки¹¹.

На час проведення Ялтинської конференції Рузвельту вже не треба було переїматися про виборчі голоси поляків, балтійців чи інших меншин. Утім, він продовжував брати до уваги ширшу громадську думку. Коли преса восени 1944 р. підхопила історію, що він підтримав план Моргентау, який передбачав не тільки розчленування Німеччини, а й її «пасторалізацію» шляхом руйнування промисловості, президент дистанціювався від міністра фінансів, котрому завжди довіряв. Якщо в березні 1943 р. він залюбки обговорював з Іденом подробиці плану поділу Німеччини на три частини, а в грудні з гордістю оголосив у Тегерані, що поділ країни на п'ять частин є його власною

ідеєю, то на середину 1944 р. Рузвельт уже стримував свій ентузіазм, здебільшого через протидію Державного департаменту. Розподіл вимагатиме тривалої окупації Німеччини та присутності американських військ — і ця ціна була надто високою, навіть на думку Рузвельта. На час його від'їзду до Ялти Держдепартамент рекомендував підтримувати децентралізацію, а не поділ, адже поділ послаблював би спроможність уряду розв'язувати соціальні та економічні проблеми країни та «забезпечив би готову програму для націоналістичних агітаторів»¹².

Сталінська вимога 5 лютого, щоб західні лідери виклали свої позиції, поставила їх у складне становище. «У принципі, всі погоджувалися на розчленування Німеччини, — заявив Черчилль, згідно із британським протоколом зустрічі, — але спосіб поділу був надто складним питанням, щоб його можна було розв'язати тут протягом п'яти-шести днів. Це вимагало б дуже ретельного аналізу історичних, етнографічних та економічних фактів, та потребувало б тривалого розгляду спеціальним комітетом, який мав би враховувати різні пропозиції та висловлювати свою думку щодо них». Усебічне вивчення цього питання, природно, тривало до кінця війни і, що важливіше, навіть після того, як минули парламентські вибори.

«Ми добре підготовлені до найближчого майбутнього з огляду на бачення та плани щодо капітуляції Німеччини», — додав він, відповідно до американського протоколу. Сталін, однак, був незадоволений. Він використовував подальше обговорення безумовної капітуляції, щоб повернути розмову до теми розчленування. Можливо, членам Альянсу варто «згадати про розчленування, коли вони висуватимуть умови безумовної капітуляції?» — запитав він невинно. — Чи не було б доцільно додати підпункт до цих умов, де б ішлося про те, що Німеччина буде розчленована, не вдаючись до жодних подробиць?»

Черчилль відмовився. Він потребував більше часу. Це була нагода для Рузвельта втрутитися. Негайно перед початком другого пленарного засідання, коли міністри закордонних справ обідали на Воронцовській віллі, президент зустрівся з Гаррі Гопкінсом у супроводі двох представників Державного департаменту. Гопкінс і Рузвельт проглянули питання, які мали обговорюватись у найближчі кілька днів, зокрема зони окупації, репарації та можливе розчленування Німеччини. Із цього приводу Гопкінс порадив Рузвельту прийняти позицію Великої Британії та відкласти рішення, але він також запропонував відділити Рурську і Саарську області від решти Німеччини та підпорядкувати їх Альянсу. Рузвельту остання ідея сподобалася. Незважаючи на рекомендації Держдепартаменту, він підтримував розчленування Німеччини. Його втручання у дискусію не залишає сумнівів щодо цього¹³.

Рузвельт запропонував компроміс: прем'єр-міністр і маршал Сталін говорили про одне й те саме! Як і в Тегерані, Рузвельт нагадав про власні поїздки до Німеччини та про добробут невеликих німецьких держав сорок років тому. Він також згадав про свою первинну пропозицію розділити Німеччину на п'ять чи сім держав. Черчилль перервав його словами «чи менше». Рузвельт, звичайно, був гнучким щодо кількості держав: але сама ідея розчленування була для нього безсумнівною. Черчилль був

змушений відступити; єдине, що він попросив, — не «інформувати німців про нашу майбутню політику». Рузвельт погодився: «Було б великою помилкою проводити будь-яке публічне обговорення розчленування Німеччини». Сталін не коментував. Троє лідерів погодилися, що деталі обговорюватимуть міністри закордонних справ, яких попросили прозвітувати наступного дня про результати їхніх перемовин.

Спроба президента примирити Сталіна та Черчилля, прикидаючись, що не існує різниці в їхніх позиціях, заплутала деяких людей. Коли Рузвельт згадував поїздки часів своєї молодості до Німеччини, навіть його радників шокувала нелогічність аргументів. За словами Болена, «безладний і непослідовний виступ Рузвельта, що не тримався купи, наткнувся на увічливу байдужість радянських лідерів та легкі ознаки нудьги британців. Черчилль вертів у руках сигару, а Іден дивився у далечінь». У британців було мало причин радіти втручання Рузвельта. Адже цього разу президент орієнтувався на Сталіна, а не на Черчилля. І радянці, попри зауваження Болена, навпаки, цілком оцінили значення його виступу. Судячи з їхньої стенограми дискусії, вони вважали, що Рузвельт, як і Сталін, хотів негайного рішення щодо розчленування¹⁴.

Міністри закордонних справ обговорювали питання поділу Німеччини під час обіду 6 лютого на зааскленій терасі Лівадійського палацу. Стеттініус відповідав за проведення зустрічі та вибір меню, що виявилось складним завданням. Американцям довелося покладатися на радянських кухарів, які подали меню французькою мовою з перекладом на сумнівну англійську. Наприклад, «Ікра з *блінами* та вершками» розшифровувалася так: «*Бліни* — це дуже легкі млинці, чудовий російський делікатес, особливо якщо їх подати з ікрою». Пояснення було необхідне навіть для страв, які самі кухарі вважали американськими: «Філе осетра *à l'Americaine*» було представлено як «певним чином замаринований і засмажений на відкритому вогні осетер». «Тамболь *à la Californie*» розшифровувалося англійською як «вершково-яблучний десерт»¹⁵.

Не меншою проблемою став вибір та переклад слів відносно поділу Німеччини. Стеттініус запропонував змінити наявну формулу німецької капітуляції, щоб включити слово «розчленування» (*dismemberment*). Молотов погодився, але Іден наполягав на слові «розпуск» (*dissolution*). Оскільки радянці намагалися отримати чітку заяву, яка б зобов'язала союзників розчленувати Німеччину, Молотов одразу заперечив. «Розпуск унітарної німецької держави» Ідена міг означати просто її федералізацію. Міністр закордонних справ СРСР запропонував нову формулу, що пов'язувала розчленування з миром та безпекою в Європі. Іден заперечив. Зрештою він був готовий прийняти формулу Стеттініуса, але Молотов відмовився відкликати свою нову позицію. Він хотів, щоб питання було перенесено на пленарне засідання.

«Я жорстко посперечався з росіянами, — відзначив Іден у своєму щоденнику того дня. — Стеттініус, здається, не надто швидко схоплює суть дискусії. Молотов хотів зв'язати нас по руках і ногах розчленуванням до того, як питання буде докладно вивчено. Я відмовився це робити і стояв на своєму». Іден був явно незадоволений, і коли один із заступників Молотова, Іван Майський, підійшов до нього, заявивши,

що не розуміє його позиції, Іден більше не міг стримувати незадоволення радянським тиском. «Я під'юдив його, — писав він у своєму щоденнику, — нагадавши, що ми все ще є незалежною державою».

Майському дісталася несправедливо. Британці втрачали свій статус великої держави на користь не радянців, а американців. Утім, радянська влада зрозуміла посил і вирішила піти на позірний компроміс. Молотов відмовився від своєї формули розчленування Німеччини, хоча сам термін «розчленування» у документі залишався. «Ви знову перемогли», — сказав Сталін Іденові. Обведений навколо пальця Іден був відверто щасливий. «Моя упертість, — писав він, — спрацювала, я думаю». Черчилль подякував Молотову, що той відкликав свою пропозицію і сказав, що, хоч він і не мав можливості обговорити додавання положення про розчленування до умов капітуляції зі своїм урядом, він особисто не заперечував проти такої пропозиції¹⁶.

Битва закінчилася, чи принаймні так здавалося. Хто виграв і хто програв? Сталін та Молотов продемонстрували свою тактичну перевагу, але отримали від союзників лише принципове зобов'язання, а не детальний план дій. У довгостроковій перспективі саме американський президент найбільше здобув у результаті дебатів, встановивши свою репутацію як незаангажованого посередника на конференції. Сталін і Черчилль виявилися головними супротивниками з більшості питань, а Рузвельт узгоджував їхні погляди. Підтримуючи то Сталіна, то Черчилля залежно від теми та спрямування обговорення, Рузвельт зміг стати набагато ефективнішим учасником переговорів, ніж можна було зробити висновок із його хаотичних коментарів¹⁷.

ВОЄННА ЗДОБИЧ

«Великий день!» — зазначив Іван Майський у своєму щоденнику 5 лютого. Сферою відповідальності Майського були німецькі репарації, і Сталін попередив його, що це питання може постати на обговоренні пізніше цього дня. На порядку денному Сталіна репарації ішли одразу за обговоренням розчленування. Однак Сталіну довелося враховувати побажання союзників. Як тільки вони домовилися про поділ Німеччини, Рузвельт поставив на порядок денний питання французької участі в окупації. Майському довелося зачекати¹.

Рузвельт намагався примусити Сталіна надати французам сферу окупації в Німеччині. Це була ідея, яку пропагував Черчилль, і тут Рузвельт був на боці британця, а не радянця. Як він «зрозумів зі слів маршала Сталіна», сказав Рузвельт, «французи не хотіли напряму анексувати німецьку територію аж по Рейн». Це цілком суперечило телеграмі Сталіна до Рузвельта щодо підсумків переговорів із Шарлем де Голлем у грудні 1944 р., а також тому, що він сказав президенту під час передконференційної зустрічі попереднього дня. Сталін не втратив нагоди вказати президентові на його помилку: де Голль сказав йому в Москві, що французи насправді хочуть забрати цю територію. Хоч «Велика трійка» ще не знала про це, того ж дня де Голль виступив із радіозверненням до нації, вимагаючи відокремлення лівого берега Рейну від Німеччини та розміщення французьких військ уздовж річки. Навіть без цієї інформації (вона з'явиться в американському інформаційному бюлетені в Ялті наступного дня) перша спроба Рузвельта пролобіювати французьку зону окупації з тріском провалилася.

Черчилль кинувся на допомогу, переключивши обговорення з теми кордонів французької зони окупації на засади її створення. Він запропонував формулу вирішення проблеми, яка б задовольнила радянців: французька зона буде вирізана з британської і, можливо, американської зон, тож це не вплине на радянську зону. Він просив лише про те, щоб радянський уряд погодився, щоб англійці та американці з'ясували деталі з французами. Сталін заперечив, але Черчилль продовжував. Він стверджував, що дискусія «порушує загальну проблему майбутньої ролі Франції в Європі і що він особисто вважав, що Франція повинна відігравати дуже важливу роль».

Союзникам була потрібна французька допомога, якби окупація Німеччини надовго затягнулася; французи мали значний досвід взаємодії з німцями, а їхню армію треба було розбудувати як оплот проти майбутньої німецької агресії. Союзником радянців проти Німеччини на Сході могла стати Польща, а на заході британці хотіли мати Францію, стверджував Черчилль. Сталін запитав, чи британці пропонували також окрему зону та місце в механізмі контролю для Польщі. «Ні», — обережно відреагував Черчилль. У той час як два польські уряди, один прозахідний та

інший прорадянський, змагалися за право панування над окупованою СРСР Польщею, Черчилль не був ладен надавати полякам зону окупації. Проте він хотів, щоб Франція її мала².

Продовжуючи традиційну британську політику підтримування балансу сил у Європі, щоб запобігти виникненню єдиної держави-гегемона, Черчилль робив усе можливе для відродження сильної незалежної Франції. Як він це бачив, Франція мала стримувати економічне та військове відродження Німеччини. Щоб втілити у життя власну стратегію, Черчилль уклав союз із генералом Шарлем де Голлем. Він одним із перших підтримав колись французького військового командира, а тепер політика, адже обом була притаманна рішучість у протистоянні німецькій агресії за будь-яку ціну. Саме на вимогу де Голля в червні 1940 р. новопризначений прем'єр-міністр Черчилль видав декларацію, яка пропонувала французькому уряду тимчасове об'єднання із Британією, щоб допомогти продовжувати спільну війну проти Німеччини. Черчилль також сприяв трансляціям радіопередач де Голля на окуповану Францію і підтримав його зусилля, спрямовані на створення ядра майбутньої французької армії у Британії, куди генерал утік після французької капітуляції в червні 1940 р.

Шарль де Голль мав чим похвалитися, коли йшлося про його відданість антинімецькій боротьбі. Ветеран Першої світової війни, частину якої він провів у німецькому полоні, де Голль відзначився під час радянсько-польської війни 1919—1921 рр., коли виконував обов'язки радника польської армії і заслужив польську військову нагороду. Професійний військовий, він був твердим прихильником механізації французької армії в міжвоєнний період і провідним теоретиком танкових військ. Після німецького вторгнення у Францію де Голль організував одну з небагатьох успішних контратак проти вермахту. Він продовжував протистояти німецькій окупації, спочатку із Британії, а потім з Алжиру, куди переїхав у травні 1943 р. щоб очолити Французький комітет національного звільнення та розбудувати військові сили вільної Франції. Перша французька армія де Голля допомагала звільнити Францію після висадження в Нормандії — символічна роль, яка без британської підтримки була б неможлива.

Де Голль очолив Тимчасовий уряд Франції у вересні 1944 р. і зятято захищав французький суверенітет у відносинах із союзниками. Самовпевненість дратувала багатьох американців, особливо Рузвельта. Прем'єр-міністр Великої Британії мав власні сумніви: «Пам'ятайте, що в цій людині немає і краплини вдячності», — попередив він свого міністра закордонних справ. Черчилль виступав проти запрошення де Голля до Ялти, оскільки вважав, що присутність французького лідера «розвалила б увесь можливий прогрес, якого й так бракувало». Проте Черчилль не бачив жодної альтернативи де Голлеві у Франції і, що важливіше, не бачив альтернативи політиці відбудови французької держави, армії та позиції у світі³.

Щоб просунути власне бачення ролі Франції в післявоєнній Європі, Черчилль задумав входження Франції в Європейську консультативну комісію та Раду Безпеки майбутньої ООН. Наступним кроком було відведення Франції зони окупації в Німеччині та включення французьких представників до окупаційної адміністрації. Цієї мети

неможливо було досягнути без американської підтримки, і Черчиллеві вдалося заручитися підтримкою Рузвельта. На час Ялти після невдалої спроби налагодити близькі стосунки з деякими представниками уряду Віші, а потім підтримати суперника де Голля, генерала Анрі Жиро, Рузвельт зробив висновок, що у Сполучених Штатів немає іншого вибору, окрім як підтримати де Голля. Підтримка спроб Британії відновити Францію в клубі великих держав також відповідала американським інтересам.

Перед від'їздом до Ялти Рузвельт відрядив Гаррі Гопкінса в Європу не лише для того, щоб заспокоїти Черчилля, якого засмучували антиколоніальні публікації в американських ЗМІ, чи папу Пія XII, якого непокоїло ставлення радянців до католицької церкви, але також і де Голля, який образився, що його не запросили. Французький міністр закордонних справ Жорж-Огюстен Бідо сказав Гопкінсу перед зустріччю: «Генерал де Голль має думку, що французи завжди намагаються зробити приємне людині, з якою вони розмовляють. Генерал вважає такі прагнення надмірними і має інший погляд. Він не робить жодних зусиль, щоб сподобатися». Це було ще м'яко сказано. Де Голль повідомив Гопкінсу, що Сполучені Штати не підтримали Францію 1920 р. чи під час німецького нападу 1940 р.; тепер же вони надавали допомогу, але «зневажливо, під тиском і лише останньої миті». Якщо Франція не зможе відновити себе як велика нація, то американська політика була правильною, аргументував він. Проте «якщо вона знову підніметься, знову стане на своїх ногах і зрештою відновить власне місце серед великих держав, то ви помиляєтесь»⁴.

Американці були готові допомогти британцям відновити Францію як велику європейську державу, але це було складним завданням із низки причин. У військовому плані Франція була практично пігмеєм, як виявив Чарльз Болен, коли супроводжував Гопкінса під час поїздки до Парижа в січні 1945 р.: у кращому випадку країна могла зібрати три бойові дивізії. Рузвельт сказав Сталіну, що він озброює ще вісім додаткових дивізій. Це дозволило б Франції виконувати свій обов'язок державокупанта, але цього було недостатньо, щоб переконати Сталіна, що Франція має право сидіти за тим же столом, що й «Велика трійка».

Сталін вважав де Голля «незграбною і безтактною людиною». І хоч йому подобалася його незалежність, перспективи майбутньої співпраці зникли у грудні 1944 р., коли де Голль прибув до Москви, щоб підписати франко-радянський договір, і відмовився визнати прорадянську владу в Польщі. Сталін намагався принизити французького лідера під час прийому на його честь у Кремлі, запропонувавши виголосити тости за Рузвельта та Черчилля, але навмисно оминувши тостом свого почесного гостя. Згодом він викликав де Голля до Кремля о 6:30 ранку, щоб підписати договір, який не враховував французьких пропозицій. Тільки коли де Голль відмовився, диктатор запропонував новий текст, щодо якого обидві сторони змогли домовитися. На час Ялти між ними не було жодної симпатії⁵.

Дебати між Сталіним і Черчиллем щодо французької зони виявили відмінності не лише в їхніх позиціях, але і в їхній політичній культурі. Аргумент Сталіна про те, що Франція не мала права на місце в союзницькій контрольній комісії, ґрунтувався

на його переконанні, що переможеною країною мають керувати «ті, хто твердо протистояв Німеччині та приніс найбільші жертви заради перемоги». Відповідно до британського протоколу Черчилль визнав, що Франція «була переможена і відповідно небагато змогла зробити, щоб допомогти», але він стверджував, що британська громадська думка не зрозуміє виключення Франції. «Доля великих народів, — сказав він, згідно з американським записом, — не визначається тимчасовим станом їхнього арсеналу». Коротко кажучи, чи була Франція переможцем, чи переможеною у війні, вона в очах своїх сусідів залишалася великою нацією і не могла розглядатися як другорядна потуга. Черчилль захищав старий світовий порядок від революційного новачка, який його не поважав. Можливо, він також думав і про майбутнє Британії⁶.

Завдання переконати Сталіна виділити окрему зону окупації для французів ускладнювалося тим, що наявна карта окупаційних зон, щодо яких домовилися всі три сторони, була підготована британцями і не включала окремої зони для Франції. Коли британці подали свій план у січні 1944 р., СРСР поспішив прийняти його з відносно незначними змінами. Англіїці, очевидно, були задоволені результатами. Деякі західні члени Європейської консультативної комісії, які поклалися на розподіл окупаційних зон для трьох держав, вважали, що, враховуючи радянські військові зусилля, Сталін мав право вимагати більше території, ніж їм виділяла британська пропозиція.

Радянці мали свої причини для задоволення. Один із варіантів їхньої первісної пропозиції, про який британці не знали, претендував на менші території, ніж вони зрештою отримали. Ця пропозиція встановлювала б кордон між радянською та західною зонами по річці Ельбі, а радянська зона простягалася не далі Дрездена на південь. Британці запропонували межу, розташовану далі на заході, яка пізніше стала кордоном між Федеративною Республікою Німеччиною та Німецькою Демократичною Республікою. Британська пропозиція надала радянцям більше територій, ніж вони могли очікувати, але що напевно було важливіше, розташувала їхню зону окупації на сході, залишаючи під їхнім контролем Східну Пруссію та майбутній німецько-польський кордон, де б вони не вирішили його провести.

Одна з проблем британської пропозиції, з точки зору Сталіна, полягала в тому, щоб розглядати зони окупації як сфери умовної, а не виключної відповідальності окремих країн. Ця домовленість дозволила б перебування американських та британських військ на радянській території, і навпаки. Щоб зробити ідею виключних прав на управління привабливішою для західних союзників, радянці запропонували зробити Берлін та Австрію зонами спільної окупації. Іншим докучливим елементом британської пропозиції було приєднання Східної Пруссії до Польщі. «Враховуючи наявні відносини між СРСР і Польщею, — писав Молотов у лютому 1944 р. до радянського посла у Лондоні, — для нас неприпустимо, щоб будь-яка німецька територія, особливо Східна Пруссія, була окупована польськими силами». Він не хотів, щоб анклавом керував польський уряд у Лондоні. У цьому питанні британці пішли на

поступки, тим паче, що більшість їхніх пропозицій Москва прийняла, незважаючи на те, що стан речей давав змогу радянцям вимагати більшого⁷.

Американці, як виявилось, були погано підготовленими, щоб заперечувати проти будь-якої угоди, досягнутої Лондоном та Москвою. Навесні 1944 р. американські воєнні стратеги думали, що союзники зустрінуться з Червоною армією на Рейні, і вважали наївними сподівання на те, що СРСР віддасть будь-яку завойовану територію англо-американським силам. Але Рузвельт не збирався обмежувати власні територіальні амбіції. Коли на його ініціативу об'єднані начальники штабів США, нарешті, подали свою пропозицію до Європейської консультативної комісії в Лондоні, здивувалися всі. Пропонована американська зона включала північно-західну Німеччину до Берліна. Це охоплювало понад половину населення країни і становило 46 % території Німеччини, порівняно із 22 % для СРСР.

Жодного пояснювального листа до пропозиції додано не було. Джордж Ф. Кеннан, тодішній член американської делегації в комісії, був обурений і відмовився виставляти пропозицію на обговорення. Інші члени американської делегації були не менш скептичними, але відчували, що їм не залишається іншого вибору, як представити її. Генерал Корнеліус У. Вікершем сказав розчарованому Кеннану: «Ми повинні боротися за це, мій хлопче, ми повинні боротися за це». «Як боротися, — відрізав Кеннан, — за те, що не має сенсу і чого ніхто не розуміє?» Кеннан і Вікершем вилетіли до Вашингтона, щоб дізнатися більше.

Коли Кеннан нарешті зустрівся з Рузвельтом щодо цього питання, президент розсміявся. «Та я це просто колись намалював на зворотному боці конверта», — сказав він. У своїх мемуарах Кеннан писав, що президент мав «неприйняття до всього, що могло заздалегідь накласти на нього зобов'язання або обмежити його свободу дій щодо повоєнного врегулювання в Європі». Йому «явно хотілося б, щоб такої комісії взагалі не існувало». Лише після втручання Кеннана було скасовано первісні вказівки для американської делегації та затверджено запропоновані британцями межі радянської окупаційної зони⁸.

Саме на цьому етапі тривалих і складних переговорів у загальну картину втрутився французький чинник. Сталося це в Ялті. Рузвельт, який підтримав ідею окремої французької зони, щоб полегшити західним союзникам майбутню окупацію Німеччини, представив Сталінові ідею французької зони на їхній першій передконференційній зустрічі 4 лютого. Сталін запитав, чи «гадає президент, що Франція повинна мати зону окупації і з якої причини». Рузвельт визнав, що вважає це непоганою ідеєю. Не було ніяких підстав цього робити, зазначив він, «окрім як із ласки» до французів. Молотов заперечив, але Сталін погодився, що це питання можна обговорити на конференції.

Наступного дня Рузвельт поставив питання на порядок денний і зробив усе можливе, щоб досягнути позитивного рішення, стверджуючи, що американські війська не залишатимуться в Європі понад два роки. Це не було тільки переговорною позицією. Президент дійсно гадав, що Конгрес не погодиться на триваліше

розміщення американських військ за кордоном. Це означало, що британцям потрібна буде французька допомога в окупованій Німеччині, інакше ситуація може вийти з-під контролю. Імовірно, це був найважливіший аргумент, який змінив позицію Сталіна. Невдовзі після втручання Рузвельта радянський лідер погодився створити окрему окупаційну зону для Франції «в межах британської та американської зон». Німеччина була занадто велика, щоб із нею можна було впоратися лише одній країні, навіть такій величезній, як СРСР. Виведення з Німеччини американців залишило б вакуум у центрі Європи, який необхідно було заповнити, і опція де Голля була кращою за нічого.

Союзнницька контрольна комісія була іншим питанням, і тут Сталін не був готовий поступитися. Він прив'язав свою згоду на французьку зону окупації до спеціального застереження, що він не хотів би бачити Францію учасницею механізму контролю Німеччини. Черчилль побачив у сталінській поступці можливість і тиснув далі, применшуючи значення комісії. «Контрольна комісія буде надзвичайним органом за дорученням урядів, — сказав він. — Немає підстав боятися, що основна політика щодо Німеччини вироблятиметься комісією». Сталіна це не переконало. Йому вже доводилося мати справу із двома капіталістичними країнами, які іноді об'єднувалися проти нього, незважаючи на всі його зусилля налаштувати їх одна проти одної. Поява у грі Франції, аж ніяк не союзника СРСР, зробила б майбутні переговори ще складнішими.

Рузвельт вирішив, що настав час утрутитися, щоб примирити Сталіна та Черчилля. Гаррі Гопкінс передав йому записку, в якій пропонувалася стратегія порозуміння: «1. Франція зараз є членом Європейської консультативної комісії. Це єдина організація, яка зараз займається німецькими справами. 2. Пообіцяти зону. 3. Відкласти рішення про контрольну комісію». Рузвельт дотримався викладених у записці позицій. Він нагадав своїм колегам, що Європейська консультативна комісія включила Францію, і заявив, що «виступає за прийняття французького прохання про зону, але... погоджується з маршалом Сталіним, що Франція не повинна брати участь у механізмі контролю, інакше й інші країни вимагатимуть участі».

Черчилль, мабуть, розлютився, але прямо не заперечив. Натомість він заручився підтримкою Ідена. Тоді Молотов підтримав Сталіна. Найкраще, що Черчилль міг зробити в такій ситуації, — це направити питання адміністрації французької зони до комітету міністрів закордонних справ для обговорення⁹.

Таким чином, дебати закінчилися ще одним компромісом, який виторгував Рузвельт. Його сила переговорника зростала, як і здатність впливати на Сталіна з питань, які радянський лідер вважав уторинними. Французька участь в окупації Німеччини, очевидно, належала до цієї категорії.

Після розв'язання питання з окупаційними зонами Сталін звернувся до Івана Майського, який сидів ліворуч, і сказав «досить недбало», як написав у своєму щоденнику заступник народного комісара із закордонних справ: «Звітуйте». Це заскочило Майського зненацька. Він вважав, що Сталін буде головним промовцем, а йому

самому випаді брати участь в обговоренні питання. Він мав детальну пропозицію щодо німецьких репарацій у руках, але її остаточна версія не була затверджена ні Молотовим, ні Сталінім. Як і будь-який підлеглий Сталіна, Майський знав, що таке — не догодити маршалові. Сталін тільки-но висловив йому своє невдоволення без особливих підстав. Коли Майський з'явився на пленарному засіданні цього дня, Сталін запитав його з видимим роздратуванням: «Чому вас не було на першому засіданні?» Майський відповів, що на пленарне засідання попереднього дня його не запрошували. Сталін був невдоволений: «Вас не сповістили? Що ви маєте на увазі, вас не сповістили? Ви просто недисципліновані. Ви надто багато собі дозволяєте»¹⁰.

Як і ціла низка членів сталінського керівництва, Майський не був етнічним росіянином. Він народився як Ян Ляховецькі 1884 р. в етнічно польській родині, яка проживала в Російській імперії, і вступив до Російської соціал-демократичної робітничої партії 1903 р. Його «гріх» полягав у тому, що до революції він належав до неправильної фракції партії — меншовиків, які нерідко конфліктували з ленінськими більшовиками. Інший «недолік» Майського полягав у тому, що, на відміну від Сталіна та більшості його оточення, він здобув гарну освіту, отримавши ступінь з історії Московського університету. Він провів майже десять років до революції як політичний біженець у Західній Європі, де опанував англійську та французьку мови. Це були небезпечні навички у сталінському СРСР. Тисяча дев'ятсот п'ятдесят третього року Майського заарештувала сталінська таємна поліція за звинуваченням у шпигунстві. Після смерті диктатора його звинуватили у змові з «британським шпигуном» на ім'я Лаврентій Берія, якого, своєю чергою, заарештували у червні 1953 р. і розстріляли унаслідок Кремлівського перевороту. З Майського зняли всі звинувачення, і він, зрештою, вийшов на свободу тільки 1955 р. Йому пощастило вижити¹¹.

Майський розпочав кар'єру радянського дипломата 1922 р., із часом обійнявши посади радянського посла у Фінляндії, Японії та, нарешті, Великій Британії. Він ніс службу в Лондоні одинадцять років.

Після відкликання з Лондона восени 1943 р. Майський був призначений заступником наркома закордонних справ і в цій ролі відповідав за одну з комісій, яка займалася плануванням післявоєнного періоду. Оскільки репарації були сферою відповідальності Майського, його включення в ялтинську делегацію, могло б здаватися природним, але в реальності стало приємною несподіванкою. Майський не був близьким до Сталіна, а його доповіді Молотову часто проходили через іншого заступника, також етнічного поляка і колишнього меншовика Андрія Вишинського. Запрошення до Ялти прийшло після того, як Майський нагадав керівництву про своє існування, надіславши звіт про свою зустріч з Авереллом Гарріманом 20 січня 1945 р. Гарріман відвідав Майського, тому що, за його словами, Майський був «більш готовий обмінюватися попередніми поглядами, ніж будь-який інший член Міністерства закордонних справ СРСР».

Для Гаррімана Майський виявився золотою жилою інформації. Про майбутнє Німеччини він сказав, що її слід розбити, а Рейнську область і католицький південь

зробити окремими державами, позбавленими важкої промисловості, щоб запобігти відродженню їхньої військової потужності. Репарації слід було виплачувати протягом десяти років у вигляді товарів та робочої сили. Він натякнув, що радянці планували депортувати мільйони німецьких робітників, переважно чоловіків, але також і жінок, до СРСР як примусових робітників. Першими в таких списках ішли дрібні злочинці, нацистські активісти та безробітні! Робота в СРСР мала стати як покаранням, так і формою соціальної реабілітації. Мемуари Майського, які щойно з'явилися у друкованому вигляді, виринули в обговоренні, і Гарріман запропонував узяти примірник на Мальту, щоб вручити його президенту. Це здавалося гарною ідеєю, оскільки Майський не очікував, що поїде до Ялти. Наступного дня він відправив свої мемуари разом із припискою. «Звичайно, Ваша вчорашня пропозиція з цього питання прийнята, — писав він. — *Bon voyage* і удачі. Щиро Ваш, Іван Майський»¹².

У звіті, написаному для Молотова та його заступників щодо зустрічі, Майський не згадав про подаровану книгу. Він пояснив інтерес Гаррімана до своєї особи, наголосивши на важливості для американців репарацій, які він подав як один із двох основних пунктів американського порядку денного в Ялті, першим з яких було створення Організації Об'єднаних Націй. Гарріман, можливо, і казав щось подібне, щоб пояснити свою «розвідку боєм» у кабінеті заступника комісара, але очевидно, що саме в інтересах Майського було підкреслити важливість питання, яке належало до його сфери відповідальності. Майський зробив усе можливе, щоб здобути прихильність своїх начальників, представляючи власні погляди на репарації та описуючи реакцію Гаррімана. Звіт кричав: «Товаришу Сталін, будь ласка, візьміть мене до Ялти!»

Двадцять п'ятого січня, за п'ять днів після візиту Гаррімана, збуджений Майський писав у своєму щоденнику: «Сьогодні в мене був чудовий день». Молотов запросив його перекладати зустрічі Сталіна з британською парламентською делегацією — очевидна ознака довіри — та приєднатися до радянської делегації в Ялті. Коли Молотов запитав, чи має він що-небудь проти поїздки, піднесений Майський сказав: «Ні, не маю. Я повністю у вашому розпорядженні». У своєму щоденнику він зауважив: «Як я міг заперечити?» За три дні, 28 січня, він сів у поїзд до Криму¹³.

Майський віз детальну пропозицію щодо репарацій, яку він продовжував вдосконалювати після виїзду з Москви і подав Молотову в перший день роботи конференції. Він запропонував розібрати 75 % німецького промислового обладнання, вартість якого оцінювалася 10 мільярдами доларів, і відправити його до країн, які найбільше постраждали від німецької агресії. Це завдання треба було виконати впродовж перших двох років, тоді як виплата репарацій триватиме десять років. Радянці збиралися вимагати від 75 до 80 % усього демонтованого обладнання, із метою отримати 65 %. Що стосується примусової праці, радянці планували вимагати п'ять мільйонів німецьких робітників. Загальна сума шкоди, завданої СРСР німецькою агресією, оцінювалася приблизно 50 мільярдами доларів.

Майський обговорив ці цифри з Молотовим та Сталінім у Москві, проте остаточного рішення щодо радянської частки німецьких репарацій або їхнього грошового

еквіваленту не було прийнято. Коли питання репарацій постало на обговоренні 5 лютого, ні Молотов, ні Сталін ще не мали нагоди прочитати остаточну версію пропозиції Майського. «Але ви не бачили моєї формули», — тихо промовив наляканий Майський. «Це неважливо, — сказав Сталін. — Просто не торкайтеся проблеми робочої сили». Навіть Молотов був стурбований. Того вечора Майський зазначив у своєму щоденнику: «Молотов, сидючи праворуч від Сталіна, нахилився до нього й занепокоєно спитав: “Чи слід подати цифри?” “Так, дайте цифри”, — відрізав Сталін. “Які?” — продовжував Молотов, натякаючи на наші суперечки в Москві про конкретні цифри радянських претензій. “П’ять чи десять?” — “Десять!” — відповів Сталін. І так усе було врегульовано». «Цифра», про яку йшла мова, була об’ємом репарацій, яких вимагав Радянський Союз. Сталін вирішив на місці, що вона повинна становити 10 мільярдів доларів¹⁴.

Коли Рузвельт почав із питання про радянський запит щодо робочої сили, Сталін відповів, що не готовий обговорювати це питання. Майський був здивований. Чому? Річ була не в браковій підготовці. Мабуть, Сталін відчув небезпеку і вважав за краще усунути з порядку денного питання про «рабську працю». Він не міг знати, що перед пленарним засіданням Гопкінс запропонував Рузвельту, що, якщо виникне таке питання, то «ми повинні погодитися з готовністю, а не з жалем». Президент, очевидно, поставив питання не для того, щоб протистояти Сталіну, а щоб продемонструвати свою добру волю. Але той не зрозумів жесту.

«Ви дозволите мені говорити одразу англійською мовою?» — запитав Майський. «Будь ласка», — відповів Сталін. Майський говорив вільною англійською, хоч і з відчутним акцентом, і, мабуть, справив сильне враження на присутніх. Пізніше Стеттініус писав: «Майський, зі своєю підрізаною загостреною борідкою та манерами науковця, мав вигляд привабливої і здібної людини... Він виголосив доповідь із притиском і, здавалося, мав повну підтримку Сталіна та Молотова». Сам Майський вважав, що справив гарне враження на членів Альянсу, з огляду на те, з якою увагою Черчилль та інші стежили за його презентацією. Він запропонував, щоб сума компенсацій, виділених окремим країнам, базувалася на двох чинниках: внеску цієї країни в перемогу над Німеччиною та шкоді, якої вона зазнала внаслідок німецької агресії.

Презентація Майського базувалася на його письмовій пропозиції, але у світлі рішення Сталіна попросити 10 мільярдів доларів замість 5 мільярдів на відшкодування, він заявив, що радянські репарації повинні скласти «не менше 10 мільярдів доларів», що покривало б лише незначну частину прямих збитків, що зазнав СРСР у результаті німецької агресії. Він також вирішив підняти свій запит щодо німецького обладнання з 75 до 80 %. У питанні репарацій «симпатичний і здібний» Майський був «яструбом». Кілька місяців тому він пропонував цифру не менш ніж 15 мільярдів доларів¹⁵.

Під час презентації Майського Черчилль «кидав хитрі погляди» на радянського заступника комісара. Потім він заявив, що цифра 10 мільярдів доларів була фантастичною. Переможцям удалося витягнути лише 1 мільярд фунтів стерлінгів із Німеч-

чини після останньої війни, і лише завдяки грошам, позиченим Німеччині Сполученими Штатами. Британія також зазнала великих утрат під час Другої світової війни, її борг у війні досяг 3 мільярдів фунтів стерлінгів, стверджував прем'єр-міністр. Британський протоколіст підсумував слова Черчилля: «Якби я бачив будь-який спосіб, за якого наша економіка могла б значною мірою отримати користь від німецьких репарацій, я б із радістю ним скористався. Проте, обпікшись на молоці, дмеш і на воду; тож він мав великі сумніви з цього приводу».

Прем'єр-міністра непокоїло, що британцям доведеться взяти на себе всі витрати за порятунок німців від голоду, якщо тягар репарацій буде надмірним. «Якщо ви хочете, щоб кінь тягнув вашого воза, — сказав він на завершення, — ви маєте дати йому сіна». Сталін відповів, що «треба уважно стежити за тим, щоб кінь не обернувся і не хвицнув вас». Черчилль зауважив, що його метафора коня, мабуть, була невдалою, але якщо скористатися прикладом автомобіля, то його теж треба заправляти бензином. Це погана аналогія, адже німці — не машини, уколів у відповідь Сталін. Він явно був налаштований сперечатися¹⁶.

Тут втрутився Рузвельт. І знову він, як здавалося, підтримав радянську позицію. Різниця між позицією Рузвельта в Ялті та Вудро Вільсона в Парижі щодо відшкодування збитків не могла бути більшою. Вільсон, зв'язаний своїми чотирнадцятьма пунктами і обіцянкою про те, що після завершення війни не буде анексії, контрибуцій чи каральних виплат, боровся із британським прем'єр-міністром Девідом Ллойдом Джорджем, але зрештою поступився його вимогам щодо репарацій. Зараз ситуація була діаметрально протилежною: англійці, посилаючись на уроки Першої світової війни, виступали проти надмірних репарацій, тоді як американці були готові підтримати радянців. Вони не бажали репарацій для себе, але були не проти, щоб інші брали їх у негрошовій формі¹⁷.

Американці, за словами Рузвельта, не хотіли ні німецького капіталу, ні обладнання, а також не бажали, щоб німці голодували, але не зрозуміло, чому німці мають закінчити війну з вищим рівнем життя, ніж радянські громадяни. Це був небезпечний напрямок дискусії. Навіть після своєї подорожі через розбитий війною ландшафт Криму Рузвельт навряд чи міг уявити реальні умови життя в СРСР, який зазнав травми колективізації, терору та тотальної війни. Червоноармійці, які під час проведення Ялтинської конференції штурмували Східну Пруссію, були шоковані високим рівнем життя фермерів та городян Німеччини. Думаючи, що вони увійшли до капіталістичного раю, який став можливим завдяки імперіалістичній експлуатації всієї Європи, вони поспішили «грабувати грабіжників», оббираючи залякане населення¹⁸.

Сталін дозволив Майському опонувати аргументам Черчилля. Він знову справив сильне враження, майстерно використовуючи факти й цифри. Коли Майський сказав, що 10 мільярдів доларів були не такою великою сумою, оскільки це лише 10 % бюджету США на 1944—1945 фінансовий рік, то Стеттініус сказав: «Абсолютно правильно!» Коли він далі зауважив, що німецький військовий бюджет на час війни наближався до 6 мільярдів доларів на рік, Черчилль вигукнув: «Так, це дуже важливий

аспект!» Утім, попри успіх Майського, Черчилль залишився супротивником нереалістично великих виплат.

Тепер настала черга Сталіна. По-перше, він хотів обмежити кількість країн, які мають право на отримання німецьких компенсацій. Він зазначив, що Франція мало сприяла зусиллям Альянсу у війні, забезпечивши меншу кількість дивізій, ніж Югославія чи Польща. Внесок у військові зусилля має стати визначальним фактором у встановленні розміру репарацій. Черчилль протестував. Він надавав перевагу соціалістичному принципу «кожному за його потребами, від кожного — за його можливостями». Сталін не хотів, щоб його перегравали на власному полі. «Кожному за його заслугами», — сказав він суворо. Одначе британський опір насторожив його. Пізно ввечері, у розмові зі своїми радниками, Сталін запропонував скоротити частку для радянської держави до 7 мільярдів доларів. Він хотів уникнути протистояння із союзниками й зацікавити їх у самій угоді. Майський сперечався з цим, але зазначив у своєму щоденнику: «Проте Сталін сказав своє слово, і з цим треба було рахуватися»¹⁹.

На зустрічі «Великої трійки» згоди щодо суми так і не досягнули. Як і в багатьох інших питаннях, подальше обговорення мало перейти до міністрів закордонних справ. Але було узгоджено, що в Москві створять спеціальну комісію з репарацій. Якщо радянці вбачали в ній інструмент для отримання репарацій з окупаційних зон союзників, то британці та американці розглядали її як механізм стримування радянського апетиту до репарацій. Сталінська тактика наразі виявилася менш успішною. Якщо, як стверджують деякі вчені, Сталін хотів подати свою позицію щодо розчленування як поступку членам Альянсу й натомість вимагати згоду на величезні виплати репарацій, він явно зазнав невдачі. Оскільки рішення щодо репарацій було відкладено, здобутки Сталіна за 5 лютого були досить скромними. Він переконав союзників додати слово «розчленування» до формули німецької капітуляції, але погодився на зону окупації для французів, хоч і не хотів, щоб Франція відновила великодержавний статус²⁰.

Радянські історики пізніше не шкодували сил, щоб приховати сліди невдалих ініціатив Сталіна в перші дні Ялтинської конференції. Радянські редактори коригували видання протоколу конференції у двох основних питаннях: вони видалили кілька зауважень та ремарок Сталіна з обговорення розчленування Німеччини та з дебатів навколо зони окупації та участі Франції. У 1960-х рр., коли радянські протоколи було вперше опубліковано, радянське керівництво намагалося звинуватити Захід у роз'єднанні Німеччини та експлуатувати антиамериканські тенденції у зовнішній політиці Франції на свою користь. За таких обставин Москва не хотіла, щоб її розглядали, навіть у ретроспективі, — як потугу, що вимагала поділу Німеччини та протистояла відродженню сильної французької держави. Радянці мали детальні записи, але вони «коригували» їх відповідно до власних потреб²¹.

ЧАСТИНА III

НОВИЙ СВІТОВИЙ ПОРЯДОК

[Кримська конференція] покликана покласти край системі односторонніх дій, закритим союзам, сферам впливу, балансу сил та всім іншим заходам, до яких зверталися століттями з незмінно провальним результатом.

Франклін Д. Рузвельт

РАДА БЕЗПЕКИ

Шостого лютого, у вівторок, Сара Олівер узялася писати листа матері. Вона описала палац Воронцова, а тоді повернулася до епізоду, який справив на неї того дня сильне враження. «Стоячи на терасі з видом на море, — писала вона, — ми побачили дивовижне видовище. Великий косяк риби було атаковано з повітря і з моря. З моря нападала згряя дельфінів, із повітря — сотні чайок, а бідолашні дурні риби лишень збивалися тісніше, поки майже 3 години тривав масовий забій». Сара сказала фельдмаршалові Гарольду Александеру, який її супроводжував, що «риби вчиняли поїдіотськи, не розпливаючись у різні боки», на що він відповів: «Так набагато краще, їм варто триматися разом».

Батько Сари поділяв її точку зору. Унаслідок свого строкатого політичного досвіду Вінстон Черчилль не надто вірив у переваги колективної дії. Того ранку його турбувала неунікненність, як він вважав, майбутньої війни. «Наступна війна буде ідеологічною», — сказав він лікареві, снідаючи в ліжку у власному покої. Не погодившись зі Сталіним практично у жодному сутнісному питанні напередодні, прем'єр-міністр удивлявся в майбутні відносини між комуністичним Сходом та капіталістичним Заходом без оптимізму¹.

Франклін Рузвельт того ранку також переймався майбутнім світу, але його роздуми були більш обнадійливими. У спорі про риб, він, мабуть, захищав би переваги колективної дії. Цього дня він хотів поставити на порядок денний питання Організації Об'єднаних Націй, тож викликав свого державного секретаря й запропонував йому стати головним доповідачем із цієї теми. Стеттініус був у захваті. «Цей момент мав стати найважливішим для мене, — писав він згодом. — Я присвятив проблемі побудови всесвітньої організації багато днів та ночей, відтоді як покинув посаду керівника програми ленд-лізу заради Державного департаменту. Якби нам зараз удалося переконати росіян прийняти нашу пропозицію щодо процедури голосування, можна було б скликати конференцію Організації Об'єднаних Націй, а наші плани щодо створення світової організації з питань миру та безпеки наблизилися б до втілення»².

Стеттініус перейняв у ставленні до ООН ентузіазм свого попередника Корделла Голла, лідера «вільсоніанців» у Державному департаменті. Перший проект Організації Об'єднаних Націй підготував заступник державного секретаря Самнер Веллз на основі досвіду Ліги Націй. Загальну асамблею Ліги Націй, плід Паризької мирної конференції, уперше скликали у Женеві в листопаді 1920 р., а востаннє — у квітні 1946 р., коли представники держав-членів проголосували за її розпуск. Реальна діяльність Ліги припинилася в 1939 р., на першому році війни, якій вона не змогла запобігти і провину за спалах якої загалом покладали на неї. Проблема полягала

в тому, що Ліга була неспроможна ні ухвалювати рішення, ні забезпечувати їхнє виконання: усі резолюції потребували одностайного схвалення її Ради, виконавчого органу, до якого великі держави входили як постійні члени, а менші — як тимчасові, а також її Асамблеї. Принцип одностайності був закріплений у статуті Ліги: у п'ятому розділі статуту стверджувалося, що «рішення, ухвалені на будь-якому засіданні Асамблеї чи Ради вимагатимуть згоди всіх членів Ліги, представлених на цьому засіданні». Цього було практично неможливо досягти, особливо коли обговорювані питання стосувалися великих держав. Сполучені Штати до Ліги не долучилися. Вудро Вільсон отримав Нобелівську премію миру 1919 р. за внесок у створення Ліги Націй, але він не зміг подолати республіканську опозицію та переконати дедалі більш ізоляціоністський Конгрес ратифікувати Версальський договір, що було необхідно для американського членства в Лізі. Американські розробники статуту Організації Об'єднаних Націй усвідомлювали неминучий спротив, із яким зіткнеться в Конгресі будь-яка міжнародна організація, чиї рішення будуть обов'язковими для Сполучених Штатів. Їм також треба було подолати наслідки згубного прецеденту — неспроможності Ліги вплинути на поведінку Німеччини та Японії після їхнього виходу з організації 1933 р. та Італії, котра вчинила так само 1937 р. Створення 1940 р. цими трьома країнами Осі не викликало жодного дієвого опору з боку Ліги³.

Щоб зробити нову організацію з підтримки миру ефективнішою, варто було вчитися на помилках її попередниці. Укладачі Статуту мали складне завдання узгодити питання, які багатьом здавалися взаємовиключними. Із серпня 1943 р. чільним розробником документа в Державному департаменті був Лео Пасвольський, керівник неформальної робочої групи у департаменті та колишній особистий помічник Голла. Пасвольський, п'ятдесятирічний єврей-емігрант із України, добре орієнтувався у питанні міжнародних організацій із підтримки миру. Ще 1919 р. він писав репортажі про Паризьку мирну конференцію для *New York Tribune*, а пізніше агітував за прийняття до Ліги Націй Радянського Союзу, хоч і заперечував його версію соціалізму.

Призначення Пасвольського головним розробником Статуту засвідчило перемогу підходу державного секретаря Корделла Голла над альтернативною моделлю, яку захищав Самнер Веллз. Галл відстоював централізовану структуру, тоді як Веллз хотів, щоб великі держави передусім несли відповідальність за безпеку у своїх регіонах. Модель Веллза впливала з рузвельтівського розуміння ролі «чотирьох поліцейських» — Сполучених Штатів, Британії, Радянського Союзу та Китаю — у повоєнній мирній угоді. Восени 1943 р., коли внаслідок гомосексуального скандалу Веллз подав у відставку, Рузвельт обрав централізовану модель. Такому рішення Рузвельта посприяло і сподівання, що «чотири поліцейських» стануть постійними членами Ради Безпеки ООН⁴.

Відкинувши ідею Веллза щодо регіональної відповідальності великих держав, Пасвольський мав зробити членство в новій організації привабливим для великих держав, не послабивши її здатності ухвалювати зобов'язувальні рішення. Ключ до розв'язання цієї дилеми полягав у правилах головного виконавчого органу Організації Об'єднаних Націй — Ради Безпеки: Пасвольський відмовився від принципу

одностайності. Право вето мало надаватися лише постійним членам Ради Безпеки і не мало застосовуватися до всіх питань. За кілька місяців до Ялтинської конференції право постійних членів Ради Безпеки — Сполучених Штатів, Великої Британії, Радянського Союзу, Китаю, а пізніше і Франції — на вето в питаннях, які безпосередньо їх стосувалися, стало каменем спотикання на шляху до укладання угоди. Воно виявилось одним із небагатьох нерозв'язаних питань, що залишились після конференції у Думбартон-Оксі, яка відбулася у Вашингтоні між 21 серпня та 7 жовтня 1944 р.: там було розв'язано більшість проблем, пов'язаних зі створенням нової організації з підтримання миру.

Американська пропозиція, подана Пасвольським у Думбартон-Оксі, передбачала, що всі постійні члени Ради Безпеки повинні утриматися від голосування і, таким чином, від здійснення права вето, у більшості питань, що безпосередньо зачіпали б їхні країни. І британці, і радянці заперечували. Коли Черчилль поінформував Рузвельта про своє занепокоєння перед жовтневою поїздкою до Москви, президент закликав його не згадувати про свої перестороги в розмові зі Сталіним. Черчилль пообіцяв дослухатися, але не дотримав слова в першу ж годину зустрічі зі Сталіним. У грудні Рузвельт запропонував компромісну формулу, за якою члени Ради Безпеки мали право вето щодо всіх рішень, які стосувалися їхніх країн, за винятком процедурних питань або рекомендацій щодо мирного врегулювання конфліктів. Американці побоювалися, що якщо меншим націям не буде надано право висувати свої претензії до великих держав у Організації Об'єднаних Націй і принаймні розпочинати обговорення заходів, які варто вжити для врегулювання конфліктів мирним шляхом, то організація не матиме ніякого майбутнього. Утім, Сталін залишався незворушним, так само як і Черчилль⁵.

Двадцять сьомого грудня 1944 р. Сталін виклав формальне обґрунтування своїх заперечень у листі до Рузвельта. Він стверджував, що «спроба завадити на певному етапі участі в голосуванні одному чи декільком постійним членам Ради... може мати фатальні наслідки для збереження міжнародної безпеки. Така ситуація суперечить принципу згоди та одностайності рішень чотирьох провідних держав і може призвести до того, що одні великі держави протистоятимуть іншим, а це може підірвати справу загальної безпеки». Сталін убачав гарантію майбутнього миру у принципі одностайності, який у кінцевому підсумку мав принести користь і меншим державам, і великим потугам.

Наступного дня Гарріман відправив до Вашингтона лист, у якому пропонував глибший аналіз позиції Сталіна. Він нагадав президенту про гіркий досвід Радянського Союзу в міжвоєнні роки, коли «держави світу були ворожими або підозрілими щодо країни та її цілей». І він зазначив, що радянське бачення ролі організації з підтримання миру було більш обмеженим. На противагу Черчиллю та Рузвельту, котрі вважали, що її мета полягатиме в посередництві під час майбутніх конфліктів, Сталін хотів, щоб вона лише унеможливлювала майбутню агресію, але не довіряв іншим державам і не передбачав, що вони зможуть розв'язувати суперечки після того, як насилля вже спалахнуло.

«Вони вважають, що правила гри укладено не на їхню користь», — написав Гарріман. І в цьому Сталін не помилився. І Сполучені Штати, і Британія очікували, що матимуть прихованих союзників у Раді Безпеки. Британці наполягали, щоб місце в Раді Безпеки отримала Франція, а американці — Китай, хоч він був окупований та внутрішньо розділений. Вони також хотіли додати до ексклюзивного клубу великих держав Бразилію. Сталін мав підстави не довіряти намірам американського президента. Гарріман вважав, що єдиний спосіб змінити позицію СРСР полягає в тому, щоб Сполучені Штати та Британія «зайняли тверду й непохитну позицію» і шукали підтримки менших держав⁶.

На Мальті Стеттініус переконав Ідена підтримати американську пропозицію, але Черчилль на це не приставав. Із виразною можливістю приєднання Франції до Ради Безпеки та ймовірною перспективою приєднання до Генеральної Асамблеї британських домініонів Канади, Індії, Австралії та Нової Зеландії, Черчилль усіляко підтримував права менших держав, але боявся, що якщо британці не будуть захищені правом вето, то менші держави, за сприяння Сполучених Штатів, зможуть позбавити Лондон його колоніальних володінь. Він приїхав до Ялти, не визначившись із тим, яку позицію слід зайняти щодо процедури голосування в Раді Безпеки. Його уряд повідомив Вашингтон у січні, що підтримує компромісну пропозицію президента, але все ще сумнівається в деяких її положеннях.

Восьмого січня у Білому домі Стеттініус сказав президентові, що питання права вето для постійних членів Ради Безпеки ООН має бути вирішене на засіданні «Великої трійки». «Інакше, — сказав він, — конференція Організації Об'єднаних Націй може бути відкладена на довгий час із подальшою втратою інтересу та потенційним наростанням спротиву». Президент прагнув уникнути затримок і сказав, що наполягатиме на прийнятті рішення у Ялті. Проте він також почав замислюватися, чи не зашкодить підтримувана ним пропозиція інтересам Сполучених Штатів. Президент визнав, що він досі ще переймається тим, що може статись у разі застосування американської формули, якщо виникне конфлікт між Сполученими Штатами та Мексикою. Зважаючи на заперечення Сталіна, він був готовий шукати іншу формулу, яка б задовольнила радянців. Присутній на зустрічі Лео Пасвольський запевнив Рузвельта, що ні радянці, ні американці не мали підстав непокоїтись про захист своїх інтересів за умовами застосування американської формули. «Ми утримуватимемося від голосування лише в таких рішеннях, які стосуватимуться розслідування суперечок, заклику сторін до мирного врегулювання та рекомендацій щодо методів та процедур урегулювання, — сказав Пасвольський президентові. — Жодного рішення щодо дій не можна буде ухвалити без нашого позитивного голосування». Рузвельта це не переконало. Надалі він поцікавився процедурою прийняття рішення Радою Безпеки у разі можливих розбіжностей між США та Мексикою щодо нафти й отримав запевнення, що американські інтереси буде захищено. Пасвольський запевнив його, що Рада Безпеки ООН не зможе вжити заходів проти Сполучених Штатів без американської згоди⁷.

У Ялті першим питання про великодержавні прерогативи поставив Сталін. «Було б сміхотворним вважати, — заявив він під час обіду, що відбувся в день відкриття

конференції в резиденції Рузвельта, — що Албанія матиме таке ж право голосу, як і три великі держави, які перемогли у війні». Згідно з американською стенограмою, далі він стверджував, що «деякі звільнені країни, схоже, вірять у те, що великі держави були змушені пролити кров, щоб їх звільнити, і тепер вони звинувачують ці великі держави у недотриманні прав цих малих».

Коли Сталін говорив про великі держави, то мав на увазі «Велику трійку», а не постійних членів Ради Безпеки ООН, де він міг зіштовхнутися зі спротивом не лише з боку Сполучених Штатів та Британії, але і Франції та Китаю, тобто опинитися в ситуації одного проти чотирьох. Визначаючи роль, яку мали відігравати великі держави, Сталін використовував критерій військової сили: три найбільші держави зробили найвагоміший внесок у поразку ворога, а багато дрібніших держав отримали зиск із їхніх жертв. Президент, здається, погоджувався: «Відповідальність великих держав була більшою і... мир повинен бути написаний трьома державами, представленими за столом».

Черчилль уважав інакше. Для нього питання полягало не в «малих державах, які нав'язуватимуть свою волю великим державам, але в тому, що великі держави світу мають довести свою моральну відповідальність та лідерство, і здійснювати владу з поміркованістю і великою повагою до прав менших держав». Прем'єр-міністр перефразував рядок із шекспірівського «Тита Андроніка»: «Орел повинен дати малим пташкам співати, не переймаючись, чому вони співають» (в оригіналі Тамора, дружина римського імператора Сатурніна, каже чоловікові, який боявся повстання власних громадян: «Орел дає малим пташкам співати, До їхніх намірів цілком бай-дужий; Він, як захоче, тінню крил майне; І вмить припинить всяке щебетання»^{*}).

Як не дивно, попри суперечку зі Сталінім, Черчилля більше влаштовував радянський підхід. Після вечери він поділився своїми думками з Іденом, спровокувавши різку відповідь міністра закордонних справ. Щойно завершивши переговори зі Стеттініусом на Мальті, Іден стверджував, що згода на пропозицію Сталіна ніяк не захопить менші держави до вступу до міжнародної організації і буде погано сприйняте у самій Британії. Він навіть погрожував поставити це питання на голосування в Палаті громад. Черчилль тоді звернувся до Чарльза Болена, експерта з питань Росії з Державного департаменту, який провів його до дверей. «Буркочучи у своєму звичному стилі», він визнав, що не встиг уважно прочитати американську пропозицію, і запитав, чи зможе Болен пояснити її головну ідею.

«Після гарної вечери, доповненої звичними uzливаннями, — писав Болен у своїх мемуарах, — я набрався сміливості і сказав Прем'єр-міністру, що наша компромісна пропозиція нагадала мені історію власника південних плантацій, який запитав одного з негрів, чи сподобався йому подарований на Різдво віскі. Коли негр відповів, що віскі був ідеальним, господар запитав, що той мав на увазі. Негр відповів, що, якби віскі був кращим, господар його не подарував би, а якби хоч трохи гіршим, то

^{*} Переклад Б. Тена та В. Гуменюка. Вільям Шекспір. Зібрання творів у 6 томах. Том 1. К.: Дніпро, 1986. — 536 с.

він не зміг би його випити». «Негр» Болена символізував менші держави, а «віскі» — американську пропозицію щодо їхньої участі в ООН з явно обмеженими правами⁸.

Шостого лютого Рузвельт визначив свою мету: прийняття рішення по процедурі голосування у Раді безпеки ООН. Він і його радники вважали, що без прийняття запропонованої ним формули Організації Об'єднаних Націй не буде. Утім, президент ішов на одну з найважливіших у його розумінні зустрічей конференції, не заручившись підтримкою свого найбільш проблемного партнера, СРСР. Надавши часткову підтримку Сталіну у справі розчленування Німеччини, репарацій та участі Франції в союзницькій контрольній комісії, яка мала відповідати за окуповану Німеччину, він мав підстави сподіватися на певну взаємність із боку радянського лідера. Однак чи поступився б Сталін у питанні, яке мало найбільше значення для президента, було не зрозуміло.

Іншою проблемою стало погіршення здоров'я Рузвельта. Було щонайменше шість різних категорій питань, щодо яких мала голосувати Рада Безпеки. Чи зможе президент представити їх усеохопно й водночас просто? Декого долали сумніви. «Він був гнівливим і легко дратувався, якщо мусив довго концентрувати увагу, — написав лорд Моран у своїх мемуарах, цитуючи лист від доктора Роджера Лі, президента Американського колегіуму лікарів. — Якщо порушувалося питання, яке вимагало роздумів, він змінював тему». Передбачити результат дебатів було важко⁹.

Пленарне засідання 6 лютого розпочалося о 16:00 із фотосесії. Делегації розсілися за столом переговорів. Президент керував процесом. Він надягнув свій звичний піджак і краватку, тоді як Сталін убрався в маршальську уніформу, а Черчилль з'явився в одязі полковника. Найвищим рангом, якого досяг прем'єр-міністр на активній військовій службі, був підполковник, але 1941 р. він став почесним полковником гусарів і пишався цією відзнакою. За президентом стали ті, кого й варто було очікувати: Стеттініус (праворуч) і Гаррі Гопкінс, Г. Фріман Меттьюз, голова Відділу європейських справ Державного департаменту США, а також експерт Державного департаменту ООН Алджер Гісс. Тоді фотографів попросили покинути приміщення: настав час перейти до справ¹⁰.

Першою на порядку денному була доповідь міністрів закордонних справ із питань, які їм доручили напередодні. Стеттініус, який головував на нараді міністрів того дня, зробив коротку презентацію, і зрештою Рузвельт дістав змогу звернутися до теми дня — голосування в ООН. Однак Черчилль хотів поговорити про Францію. Прем'єр-міністр указав на важливе значення Франції у світлі заяви Рузвельта, що американські війська не залишаться в Європі надовго. Він сказав, що Англії потрібна сильна французька армія, щоб тримати Німеччину під контролем. Рузвельт тоді пішов на хитрість. Американська громадська думка, за його словами, готова підтримати створення всесвітньої організації з дотримання миру і, за умови її створення, цілком може підтримати численніший американський контингент у Європі. Оскільки як британці, так і радянці були зацікавлені в довгостроковій американській військовій

присутності в Німеччині, це був хороший спосіб змінити предмет розмови на Організацію Об'єднаних Націй.

Рузвельт тут же запропонував перейти до розгляду американської пропозиції щодо процедури голосування в Раді Безпеки ООН. Ні Сталін, ні Черчилль не заперечували. Відзначивши, що питання права голосу є головним для майбутнього Організації Об'єднаних Націй, він пов'язав його з головною метою, яка привела «Велику трійку» до Ялти — забезпечення стабільного миру у світі. «Усі народи світу», сказав він, згідно з американським записом, поділяють «загальне бажання побачити усунення війни щонайменше на п'ятдесят років». Він, продовжував президент, «був не настільки оптимістичним, щоб повірити у вічний мир, але вірив, що п'ятдесят років миру були здійсненними і можливими».

Черчилль, безумовно, радісно сприйняв ці слова. Вони також мали сподобатись і Сталіну, котрий переймався небезпекою нової війни. За підрахунками Івана Майського, радянці потребували 10 років, щоб відновитися після війни. Сталін прагнув досягнути врегулювання, котре б забезпечило від двадцяти до п'ятдесяти років миру, і дало Радянському Союзу час стати наймогутнішою державою Європи та Азії, а континентальній Європі — прийняти соціалізм. Таким чином, кожен з учасників «Великої трійки» з власних причин вважав прийнятним і необхідним п'ятдесятирічний мир¹¹.

Тоді настала черга Стеттініуса. Державний секретар зачитав американську пропозицію щодо процедури голосування та роз'яснив її основні положення. Уряд США визнавав особливу роль великих держав у підтриманні миру і таким чином відстоював принцип одностайності в Раді Безпеки щодо всіх рішень, які стосуватимуться військових чи економічних заходів. Це означало, що постійні члени матимуть можливість використовувати право вето, щоб запобігти будь-яким діям проти себе чи своїх союзників. Однак принцип одностайності не поширюватиметься на заходи, спрямовані на мирне врегулювання конфліктів. Це дало б змогу вільно обговорювати в Раді Безпеки скарги супроти будь-якого з її постійних членів, але блокувало б будь-яке рішення, спрямоване проти одного із її членів. «Ми вважаємо, що якщо не дозволити в Раді таку свободу дискусії, то це істотно загрожуватиме створенню світової організації, якого ми всі так широко прагнемо, щоб урятувати світ від трагедії нової війни», — сказав Стеттініус, намагаючись уразити аудиторію серйозністю ситуації. Він ретельно попрацював. Чарльз Болен вважав його презентацію найкращою на конференції. Проте це був довгий і виснажливий виклад, який заглиблювався в найменші дрібниці.

Рузвельт попросив Стеттініуса пояснити, як американська пропозиція вплине на прийняття рішень у Раді Безпеки. Державний секретар виголосив ще один тривалий екскурс, який додатково подовжив обов'язковий синхронний переклад. Щоб прояснити свою позицію, американці роздали меморандум із переліком основних позицій. Згідно з меморандумом, первинна пропозиція була змінена, щоб урахувати позиції Сталіна та Черчилля. Це створило непередбачувану проблему, оскільки вічно підозріливий Сталін хотів знати, які зміни було зроблено. Стеттініус зробив усе можливе, щоб пояснити, що зміни були малозначущими. Тоді заплуталися перекладачі, поси-

ливши загальний дискомфорт. Стеттініус пізніше пригадував інцидент як «неприємний момент, коли росіяни подумали, що ми намагаємося щось протягнути».

Андрій Громико, найкраще з-поміж усіх членів радянської делегації ознайомлений із документом, прийшов на допомогу, переконуючи Сталіна, що зміни були несуттєвими. Але й у нього були проблеми. Під час перерви він приватно заявив Алджеру Гіссу, що навіть він не розуміє повністю посилань на статут Організації Об'єднаних Націй і йому було складно пояснити їх своїм зверхникам. Сприятливий момент було втрачено. Молотов зазначив, що радянській делегації потрібно більше часу для вивчення редакційних змін, унесених до американської пропозиції. Він запропонував продовжити обговорення наступного дня. З'ясувалося, що презентація, на яку Рузвельт так сильно розраховував, над якою Стеттініус тривалий час працював і яку Болен уважав такою досконалою, не змогла досягти бажаного результату¹².

Допомога раптово прийшла, звідки не очікували. Черчилль, який не виказував інтересу до теми, раптом вступив у обговорення на боці президента. Після приватного обіду з Рузвельтом він скористався гостинністю останнього й подрімав в одному з номерів Лівадійського палацу. Тепер він, здавалося, перебував у повній бойовій готовності. Його рішення взяти участь в обговоренні було цілковито несподіваним не тільки для американців, але і для його власної делегації. «Мені стало страшно, що може сказати прем'єр-міністр, — писав Алек Кадоган своїй дружині, — він на цьому геть не знається, завжди відмовлявся розглядати це, а тут занурюється в дебати!» Черчилль сказав, що має сумніви щодо первинної формули голосування, яку розглядали у Думбартон-Оксі, але після вивчення нової пропозиції президента він дійшов висновку, що вона адекватно захищає інтереси Сполученого Королівства. Мир справеді залежатиме від великих держав, але було б несправедливо не дозволяти меншим державам висловлювати свої занепокоєння. «Якби такого положення не було, то могло б виникнути враження, що три великі держави прагнуть керувати світом, тоді як їхнім бажанням є служити світові та вберегти його від повторення страшних жахів, які спіткали маси громадян», — сказав він, згідно із британським записом. Кадогану відлягло: прем'єр-міністр дотримувався лінії, яку взяло Міністерство закордонних справ, і робив це максимально ефективно. «Спочатку він заминався, але досить добре впорався», — повідомив своїй дружині завжди критичний постійний секретар¹³.

Сталін повернувся до дискусії, оскільки Черчилль послався на конкретний приклад того, як американська формула захищатиме інтереси великих держав. Позиція Черчилля була найкраще підсумована в американському протоколі: «Якщо Китай порушить питання повернення Гонконгу, то відповідно до пропозиції Президента, і Китай, і Велика Британія будуть позбавлені права голосу щодо методу врегулювання суперечки», — сказав він, щоб проілюструвати, як працюватиме система. Сталіну це здалося непереконливим. Кілька місяців тому в Москві Черчилль назвав приклад Гонконгу в розмові зі Сталіним, щоб показати, чому він виступає проти американської пропозиції. «Якщо під час обговорення цієї теми Британії та Китаю буде запропоновано вийти з кімнати, а питання буде вирішено Росією та Сполученими Штатами,

Британія не буде задоволена», — сказав Черчилль 9 жовтня 1944 р. Тепер же, у лютому 1945 р., після того як американці переконали його, що він може заветувати будь-яке неприйнятне для себе рішення, видавалося, що його такий сценарій влаштував.

Радянський лідер запитав, чи буде Єгипет членом Генеральної Асамблеї ООН, і запропонував обговорити Суецький канал. Черчилль усе ж хотів спочатку завершити обговорення свого прикладу з Гонконгом. Британія зможе застосувати право вето, щоб зупинити будь-які дії проти неї з боку Ради Безпеки, і «не буде змушена повернути Гонконг, якщо сама не вважатиме це за належне». Китай повинен мати право висловитися, і ті самі міркування стосуються Єгипту, якщо б ця країна мала скаргу щодо Суецького каналу. У ході обговорення ніхто не помітив, що Китай не є маленькою державою і, на відміну від Єгипту, розглядалося питання його членства в Раді Безпеки.

Сталін сказав, що не ставить під сумнів право менших народів висловлювати скарги, але вважає, що Черчилль помиляється в тому, що Китай або Єгипет удивляються простою дискусією з питання: вони захочуть прийняти рішення на свою користь. Він знущався з риторики Черчилля щодо небезпеки створення враження, що великі держави хотіли керувати світом. Чи цього прагнули Сполучені Штати? — спитав Сталін під загальний сміх. Президент показав на мигах, що це не так. А може, Велика Британія? Ні. Радянський Союз? Можливо, Китай? Сміх тривав. Черчилль намагався пояснити, що він не хотів виділяти жодну потугу, але Сталін не зважав. Він іронічно продовжував: «Схоже, що дві великі держави вже прийняли документ, який дозволив би уникнути такого звинувачення, але третя ще не надала своєї згоди». Сталін пообіцяв, що радянці продовжать вивчати документ. Він був переконаний, що Сполучені Штати та Британія об'єдналися проти Радянського Союзу, і практично звинуватив їх у цьому¹⁴.

Якщо презентація Стеттініуса завершилася плутаниною, то втручання Черчилля налаштувало Сталіна вороже. Тепер радянський лідер мав намір розповісти зібранню, що існує важливіше питання, ніж право менших держав висловити власну думку. Це питання — єдність трьох великих держав, які могли б забезпечити безперервний мир. Як прокоментував слова Сталіна американський протокол зустрічі: «Усі вони знали, що, поки троє з них живі, жоден із них не розпочне від імені своєї країни агресивних дій, але, зрештою, за десять років їх усіх може вже не бути серед живих. Прийде нове покоління, незнайоме з жахами нинішньої війни». Радянський диктатор практично повторював те, що Черчилль сказав своєму лікареві того самого ранку. Важко сказати, чи це був збіг, чи доказ ефективності радянського підслуховування. Пізніше Джеймс Бірнс вважав цю заяву настільки нехарактерною для Сталіна, що у спогадах приписав її Черчиллеві.

«Ми, вочевидь, беремо собі за мету встановити безпеку у світі, як мінімум, на наступні п'ятдесят років, або, можливо, [я так думаю] лише через свою наївність?» — провокативно цікавився Сталін. Тоді він нагадав усім, що «має розроблений пакт, який би завадив конфліктам між трьома великими державами». Його начебто турбувала спроможність великих держав запобігти відродженню німецького мілітаризму, але мало хто в кімнаті не розумів, наскільки небезпечними можуть бути ці кон-

флікти самі собою, незалежно від потенційного відродження німецької загрози. Натякаючи, що Рузвельт і Черчилль створили проти нього союз, Сталін нагадав колегам, що жодне мирне врегулювання не може бути тривким без участі Радянського Союзу. Після висловлення цієї неявної погрози він вибачився, що не встиг докладно вивчити американську пропозицію.

Слова Сталіна нагадали про те, що переговори про мир у Ялті були не перемовами між Альянсом та Віссю, а між самими переможцями. Рузвельт мав на увазі саме це, коли обіцяв у четвертому інавгураційному зверненні працювати над «справедливим і міцним миром», і про це ж думав Черчилль, коли передбачав, що наступна війна буде ідеологічною, і навіть Сталін мав це на думці, розмірковуючи про самотнє майбутнє СРСР в організованій Америкою Організації Об'єднаних Націй. Його протест, імовірно, був зумовлений занепокоєнням, що Сполучені Штати та Британія використовуватимуть залежні від себе держави для дипломатичного наступу на СРСР. Сталін натякнув на це, коли сказав, що пропозиція президента може створити небезпечну для Великої Британії ситуацію: «Якщо Китай або Єгипет висунуть скарги проти Англії, то матимуть в Асамблеї друзів та захисників», — сказав він. Черчилль намагався розвіяти занепокоєння Сталіна.

Дебати закінчились, коли Рузвельт нарешті втрутився. Він тихо сидів протягом більшої частини обговорення, дозволяючи Черчиллеві виконувати всю важку роботу. Тепер він вступив у дискусію. Рузвельт підтримав Черчилля, запевнюючи Сталіна, що виключення якогось члена ООН потребуватиме одностайного рішення Ради Безпеки, що дозволило заспокоїти Молотова, який сказав, що радянська делегація чує про це вперше. Тоді Рузвельт пояснив, що єдність трьох великих держав була чільною метою його політики, але якщо між ними виникнуть конфлікти, вони стануть відомі світу незалежно від процедури голосування в Раді Безпеки. «Повне і дружнє обговорення в Раді ні в якому разі не сприяло б роз'єднаності, а навпаки, слугувало б демонстрації довіри, яку великі держави мають одна до одної, та виправдовувала б їхню політику», — підсумував він. Сталін жодним чином не показав, чи пом'якшив свою позицію, запропонувавши продовжити обговорення наступного дня. Президент не мав іншого вибору, як погодитися. Він знав, що без згоди Сталіна не буде Організації Об'єднаних Націй, і без цієї організації, як він вважав, не вийде тривалого миру¹⁵.

Американці були розчаровані. «Я був глибоко стурбований явними свідченнями того, що Сталін не розглядав або навіть не читав нашу пропозицію про голосування в Раді Безпеки, хоч її було надіслано 5 грудня авіаційною дипломатичною поштою», — писав Бірнс у своїх мемуарах. Лорд Моран записав реакцію Гопкінса на позицію Сталіна: «Навряд чи цього типа дуже цікавить організація з підтримання миру». Деякі члени британської делегації були розчаровані. «Сталін, — писав лорд Моран, — не бачить ніякого сенсу в розпливчастих твердженнях та туманних прагненнях до свободи деяких малих держав. Його цікавлять лише кордони Польщі, репарації і те, що можна забрати на Далекому Сході. Рузвельт шукав універсальних рецептів, а Сталін задовольнявся визначенням того, що може поглинути Радянський Союз¹⁶.

ТІНЬ ФЮРЕРА

Шостого лютого «Велика трійка» схвалила перше комюніке Ялтинської конференції, яке мали оприлюднити наступного дня. «Масмо повну згоду на спільні військові операції на заключному етапі війни проти нацистської Німеччини», — проголосувало комюніке. Воно також згадувало про майбутню окупацію Німеччини та створення Організації Об'єднаних Націй: «Розпочались обговорення проблем, пов'язаних зі встановленням сталого миру. Ці обговорення охоплюватимуть спільні плани з окупації та контролю над Німеччиною, політичні й економічні проблеми звільненої Європи та пропозиції з якнайшвидшого створення постійної міжнародної організації з підтримання миру»¹.

На іншому кінці Європи 6 лютого стало першим днем із початку радянського зимового наступу, коли Адольф Гітлер зміг трошки відпочити. Єва Браун відзначала тридцять третій день народження. Була вечірка, гості й танці. Гітлер, за словами Мартіна Бормана, його особистого секретаря та голови апарату Нацистської партії, перебував у «піднесеному настрої». Три дні тому, під час інтенсивних бомбардувань союзниками помешкання Гітлера в Берліні, були пошкоджені будівлі Нової канцелярії, Народного суду та штабу Нацистської партії. Майже три тисячі берлінців загинуло в цьому пеклі, але Гітлер та його оточення врятувалися неушкодженими у бункері, який для нього побудували на глибині понад 8 метрів під землею².

Шістнадцятого січня Гітлер переїхав до цього комплексу під садом Старої канцелярії. Він став його останнім притулком. Нацистські лідери вже роздумували про самогубство та намагалися роздобути отруту. Після провалу контрнаступу в Арденнах і німецької оборони на Сході, надламаний і виснажений фюрер шукав прихистку у мріях про післявоєнну ідилію у рідному місті Лінц. Коли бомби союзників зруйнували місто, Гітлер наказав архітектору Германну Гізлеру прискорити його відбудову. Дев'ятого лютого до бункера Гітлера нарешті доставили модель відбудованого міста. Відтоді фюрер годинами розглядав її і марив.

Роздуми про те, що начебто серед союзників от-от трапиться розкол, були ще одним джерелом психологічного полегшення для зневіреного фюрера. Його міністр пропаганди Йозеф Геббельс продовжував нагадувати про «Чудо Бранденбурзького дому», головним героєм якого був Фрідріх Великий, улюблений історичний діяч Гітлера, портрет якого висів на стіні його підземного кабінету. Тисяча сімсот шістдесят другого року, коли Пруссія опинилася на межі нищівної поразки від могутньої коаліції, до якої входили Франція та Російська імперія, запеклий опір Фрідріха виправдав: російська імператриця Єлизавета раптово померла, а антипрусска коаліція розвалилася. Геббельс, який подарував Гітлеру копію біографії Фрідріха Вели-

кого авторства Томаса Карлайла, переконав і себе, що історія мусить повторитися. Гітлер та Геббельс поклали надії на несумісність сталінського комунізму з цінностями західних демократій. Та в ялтинському комюніке не було жодних ознак того, що розкол, якщо взагалі такий буде, станеться в найближчому майбутньому³.

Нацистська пропаганда оголосила вже програну війну з червоною загрозою та азійським варварством боротьбою не тільки за Німеччину, а й за європейську цивілізацію в цілому. Вона замовчувала, що фюрер розв'язав Другу світову війну, уклавши альянс із ватажком тих самих «азійських орд», які зараз наближалися до Берліна. Також і радянська пропаганда нічого не згадувала про колишній союз Москви з «німецькими варварами». Радянським лідерам не подобалося, коли їм нагадували про їхню угоду з нацистами. У Тегерані, коли Ентоні Іден назвав кордон Радянського Союзу до 1941 р. лінією Молотова-Ріббентропа, Молотов перебив його, вказавши, що це лінія Керзона. Іден відповів, що між цими лініями існують розбіжності. «Називайте його, як хочете, — коротко сказав Сталін. — Ми все ще вважаємо його правильним і справедливим»⁴.

Молотов мав лише кілька місяців досвіду на новій посаді комісара із закордонних справ, коли підписав пакт про ненапад, завдяки якому наступні покоління запам'ятають його ім'я. На думку Сталіна, Максим Литвинов, якого Молотов змінив на посаді у травні 1939 р., мав низку «недоліків», як-от повага, якою він користувався у Лондоні та Парижі, і лють, яку він викликав у Берліні.

Його звільнення всього лише за кілька місяців після Мюнхенської угоди уособлювало зумисне дистанціювання Радянського Союзу від Англії та Франції. Сталіна дратувало ставлення західних демократій до СРСР, і він не хотів, щоб у стосунках із Гітлером як комісар із закордонних справ його представляв єврей. На місце Литвинова призначили Молотова, якому наказали очистити комісаріат із закордонних справ від євреїв⁵.

Пакт Молотова-Ріббентропа містив секретний протокол, який ділив Східну Європу між Німеччиною та СРСР. «У разі територіального та політичного переоблаштування територій, що належать до Польської держави, сфери впливу Німеччини та СРСР повинні бути розділені приблизно по лінії річок Нарви, Вісли та Сяну», — зазначено у статті 2 таємного протоколу до пакту. Першого вересня Гітлер розпочав таке «територіальне та політичне переоблаштування», напавши на Польщу із заходу. Сімнадцятого вересня радянці перейшли східний кордон Польщі. Новий радянсько-польський кордон, установлений 23 серпня, відкоригували під час другого візиту Ріббентропа до Москви 28 вересня, а остаточні зміни було внесено в таємний радянсько-німецький протокол від 10 січня 1941 р. Цей протокол збільшив постачання радянської сировини, у тому числі нафтопродуктів, марганцю, міді та зерна, до нацистської Німеччини, які розпочалися попереднього року. Усі ці документи з радянської сторони підписав В'ячеслав Молотов⁶.

Як це часто траплялося з радянською зовнішньою політикою під час війни, Сталін ховався за спину свого комісара із закордонних справ. Очільник югославських

комуністів Мілован Джилас, який неодноразово зустрічався і з Молотовим, і зі Сталіним, писав, що «у випадку Молотова не можна було відстежити не тільки хід його думки, а й джерело їх виникнення. Так само і його внутрішній світ залишався закритим і незбагненим... Молотов завжди поведився однаково, без натяку на бодай якесь розмаїття, незалежно від того, про кого чи про що йшлося». Джиласу, вочевидь, був більше до вподоби Сталін, який «мав жвавий, майже невтомний темперамент». Те саме стосувалось і західних дипломатів, яким частіше вдавалося почути відповідь, на яку вони сподівалися, від Сталіна, ніж від Молотова.

Однак це було тільки улюбленою грою Сталіна. Радянський лідер вважав за краще казати «ні» вустами свого головного радника із зовнішньої політики, а гарні новини озвучувати самостійно. Телеграми, які Молотов відправляв Сталіну, перебуваючи за кордоном, недвозначно свідчили, хто керував радянською зовнішньою політикою. Перекладач Молотова Валентин Бережков вважав, що його начальник мав більшу свободу дій, ніж будь-який інший комісар із закордонних справ часів Сталіна, але попри все він перебував під повним контролем очільника. «Я часто мав нагоду спостерігати, — писав Бережков у мемуарах, — як нервував Молотов, коли якась його пропозиція не зустрічала схвалення Сталіна. Він був похмурим і дратівливим протягом кількох днів»⁷.

Поділ Східної Європи на «сфери впливу» між Німеччиною та СРСР був особливим випадком. Безумовно, творення сфер впливу великими державами, що домінували над своїми слабшими сусідами, було добре зною практикою європейської та світової дипломатії XIX — початку XX століття, але в пакті Молотова-Ріббентропа це поняття вживалося на позначення того, що в кінцевому підсумку стало зонами окупації. Жодну зі сторін не цікавила робота з місцевими урядами: вони хотіли самостійно окупувати ці території. Німці взяли на себе ініціативу, коли напали на Польщу за тиждень після підписання пакту Молотова-Ріббентропа. Радянці наслідували цей приклад, захопивши спочатку східну Польщу, а потім, коли падіння Парижа позначило зміну європейського балансу влади на користь Німеччини, окупувавши країни у своїй сфері впливу: влітку 1940 р. три балтійські країни — Естонію, Латвію та Литву, а відтак Бессарабію (Молдавію) та Північну Буковину, які до цього часу належали Румунії.

Єдиною незалежною державою в радянській сфері залишалася Фінляндія, просто тому, що вона чинила опір. Фінляндія вийшла із Зимової війни 1939—1940 рр. зі зменшеною територією, поруйнована, однак суверенна, і була готова далі боротися за своє існування з червоним гігантом на півдні. Радянські втрати були величезними. Сталін засвоїв цей урок і після війни не намагався впровадити у Фінляндії соціалізм. Гітлер убачав у результатах Зимової війни доказ того, що СРСР був колосом на глиняних ногах. Він більше не укладав зі Сталіним жодних угод, настільки вигідних для Радянського Союзу, як пакт Молотова-Ріббентропа.

Молотов міг відчувати новий настрій у Берліні під час короткої поїздки до німецької столиці в листопаді 1940 р. Головною метою його візиту було оскаржити пору-

шення німцями пакту про ненапад. Сталін був засмучений присутністю німецьких військ у Фінляндії, яку пакт відводив радянській зоні впливу, а також укладанням у серпні 1940 р. німецько-румунського договору, щодо якого з СРСР не консулювалися. Радянці хотіли, щоб німці відступили з Фінляндії, і закликали їх відкликати свій підпис під договором про взаємну допомогу з Румунією.

Сталін також поклав око на Чорноморські протоки, предмет багатівікової одержимості російської зовнішньої політики. Можливо, у Лондоні та Парижі вважали «східне питання», як зазвичай називали європейську дипломатичну суперечку про розподіл османських володінь, в основному вирішеним, але Росія так і не отримала того, чого найбільше хотіла від занепакої імперії — проток. Не маючи контролю над Босфором і Дарданеллами, радянці не могли почуватися цілком забезпеченими в Чорному морі, а їхній південний флот завжди можна було відрізати від Середземного моря. Поділивши з Німеччиною Східну Європу, Сталін був готовий узяти участь у поділі Південно-Східної Європи. Він прагнув створити радянські військові бази поблизу проток і (оскільки Румунія перебувала в німецькому таборі) втягнути Болгарію в радянську сферу впливу.

На переговорах із Німеччиною, як і пізніше із західними союзниками, радянці обстоювали необхідність створення і розширення своєї сфери впливу, посиляючись на власні потреби безпеки. Протоки, як стверджував Молотов, слугували «історичними воротами Англії для нападу на Радянський Союз». Це було завуальоване посилення на Кримську війну та іноземну інтервенцію відразу після російської революції. «Ситуація була ще загрозливішою для Росії, оскільки британці встигли закріпитися у Греції», — продовжував він. «У цьому сенсі Росія мала лише одну мету, — сказав він Гітлеру. — Вона хотіла забезпечитися від нападу через протоки і хотіла б розв'язати це питання з Туреччиною; гарантія, надана Болгарії, розрядила б ситуацію, — продовжив Молотов, посиляючись на радянські плани включити Болгарію до своєї сфери впливу шляхом укладання договору про взаємну допомогу проти можливої агресії. — Як чорноморська потуга, Росія мала право на таку безпеку і вважала, що вона зможе досягти порозуміння з Туреччиною щодо цього».

Якщо Сталін і Молотов були зацікавлені в установленні безпечних радянських кордонів у Східній Європі та відновленні російського впливу на Балканах, то Гітлер хотів, щоб Радянський Союз допоміг йому перемогти Британську імперію. Він намагався зменшити радянсько-німецьке напруження у Східній Європі та пробував виманити радянців із регіону, відволікаючи їх на Британську імперію в Азії. Він запросив Молотова приєднатися до тристороннього пакту Осі, підписаного за три місяці до того Німеччиною, Італією та Японією, і сприяти поділу всього світу на сфери впливу. Він виклав грандіозний план, за яким Італія отримувала Північну Африку, Німеччина повертала колишні колонії в Африці на південь від Сахари, Японія займала Південно-Східну Азію, а СРСР надавалася свобода дій в Ірані та Індії.

Молотов не виявив зацікавленості до експансії в Азії, але в ході перемовин радянські вимоги щодо Східної Європи зросли. Молотов не тільки наполягав на виведенні німецьких військ із країн, що межують із СРСР, але й непрямо погрожував

Фінляндії. Під час останньої зустрічі з Ріббентропом у Берліні Молотов зазначив, що СРСР зацікавлений у подіях у низці країн поза їхньою сферою впливу. «Доля Румунії та Угорщини також цікавила Радянський Союз і в жодному разі не могла бути несуттєвою для нього, — сказав він. — Ще більше радянський уряд цікавиться планами Осі щодо Югославії та Греції, а також намірами Німеччини щодо Польщі». Що стосується північних регіонів, то він висловив зацікавленість країни у продовженні нейтралітету Швеції та стратегічних проходів: Великого Бельту, Малеого Бельту, Ересунну, Каттегату та Скагерраку. Цю програму Сталін виклав у своїх телеграмах, а Молотов іноді дослівно повторював його аргументи⁸.

Переговори в Берліні закінчилися безрезультатно. Якщо прибуття Молотова відзначалося пишними урочистостями, то додому його провели з мінімальною увагою. Гітлер був обурений зарозумілою поведінкою та браком гнучкості Молотова. Він міг би погодитись із зауваженням, яке згодом зробив Черчилль, начебто Молотов був сучасним роботом. Однак Молотов, неправильно прочитавши отримані від німців сигнали, повернувся до Москви переконаним, що Німеччина зацікавлена у зміцненні відносин із СРСР. Десять днів по тому він викликав німецького посла і вручив йому радянські умови приєднання до потуг Осі. Вони були лише переформульованням висунутих у Берліні вимог. Деякі з них згодом лягли в основу позиції радянського керівництва у переговорах із Британією і Сполученими Штатами в Тегерані та Ялті.

СРСР погоджувався приєднатися до чотиристороннього альянсу з Німеччиною, Італією та Японією за умови, що в найближчі кілька місяців із Фінляндії буде виведено німецькі війська, у Чорноморських протоках з'являться радянські наземні та військово-морські бази, Болгарія підпише угоду про взаємну допомогу з Москвою, Радянський Союз отримає свободу дій на південь від Кавказу до Індійського океану, а Японія відмовиться від інтересів на півночі Сахаліну. Німці так і не дали відповідь. Ідея перенаправлення радянської експансії у напрямку Індійського океану збігалася з бажаннями Гітлера, але решту радянських прагнень він вважав обурливими. Після успіху легких територіальних надбань попереднього року, Сталін перегнув палицю, вимагаючи забагато і пропонуючи надто мало натомість⁹.

Союз із Гітлером дав Сталіну надію втілити грандіозне імперіалістичне прагнення царизму не тільки на сході Європи, але і на Балканах. У листопаді 1914 р., незабаром після початку Першої світової війни, Микола II поділився своїм баченням нового балканського порядку із французьким послом Морісом Палеологом. Константинополь мав стати нейтральним містом, а турків треба було вигнати з Європи. Колишні турецькі території на європейському континенті повинні були відійти до Росії та Болгарії. «Західну Фракію до лінії Енос-Мідія треба передати Болгарії, — запропонував імператор. — Решта, від цієї лінії до берегів протоки, за винятком околиць Константинополя, буде віддана Росії». Микола II вважав весь Балканський півострів російською сферою впливу і впевнено планував там територіальні зміни: «Сербія повинна приєднати Боснію, Герцеговину, Далмацію та Північну Албанію. Греція має отримати Південну Албанію, за винятком Валони, яку слід віддати Італії. Якщо Болгарія пово-

дитиметься належним чином, то отримає від Сербії компенсацію в Македонії». Це була імперіалістична політика в усій красі¹⁰.

Сталін успадкував зруйновану імперію, територіальні втрати якої зараз намагався відновити. Проте разом з уламками імперії він успадкував і імперські мрії. Мета контролювати Константинополь і протоки вабила і царів, і їхніх комуністичних наступників. Навіть молодші радянські чиновники, зокрема Валентин Бережков, який перекладав розмову Молотова з німецьким послом Фрідріхом фон Шуленбургом про радянські умови приєднання до Осі, підпали під її вплив. «Чи насправді Сталін зможе втілити цю споконвічну мрію російських самодержців? Тоді справді будуть підстави прославляти його як мудрого і великого», — роздумував Бережков, проводжаючи Шуленбурга із Кремля. «Мене наче здолало якесь великодержавне сп'яніння, — писав він багато років по тому, в останні дні СРСР. — Я взагалі не замислювався, скільки горя, крові та сліз принесло б здійснення цих планів».

Візит Молотова до Берліна створив у Сталіна ілюзії, що він міг би оволодіти протоками за кілька коротких місяців. Відносини Сталіна із британцями, котрі загравали з радянським диктатором, навіть коли той загравав із Гітлером, не мали подібних перспектив. Британці заздалегідь дізналися про терміни візиту Молотова і висловили своє ставлення до того, що вони трактували як поглиблення радянсько-німецького союзу, бомбардуючи Берлін тієї ночі, коли Молотов мав останню зустріч із Ріббентропом. Це бомбардування щонайменше ускладнило завдання німців переконати Молотова взяти участь у розподілі «переможеної» Британської імперії. У відповідь на заяву Ріббентропа про те, що з Великою Британією вже покінчено, Молотов начебто поцікавився, чиї ж бомби падають на Берлін¹¹.

Бомбардування німецької столиці було скоординоване з витоком інформації про британську дипломатичну пропозицію для СРСР. У жовтні британський посол у Москві сер Стаффорд Кріппс запропонував домовленість, за якою Британська імперія визнавала радянські територіальні надбання 1939—1940 рр., у тому числі анексію східних польських провінцій, в обмін на нейтралітет щодо Британії та невтручання СРСР у справи країн Індійського океану. Пропозиція навіть віддалено не була настільки ж привабливою, як та, яку висунув Гітлер, і не враховувала основних тогочасних турбот радянців. «Насправді зазнав невдачі не стільки сер Стаффорд, скільки британський уряд у Лондоні, — стверджувала стаття у випуску *Time* від 25 листопада 1940 р., — який розуміє російську чутливість гірше, ніж його посол. Хоч сер Стаффорд щиро запевнив Москву у дружбі Великої Британії, уряд заморозив баланси банківських акцій балтійських держав у Англії, відмовився здавати литовські, латвійські та естонські кораблі у британських портах, а попереднього місяця кілька з них рекувізував. Усе це поглибило східну недовіру Йосипа Сталіна до західних британців». І справді!¹²

Гітлер намагався зіграти на цій недовірі. Під час зустрічі з Молотовим він нібито сказав: «Що відбувається? Англія, якийсь жалюгідний острів, володіє половиною світу, і вони хочуть захопити його весь — цього не можна допустити. Це несправедливо!» «Це не можна вважати нормальним», — сказав Молотов у відповідь. Як він згадував пізніше, Гітлер «збадьорився». «Він хотів переконати мене й майже це

зробив», — зауважив Молотов з іронічною посмішкою одному зі своїх знайомих на початку 1970-х рр. У пізніші роки Молотов пишався тим, що лідер нацистів нічого від нього не отримав. «Він хотів утягнути нас до ризикованої справи, — сказав Молотов. — І йому було б вигідно, якби ми застрягли на півдні. Ми б там залежали від нього, а Англія оголосила б нам війну. Треба бути наївним, щоб цього не розуміти». Ні Сталін, ні Молотов наївними себе не вважали. Антиімперська індоктринація змусила їх відкинути проекти далеких колоніальних надбань, але вони були готові до участі в поділі Європи на сфери впливу, які вони вважали імперативом радянської безпеки¹³.

Переговори в Берліні переконали Гітлера, що йому доведеться виступити проти свого колишнього союзника: Радянський Союз відмовився розпочати воєнну кампанію проти Британії в Азії і почав виявляти надмірну жадібність щодо своїх надбань у Європі. Вісімнадцятого грудня 1940 р., за неповний місяць після візиту Молотова до Берліна, Гітлер підписав плани вторгнення в СРСР. Операція «Барбаросса», названа на честь імператора Священної Римської імперії XII сторіччя, який очолив третій хрестовий похід, але загинув, так і не досягнувши Святої Землі, була запланована на травень 1941 р. Її творці планували несподіваний напад фронтом завдовжки майже 3000 кілометрів за участю 410 дивізій, або ж понад чотирьох із половиною мільйонів осіб. Операцію перенесли через позапланове вторгнення Німеччини до Греції та Югославії у квітні, і вона почалася в перші години 22 червня, захопивши зенацька радянське керівництво та Червону армію.

Під час однієї із зустрічей Молотова з Гітлером за кавою у листопаді 1940 р. Йоахім фон Ріббентроп, колишній торговець винами, розважав Молотова та Гітлера обговоренням сортів вин та засипав свого гостя питаннями про виноградники Масандри в околицях Ялти. Менше ніж за рік після кавування в Берліні німці повністю володіли виноградниками Масандри. Станом на листопад 1941 р. вони контролювали Крим, де тримали підрозділи Червоної армії в облозі в Севастополі, взяли Київ, оточили Ленінград і були на підступах до Москви.

Німецьке вторгнення відчутно змінило баланс сил у Європі. Британія, яка після капітуляції Франції в червні 1940 р. боролася з нацистською Німеччиною самотужки (США залишалися офіційно незалученими), здобула несподіваного союзника. Черчилль швидко забув про свій антикомунізм і скористався новою ситуацією. «Якби Гітлер вторгся в пекло, — сказав він пізніше, — я б принаймні замовив слівце за Диявола в Палаті громад». Восьмого липня 1941 р. він написав Сталіну листа. Чотирма днями пізніше в Москві Молотов і сер Стаффорд Кріппс підписали угоду про новий військовий союз із Великою Британією. Наприкінці липня Сталін прийняв Гаррі Гопкінса, який прилетів до Москви через Архангельськ, щоб зрозуміти мотиви та підтримати радянського лідера. Наприкінці вересня Аверелл Гарріман і лорд Бівербрук, представники урядів Америки та Великої Британії, прибули до Москви на переговори зі Сталіним про постачання військових припасів, щоб підтримати збройний опір Радянського Союзу. Народжувався новий альянс. Лідери країн, які почали війну протиборчими сторонами, стали партнерами¹⁴.

У Ялті ні Сталін, ні Молотов не хотіли нагадувати гостям про свої стосунки з Гітлером та Ріббентропом на початку війни. Але досвід співпраці з нацистами неухильно впливав на їхню теперішню тактику та амбіції. Підозріле ставлення Сталіна до Організації Об'єднаних Націй значною мірою випливало з гіркого досвіду стосунків Радянського Союзу з Лігою Націй. Сталін сказав Рузвельту й Черчиллю, що його «колеги в Москві не можуть забути подій грудня 1939 року, коли під час Фінської війни під натиском Англії та Франції Ліга Націй виключила Радянський Союз, налаштувала проти нього світову думку й навіть вела мову про хрестовий похід». Він мав на увазі останнє рішення Ради Безпеки Ліги, ухвалене 14 грудня 1939 р. на піку загального обурення радянським вторгненням до Фінляндії, що почалося 30 листопада 1939 р., через три місяці після вторгнення німецьких військ до Польщі.

Радянський напад на Фінляндію був наслідком спроби Сталіна поширити владу на регіон, який пакт Молотова-Ріббентропа визначав його «сферою впливу». На одній з вечір Ялтинської конференції, яку влаштував Черчилль, Сталін згодом запропонує нещире вибачення за свою попередню співпрацю з Гітлером, хоча й покладе частину відповідальності на західних союзників. «Радянський уряд ніколи не підписав би договір з Німеччиною 1939 року, — сказав він, — якби не Мюнхен та польсько-німецький договір 1934 року». Сталін розглядав Мюнхенську угоду 1938 р. та нормалізацію польсько-німецьких відносин за чотири роки до того як заохочення німецької агресії на схід, яка вилилася у напад Гітлера на СРСР¹⁵.

Питання радянсько-німецького союзу окремо не розглядалося під час офіційних сесій конференції, але тінь Гітлера невпинно переслідувала радянських лідерів у кулуарах та конференц-залах ялтинських палаців. Перекинувшись на інший бік військового альянсу, радянці найбільше переймалися утриманням набутого у результаті пакту Молотова-Ріббентропа і забезпеченням вимог Сталіна, висунутих під час поїздки Молотова до Берліна 1940 р. На перемовинах з Ентоні Іденом у грудні 1941 р. Сталін наполягав не тільки на визнанні нових радянських кордонів із Польщею, а й на праві СРСР мати договори про взаємну допомогу з Фінляндією та Румунією. Ідею встановити контроль над Чорноморськими протоками та оформити протекторат над Болгарією зняли з розгляду, оскільки Туреччина була нейтральною і треба було діяти обережно, щоб не спровокувати її на вступ у війну на німецькій стороні. Румунія як сусідня країна мала більше ваги для Москви, ніж Болгарія, стратегічне значення якої в основному пов'язувалося з контролем над протоками.

Радянська дипломатична мова була скоригована відповідно до обставин нового альянсу. Замість того щоб формулювати вимоги щодо сфер впливу, Молотов тепер говорив про «колективну безпеку» та договори про «взаємну допомогу». Як компенсацію за свої військові бази у Фінляндії та Румунії вони запропонували британцям установити схожі відносини з Голландією та Бельгією. Обґрунтування полягало в тому, що обидві країни потребували таких форпостів для запобігання майбутній агресії Німеччини. Радянці у травні 1942 р. знову запропонували аналогічний *quid pro quo*, і знову ж таки безуспішно.

Восени 1943 р. вони відхилили британську пропозицію оприлюднити спільну декларацію про відмову від дипломатії сфер впливу. Пропозиція була висунута на передодні конференції міністрів закордонних справ, яка відбувалася в Москві у жовтні та листопаді 1943 р. Британці полишили сподівання переконати американців розпочати вторгнення союзників на Балкани й тепер прагнули перешкодити радянцям створити сферу впливу в цій частині світу. Здивований Молотов доручив Максиму Литвинову з'ясувати, які саме козири британці ховали в рукаві.

Найбільшим внеском Литвинова в таких умовах став аналіз західної преси. У своїй доповіді Молотову він зазначив, що редакційна стаття від 9 березня 1943 р. в *London Times* пропонувала розглядати Європу як зону взаємної британської та радянської відповідальності. Якщо британські кордони мали бути на Рейні, то радянські кордони мали проходити по Одрі, доводив редакційний матеріал. Стаття газети *Times* викликала протести представників країн, які були б поглинуті в разі такої угоди, насамперед поляків, і Литвинов допускав, що британська пропозиція мала на меті заспокоїти громадську думку.

Радянці не хотіли брати участі в жодній британській грі із засудження сфер впливу. «Слід вважати небажаним, — стверджували вказівки для радянської делегації на Московській конференції, — щоб наші руки були зв'язані запропонованою декларацією, мета якої полягає в задоволенні вимог поляків, турків та інших, які бояться нашого впливу у Східній Європі». На Московській конференції ухвалили декларацію чотирьох країн, у якій проголошувалося зобов'язання союзників спільно працювати над створенням міжнародної організації та висловлювалася обіцянка не застосовувати військову силу на звільнених територіях після закінчення війни. Сфери впливу не згадувалися в документі жодним словом. Радянці вважали це перемогою.

На конференції Молотов виступив проти британської ідеї формування на радянських кордонах комплексу федерацій менших східноєвропейських держав, заявляючи, що радянська громадська думка розглядала їх як новий санітарний кордон, спрямований проти СРСР. Він послався на заклик французького президента Жоржа Клемансо 1919 р. щодо створення союзу держав, що межують із Радянською Росією, щоб зупинити поширення комунізму. Хоч Молотов відхилив плани Східноєвропейських федерацій, він не став відмовлятися від сфер впливу як інструменту радянської зовнішньої політики. Те, що сфери впливу допоможуть організувати світ, який очікуватиме поширення комуністичної революції, було чільним засновком радянської політики впродовж Другої світової війни. Молотов нібито сказав Гітлеру, що «якщо соціалістичні та капіталістичні держави хочуть досягти згоди, то має бути поділ — ось ваша сфера впливу, а ось наша»¹⁶.

РОЗПОДІЛ БАЛКАН

«Більше не буде потреби у сферах впливу, альянсах, балансі сил або якихось окремих союзах, за допомогою яких у нещасливому минулому країни прагнули гарантувати свою безпеку або просувати власні інтереси», — оптимістично писав Корделл Голл у своєму звіті про Московську конференцію міністрів закордонних справ, яка відбулася напередодні тегеранської зустрічі «Великої трійки». Заяву Голла цитувала стаття «Американська політика щодо сфер впливу», включена у підготовлений до Ялтинської конференції інформаційний бюлетень Державного департаменту. Подібні формулювання траплялися й у звіті Рузвельта перед Конгресом щодо результатів Ялтинської конференції. Вони були класичним прикладом вільсоніанського ідеалізму — сумішшю добрих намірів і видавання бажаного за дійсне.

Очільники Сполучених Штатів увійшли у двадцяте століття, як і лідери будь-якої іншої великої держави, із твердою вірою у принцип балансу сил та поділ світу на сфери впливу. Доктрина Монро, яка проголошувала перевагу інтересів США в Латинській Америці, слугувала символом віри зовнішньої політики США. Президента Теодора Рузвельта, переконаного прихильника сфер впливу та балансу сил, наприклад, анітрохи не стривожила японська окупація Кореї 1908 р.: оскільки Корея була занадто слабкою, щоб оборонити себе, жоден закон або угода не могли захистити її від могутнішого сусіда.

Усе це змінилося в часи президентства Вудро Вільсона, який в останні роки Великої війни став потужним речником повсюдного розчарування старими принципами міжнародної політики, на які назагал покладали відповідальність за початок конфлікту. Вільсонівські принципи знову взяли гору, коли Корделл Голл переміг Самнера Веллза у дискусії щодо світової організації миру. До осені 1943 р. вільсоніанське бачення нового світового порядку, позбавленого сфер впливу, запанувало в американському мисленні щодо міжнародних справ. Однак треба було знайти спосіб переконати решту світу, передусім американських партнерів по Великому альянсу, що сфери впливу слід викинути на смітник історії.

Одна із записок Державного департаменту у підготовленому для президента інформаційному пакеті Ялтинської конференції недвозначно свідчила, що, поки Сполучені Штати активно працювали над проектом світової організації безпеки, їхні союзники займалися поділом Європи. «Розвиток подій протягом останніх місяців, — писали автори записки, — вказує на те, що британський та радянський уряди фактично працюють за такою схемою [розподілу сфер впливу], про що свідчить радянська стриманість у Греції, а також командна робота в Югославії, де британці, здається, відчувають, що обставини складаються не на їхню користь. В Албанії,

наскільки нам відомо, ніяких домовленостей не було, тож британці намагалися трохи випередити росіян. В Угорщині військові позиції росіян забезпечили радянському уряду перевагу, яку британці змушені були прийняти. Отримавши лише доволі нестійке «лідерство» у Греції, британці цілком могли відчутти, що ця схема не розділяє сфери впливу справедливо та не захищає британські позиції в Середземному морі»¹.

Дванадцятого січня 1945 р. Максим Литвинов та Іван Майський відвідали прийом в американському посольстві, де переглянули американський блокбастер «Сестра його дворецького» з Діною Дурбін у головній ролі. Господиня прийому, Кетлін Гарріман, згодом розповідала одному другові, що три виконані Дурбін пісні російською «зірвали бурхливі оплески, хоч із вимови багато сміялися». «І Литвинов, і Майський, — продовжувала вона, — сиділи поруч зі мною і плакали (або принаймні шморгали) на сентиментальних епізодах, і це мені вдалося доволі милим»².

Двоє чоловіків, які шморгали поруч із Кетлін Гарріман, були одними з ідеологів нової радянської зовнішньої політики. Навесні 1943 р., коли Сталін вирішив узяти відносини із західними союзниками під особистий контроль, він призначив молодих та недосвідчених дипломатів Андрія Громіка та Федора Гусєва послами у Вашингтоні й Лондоні відповідно, а Максима Литвинова та Івана Майського, які обіймали посади у столицях союзників на першому етапі війни, повернув до Москви, поклавши на них керівництво двома комісіями, що відповідали за радянське повоєнне планування. Вони написали десятки доповідних записок на теми, що не обмежувалися розподілом Німеччини чи німецькими репараціями, але також формулювали радянські стратегічні інтереси та цілі у Європі та за її межами.

Перемоги у Сталінграді та Курську, а також Тегеранська конференція, яка відзначилася фактичним визнанням кордонів 1941 р., спонукали радянських стратегів оптимістично розглядати свої геополітичні перспективи. Після Тегерана радянські амбіції у Європі стали очевидними для американських оглядачів. У грудні 1943 р. стаття «Несанітарний кордон?» у журналі *Time* озвучила побоювання вашингтонських політиків: «Таким чином, Росія знову ствердила свою рішучість заблокувати відродження старої ідеї санітарного кордону з недружніх буферних держав між Росією і Заходом. Західні державні діячі повинні непокоїтися, чи не збирається Росія унеможливити його шляхом створення власного “несанітарного” кордону із країн Центральної та Східної Європи»³.

Джордж Кеннан, який улітку 1944 р. повернувся до посольства США в Москві після семирічної відсутності, висловлював подібні побоювання у тридцятип'ятисторінковій нотатці під заголовком «Росія — сім років по тому», завершеній у вересні 1944 р. Кеннан стверджував, що СРСР був готовий нарешті реалізувати свою зовнішньополітичну програму 1939 р., яка сформувалася під потужним впливом амбіцій епохи царизму. «Програма передбачала, — писав Кеннан, — відновлення російської влади у Фінляндії та країнах Балтії, у східній Польщі, на півночі Буковини та в Бессарабії. За цією програмою мав бути встановлений протекторат над Західною Польщею

і доступ до моря для Російської імперії десь у Східній Пруссії. Також передбачалося поширення панівного російського впливу на всіх слов'ян Центральної Європи та Балкан і, за можливості, створення коридору від західних до південних слов'ян орієнтовно вздовж кордону між Австрією та Угорщиною. Зрештою, вона передбачала російський контроль над Дарданеллами, який на цьому етапі мав утілюватись у створенні російських військових баз». Приблизно цю саму програму виклав Молотов у своїй бесіді з Гітлером у Берліні 1940 р. «Москві байдуже, чи якась територія є “комуністичною” чи ні, — вів далі Кеннан. — Головне, щоб вона підпорядковувалася московському впливу, а за можливості, і московській владі»⁴.

Чи радянці продовжуватимуть політику царів, чи їх надихатимуть бачення світової революції та глобального комуністичного панування? Це питання Рузвельт і його радники ставили собі протягом усієї війни. На нього було нелегко відповісти, зокрема тому, що й господар Кремля та його головні стратеги розривалися між суперечливими імперативами: просуванням геостратегічних цілей СРСР і відповідальністю за світовий комуністичний рух.

У січні 1944 р. Майський написав довгу доповідну, яка була надіслана Сталіну, Молотову, Берії та іншим радянським керівникам. У його баченні Радянський Союз мав перетворитися на найбільшу сухохідльну потугу Європи та Азії та сприяти триумфу соціалізму в Європі. Успіхи Червоної армії та піднесення комуністичних рухів опору в окупованій нацистами Європі спонукали його до розробки масштабних планів. Соціалістичні революції в Європі були чільною метою плану Майського, а комуністичні рухи всередині європейських країн мали сприяти її досягненню. Проте в кінцевому підсумку його стратегію визначали геополітичні інтереси Радянського Союзу. Радянсько-чехословацький договір про взаємну допомогу, підписаний 12 грудня 1943 р., став для Майського зразком. Угода зобов'язувала обидві країни надавати одна одній військову допомогу в разі німецької агресії протягом наступних 20 років. Інші країни, наприклад Польщу, запрошували приєднатися на аналогічних умовах. Майський вважав підписання договору свідченням того, що Чехословаччина «здатна бути важливим провідником нашого впливу в Центральній та Південно-Східній Європі».

На Балканах Майський пропонував підписати угоди про взаємну допомогу не лише з Румунією, а й із Югославією, Болгарією та Грецією. Договори, надаючи захист від іноземного вторгнення, забезпечували правову основу радянської присутності та впливу в регіоні. Майський пов'язав укладення таких договорів із перспективами ліквідації пронімецького режиму в Болгарії та зростання впливу комуністичних партій у Греції та Югославії. Ситуація в Греції змусила Майського замислитися. Добре знаючись на зовнішній політиці Британії, він писав: «Питання Греції дещо складніше. СРСР значно менше зацікавлений у Греції, ніж в інших балканських країнах, тоді як Англія, навпаки, має надзвичайний інтерес щодо Греції». Грекам не слід було відмовляти, якби вони попросили укласти договір, але Британія теж мала стати одним із підписантів.

Якби Британія виступала проти радянських угод із Югославією та Болгарією, стверджував Майський, її можна було б запросити приєднатися до них у ролі третьої

сторони. Географічна близькість, зрештою, забезпечила б вплив СРСР. Майський запропонував докласти всіх зусиль для послаблення Угорщини та Туреччини. Він також хотів зміцнити радянський вплив у північній частині Ірану й отримати доступ до Індійського океану через порти на півдні країни. Програма Майського була набагато амбітнішою за вимоги Сталіна й Молотова, представлені Гітлеру 1940 р., чи фантазії російських стратегів від часу Першої світової війни. Транснаціональна ідеологія, якої Росії забракло 1914 р., надавала комуністичній Росії додаткову перевагу⁶.

Дев'ятого жовтня 1944 р. Сталін та Черчилль у супроводі лише міністрів закордонних справ та перекладачів зустрілись у кремлівському кабінеті Сталіна, щоб обговорити та узгодити свої геополітичні амбіції на Балканах. «Американці були б шоковані, якби почули, наскільки прямолінійно він [прем'єр-міністр] виклав свою пропозицію», — казав Черчилль Сталіну відповідно до запису у британському протоколі. І хоч невдовзі цей пасаж вилучили з офіційного британського транскрипту, те, що він існував, цілком підтверджує радянський протокол. Ішлося про пропозицію розділити Балкани на сфери впливу, свідомо зроблену за спиною одного із членів антигітлерівської коаліції. «Що стосується Великої Британії та Росії, то чи влаштувало б вас отримати дев'яносто відсотків впливу в Румунії, щоб у нас було дев'яносто відсотків впливу у Греції, та поділити п'ятдесят на п'ятдесят вплив у Югославії?» — напише пізніше Черчилль, згадуючи свої слова в розмові зі Сталіним. Незважаючи на наполягання Рузвельта, Аверелла Гаррімана на зустріч не запросили. Ініціатива виходила від британців: Сталін лише на неї погодився⁶.

Британія була старою імперською потугою, і протягом багатьох поколінь її лідери розглядали сфери впливу як найприродніший спосіб організації світу та забезпечення британських інтересів за кордоном. Тисяча дев'яносто тридцять восьмого року Невілл Чемберлен не тільки дозволив Гітлеру отримати територіальні надбання в Європі, а й був готовий дати Німеччині сферу впливу в Африці. Підхід таким і зостався, коли Черчилль замінив Чемберлена на чолі британського уряду, але тісні відносини зі Сполученими Штатами, які плекав Черчилль, змусили змінити мову, яку британці використовували за кордоном. Восени 1943 р. вони здивували радянців, запропонувавши спільну декларацію про відмову від сфер впливу як інструменту зовнішньої політики. Британці явно не хотіли, щоб Радянський Союз мав таку сферу у Східній Європі, але, як і їхні радянські колеги, навряд чи вважали цей принцип неправильним.

Навесні 1944 р., коли Червона армія наближалася до довоєнних радянських кордонів, а комуністичні партії та їхні партизанські сили закріпилися в Югославії, Греції та Італії, час на укладання угоди з радянцями швидко збігав. Усі три країни виходили на північне Середземномор'я, яке було стратегічно важливим регіоном для Британської імперії, і у всіх трьох існували сильні комуністичні партії, які під час війни набули впливу й чисельності. Їхні зазіхання на владу суперечили британським планам про долю регіону. Черчилль вважав, що зможе розв'язати проблему через узаємодію безпосередньо з Москвою. Четвертого травня 1944 р. він написав Ідену: «Очевидно, ми наближаємось до вирішальної сутички з росіянами щодо їхніх кому-

ністичних інтриг в Італії, Югославії та Греції». За два тижні Іден викликав радянського посла в Лондоні Федора Гусева обговорити ініціативу прем'єр-міністра: в обмін на те, що британці дадуть радянцям свободу дій у Румунії, Лондон отримає свободу дій у Греції, запропонував Іден.

Британія була гостро зацікавлена в контролі над Грецією: у листі до британського посла у Вашингтоні лорда Галіфакса Черчилль говорив про Грецію як про давнього союзника Британії, «за якого ми пожертвували 40 000 солдатів 1941 р.». Це було посиленням на участь Великої Британії в захисті Греції від німецького вторгнення, який закінчився невдачею і був нищівно розкритикований у парламенті. Стратегічно розташована в Середземному морі, Греція була ключем до контролю над життєво важливими для Британської імперії транспортними шляхами. Якщо Британія серйозно прагнула утримати владу над Індією, вона мусила завадити іншим державам узяти під контроль Грецію чи будь-яку іншу середземноморську країну. Румунське узбережжя розташовувалося на Чорному, а не на Середземному морі, тож було для британців утратою лише на папері. Черчилль вважав, що радянці захоплять Румунію і встановлять свою владу незалежно від британської позиції.

Радянські лідери, безумовно, були зацікавлені у пропозиціях Великої Британії, але Сталін наполягав, щоб на них погодилися й американці. Черчилль не мав вибору, окрім як шукати схвалення Рузвельта. У своєму листі до президента він використував максимально розпливчасті формулювання, щоб не сполохати Вашингтон. «Останнім часом з'явилися тривожні ознаки можливих розбіжностей у політиці між нами й росіянами щодо балканських країн, зокрема щодо Греції, — писав прем'єр-міністр 31 травня 1944 р. — Тому ми запропонували радянському послу узгодити практичне питання того, що радянський уряд займе провідну роль у румунських справах, тоді як ми візьмемо на себе ініціативу в грецьких справах, і кожен уряд надаватиме допомогу іншому у відповідних країнах... Я сподіваюся, що ви вважатимете за можливе дати цій пропозиції своє благословення. Ми жодним чином не хочемо розривати Балкани на сфери впливу і, домовляючись про таке рішення, повинні чітко заявити, що воно стосується тільки воєнного часу».

Лист прем'єр-міністра розлютив радників Рузвельта, яких лорд Галіфакс переконав, що британці обговорять свою пропозицію з Вашингтоном, перш ніж запропонувати її Москві. Тепер з'ясувалося, що консультації з радянцями вже відбулися! Дізнавшись реакцію Вашингтона на його послання, Черчилль написав Галіфаксу, ще раз повторивши, що він не планує ділити Європу на сфери впливу. Водночас він зазначив, що Вашингтон має власну сферу впливу в Латинській Америці: британці, за його словами, наслідують приклад Сполучених Штатів. Цей лист, який Черчилль закликав Галіфакса показати американцям, додатково погіршив ситуацію. Рузвельт написав Черчиллю, що запропоновані заходи призведуть до «поділу балканського регіону на сфери впливу, незважаючи на проголошені наміри».

Черчилль переформулював аргументи листа до Галіфакса, вилучивши всі посилення на Латинську Америку. Він стверджував, що не було іншого способу розв'язати проблему, оскільки будь-який консультативний механізм вийде надто громіздким,

щоб оперативно реагувати на обставини. Черчилль писав, що британцям треба було діяти швидко та рішуче, щоб нейтралізувати партизан-комуністів у Греції і врятувати країну від громадянської війни. Він також порушив питання британських жертв, принесених на вівтар захисту Греції в 1941 р. і згадав, що грецький король і довоєнний грецький уряд перебували в екзилі на британській території. Радянці, на його думку, діятимуть у Румунії на власний розсуд, незважаючи на Захід. Черчилль пообіцяв тримати Рузвельта в курсі щодо дій Великої Британії у Греції.

Тринадцятого червня 1944 р. Рузвельт нарешті дав свою згоду. Утім, він продовжував нарікати на британську однобічність, і Черчилль пообіцяв переглянути угоду за три місяці. В очах Рузвельта саме Черчилль із його імперським світоглядом був передусім відповідальним за відновлення старого та дискредитованого принципу сфер впливу. Черчилль так і не визнав цього у своїх спогадах. Він скромно посилався на угоду про сфери інтересів як на «політичну домовленість із росіянами»⁷.

Найгірші підозри Рузвельта підтвердилися в жовтні 1944 р., коли Черчилль і Сталін перетворили травневу домовленість Ідена-Гусева на всеохопну угоду про розподіл Балкан. Черчилль зробив усе можливе, щоб уникнути використання мови, яка дратувала американців. Він запропонував визначити вплив кожної потуги в конкретній країні у відсотках, потім пояснюючи своєму урядові, що вони не передбачали встановлення «жорсткої системи сфер інтересів». Вони були радше задумані як «тимчасові інструкції для найближчого майбутнього в час війни». Так, не передбачалося непроникних кордонів, які б перешкоджали руху капіталу, товарів та політичних ідей.

Обговоривши англо-американські відносини з Рузвельтом у місті Квебеку у вересні 1944 р. і не бажаючи чекати наступної зустрічі «Великої трійки» (адже тепер її треба було відкласти на час проведення американських виборів та інавгурації президента), Черчилль вирішив зустрітися зі Сталіним у Москві. Польща та Балкани були центральними питаннями порядку денного прем'єр-міністра. Його найбільше непокоїло поглинання комуністами Східної Європи. «Оскільки перемога Великого альянсу була лише питанням часу, російські амбіції природним чином почали зростати, — писав Черчилль у своїх мемуарах. — Комунізм підняв голову в тилу грандіозного російського фронту. Росія була Спасителем, а комунізм — Євангелієм, яке вона несла».

Двадцять третього серпня 1944 р. радянці захопили Бухарест. Черга Софії настала 8 вересня, коли здалися болгари. Двадцять четвертого вересня Червона армія відновила атаку, спрямовану на Будапешт і Белград, у південному секторі німецького фронту. Тепер між СРСР та Грецією стояла лиш укладена за кілька місяців до цього угода Ідена-Гусева, яка вже здавалася вичерпаною. Радянські сили навряд чи почувалися б зобов'язаними діяти відповідно до угоди, якби в Греції не було британських військ. Змагаючись із часом, Черчилль відрядив у південну частину материкової Греції британських парашутистів. Уторгнення було оголошене 5 жовтня, за кілька днів до поїздки Черчилля до Москви⁸.

Мало в кого були сумніви щодо мотиву. «Британське “вторгнення” до Греції, анонсоване вчора, правильніше називати “окупацією” для досягнення політико-вій-

ськових цілей, а не атакою», — написав Генсон В. Болдвін у *New York Times*. Проте, з погляду американців, позиції альянтів на Балканах покращувалися. Дев'ятого жовтня, у день вильоту британського прем'єр-міністра до Москви, стаття в журналі *Time* розглядала ситуацію з іншого боку: «Червона армія Росії минулого тижня перетнула Дунай і ввійшла в Югославію. Британські війська висадилися на узбережжі Албанії, на островах Далмації, просунулися в Греції. Із двох боків балканського масиву дві найбільші держави Європи наближалися до одна до одної на Балканах»⁹.

Того дня Черчилль прилетів до Москви. Він не міг гаяти ні хвилини. Його перша зустріч зі Сталіним відбулася о 22:00 у день його прибуття. Вони почали з обговорення Польщі. Тоді Черчилль порушив балканське питання. На цей момент термін дії угоди про Румунію та Грецію закінчився: минуло три місяці, після яких, як Черчилль пообіцяв Рузвельту, угоду необхідно було переглянути, а радянці, які вже повністю володіли Румунією, могли легко ігнорувати її положення. Зважаючи на лише символічну присутність британських парашутистів на грецькій землі, Черчилль мав поклатися на дипломатію, щоб запобігти такому наслідку.

Прем'єр-міністр почав із гарних слів на адресу радянського перемир'я з Румунією, заявивши, що події в цій країні були російською справою. «Однак ситуація в Греції інша, — сказав Черчилль, згідно із британським протоколом. — Британія повинна бути провідною середземноморською державою, і він сподівався, що маршал Сталін дозволить йому мати прерогативу у Греції на кшталт тієї, що маршал Сталін мав у Румунії». Сталін не заперечував. На величезне полегшення Черчилля, радянський лідер відповів, як прагматичний імперський стратег, а не як проповідник комуністичного евангелія. «Велика Британія багато втратила в результаті захоплення Середземного моря німцями», — почав Сталін. Він розумів, що, «якщо безпека цього маршруту не буде гарантована, Велика Британія зазнає великих втрат. Греція є важливою складовою для забезпечення цього маршруту». Він погодився, що «Англія повинна мати право вирішального голосу в Греції».

Черчилль не міг сподіватися на більш позитивну реакцію. Він написав у своїх мемуарах: «Ця мить була сприятливою для вирішення справ, тому я запропонував: "Урегулюймо наші справи на Балканах"». Він сказав Сталіну, що підготував таблицю, основні ідеї якої повинні розглядатися таким чином, щоб не занепокоїти Сполучені Штати щодо можливого поділу Європи на сфери впливу. Рузвельт наполягав на тому, щоб на всіх британських переговорах у Москві був присутнім Гарріман, але Черчилль запропонував Сталіну запросити його на більшість, але не на всі зустрічі між двома лідерами. Сталін цілковито погоджувався: Рузвельт хотів забагато для себе, залишаючи надто мало для Великої Британії та СРСР. Окрім того, Радянський Союз мав договір про взаємодопомогу із Британією, але не зі Сполученими Штатами.

Щоб закріпити ці нові відносини, Черчилль зізнався, що йому не подобається американська пропозиція щодо процедури голосування в Раді Безпеки Організації Об'єднаних Націй. Черчилль зробив це зауваження приватно і висловив сподівання, що Сталін утримає це в секреті. Сталін погодився, посміхнувшись. Двоє лідерів пояснили свої позиції та пообіцяли один одному зберігати конфіденційність. Тепер вони

могли вирішувати справи за спиною партнера. Черчиллівська пропозиція Сталіну була підготовлена у вигляді таблиці. У Румунії СРСР матиме 90 % впливу, а Британія — 10 %; пропорції будуть оберненими у Греції, а вплив у Югославії розділять навпіл. Наступною у списку була Угорщина, також розділена 50/50, та Болгарія, де передбачалося 75 % впливу для СРСР і 25 % для Британії. «Я підсунув її [табличку] через стіл у напрямку до Сталіна, який уже дослухав переклад. Запала невелика пауза, — згадував Черчилль. — Тоді він узяв блакитний олівець, поставив велику галочку, і передав її нам назад. На вирішення справи пішло не більше часу, ніж на її записування».

Чи то пам'ять зіграла з Черчиллем злий жарт (він надиктував спогад про зустріч у листопаді 1950 р.), чи то прем'єр-міністр був нещирий із читачами своїх мемуарів. Сталінська галочка стояла лише навпроти відсоткового розподілу для Румунії, а це означало, що він був готовий продовжити договір Ідена-Гусева щодо Румунії та Греції, але не приймав решти. Насправді Сталін негайно зробив контрпропозицію: він хотів частку 90 % для Радянського Союзу в Болгарії на відміну від 75 %, запропонованих Черчиллем. Іден, присутній на нараді, втрутився, заявивши, що в Румунії британці були лише спостерігачами, але хотіли більшої ролі в Болгарії. Незважаючи на те, що Черчилль пізніше заявляв про протилежне, жодної негайної угоди щодо відсотків не було досягнуто.

Коли до Черчилля і Сталіна приєднався Молотов, він порушив питання, що стояло на його порядку денному в Берліні 1940 р.: чи готові британці обговорювати турецькі справи? Стало ясно, що у свідомості радянських лідерів Болгарія досі була пов'язана з Чорноморськими протоками. Черчилль сказав, що він не зачіпатиме турецьке питання, але радів, що обидві сторони досягли згоди щодо решти питань. Тоді настала черга Сталіна. Він спонукав Черчилля переглянути конвенцію Монтре 1936 р., яка дала Туреччині контроль над Протоками. Прем'єр-міністр зайняв оборонну позицію: він підтримував доступ радянських кораблів до Середземномор'я, але не був готовий узяти на себе чіткі зобов'язання.

Черчилль не хотів зачіпати Туреччину. Утім, він прагнув захистити британські позиції в Італії, яку вважав частиною західної (якщо не виключно англійської) зони впливу. Він закликав Сталіна вплинути на місцевих комуністів, яких вважав перешкодою: їхня діяльність у північній Італії могла призвести до зіткнень із військами союзників. Сталін не поспішав задовольняти цей запит. Він стверджував, що не має жодного впливу на лідера італійських комуністів, товариша Ерколі (Пальміро Тольятті). В Італії не було радянських військ, тож він не міг видати наказ місцевим комуністам, як міг би зробити це в Болгарії. «Якби він давав якісь поради Ерколі, то той міг би послати його до біса, оскільки він, товариш Сталін, узагалі не знає національних умов в Італії», — стверджував радянський протокол зустрічі. Сталін однак здавався відкритим до угоди про Італію в обмін на свободу дій у Болгарії. Він ніколи прямо про це не говорив, але у відповідь на повторне прохання Черчилля навести лад із комуністами в північній Італії Сталін повторив, що хоче змінити відсотки для Болгарії. Черчилль зволікав. Він запропонував, щоб це питання спочатку обговорили Молотов та Іден. Він не вельми турбувався про Болгарію¹⁰.

Десятого жовтня Молотов повідомив Ідену, що радянська частка впливу в Угорщині повинна бути збільшена із 50 до 75 %. Іден, зі свого боку, був зацікавлений у забезпеченні розподілу 75/25 у Болгарії, який Сталін заперечив напередодні. Він запропонував створити там тристоронню комісію за зразком союзницької контрольної комісії, створеної для Німеччини (у Ялті вступ французів до цієї комісії стане спірним питанням). Молотов запротестував, кажучи, що Болгарія не була окупована трьома державами, як буде окупована Німеччина. Він порівнював Болгарію з Італією, де всім керували західні союзники: за тим же принципом радянцям слід керувати Болгарією. Вони торгувалися щодо відсотків нескінченно. Наступного дня, 11 жовтня, обидві сторони нарешті досягли угоди: 80/20 у Болгарії та Угорщині і 50/50 у Югославії. Радянці поліпшили свої позиції в Болгарії на 5 відсотків, а в сухопутній Угорщині, де англійці показали неготовність боротися за свою «частку», — на 30 %, але Іден був цілком задоволений. Він написав у щоденнику: «Усе минуло настільки гладко сьогодні, наскільки проходило складно вчора, і ми отримали те, що хотіли, майже за всіма пунктами. Я сказав би, що ми одержали 90 % бажаного»¹¹.

Черчилль та Іден зробили, що могли: у руках Сталіна були всі козири. Нестабільну позицію британців на Балканах напередодні зустрічі найяскравіше висвітлив Віттейкер Чемберс у випуску журналу *Time* від 9 жовтня. «Утриматися від створення комуністичних урядів у балканських державах, окупованих зараз Червоною армією, було з боку росіян розумною політикою, — писав дипломатичний оглядач *Time*. — Але британці не були б будівничими імперії, якби не усвідомлювали, що, говорячи цинічною мовою політики, Балкани перетворилися на російську сферу впливу. Таким чином, зусилля багатьох століть британського державного будівництва були зруйновані, а Росія стала середземноморською державою і почала нависати над серцевою артерією імперії в Суеці»¹².

Московська угода однак заспокоїла побоювання Черчилля, принаймні щодо Середземномор'я. Греція була захищена, а в Югославії британці отримали 50 %. На одному з етапів переговорів Молотов запропонував, що якби Велика Британія погодилася на переважну роль Радянського Союзу на Балканах, то СРСР тримався б на відстані від Адріатичного узбережжя. Із британської точки зору, існували підстави для оптимізму: імперія продовжувала існувати у довоєнній конфігурації, її лінії зв'язку залишалися незмінними та безпечними. Доля решти Балкан не матиме безпосереднього впливу на Сполучене Королівство.

Черчилль не бачив іншого способу боротьби зі зростанням радянського впливу в Європі. У Східній Європі його хвилювала могутність радянських армій, у південній Європі — сила місцевих комуністичних партій, які продовжували отримувати вказівки з Москви, незважаючи на ліквідацію в травні 1943 р. (під тиском Заходу) Комуністичного Інтернаціоналу, штаб-квартири світового комуністичного руху, яку заснувала і контролювала Москва. Черчилль запевнив Рузвельта, що поінформує його про московські переговори, але американцям про відсоткову угоду так і не розповіли.

Такий вигляд мала ситуація відносно Балкан напередодні Ялти. Американців найбільше турбувала відданість Москви та Лондона ідеї сфер впливу. Шостого лютого

1945 р. Державний департамент телеграфував Стеттініусу свою позицію щодо статті, опублікованої у грудні в радянському зовнішньополітичному журналі «Війна і робітничий клас» під псевдонімом «Г. Малінін». Автор намагався примирити концепцію того, що він називав «зонами безпеки», з ідеєю міжнародної організації миру. «Малінін» критикував формування блоків, стверджуючи, що вони породжували війни. Він також виступав проти «сфер інтересу», оскільки вони передбачали домінування одних країн над іншими. Рішенням «Малініна» було встановлення «сфер безпеки» в рамках міжнародної світової організації. Він підтримував ідею дозволити британцям підписати угоди з Бельгією та Голландією, залишаючи за СРСР право укладати угоди з сусідами.

Статтю було перекладено англійською мовою і відправлено до Вашингтона, де вона розглядалася як потенційна загроза для майбутньої Організації Об'єднаних Націй. Експерти Державного департаменту не довіряли «сферам безпеки». Виявилось, що вони мали рацію. Автор, який ховався за псевдонімом «Малінін», був не ким іншим, як заступником радянського наркома закордонних справ Максимом Литвиновим. У меморандумі, надісланому Молотову й Андрію Вишинському в січні, Литвинов опирався на ідеї, висловлені в його опублікованій статті, використовуючи терміни «сфера впливу» і «сфера безпеки» як узаємозамінні¹³.

Литвинов зробив головний внесок у радянське трактування сфер впливу в листопаді 1944 р. За кілька тижнів після укладення відсоткової угоди Черчилля і Сталіна він представив меморандум із пропозицією розділити Європу між СРСР і Великою Британією на дві сфери впливу. На план Литвинова, порівняно з планом Майського, менше вплинули візії світової комуністичної революції, а більше геополітичне мислення. Литвинов був єдиним послідовним прихильником тісної співпраці із західними союзниками під час та після війни. Пізніше деякі дослідники зовнішньої політики СРСР побачать у ньому і його ідеях альтернативу політиці холодної війни, яку врешті-решт прийняли радянці. Його незгода з напрямком радянської післявоєнної політики була відома на Заході, а його смерть за сумнівних обставин у грудні 1951 р. сприймалася як свідчення на користь такої інтерпретації. Проте доповідні записки Литвинова часів війни показують, що він був прихильником сфер впливу і мав дуже своєрідні погляди на повоєнну співпрацю¹⁴.

Меморандум Литвинова відносив Швецію, Фінляндію, Польщу, Чехословаччину, Угорщину, Румунію, всі Балкани, за винятком Греції, та Туреччину до радянської «сфери безпеки». Британська сфера мала включати Західну Європу, Данію, Німеччину, Австрію та Італію як нейтральну зону. Апетит Литвинова був більшим, ніж Майського десять місяців тому, адже він додав до попереднього списку вимог Швецію, Польщу, Угорщину та Туреччину. Це перевершило найгірші очікування Кеннана і могло б не на жарт перелякати Черчилля та Ідена. Литвинова безсумнівно надихали успіхи Червоної армії, яка до листопада 1944 р. захопила велику частину Польщі і вступила до Угорщини. Однак жодні радянські успіхи не могли пояснити претензій на Швецію та Туреччину, адже не існувало і планів уторгнення в ці країни, що залишалися нейтральними і не мали німецьких військ на своїй території.

Одинадцятого січня 1945 р., у рамках підготовки до Ялтинської конференції, Литвинов надіслав Молотову і Вишинському другу записку, яка повторювала основні положення його попередньої записки від листопада 1944 р. й опублікованої того ж року статті у «Війні і робітничому класі». Він стверджував, що в ідеалі радянська «сфера безпеки» включатиме Фінляндію, Норвегію, Швецію, Польщу, Угорщину, Чехословаччину, Румунію, Югославію, Болгарію та Туреччину. Литвинов очікував, що британці протистоятимуть включенню Югославії та Туреччини до радянської сфери. Він також вважав, що було б нерозумно обговорювати «сфери безпеки» з американцями, враховуючи негативне ставлення американських ЗМІ до цієї ідеї. «Особисто Рузвельт, як реаліст, — писав Литвинов, — можливо, усвідомлює неминучість сфер, зон і блоків, що виникають у Європі, але з огляду на громадську думку він не наважиться дати свою згоду в будь-якій формі»¹⁵.

Як і пакт Молотова-Ріббентропа 1939 р., план Литвинова був пропозицією формально розділити Європу на дві частини, незалежно від волі держав, про які йшла мова і які довелося б примушувати силою в разі укладення угоди. Це був щонайменше дуже амбітний план, але він передбачав і певні обмеження, оскільки Литвинов не прагнув домінувати в Південній Європі. Радянці хотіли контролювати протоки, щоб перетворити Чорне море на внутрішнє озеро, а не для того, щоб панувати над Середземномор'ям. Греція посідала особливе місце в російській імперській уяві, з огляду на її православну спадщину та грецький проект імператриці Катерини II, яка мала на меті поширити російську імперську владу на Середземне море. Однак у XX столітті Греція ніколи не очолювала перелік російських та радянських геополітичних цілей. Ситуація щодо Румунії та Болгарії, котрі пропонували суходільний доступ до проток, була протилежною.

Молотов і Сталін послухали порад Литвинова й не докладали зусиль, щоб винести питання сфер впливу на порядок денний Ялтинської конференції. Хоч у Ялті було досить багато дискусій про Югославію і Туреччину, сфери впливу ніколи не обговорювалися відкрито. Американська делегація в Ялті не вважала б таку тему дискусії прийнятною. Єдиний американський посадовець, який був прихильним до ідеї поділу сфери впливів, Джордж Кеннан, перебував у Москві, оскільки Гарріман довірив йому ведення щоденних справ американського посольства за відсутності посла. На цей час він зміцнився у своєму переконанні, що радянці були налаштовані контролювати сферу впливу у Східній Європі. Він також дійшов висновку, що в інтересах Америки було погодитися на це. Він хотів поховати ідею Організації Об'єднаних Націй «якомога швидше і без галасу».

У листі до Чарльза Болена, який перебував тоді в Ялті, Кеннан писав:

Я усвідомлюю реальність цієї війни і той факт, що ми були занадто слабкими, щоб виграти її самостійно. Я визнаю, що воєнні зусилля Росії були майстерними та ефективними й повинні бути певною мірою винагороджені за рахунок інших народів Східної та Центральної Європи. Однак, попри це, я не розумію, чому ми маємо асоціюватися з цією політичною програмою, такою ворожою

до інтересів Атлантичного співтовариства в цілому, настільки небезпечною для всього, що ми прагнемо зберегти в Європі. Чому ми не можемо досягнути гідного й остаточного компромісу — відверто розділити Європу на сфери впливу — відмежувати себе від російської сфери та відгородити росіян від нас? Це було б найкраще, що ми могли б зробити для себе та наших друзів у Європі, і найбільш чесним підходом, за допомогою якого ми могли б відновити життя після війни на гідній і стабільній основі.

Болен вважав пропозиції Кеннана нереалістичними. «Демократія не може вести зовнішню політику такого стибу, — писав він своєму другові з Ялти. — Тільки тоталітарні держави можуть розробляти та провадити подібну політику». Він також не вважав, що офіційні міжнародні угоди спроможні припинити радянську експансію в Європі. «Або наші друзі захочуть обмежувати себе, або ж ні. Я припускаю, як говорять британці, що відповідь ще не очевидна. Що натомість очевидно, так це провідна роль, яку [Радянський] Союз відіграватиме у світі. Посваритися з ними легко, але ми завжди встигнемо це зробити»¹⁶.

Листування між Кеннаном і Боленом відобразило глибину моральної дилеми, з якою західні делегації зіткнулися на Ялтинській конференції. Чи не краще було прийняти реальність радянського військового домінування у Східній Європі й відмежуватися політично і морально від того, що там робили радянці, чи, навпаки, треба було намагатися впливати на ситуацію, співпрацюючи з радянцями й тим самим, по суті, легітимуючи їхнє панування? Болен вважав, що можна було досягти більшого, утримуючи дружні стосунки з Радянським Союзом. Цей настрій панував у середовищі американської делегації у Ялті. Рузвельт і його сподвижники були готові заплатити морально-політичну ціну за продовження союзу з радянцями. Як і Болен, вони, напевно, вірили, що завжди буде час для здійснення інших варіантів.

БИТВА ЗА ПОЛЬЩУ

«Пане Президенте, сьогодні доля багатьох народів знаходиться у ваших руках і в руках прем'єр-міністра Черчилля», — починався лист, телеграфований Рузвельтові до Ялти. Він був датований 3 лютого 1945 р. і підписаний прем'єр-міністром польського уряду в екзилі Томашем Арцішевським. Ніхто не знав точного дня початку конференції «Великої трійки», але Арцішевський попросив Державний департамент «невідкладно» передати листа президентові. Доленосні для його батьківщини рішення мали бути ухвалені найближчим часом, і він знав, що час працює проти нього. Арцішевський надіслав подібний лист також Черчиллеві.

Лідер лондонських поляків закликав західних керівників урятувати його державу. «Весь світ чекає, що ці важливі перемовини... зрештою закладуть підґрунтя для майбутнього миру — миру, який принесе народам свободу совісті та слова й забезпечить їм вільність від страху і нужди, — писав він, використовуючи таку милу серцю Рузвельта риторику Атлантичної хартії. — Я сподіваюся, що ці базові свободи також будуть надані нашій державі, яка рішуче боролася за їхню реалізацію пліч-о-пліч із великими американською та британською демократіями. Зокрема, я сподіваюся, ви не допустите жодних рішень, які можуть поставити під загрозу законні права Польщі або її незалежність, та не визнаєте ніяких dokonаних фактів щодо Польщі». Це був лист союзника, який знав, що його країну от-от зрадять¹.

Усі три учасники конференції у Ялті вважали, що польське питання є найскладнішим з усього порядку денного. Дразливі геополітичні питання: відносини між великими потугами і малими державами, суперечність бачення світової організації з дотримання миру та практики сфер впливу, законність територіальних придбань — поставали в дискусії щодо Польщі й загрожували підірвати єдність Великого Альянсу.

У свою першу ніч у Воронцовському палаці Черчилль, сповнений енергії попри тривалий переліт і автомобільну мандрівку, допізна розмовляв з Іденом, своїм лікарем лордом Мораном та дочкою Сарою: «Якщо президент лишатиметься тут тільки п'ять днів, нам не варто гаяти час, — сказав він. — Потрібно почати з політичної частини нашої програми, зокрема з поляків. Зрештою, я не можу вказувати росіянам, як швидко їм просуватися на Сході. Сталін має усвідомити, що саме тих англійців, які прагнуть гарних стосунків із Росією, найбільше непокоїть Польща. Наші майбутні добрі відносини з союзником поставлені на карту. Ми не можемо погодитися з тим, що Польща стане лише маріонетковою державою Росії, де незгодних зі Сталінінм людей знищуватимуть. Американці не мають жодного уявлення про глибину польської проблеми. На Мальті я нагадав їм про незалежність Польщі й отримав заперечення: «Але ж їй, вочевидь, нічого не загрожує».

Лорд Моран, який записав цю імпровізовану промову, зазначив, що Черчилль не вперше висловлював таку позицію: «Коли прем'єр починає говорити про поляків, я знаю, що буде далі. Я міг би виступити суфлером, якби він призабув частину тексту». Можливо, зауваження Черчилля про невігласів-американців і не було цілком помилковим, однак воно не було й до кінця справедливим. Іден і Стеттініус фактично домовилися про спільну стратегію щодо Польщі під час зустрічі на Мальті: Черчилль частково повторював те, що Іден написав йому після зустрічі. «Якщо росіяни продовжуватимуть свою нинішню політику, — писав Іден, — це лише нейтралізує зусилля всіх тих, хто прагне працювати з Росією»².

Доля Польщі була одним із небагатьох питань, щодо яких між Черчиллем і Рузвельтом існувало базове порозуміння. Для американців незалежна Польща виявилася серйозним випробуванням радянської доброї волі та необхідною гарантією здійснення їхньої мрії про Організацію Об'єднаних Націй. Для британців незалежність Польщі була одночасно і питанням величезного символічного значення, оскільки вони вступили у Другу світову війну на захист Польщі, і останнім сподіванням стримати радянську експансію у Східній Європі. Західні союзники були налаштовані обговорювати Польщу в Ялті, а от радянці цього уникали. Четвертого лютого, коли Іден під час передконференційної зустрічі з Молотовим запропонував поставити питання Польщі на порядок денний, Молотов відповів, що краще поляків облишити.

Радянці прагнули зберегти територіальні надбання, гарантовані Пактом Молотова-Ріббентропа, який передав українські та білоруські провінції Польщі Радянському Союзу. Вони також хотіли контролювати польський уряд. Литвинов у своїй січневій записці, яка формулювала радянську зовнішню політику та її цілі, підкреслено не включив Польщу до переліку країн, чия доля радянці мали б вирішувати спільно із західними союзниками. Це не означало, що він не був ознайомлений із британською та американською позиціями; найімовірніше, майбутнє Польщі у Кремлі вже вирішили — вона перебуватиме під щільним радянським контролем. Будь-які розмови про радянську сферу впливу не матимуть сенсу, якщо найбільша країна, що межує з СРСР, не буде частиною цієї зони³.

«Я приїхав здалеку, а отже, маю перевагу відстороненого погляду на проблему», — заявив Рузвельт Сталіну та Черчиллю після обіду 6 лютого. Відкриваючи дискусію щодо Польщі, він прагнув укріпити свій авторитет неупередженого спостерігача та незацікавленого судді. Доля Польщі була першим пунктом на порядку денному Британії, але «Велика трійка» звернулася до неї лише після того, як вона обговорила Німеччину й Організацію Об'єднаних Націй, головні пункти радянської та американської програм. «Польська проблема» складалась із двох частин: кордони майбутньої польської держави та склад її уряду.

Рузвельт розпочав свій виклад із кордонів. Згідно із записами Чарльза Болена, він сказав, «що в Тегерані він заявив, що вважає американський народ у цілому прихильним до визначення східного кордону Польщі по лінії Керзона, але йому здавалося, що якщо радянський уряд розгляне поступку щодо Львова та нафтових родовищ на Львівщині, то це матиме дуже сприятливі наслідки». На карту було по-

ставлено майбутнє міста Львова, переважно польського (а до війни і єврейського) анклав у загалом населеному українцями регіоні, та нафтових родовищ поблизу Дрогобича. Рузвельт закликав Сталіна провести радянсько-польський кордон таким чином, щоб залишити Львів і Дрогобич із польської сторони. Рузвельт заявив, що у США проживає шість чи сім мільйонів поляків. Якби СРСР дав щось їхній батьківщині, то це покращило б позиції президента вдома. «Більшість поляків, як і китайці, хоче зберегти обличчя... Я не ставлю конкретних вимог, — додав він, — але сподіваюся, що маршал Сталін зможе зробити такий жест»⁴.

Рузвельт намагався переконати Сталіна істотно скоригувати лінію кордону, на яку вони із Черчиллем практично погодилися в Тегерані. Тоді Сталін та Молотов захищали радянсько-польський кордон, установлений пактом Молотова-Ріббентропа, вказуючи, що він відповідав так званій лінії Керзона, яка, своєю чергою, відповідала етнічному кордону між поляками та українцями. Ця лінія була вперше запропонована як східна межа влади польського уряду в декларації Верховної Ради Союзних держав у грудні 1919 р. За кілька місяців до того поляки розгромили збройні сили Західноукраїнської Народної Республіки та здобули контроль над колишньою австрійською провінцією Галичина, столицею якої був Львів. Експерти Верховної Ради підготували два варіанти лінії розподілу, залежно від того, чи Східна Галичина, заселена в основному українцями, зоставалася частиною польської держави чи ні. Один варіант залишав Львів із польської сторони, інший — з української.

Улітку 1920 р. міністр закордонних справ Британії лорд Джордж Натаніел Керзон запропонував версію демаркаційної лінії, між польськими силами та Червоною армією, яка тоді сунула на Варшаву, що залишала Львів з українського боку. Запропонований кордон, відомий як «лінія Керзона», відіграв надзвичайно важливу роль у міжнародних відносинах, хоч тоді і радянці, і поляки його відкинули. Радянці мали великі надії розпалити світову революцію, тож не прагнули обмежувати свій поступ етнічно визначеними кордонами. Поляки також не були зацікавлені в етнічних межах. Вони зупинили радянське просування на підступах до Варшави в битві, яка стала відома як «Чудо на Віслі». Потім вони перейшли у контратаку, дійшли радянською територією аж до Києва і пересунули кордон на схід від лінії Керзона, анексувавши території, населені етнічними українцями та білорусами. У цих подіях брали безпосередню участь три лідери, котрі згодом відіграли визначні ролі у Другій світовій війні. Сталін, тодішній політичний комісар одного з радянських військових формувань, доклався до поразки Червоної армії, розділивши свої сили та наказавши атакувати Львів, а не продовжувати наступ на Варшаву. Де Голль був військовим радником польської армії, а Станіслав Миколайчик, майбутній прем'єр-міністр польського уряду в еміграції, боровся у її лавах.

Унаслідок поразки у Варшавській битві та подальшого відступу на схід, радянці не мали іншого вибору, як прийняти новий кордон під час мирних переговорів із польським урядом у Ризи 1921 р. Незважаючи на це, вони ніколи не переставали стверджувати, що Польща окупувала землі на схід від лінії Керзона з порушенням етнічного принципу, за логікою якого всі українські та білоруські землі мали бути

частиною СРСР. Лінія Молотова-Ріббентропа була досить близька до лінії Керзона, хоч остання давала радянцям меншу територію. Після нападу Німеччини на СРСР радянське керівництво було готове відмовитися від територіальних претензій по лінії Молотова-Ріббентропа, поступитися деякими землями та прийняти лінію Керзона. Очевидно, воно вважало, що простіше буде домогтися визнання Заходом лінії, названої на честь британського лорда, ніж нацистського міністра закордонних справ⁵.

Тактика спрацювала здебільшого тому, що ніхто на Заході не сумнівався, що радянські війська в кінцевому підсумку заволодіють Львовом і прагнуть його утримати за будь-яку ціну. Західні лідери намагалися виробити формулу, яка б задовольнила радянців, не відштовхнувши поляків. У листопаді 1944 р., коли Гарріман відвідав Вашингтон, щоб обговорити низку нагальних питань із президентом, той намагався розв'язати проблему Львова у мрійливо-фантазійному ключі. «У Президента виникла фантастична ідея, — писав Гарріман, — що Сталін міг би погодитися на те, щоб містом, яке було польським островом у морі українських селян, керувала міжнародна комісія, а остаточний результат мали б вирішити майбутні плебісцити. Я намагався донести думку, що існування польського капіталістичного міста посеред українського соціалістичного села є неможливим. Президент не вбачав у цьому проблеми. Він говорив, що селяни зможуть приїжджати до Львова і продавати свою продукцію полякам за рублі». Рузвельт вважав, що торгівля здатна розв'язати будь-яку проблему у світі⁶.

Президент надумав останньої миті звернутись із проханням до Сталіна в Ялті, але вирішив подати його в обережний спосіб. «Він сказав, що просто висуває пропозицію на розгляд і не наполягатиме на ній», — занотував Чарльз Болен. Рузвельт був вельми обачним ще й тому, що в питанні Львова між західними союзниками не було реальної згоди. У своїй записці за підсумками зустрічі зі Стеттініусом на Мальті від 1 лютого 1945 р. Іден повідомив Черчиллеві: «Що стосується східного кордону Польщі, то уряд Його Величності вже узгодив із росіянами й публічно оголосив, що ним має стати лінія Керзона, яка відводить Львів СРСР. Однак американці, можливо, все ще тиснуть на росіян, щоб ті залишили Львів Польщі». Справді, у доповідній записці Державного департаменту про польське запитання, написаній приблизно тоді ж, зазначалося: «Ми повинні докласти всіх зусиль, щоб отримати згоду на польський кордон на сході, який має проходити вздовж лінії Керзона в північній та центральній секціях, а в південному районі має загалом відповідати східному кордону Львівської провінції».

Шостого лютого, вислухавши заяву президента щодо Львова, Черчилль підтримав позицію американців. Прем'єр-міністр заявив, що його та Ідена критикували члени власної партії за підтримку позиції Радянського Союзу щодо лінії Керзона та Львова, але він вважав, що радянська вимога ґрунтується не на силі, а на праві, враховуючи жертви СРСР у війні з Німеччиною та його зусилля з визволення Польщі. «Якби, однак, — додав він, згідно з американським протоколом зустрічі, — потужна держава, подібна до Росії, зробила жест великодушності у бік набагато слабшої

держави та зробила певну територіальну поступку, наприклад запропоновану Президентом, то ми б безмірно захоплювалися та аплодували радянським діям»⁷.

Така позиція скидалася на ту, яку Черчилль обстоював 22 січня 1945 р., коли британська політика щодо Львова обговорювалася на засіданні воєнного кабінету. Один із міністрів переказував чутки, начебто Сталін був готовий зробити великий жест: віддати Львів Польщі «і натомість побудувати ще одне велике українське місто як власний подарунок Україні». Іден вважав цю ідею імовірною. «Він думав, — як зафіксував протокол зустрічі, — що прем'єр-міністр Сталін був щирим, коли закликав Україну стати окремою державою, і в такому разі, звичайно, вона потребувала столиці». Черчилль сподівався на ласку Сталіна. «Жорсткість, із якою прем'єр Сталін у попередніх розмовах відмовився поступитися Львовом, була безпрецедентною, — заявив прем'єр-міністр. — Утім, він досі вважав, що прем'єр Сталін може зробити величний жест за столом миру й передати Львів Польщі». Він гадав, що такому жесту можуть сприяти недавні успіхи Червоної армії, але оптимальна британська тактика за поточних обставин полягала в униканні того, «щоб чинити на нього постійний тиск»⁸.

Хоч Рузвельт розпочав виступ щодо Польщі з питання кордону, його головною проблемою було утримання незалежності Польщі, тісно пов'язане з питанням складу нового польського уряду. «Велика трійка» прибула до Ялти, визнаючи два різні польські уряди. Сполучені Штати та Велика Британія визнали лондонський уряд у вигнанні під керівництвом Томаша Арцішевського, тоді як СРСР визнавав так званий люблінський уряд, який розпочав свою діяльність у Холмі, переїхав до Любліна, а на час проведення Ялтинської конференції розташувався в передмісті Варшави. Це спірне питання мало перевірити здатність союзників розв'язувати суперечності. Під час зустрічі на Мальті Іден і Стеттініус дійшли згоди, що рішення полягає у створенні нового тимчасового уряду, який візьме зобов'язання провести вільні вибори, «як тільки дозволять умови». Створення нового уряду та подальші вибори стали наріжним каменем англо-американської політики щодо Польщі⁹.

Шостого лютого, перейшовши від обговорення кордонів до питання майбутнього польського уряду, Рузвельт запропонував створити польську президентську раду, яка призначила б уряд із представників п'яти головних польських партій, зокрема з комуністами. Згідно із планом, запропонованим Рузвельту Стеттініусом, цей новий уряд мав включати представників основних політичних таборів, починаючи з Болеслава Берута, лідера люблінських поляків, та архієпископа Адама Стефана Сапіги з Кракова, наставника майбутнього папи Кароля Юзефа Войтили. Рузвельту ідея сподобалася. «У них не буде короля, тож їм потрібна регентська рада», — сказав він Стеттініусу в Ялті.

«Треба прояснити одну річ, — зазначив президент, намагаючись зробити свою пропозицію прийнятнішою для радянців. — Польща повинна підтримувати відносини максимальної дружби та співпраці з Радянським Союзом». Сталін, який явно не був у захваті від нової пропозиції, вставив: «Польща має підтримувати дружні відносини

не тільки з Радянським Союзом, а й з іншими союзниками». Йому, безумовно, було складно уявити, як коаліційний уряд, де б превалювали некомуністичні партії, підтримував би добрі відносини з СРСР. Мало хто з некомуністичних польських лідерів пробачив або забув би пакт Молотова-Ріббентропа. Рузвельт не хотів відволікатися. Він «просто висунув пропозицію» і «вважав, що, якщо ми зможемо розв'язати польське питання, це суттєво допоможе нам усім».

Черчилль, однак, продовжив лінію президента, коли заявив, що Польща не повинна мати «ворожих намірів чи інтриг проти СРСР». Згідно із британським протоколом зустрічі, прем'єр-міністр сказав,

що більше зацікавлений в існуванні сильної, вільної і незалежної Польщі, ніж у конкретних територіальних кордонах. Він хотів, щоб поляки мали можливість жити вільно, своїм життям і за власними правилами. Це була мета, як він чув, яку і маршал Сталін проголошував із незламною твердістю. Якраз тому, що він довіряє деклараціям маршала щодо суверенітету, незалежності та свободи Польщі, він не вважає питання кордонів одним із найважливіших. Саме цей принцип [незалежності Польщі] був наймилішим британській нації та Британській Співдружності Націй. Ми тому й розпочали війну з Німеччиною, щоб Польща була вільною та суверенною. Усі знали про страшні ризики, коли ми пішли на війну 1939 р., будучи так погано озброєними. Ці дії майже коштували нам життя не тільки як імперії, але і як нації.

Польща має бути «господинею власного будинку та духу свого капітаном»*, — заявив Черчилль, згідно з американським протоколом. Він зазначив, що британці не мали «тісного контакту» зі створеним кілька місяців тому польським урядом у Лондоні, та заявив, що виступає за негайне формування нового уряду, який включав би Станіслава Миколайчика, Станіслава Грабського й Тадеуша Ромера, членів старого уряду, з якими британці мали добрі робочі відносини і які були готові визнати новий радянсько-польський кордон. «На цей уряд буде покладено завдання підготувати шлях до вільного голосування польського народу щодо його майбутньої Конституції та Адміністрації, — стверджував Черчилль. — Якби це вдалося, ми зробили б великий крок у напрямку майбутнього миру та процвітання Центральної Європи»¹⁰.

Британці були готові підтримати ідею президентської ради, але тільки щоб вона сприяла швидкому створенню нового уряду, що було їхньою кінцевою метою. На зустрічі британського воєнного кабінету 26 січня Черчилль повідомив колегам, що «передбачає, що радянські представники на майбутніх зустрічах глав урядів вимагатимуть визнання Люблінського комітету урядом Польщі». Він був готовий до битви. «Ми повинні мати на увазі, що визнання було єдиним аргументом, який залишався

* Цитата з вірша Вільяма Генлі «Нескорений», переклад Маріанни Малини: <http://gak.com.ua/creatives/2/13015>.

в наших руках, і що ми не повинні використовувати його, не отримавши натомість щось достойне», — сказав прем'єр-міністр. Тим «чимось достойним» був новий уряд. Іден запропонував Черчиллю на Мальті, що в разі, якщо СРСР відмовиться сформувати новий уряд, «потрібно продовжувати нинішню політику невизнання. Це погане рішення, але просте визнання люблінського уряду було б ще гіршим»¹¹.

Розбіжності між союзниками щодо польської проблеми почались у перші місяці Другої світової війни, коли вони перебували у протилежних таборах. Власне, німецьке вторгнення до Польщі змусило Британію оголосити війну. Коли польська оборона провалилася, Лондон запропонував притулок польському уряду в екзилі. Натомість Радянський Союз долучився до німців і розпочав агресивну програму територіальних придбань за рахунок польської держави. Коли Радянський Союз став черговою жертвою німецької агресії та приєднався до антигітлерівської коаліції, постала проблема для всіх сторін. Британці підштовхнули лондонських поляків до підписання договору про взаємну допомогу з Москвою, але питання кордонів країни залишалося нерозв'язаним, а Сталін почав вважати лондонських поляків головною перешкодою для міжнародного визнання нових радянських кордонів.

Перемоги на фронті робили радянського лідера дедалі зухвалішим у його ворожому ставленні до польського уряду в еміграції. Наступ Сталіна на представників цього уряду в Москві почався менш ніж за десять днів після оточення німецької 6-ї армії під Сталінградом. Наприкінці листопада 1942 р. Сталін закрити тридцять шість відділень посольства Польщі в СРСР, які були відповідальні за польських громадян, депортованих або евакуйованих у глибоку СРСР із Західної України та Західної Білорусі. Їхніх співробітників звинувачували у шпигунстві. Шістнадцятого січня 1943 р. Москва повідомила польському уряду у вигнанні про своє рішення скасувати положення договору про визнання польського громадянства етнічних поляків, які опинилися на радянській території після вересня 1939 р. Відтепер їх слід було розглядати як радянських громадян.

Польський уряд висловив протест і попросив Велику Британію та США втрутитися. Проте після німецької капітуляції під Сталінградом Сталіна ніщо не могло зупинити. Сімнадцятого лютого 1943 р. радянська влада офіційно відмовилася від переговорів із питання про громадянство, а через два дні Сталін розпочав пропагандистський наступ проти польського уряду. З посиленням війни слів між радянськими пропагандистами та польськими ЗМІ в еміграції Міністерство закордонних справ Великої Британії поінформувало свого представника при польському уряді, що він повинен проінструктувати поляків не відповідати на радянські провокації, адже це лише «знову зумовило б обмін інтерпретаціями». Дипломатичні дискусії з Москвою мали бути продуктивнішими. Посол погодився, а от польський уряд — ні. Він виступив зі зверненням 5 березня, яке стверджувало, що лінія Керзона була тимчасовою межею перемир'я, а не державним кордоном¹².

У середині квітня 1943 р. німецьке радіо оголосило про виявлення масового поховання тисяч польських офіцерів у Катинському лісі біля Смоленська. Радянці

стратили офіцерів, узятих у полон навесні 1940 р. Вони заперечували звинувачення, перекладаючи провину за вбивства польських в'язнів на німців після того, як вони захопили територію 1941 р. Польський уряд закликав Міжнародний Червоний Хрест провести розслідування. Розгнівані радянці стверджували, що це є доказом того, що лондонські поляки покривають нацистську Німеччину. Вони використали цей інцидент як привід для розірвання дипломатичних відносин. Молотов, який підписав листа про офіційне припинення відносин, стверджував, що польський уряд проводить пропагандистську кампанію з метою змусити Москву зробити територіальні поступки за рахунок Радянської України, Білорусі та Литви.

Офіційно відсутні відносини Москви з польським урядом у вигнанні розв'язали Сталіну руки створити власний польський уряд. Польський комітет національного визволення, що поспішно сформувався в Москві у другій половині липня 1944 р. (назву обрано за прикладом французького комітету під керівництвом Шарля де Голля), погодився на новий радянсько-польський кордон і повністю підтримав радянську владу. Комітет очолив порівняно невідомий соціаліст Едвард Осубка-Моравський, але насправді його контролювали польські комуністи, зокрема заступниця голови Ванда Василевська, полковниця Червоної армії, та Болеслав Берут, багаторічний агент радянської військової розвідки. Двадцять другого липня 1944 р. московське радіо оголосило світові про створення нового комітету¹³.

Тепер радянський лідер відчув себе належно забезпеченим, щоб відновити переговори з лондонськими поляками. Третього серпня, за наполяганням Рузвельта, він прийняв у Москві прем'єр-міністра польського уряду у вигнанні Станіслава Миколайчика. Присадкуватий та лисуватий сорокатирічний політик був популярним діячем у польських еміграційних колах. Двічі брав участь в обороні Варшави, 1920 р. — від Червоної армії, а 1939 р. — від німців: будучи головою Польської селянської партії, Миколайчик вступив до польської армії як рядовий, а згодом емігрував до Британії. Британські очільники та посадовці Міністерства закордонних справ називали Миколайчика «Мік». Він став лідером польського уряду в еміграції після того, як його попередник генерал Владислав Сікорський загинув у липні 1943 р. внаслідок авіакатастрофи над Гібралтаром. Миколайчик не мав ні харизми, ні авторитету Сікорського, який уперше став прем'єр-міністром Польщі 1922 р. Перед ним стояло нелегке завдання, адже він намагався узгодити вимоги свого уряду із британськими та американськими інтересами, а реальність поразки Польщі — із баченням її майбутньої величі¹⁴.

Миколайчик знав, що полякам нема на кого покладатися, окрім як на самих себе. Саме через це він дав згоду на антинацистське повстання у Варшаві під проводом підпільної армії, яка діяла в тісній співпраці з польським урядом у Лондоні. Повстання почалося дещо передчасно 1 серпня 1944 р., коли радянські війська підійшли до міста, а московське радіо закликала поляків до збурення. Попри це, не було жодної спроби скоординувати дії Червоної армії, що наближалася до міста, з діями повстанців у Варшаві. Їхні лідери сподівалися, що зможуть самостійно звільнити Варшаву, організувати власну адміністрацію та створити умови для повернення польського

уряду в екзилі. Після понад двох місяців героїчної боротьби повстання було розгромлено. Німці практично зрівняли Варшаву із землею і винищили потенційних керманічів незалежної польської держави. Оцінки польських втрат сягають надзвичайних ста п'ятдесяти тисяч осіб.

Коли Миколайчик давав добро на повстання, то сподівався, що успіх зміцнить його позиції на переговорах зі Сталінін. На початку серпня 1944 р., коли він зустрівся з радянським лідером у Москві, у повсталих уже були проблеми, оскільки вони не змогли досягти першочергової мети — створити чіткий оборонний периметр у місті. Їхні сили залишалися розпорощеними, а тому самостійно звільнити все місто вони не могли. Успіх чи невдача повстання в кінцевому підсумку залежала від Сталіна. Зіткнувшись із перспективою того, що лондонські поляки сформують свій уряд у Варшаві за кілька днів після того, як його власний польський уряд було створено в Холмі, Сталін не був схильний підтримати повстанців. Зрештою він вирішив залишити їх без істотної допомоги.

Для цього були і військові, і політичні передумови. Коли радянські війська дійшли до околиць Варшави, то не мали ресурсів, щоб продовжувати просування на інший берег Вісли. (Вони зіткнулися з жорстким опором низки німецьких танкових дивізій.) Однак відмова Сталіна дозволити союзницьким літакам, що постачали повстанців провізією та боеприпасами, використати наявні американські бази в Полтаві, Миргороді та Пирятині для дозаправки, не залишала сумніву, що він не хотів успіху повстання. Він прагнув залишити Польщу собі¹⁵.

Коли Сталін зустрівся з Миколайчиком на початку серпня 1944 р., його безпосередньою метою було забезпечити згоду польського прем'єр-міністра на формування контрольованого Москвою уряду. Він також хотів, щоб той визнав лінію Керзона як основу для нового радянсько-польського кордону. Сталін наполягав, щоб Миколайчик зустрівся з новоствореним Комітетом національного звільнення — майбутніми люблінськими поляками. Із двома польськими урядами, які змагалися за визнання, Сталін міг узяти на себе роль судді та прихильника міжпольського порозуміння. Західні союзники опинились у пастці. Вони примушені були підтримувати «нереалістичний» лондонський уряд Миколайчика, який відмовлявся визнавати те, що самі західні лідери вважали кращими інтересами польського народу, — новий радянсько-польський кордон.

Черчилль та Іден провели більшу частину 1944 р. у зустрічах із «Міком» та його колегами, намагаючись переконати їх прийняти нові реалії. Останню спробу було зроблено під час поїздки Черчилля до Москви в жовтні 1944 р. Миколайчик, якого доправили до Москви на вимогу Черчилля, під тиском прийняв лінію Керзона як основу нового східного кордону Польщі. Була надія на те, що це зобов'яже Сталіна досягати компромісу з лондонським урядом, але Миколайчик не зміг переконати своїх колег схвалити угоду. Він мусив піти у відставку, що призвело до падіння уряду. Відставка Миколайчика наприкінці листопада 1944 р. залишила Черчилля та західних союзників без людини на чолі польської еміграції, якій вони могли б повністю довіряти. Новий уряд Томаша Арцішевського, соціалістичного діяча, який вибрався

з Польщі в липні 1944 р., не зміг установити добрі відносини із західними союзниками, які продовжували покладатися на Миколайчика в оцінюванні польської ситуації.

У переддень нового 1945 р. контрольований Москвою Комітет національного визволення змінив назву на Тимчасовий уряд Республіки Польща. Комуніст Владислав Гомулка був призначений одним із двох заступників прем'єр-міністра. П'ятого січня Радянський Союз офіційно визнав новий уряд, попри протести західних союзників. На час проведення Ялтинської конференції Тимчасовий уряд перебував у Варшаві, де контролював місцеві органи влади на окупованій СРСР частині Польщі¹⁶.

СРСР зробив усе можливе, щоб переконати решту країн визнати Тимчасовий уряд. Сталін чинив величезний тиск на генерала де Голля під час його візиту до Москви у грудні 1944 р. Де Голль, урешті-решт, поступився, погодившись на обмін представниками з майбутнім польським урядом, хоч Моріс Дежан, посол де Голля при урядах союзників, 3 січня запевнив Міністерство закордонних справ Великої Британії, що зробив це «з розумінням того, що вони не матимуть дипломатичного статусу». Наступними в радянському списку були чехи. Двадцять дев'ятого січня британський військовий кабінет дізнався, що «чехословацький уряд унаслідок тиску СРСР тепер пропонував негайно визнати уряд Люблін. Президент [Едвард] Бенеш завтра порадить чехословацькому кабінету дослухатися до російських побажань». Черчилль сказав колегам: «Ми не могли утримати уряд Чехословаччини від визнання люблінського уряду. Безумовно, наша рішуча позиція полягала в тому, що Польщі має бути гарантована свобода, незалежність та суверенітет, а також вільні вибори»¹⁷.

Західні союзники спочатку по-різному відреагували на дії Сталіна. Рузвельт сподівався, що Миколайчик і люблінські поляки зможуть усе ж таки досягти компромісу. «Президент, здається, досі має надію, що Миколайчик приєднається до Люблінської партії та утворить із ними єдиний уряд», — телеграфував лорд Галіфакс, британський посол у Вашингтоні, за результатами зустрічі з Рузвельтом 6 січня. «Усім полякам, — як вважав президент, — треба довести, що вони можуть існувати лише з доброї волі Сталіна. Бенешу вистачило мудрості це побачити, і тому йому вдалося непогано владнати ситуацію». Міністерство закордонних справ Великої Британії вважало, що приєднання Миколайчика до Люблінського комітету проблему не вирішить. У меморандумі про «польсько-російське врегулювання» від 5 січня стверджувалося: «Недостатньо примусити Миколайчика та його прихильників підписати пакт із радянцями, адже такий пакт може не мати тривалих наслідків; утім, для польської сторони необхідно, щоб відповідальність за таку угоду розділив увесь спектр польських політичних сил»¹⁸.

Таку програму було набагато легше сформулювати, ніж запровадити. З одного боку, серед «усього спектру польських політичних сил» в еміграції не було згуртованості. Рузвельт, Черчилль та Іден вважали за краще мати справу з Миколайчиком, який зараз не мав влади, але законним представником поляків за кордоном тепер був Томаш Арцішевський. Він і його прихильники виступали

проти будь-якого компромісу з радянцями щодо кордонів і складу уряду. Упродовж січня Іден та його радники обговорювали різноманітні сценарії вирішення проблеми. Один із них включав повернення Миколайчика до влади, а тоді пошук компромісу між лондонськими та люблінськими поляками. Від проекту зрештою відмовилися, оскільки було зрозуміло, що немає спільної платформи для співпраці Миколайчика і Арцішевського.

Сер Орме Сарджент висловив позицію багатьох своїх колег у Міністерстві закордонних справ Великої Британії, коли 8 січня виступив проти створення нового представницького уряду в Лондоні: «Таким чином ми кинемо виклик Сталіну, і я не бачу, що це наблизить нас до компромісного рішення, якого ми повинні прагнути». Він не мав жодних ілюзій стосовно представницького характеру уряду в Любліні, але вважав, що за радянської підтримки та з допомогою тактики НКВС йому вдасться залучити нових прихильників. «Замість того щоб розбудовувати конкурентне представництво уряду в Лондоні, нам варто б спробувати “проникнути” у люблінський уряд, організувавши для Миколайчика та інших політичних лідерів та груп, готових працювати для польсько-російського порозуміння, приєднання до уряду, поки останній ще готовий їх прийняти... Це означає, що замість посилення нинішнього лондонського уряду нам треба підготуватися до його падіння»¹⁹.

Миколайчик погодився з новим планом. Під час свого візиту до Міністерства закордонних справ 22 січня він зазначив, що «немає сенсу думати про злиття лондонського уряду та Люблінського комітету». Згідно із британським звітом про цей візит, Миколайчик додав, що «не спростовує можливості своєї співпраці з урядом, який включатиме і, без сумніву, буде в основному сформований люблінцями, а також поляками зі звільненої Польщі». Напередодні він представив Ідену доповідну записку, в якій виклав власні думки про ситуацію. У ній він відстоював необхідність одночасно визначити східні та західні кордони Польщі, маючи на увазі, що не повинно бути жодних поступок на східних територіях без компенсації на заході. Він також сподівався, що на сході кордон буде сприятливішим для Польщі, ніж лінія Керзона. Щодо питання майбутнього уряду, яке для нього було рівнозначним питання незалежності Польщі, Миколайчик вважав, що кожна із п'яти основних політичних партій повинна мати 20 % урядових посад²⁰.

За кілька днів до того Арцішевський та його колеги подали британському уряду свою заяву, де стверджували, що не слід обговорювати кордони Польщі на майбутній зустрічі «Великої трійки». Що стосується складу уряду, то вони запропонували сформувати комісію союзників. Міністерство закордонних справ поставилося до цих пропозицій скептично, якщо не з відвертою ворожістю. Сер Алек Кадоган 26 січня заявив міністру закордонних справ Польщі Адаму Тарнавському, що «цей документ був не дуже реалістичним, і в нинішніх умовах не надто сприяв поступу у справах». Тарнавський відповів, що не вважає польські вимоги «настільки необґрунтованими, що їх не варто висувати». З очевидною неповагою Кадоган запитав, чи мав польський уряд якісь інші ідеї щодо того, як їм варто вести свої справи. Тарнавський не запропонував жодної альтернативи й коротко повідомив

Кадогана про польські звіти щодо радянських арештів та вбивств членів польського підпілля, заявивши, що це «слід зупинити».

«Однак я зазначив, — писав Кадоган у своєму звіті про зустріч, — що насправді не було сенсу говорити “це слід зупинити”, коли російська армія окупувала країну, а російські можновладці контролювали її на практиці. Ми передбачали всю цю загрозу, і саме з цієї причини за минулий рік або вісімнадцять місяців наполягали на компромісному вирішенні цього питання, усвідомлюючи небезпеку, яку могла заподіяти нездатність досягти угоди». Тарнавський відрізав, що колишній уряд пішов задалеко, намагаючись пристосуватися до радянських вимог, не досягнувши нічого. «Моїм єдиним бажанням, — писав Кадоган у своєму звіті, — було покласти край цій лінії розмови, яка, здавалося, була спрямована на те, щоб показати, що польський уряд зробив усе можливе, і звинуватити нас у всьому, від чого Польщі й польському населенню доведеться постраждати».

Наступного дня Іден порадив Міністерству закордонних справ звернутися до польського уряду в еміграції з проханням подати список імен керівників польського підпілля, щоб британська делегація в Ялті могла звернутися до радянського уряду з приводу їхньої безпеки. Тарнавський відмовився надати перелік без консультацій із лідерами підпілля в Польщі. Очевидно, лондонські поляки переймалися тим, що цей список потрапить у радянські руки. Натомість польський посол у Великій Британії граф Едвард Бернард Рачинський хотів, щоб британці виступили на захист усіх членів некоммуністичних партій, що діяли в Польщі, а також офіцерів та солдатів Армії Крайової. Британська делегація від'їжджала до Ялти з двома польськими меморандумами. Той варіант, який вони готові були взяти до уваги, написав Миколайчик, а не лідери польського уряду у вигнанні²¹.

Іден написав Черчиллю 28 січня: «Ми хочемо... вільної та незалежної Польщі. Сталін обіцяв нам це раніше, але зараз не виконує свою обіцянку. Якщо ми не зможемо отримати вільну та незалежну Польщу, то наша майбутня співпраця з ним, хоч ми хочемо, хоч ні, неодмінно постраждає». Експерти американського посольства в Москві були надзвичайно песимістичними щодо перспектив виконання Сталінінм своєї обіцянки. «У вищезгаданих обставинах, — писали автори звіту посольства, — позиція радянського уряду полягає в тому, що стан справ у Польщі є доконаним фактом і що не може бути ніякого компромісу, бажаного чи можливого з польським урядом у Лондоні або його членами. Отже, можна очікувати, що радянський уряд попросить уряди США та Британії визнати або принаймні відрядити своїх представників до [люблінського] тимчасового уряду. Якщо цього не відбудеться, радянці, швидше за все, вичікуватимуть»²².

ЩО СКАЗАЛИ Б УКРАЇНЦІ?

Поки в другій половині дня 6 лютого виступали Рузвельт і Черчилль, Сталін дедалі більше розпалювався. Він двічі перервав Рузвельта, попросив десятихвилинну перерву і виступив першим після неї. «Несподівано Сталін підвівся (до цього часу він завжди говорив сидячи) і зробив широкий жест правою рукою, — писав Іван Майський, який добре знав Сталіна, а тому був приголомшений горячковістю його реакції. — Він хотів вийти з-за столу і крокувати з кутка в куток, як це він часто робив під час нарад у власному кабінеті, але вчасно опанував себе й утримався: на конференції “Великої трійки” така поведінка була б не цілком доречною. Відтак Сталін просто відсунув стілець і, здобувши таким чином трохи простору, почав говорити з незвичним запалом»¹.

Радянський лідер розпочав із цинічного привласнення теми Черчилля, а саме того, що вирішення польського питання було для британців справою честі. Він сказав, що воно є справою честі і для росіян, адже в минулому ті «дуже згрішили проти Польщі». Утім, для них це на додачу є ще й питанням безпеки: не тільки тому, що Польща межувала з Радянським Союзом, а й тому, що за останні тридцять років Німеччина двічі вторгалась у Росію через територію Польщі. Сталін наполягав на тому, що польський коридор «Росія не може механічно замкнути ззовні. Його може замкнути лише Польща — зсередини. Необхідно, щоб Польща була вільною, незалежною та могутньою. Це не тільки питання честі, а й життя та смерті Радянської держави. Ось чому сьогодні Росія виступає проти царської політики ліквідації Польщі. Ми повністю змінили цю нелюдську політику та започаткували політику дружби й незалежності для Польщі».

По суті, Сталін стверджував, що, на відміну від Російської імперії, СРСР не ставив під сумнів право Польської держави на існування, але й не давав Польщі повної незалежності, і не тому, що намагався створити сферу впливу на своїх кордонах, а тому що Німеччина через Польщу загрожувала СРСР. Радянський Союз був готовий створити сильну Польську державу, але заради власної безпеки він потребував повного домінування над цією державою. Захищаючи радянську позицію, Сталін охоче посилався на лінію Керзона; цей аргумент він часто використовував у переговорах із британськими лідерами та представниками різних польських груп, зокрема лідером польського уряду в еміграції Станіславом Миколайчиком. За його словами, лінію Керзона винайшли не радянці, а британська, французька й американська делегації на Паризькій мирній конференції 1919 р. Ленін відмовився ухвалити таке рішення, але зараз Сталін був готовий використати цю лінію як основу для радянсько-польського кордону, віддаючи Польщі Білосток, місце народження Максима Литвинова, який радянці зайняли після того, як пакт Молотова-Ріббентропа розв'язав їм руки.

«Радянський уряд уже відійшов від позиції Леніна, — стверджував радянський протокол зустрічі. — Сталін запитав, чи хотіли б союзники, щоб радянські лідери були менш росіянами, ніж Керзон і Клемансо...» Що сказали б українці, якби радянці прийняли пропозиції Альянсу? Вони могли б сказати, що Сталін та Молотов менш віддано захищали росіян та українців, аніж Керзон та Клемансо. У якому світлі постане Сталін, повернувшись до Москви? Ні, хай краще війна проти німців потриває трохи довше, але Радянський Союз повинен мати змогу компенсувати Польщі втрати на заході за рахунок Німеччини». Єдиною поступкою, яку Сталін був готовий зробити, було відхилення від лінії Керзона до 8 кілометрів на користь Польщі. Львів та дрогобицька нафта мали б відійти СРСР².

Сталін відкинув західні вимоги щодо нового демократичного уряду в Польщі, звинувативши представників лондонського уряду в підбурюванні антирадянської діяльності в тилу Червоної армії. Він стверджував, що «варшавські поляки» мали проблеми у спілкуванні з «лондонськими поляками», а Червона армія, яка потребувала стабільності в тилу, потерпала від нападів агентів польського уряду в Лондоні, які вже вбили 212 радянських офіцерів і солдатів. Коротко кажучи, йшлося про те, що варшавський уряд допомагав Червоній армії перемагати німців, тоді як лондонський уряд перешкоджав їй діям. Перевірити чи спростувати твердження Сталіна не було жодної можливості. Враховуючи той факт, що радянські сили безпеки атакували та роззброювали підпорядковані лондонському уряду підрозділи польської Армії Крайової, втрати радянської сторони цілком могли мати місце.

Промова Сталіна поступово перетворювалася на чисту демагогію. Він сконцентрував свою критику на пропозиції Черчилля щодо створення у Ялті нового польського уряду. «Боюся, що це була обмовка, — сказав він, — бо неможливо створити польський уряд без участі поляків. Мене називають диктатором, а не демократом, але я маю досить демократичного чуття, щоб відмовитися від формування польського уряду, не спитавши спочатку самих поляків». Він згодом запитав: «Чи слід нам попросити варшавських поляків приїхати сюди, а може, і до Москви?» Питання залишилося без відповіді³.

Радянський диктатор усіма силами намагався показати, що, хоч його й не обрали демократичним шляхом, діяти виключно на власний розсуд він не міг і мусив зважати на різних політичних суб'єктів. Якщо Рузвельт визнавав, що американська громадська думка та виборці накладали обмеження на його дії, а Черчилль посилався на позицію уряду та критику у власній партії, Сталін стверджував, що він перебуває під тиском і не може повернутися до Москви ні з чим меншим, аніж лінія Керзона. Оскільки рештки політичної опозиції до режиму були винищені під час терору 1930-х рр., а Сталін повністю контролював Політбюро, Раду міністрів та Верховну Раду — номінальний радянський парламент — насправді у Москві ніхто не був здатен кинути виклик діям диктатора. Його так звані політичними суб'єктами начебто були народі Радянського Союзу, перед якими він ніс відповідальність.

Сталін вимагав Львів та його околиці від імені українців. На час проведення Ялтинської конференції республіки СРСР отримали право мати свої комісаріати

оборони та закордонних справ, адже цей крок сприяв вимогам Сталіна щодо їхнього членства в Організації Об'єднаних Націй. Нового статусу республік як автономних суб'єктів зовнішньої політики було досягнуто внаслідок конституційної реформи Сталіна на початку 1944 р. Тепер Україна, від імені якої Сталін висував претензії на Львів, стала важливим козирем у його прагненні домінування у Східній Європі. Більшість українців до початку війни жила в СРСР, але в Польщі, Румунії та Чехословаччині їх було мільйони. Сталін майстерно використовував українське національне почуття, особливо прагнення розділених численними міжнародними кордонами українців жити у власній державі, у своїй кампанії з переконання польських політиків прийняти лінію Керзона як майбутній радянсько-польський кордон.

Свій внесок у розгортання пропагандистської війни зробив улюблений драматург Сталіна, голова Спілки письменників України та автор популярних п'єс Олександр Корнійчук. П'єсу «Місія містера Перкінса в країну більшовиків» про американського мільйонера, який відвідав СРСР, уперше поставили у грудні 1944 р. в Московському театрі сатири. Вона удостоїлася рецензії в журналі *Time*. Аверелл Гарріман відвідав виставу разом із дочкою Кетлін перед від'їздом до Ялти; вони обоє насолоджувалися комедією, а Кетлін пізніше потоваришувала з актором, який грав містера Перкінса. Він не їздив за кордон і ніколи до того не зустрічав американців, а готувався до цієї ролі, вивчаючи дві кінохроніки, що висвітлювали візити американських делегацій до СРСР. «Він зробив збіса гарну роботу», — писала Кетлін у листі до своєї сестри⁴.

Дев'ятнадцятого лютого 1943 р. провідна українська газета «Правда України» опублікувала статтю Корнійчука під назвою «Возз'єднання українського народу в межах своєї держави». Драматург, відомий своїми тісними зв'язками зі Сталіним, звинуватив поляків-емігрантів у бажанні відновити кордони Польщі XVIII століття, що тягнулися від Балтики до Чорного моря. Він нагадав читачам історичне та етнічне підґрунтя радянських претензій на Західну Україну, пригадавши про козацьке повстання 1648 р., яке було темою написаної ним перед війною антипольської драми, та про українське культурне відродження XIX сторіччя у Львові. У наступні кілька днів ця стаття була перевидана під трохи іншим заголовком у «Ізвестіях» та інших провідних радянських газетах. Її поширила за кордоном ТАРС (Телеграфна агенція Радянського Союзу). Почалася радянська атака на польський уряд.

Корнійчука незабаром призначили одним із заступників В'ячеслава Молотова, він відповідав у комісаріаті закордонних справ за відносини зі слов'янськими країнами. Його сферою стало, зокрема, польське питання. Він переважно мовчав на засіданнях високопосадовців комісаріату, тож Молотов жартував, що Корнійчук слухає обговорення своїх колег, а потім використовує їх у п'єсі. Дійсно, на новій посаді Корнійчук зібрав достатньо матеріалів для написання «Місії містера Перкінса в країну більшовиків».

Етнічний українець Корнійчук був одружений із польською політикинею і письменницею Вандою Василевською, що робило його ідеальним кандидатом для антипольської акції в очах Сталіна. За підтримки Кремля дружину Корнійчука обрали президенткою Союзу польських патріотів у новоствореному прорадянському уряді

Польщі. Вольова жінка, яка зазвичай убиралась у військову форму й у своїх галіфе скидалася на чоловіка, Василевська була джерелом жартів для офіцерів Червоної армії, які назвали її «чоловіком Корнійчука». Разом Ванда та Олександр Корнійчуки були важливою зброєю у сталінському арсеналі⁵.

Серед очільників польської еміграції у Лондоні не було сумнівів, хто насправді стоїть за статтею Корнійчука. Двадцять п'ятого лютого 1943 р. вони завдали удару у відповідь: «Зовсім безглуздо підозрювати, що Польща має намір установити східні кордони Польської республіки по Дніпру та Чорному морю, або приписувати Польщі прагнення пересунути її кордони далі на схід», — заявили вони. Резолюція, ухвалена польським урядом у вигнанні, підтвердила, однак, його прихильність до східних кордонів станом на 1939 р. Кремль протиставив їй заяву ТАРС, звинувативши лондонських поляків у запереченні права українського народу на возз'єднання з його братами.

У заяві ТАРС з'явився важливий новий аргумент. Уперше згадувався лорд Керзон, який нібито розумів, що поляки не мали права вимагати української етнічної території. Після Сталінграда радянський диктатор вирішив, що хоче політичного зиску зі свого воєнного успіху проти німців, але мав дистанціювати себе від пакту з Ріббентропом. Виставляючи себе відповідальним державним діячем (на відміну від лідерів польської еміграції), він більше не наполягав на кордонах Молотова-Ріббентропа. Тепер він був готовий внести певні корективи на користь майбутньої Польської держави і провести новий кордон уздовж лінії Керзона, що спиралася на етнічний принцип і була санкціонована одним із лідерів Британської імперії⁶.

За кілька днів до початку Ялтинської конференції, відділ досліджень Міністерства закордонних справ Великої Британії подав доповідну записку «Українська меншина в Польщі». Її підготувала Елізабет Пейрес, онучка сера Моріса Повіка, дочка Річарда Пейреса та майбутня дружина Роберта Артура Гамфріса; усі вони були відомими оксфордськими істориками. Елізабет Пейрес стверджувала, що «питання східних кордонів Польщі не зводиться до російсько-польських проблем, а має трикутний вимір. Третьою стороною цього трикутника є національні меншини Польщі, а історія польських відносин із найважливішою з цих меншин — українцями — була чим завгодно, тільки не успіхом. Недобре буде, якщо наша посилена увага до польських інтересів сприятиме приховуванню цих фактів».

У своїй записці Елізабет Пейрес повідомила про наростання ворожнечі між українцями та поляками під час німецької окупації та зазначила, що поляки, які мешкають на схід від лінії Керзона, переїжджають на підконтрольні уряду Люблін території, очікуючи офіційних обмінів населенням. Вона застерігала від прийняття на віру польських заяв, начебто більшість українців прагне залишитися в Польщі, адже ніяких доказів такого бажання немає. Єдиною можливістю об'єднання всіх українців у єдину політичну одиницю було, на її думку, включення Західної України до Української Радянської Республіки. Вона однак вважала створення незалежної української держави «абсолютно немислимим... на цьому пізньому етапі історії Східної Європи».

Хтось із керівників Елізабет Пейрес вніс власні правки й коментарі в її записку, підкресливши, що Львів був українським культурним та національним центром, там базувалися українське освітнє товариство («Просвіта») та Наукове товариство ім. Шевченка. У Львові також розгорнув свою діяльність Михайло Грушевський, «найвидатніший український історик» і голова уряду України у 1917—1918 рр. Те, що Грушевський у 1920-х рр. вирішив жити в Радянській Україні, а не залишатися у контрольованому поляками Львові, інтерпретувалося як приклад більшої привабливості для українських націоналістів Української РСР порівняно з контрольованою Польщею Галичиною. Ця привабливість начебто лише посилилася після створення окремих українських комісаріатів із питань оборони та міжнародних відносин⁷.

Експерт Міністерства закордонних справ зробив промовисту описку, передавши прізвище Грушевського англійською як *Khrushchevsky*. Так воно нагадувало англломовне написання прізвища лідера комуністів України, Микити Хрущова — *Khrushchev*. Саме так, «Хрущевським», напівжартома Сталін називав Хрущова, коли звинувачував того у шпигуванні на користь Польщі. П'ятидесятирічний Хрущов, уже лисий і надміру огрядний, але сповнений енергії, насправді був провідним антипольським гравцем в оточенні Сталіна. Народжений на півдні Росії, він провів більшу частину раннього життя в Україні, куди сім'я переїхала, коли Хрущову було чотирнадцять років. Він пішов працювати на вугільні шахти Донбасу, а під час революції долучився до більшовиків. Партійна кар'єра спочатку закинула його в Київ, а потім — у Москву, куди його відправили здобувати вищу освіту. Серед його однокурсників була Надія Алілуєва, дружина Йосипа Сталіна. Цей зв'язок виявився вирішальним для кар'єри Хрущова та, власне, і для майбутнього СРСР.

У 1935 р., за шість років після приїзду до Москви провінційного партійного функціонера в пошуках вищої освіти, Хрущова, який так і не закінчив навчання, призначили першим секретарем московського міського комітету Комуністичної партії. У 1938 р. його направили до України як першого секретаря Комуністичної партії республіки і сталінського намісника. Його обов'язки включали радянізацію Львова та решти Західної України після того, як Червона армія перетнула польський кордон і заволоділа цим регіоном 1939 р. Після несподіваного німецького нападу в червні 1941 р. Хрущов разом із Червоною армією відступив з України. Під час Сталінградської битви він обійняв посаду політичного комісара Сталінградського фронту і відновив свої обов'язки намісника Сталіна в Україні, коли радянські війська у 1943 р. перейшли в наступ та почали відвоювання України. Сталін цінував організаторські таланти й лідерські навички Хрущова, але нерідко поводився з ним, як із придворним блазнем, змушував його виконувати українські танці і принижував його прізвиськами на кшталт «Хрущевський»⁸.

Як і інші члени Політбюро, Сталін недооцінював Хрущова. Провівши роки в Києві, де він фактично був сам собі господарем, недосяжний для повсякденного контролю Сталіна, Хрущов мав можливість сформувати власний осередок підтримки, відіграючи роль посередника між центром і місцевими партійними та радянськими елітами. Ці еліти, хоч і були антинаціоналістичними у своїй риториці, успадкували від своїх некомуністичних опонентів бачення більшої України, яка б охоплювала всі

етнічні або історично українські території від Бреста та Пінська на півночі й до Перемишля та Холма на заході. Після захоплення СРСР східних польських провінцій 1939 р. Хрущов намагався приєднати до української республіки не тільки Львів, але й Брест та Пінськ, які за наказом Сталіна дісталися Білорусі. У березні 1944 р. у промові до Української Верховної Ради Хрущов висунув претензії на Львів та інші області на схід від лінії Керзона, а також на Холмський регіон та прилеглі до нього території. «Український народ добиватиметься включення до складу Української Радянської держави таких одвічних українських земель, як Холмщина, Грубешів, Замостя, Томашів, Ярослав». Цю заяву привітали бурхливими оплесками.

Для претензій Хрущова на регіон були також і особисті підстави. Його дружина, Ніна Кухарчук, була етнічною україркою із земель на захід від лінії Керзона. Сталося так, що вона походила із Холмщини, на яку тепер висував претензії її чоловік. На це українсько-польське прикордоння, що до 1918 р. належало Російській імперії, претендувала незалежна Українська держава революційної доби. Проте воно не було частиною Української РСР у міжвоєнний період і його не включили в радянську зону окупації, визначену пактом Молотова-Ріббентропа. Населення там було етнічно змішаним, а місцеві українці поділялися на тих, хто вважав, що вони входять до складу великої руської нації, та тих, хто мав окрему українську ідентичність.

У липні 1944 р. Хрущов надіслав Сталіну пропозицію створення Холмської області в межах Української республіки, зазначивши, що «історично ці землі примикали до України, а в минулому частина цих земель була частиною російської держави». Меморандум Хрущова від 20 липня 1944 р. дійшов до Сталіна вчасно, щоб використати «холмську карту» в його переговорах із Польським комітетом національного визволення, майбутніми «люблінськими поляками», щодо радянсько-польського кордону. Двадцять п'ятого липня Сталін поінформував поляків про прохання Хрущова. Наступного дня вони підписали угоду про кордон із СРСР, узявши за основу лінію Керзона, за якою Львів відійшов до СРСР, а Холм — до Польщі. Холм став першою домівкою прорадянського польського уряду.

Зі Львовом ситуація була зовсім іншою. Місто швидко стало каменем спотикання у переговорах між радянцями та польським урядом у вигнанні. У своїх мемуарах Хрущов писав, що, оскільки етнічні поляки мали абсолютну більшість у місті, радянські посадовці рушили до Львова в липні 1944 р., одразу ж після того, як місто опинилося в руках Червоної армії, щоб установити там свою владу, поки цього не зробив польський уряд у вигнанні. «Ми повинні були поспішати, — писав він, — щоб наші люди могли взяти на себе відповідальність за місто». Польські мешканці міста, які з нетерпінням очікували радянського звільнення від німців, незабаром були розчаровані⁹.

Згідно з британськими дипломатичними повідомленнями з Москви, польська еліта Львова не могла примиритися з тим, що місто мусить стати радянським — і це саме тоді, коли після винищення євреїв унаслідок Голокосту та від'їзду багатьох етнічних українців до сільської місцевості через жорсткі умови війни, етнічний склад міста став більш польським, ніж будь-коли раніше. Зараз же поляки були у відчаї. Ходили чутки про майбутню революцію в Росії, наближення радянсько-британської

війни за Львів чи, навпаки, що Велика Британія полишить Польщу на поталу більшовикам. Польські еліти Львова покладали свої надії на західних союзників. Вони молилися на великодушний учинок Сталіна, хоч побоювалися, що той налаштований здобути прихильність українців, передавши їм місто. Сер Френк Робертс із Міністерства закордонних справ Великої Британії, учасник Ялтинської конференції і майбутній посол у Радянському Союзі, погодився з висновком професора зі Львова, якого британці інтерв'ювали у Москві, що «Польща не поверне собі Львів». Він дійшов висновку, що політика Сталіна стосовно українців «видається сумішшю замирення (дарування Львова) та репресій (розстріли й депортації) у великих масштабах».

Звіт Міністерства закордонних справ Британії у травні 1945 р. змалював місто як обложу фортцею. Ночами бійці Української Повстанської Армії вбивали радянських офіцерів та солдатів. Удень їхні полонені товариші під наглядом загонів НКВС розчищали міські вулиці. Львів став штаб-квартирою одного з радянських фронтів і був повний солдатів, котрі гоїли свої рани в місцевих лікарнях. Також тут ховали полеглих у боях членів верховного командування Червоної армії¹⁰. Британська військова місія, яка відвідала місто того місяця, відзначала невпинну деполонізацію його культурного життя, зокрема п'єси виконували російською або українською мовами. Радянці закликали поляків виїжджати та заселяли на їхні місця росіян. Вони були готові розібрати й доправити до Польщі пам'ятники польським історичним діячам, зокрема королю Яну Собеському, а також польські рукописи та культурні експонати з колекцій не тільки Львова, а й Києва.

Восени 1944 р. українські комуністичні лідери підписали угоду про обмін населенням із представниками польського уряду в Любліні. Етнічні чистки, які практикувалися під час війни українськими та польськими націоналістичними формуваннями з обох боків лінії Керзона, змусили мирних жителів шукати прихистку в дружніх режимів. Елізабет Пейрес із британського Міністерства закордонних справ знала про поляків, які втікали з радянської зони, тоді як радянські доповіді відзначали акти насильства стосовно українців на захід від лінії Керзона та фіксували готовність українців проводити тижні на залізничних вокзалах, очікуючи евакуації на територію, контрольовану Українською Радянською Республікою¹¹.

На час проведення Ялтинської конференції зростало усвідомлення польської сторони, що депортації та переселення з регіонів на схід від лінії Керзона так чи інакше відбудуться. Ральф Паркер, кореспондент лондонської *Times* та *New York Times* у Москві й неофіційний радник відділу радянських відносин британського Міністерства інформації, який відвідав Люблінщину в січні, розповів голові консульського відділу британського посольства в Москві Гарольду Бальфуру, що «в Любліні запанував консенсус, що в кінцевому підсумку зі східної Польщі буде репатрійовано один мільйон поляків, а українці та білоруси виїдуть із Польщі, залишивши її однорідною державою, в якій меншини, включно з євреями, будуть асимільовані». «Польські солдати селянського походження з Тернопільської та Львівської областей, із якими розмовляв Паркер, — телеграфував Бальфур із Москви, — не виказали жодного ентузіазму щодо включення своєї землі до СРСР, але заявили, що ставлення

українців у цих регіонах настільки вороже, що польські селяни, як правило, хотіли переїхати на захід»¹².

По обидва боки лінії Керзона існував також і опір до вимушеного переселення. Ще в травні 1945 р. Міністерство закордонних справ Великої Британії отримало повідомлення про те, що польське населення Львова відмовлялося виїхати з міста та продовжувало сподіватися, що установча конференція ООН перегляне ялтинські домовленості й віддасть місто Польщі. Водночас українці на захід від Львова у прикордонному місті Перемишлі, де розташовувалася Українська греко-католицька єпархія і яке радянці окупували з 1939 до 1941 рр., відмовлялося виїжджати, сподіваючись, що місто знову буде включено до Української республіки.

Тим часом НКВС допомогло місцевим полякам зробити «правильний вибір», розв'язавши кампанію терору на схід від лінії Керзона. Лише 1944 р. понад 117 тисяч поляків були змушені переїхати з Української республіки до Польщі. Депортації не стали абсолютною несподіванкою для населення регіону, оскільки за даними радянської статистики на колишніх польських територіях між 1939 і 1941 рр. було арештовано чи депортовано близько 4000 поляків. Польський уряд у вигнанні оперував цифрою 900 000 осіб. Поляки становили абсолютну більшість депортованих, але вони не були єдиною жертвою режиму. Значне число українців, литовців та євреїв пережило той самий досвід¹³.

Радянський план полягав у переселенні поляків зі сходу на набуті в Німеччині західні території, але депортації розпочалися ще до того, як Червона армія захопила ці німецькі території. Таким чином, коли одна диктатура замінила іншу, польських біженців зганяли в колишні німецькі концентраційні табори невдовзі після того, як їхніх ув'язнених звільнила Червона армія: деякі львівські поляки опинилися в Майданеку, колишньому нацистському таборі на околиці Любліна, де з жовтня 1941 р. до липня 1944 р. загинуло приблизно шістьдесят тисяч польських євреїв та двадцять тисяч етнічних поляків. Доповідь для польського уряду в Лондоні у вересні 1944 р. так описувала ситуацію: «Польське населення швидко покидає Львівщину, яку натовість наповнюють радянські громадяни. Поляків у призовному віці до 36 років направляють до Ярослава [на захід від лінії Керзона], а звідти — до Майданека, де вони перебувають у невимовній бідності, голодуючи за дротом під радянською вартою»¹⁴.

Радянці були готові перемістити велику кількість людей на схід і захід у межах своєї зони окупації та контролю, але вони нікому не збиралися дозволяти покидати цю зону. Навіть американські громадяни, які опинилися на радянському боці кордону, що стрімко переміщався, виявили, що звідти важко вибратися. Десятого лютого 1945 р. полька на ім'я Стася, громадянка США, яку військові затримали в її рідному місті Перемишлі на українсько-польському кордоні, відіслала поштою лист своїм братам у США, благаючи про допомогу. Характерно, що її скарги стосувались не німців, а радянців. Чоловіка її сестри, який раніше був польським поліцейським, заарештували та депортували до Сибіру. Згодом заарештували і її сестру. Вона зрештою опинилася в Іраку, але її чоловік і син загинули в Сибіру. «Батько й мати більше не володіють нашою власністю, — писала Стася, — тому що її націоналізувала радянська влада... Уже багато днів я плачу, що полишила Америку. Я зовсім не розуміла, що означає війна, поки її не побачила. Ви запи-

тували американське посольство про моє місцезнаходження, тому що вони шукали мене? Я думала, що зможу покинути все і повернутися до Америки, але радянці відмовилися дати мені дозвіл, стверджуючи, що я зараз належу їм»¹⁵.

У другій половині дня 6 лютого Сталін намагався переконати західних лідерів, що люблінський уряд мав надзвичайну підтримку народу Польщі і що це польська Армія Крайова напала на Червону армію, а не навпаки, але ті, хто був знайомий із ситуацією зі звітів польського підпілля, сприймали це скептично і навіть з обуренням.

Пізніше Іден писав, що Рузвельт і Черчилль виступили дуже добре, тоді як Сталін «дав нам незадовільну відповідь». Після закінчення дискусії Черчилль не втримався від того, щоб роз'яснити радянцям, що він думав про їхню політику в регіоні. «Я дуже засмучений, — сказав він Майському, який записав розмову у своєму щоденнику. — Сталін надто непохитний. У своїй останній промові я намагався бути настільки делікатним і обережним, наскільки міг. Я говорив про “різну інформацію”... Утім, якщо говорити відверто, щодня ми отримуємо багато повідомлень, які висвітлюють внутрішню ситуацію в Польщі в надзвичайно похмурому світлі: люблінський уряд непопулярний; багато хто зневажає його; всіх дисидентів заарештовують та масово засилають до Сибіру; все тримається на ваших багнетях»¹⁶.

Інших виступ Сталіна вразив. Його вправління в радянському патріотизмі та сумнівній діалектиці оцінили члени радянської делегації. Андрій Громико, тодішній молодий радянський посол у Вашингтоні, процитував витяг зі сталінської промови у своїх спогадах, написаних понад сорок років по тому. Суддя Бірнс більше погоджувався із Громиком, ніж з Іденом, оцінюючи наслідки виступу Сталіна. «Маршал Сталін відповів пристрасною заявою», — зазначив він у мемуарах. «Це був єдиний раз за всю конференцію», за словами Бірнса, коли Сталін так «продемонстрував свої сильні почуття». Емоційний заряд моменту відзначили й інші учасники. «Безумовно, ключем до складності проблеми, — писав Болен, — було те, що Сталін підвівся і ходив туди-сюди позаду стільця, роз'яснюючи свою позицію. Найкращі зразки його майстерності в дебатах були застосовані до висвітлення польського питання»¹⁷.

Закриття того, що Сталін називав «польським коридором» — стратегічного шматка європейської рівнини між Німеччиною та СРСР, — було надзвичайно важливим питанням для радянців; у геостратегічних термінах воно переважало решту проблем, які обговорювалися на конференції, за винятком остаточного розгрому Німеччини. Сталін не міг дозволити собі програти в цьому питанні, але проти нього виступив єдиний фронт. Рузвельт недовго утримував маску неупередженості й цього разу не побоявся створити враження, що він і Черчилль «об'єдналися» проти Сталіна. Зазвичай суворий диктатор, вочевидь, вирішив удатися до засобу, який він рідко використовував, — емоційного звернення. Тактика досягла успіху. Всі чекали, що Черчилль говоритиме емоційно, але несподівано емоційний виступ Сталіна справив сильне враження на всіх присутніх. Члени американської делегації перебільшили вагу цього епізоду, а після їхнього повернення до Вашингтона він обріс фантастичними подробицями, які потрапили у пресу.

«Радники, які сиділи поруч із Рузвельтом у Ялті, розповідають колоритну інсайдерську історію про те, що трапилось між Рузвельтом, Сталіним та Черчиллем під час переговорів щодо Польщі», — писав Дрю Пірсон, один із провідних американських журналістів того часу у *Washington Post*.

Сталін вразив їх до глибини душі своєю простотою, прямолінійністю і скромністю. Більшу частину часу він сидів, і здавалося, що його ніщо не здатне вивести з рівноваги. Обіч нього сидів товстоший перекладач із комірцем 17 розміру, який уміло й ефективно перекладав. Тільки під час обговорення Польщі Сталін підвівся із-за конференційного столу, щоб енергійно посперечатися.

Упродовж трьох років Сталін стверджував, що лінія Керзона, закріплена лордом Керзоном, тодішнім міністром закордонних справ Англії та погоджена Клемансо, повинна стати новим кордоном між Росією та Польщею. Він повторив це в Ялті, нагадавши Рузвельту та Черчиллю, що лінію для лорда Керзона накреслили американські географи, трактуючи її як найкращий розподіл між польським та російським народами. Тоді, піднявшись зі свого крісла, Сталін театралью заявив: «Ви хочете, щоб я сказав російському народу, що я менший росіянин, ніж лорд Керзон? Ви хочете, щоб я сказав російському народу, що я менший росіянин, ніж Клемансо? Ви хочете, щоб я погодився на менше, ніж вони запропонували Росії?»

Удруге Сталін підвівся під час розмови про люблінський уряд. «Чи будемо ми чинити дискримінацію на користь уряду, який утік до Англії і залишається там у безпеці? — сказав Сталін. — Чи ж ми визнаємо люблінський уряд, який залишився в Польщі й ризикував, удаючись до боротьби у підпіллі?» «Чи ваша армія звільнила Польщу, пане Черчилль?» — театралью запитав він. «Чи ваша армія звільнила Польщу, пане Президенте?» — запитав він, показуючи на Рузвельта¹⁸.

Насправді Сталін ніколи не ставив цих питань, але Пірсон уловив дух дискусії. Сталін повністю контролював ситуацію там, де вона мала найбільше значення, — у Польщі. Він вважав, що право завойовника, або, мовою того часу, «визволителя» — давало йому право вибирати польський уряд. Зрештою, він не втручався у встановлення нових урядів у Західній Європі. «Я повинен сказати, — зазначив він у відповідь на зауваження Рузвельта та Черчилля, — демократична підтримка варшавського уряду щонайменше співмірна з підтримкою де Голля»¹⁹.

Під час промови Сталіна обличчя Рузвельта й Черчилля ставали дедалі сумнішими. Західні лідери програвали в дискусії щодо проблеми, яку вони не могли собі дозволити програти не тільки через власні демократичні принципи, а й через політичну ситуацію у своїх країнах. Британський уряд, який вступив у війну за Польщу, вже критикували парламент і преса за нездатність захистити незалежність Польщі, сини якої боролися разом з англійцями на німецькому фронті. Американці також були в незручній ситуації, враховуючи діяльність лобістів польських емігрантів на Капітолійському пагорбі та загалом пропольські симпатії в країні. Польща не була Румунією, Болгарією чи навіть Фінляндією — країнами, якими вони могли досить легко поступитися Сталіну. Вона була частиною переможної союзницької коаліції, країною, яка вперше наважилася вчинити спротив німецькій агресії.

Напевно, Гаррі Гопкінс був першим, хто зрозумів, що немає сенсу продовжувати дискусію, в якій не було можливості спростувати дані Сталіна, не спровокувавши серйозного скандалу. У середині виступу Сталіна Гопкінс передав президенту записку: «Чому б не згорнути розмову на сьогодні? Коли Сталін завершить — скажіть, що ми повернемося до питання завтра. Уже 19:15». Рузвельт прислухався до поради Гопкінса. Коли Сталін закінчив, Рузвельт, посилаючись на пізню годину, запропонував відкласти подальше обговорення польського питання до наступного дня, але Черчиллю не терпілося відповісти. Прем'єр-міністр заявив, що він «повинен зафіксувати той факт, що британський та радянський уряди мають різні джерела інформації в Польщі й тому сформували різні погляди на ситуацію там». Після завершення зустрічі Рузвельт зауважив, що польське питання п'ять століть було головним боєм для усього світу, а Черчилль і Сталін погодилися, що потрібно щось зробити, щоб змінити ситуацію²⁰.

Того вечора, зважаючи на погані перспективи конференційного рішення, Рузвельт вирішив звернутися до Сталіна безпосередньо. Він надіслав йому особисту записку. Лист підготував Чарльз Болен, який описав тривожну атмосферу в західних делегаціях: «Коли ми покинули конференційний стіл, перед американцями і британцями постало неймовірно важке завдання спробувати врятувати хоч щось у справі Польщі. Проти нас був простий факт: Червона армія займала більшу частину країни; Сталін міг нав'язати свою волю. Однак Президент так легко не здавався». Не здавалися і Черчилль з Іденом. «Я переконаний, що ми повинні потужно відповісти, — писав Іден у своєму щоденнику. — Обідав із Вінстоном, і ми обговорювали це і якої лінії дотримуватися завтра». Коли Гарріман показав Ідену проект листа президента, Іден підтвердив, що він «був рухом у правильному напрямку, але трохи бракувало жорсткості», і запропонував зміни, які прийняли і Черчилль, і Рузвельт²¹.

«Я сьогодні дуже багато думав про нашу зустріч і хочу висловити Вам з усією відвертістю, що я маю на думці, — було написано у листі президента до Сталіна. — Що стосується польського уряду, то я глибоко стурбований тим, що три великі держави не мають спільної думки про політичну ситуацію в Польщі. Мені здається, що коли ви визнаєте один уряд, а ми разом із британцями визнаємо інший у Лондоні, то це виставляє всіх нас у поганому світлі перед цілим світом. Я впевнений, що такий стан справ не повинен продовжуватись, інакше це спонукатиме наші народи до думки про розкол між нами, що не відповідає дійсності. Я рішуче налаштований на те, щоб між нами й Радянським Союзом не було ніяких розбіжностей».

Болен вважав, що метою радянців у Ялті було зберегти контроль над Польщею, не посварившись із союзниками. Тому він очікував, що заява Рузвельта про можливий розкол влучить у ціль. «Я повинен чітко зазначити, що ми не можемо визнати люблінський уряд у наявному складі», вів далі лист, «якщо ми роз'їдемося з відкритою і явною розбіжністю у цьому питанні, то світ вважатиме це жалюгідним підсумком нашої роботи тут». У листі пропонувалося рішення. Рузвельт відмовився від ідеї Миколайчика про президентську раду, надавши перевагу натомість пропозиції Черчилля щодо створення нового уряду в Ялті.

Щоб нейтралізувати заперечення Сталіна про недемократичність формування такого уряду без консультацій із поляками, він використав слова самого диктатора і запропонував привезти на конференцію польських політиків. Це мусили бути не тільки члени люблінського уряду, а й лідери з Лондона та Польщі. До списку ввійшли кандидати із Британії Миколайчик, Грабський та Ромер, а також архієпископ Сапіга та інші польські лідери всередині Польщі, яких Рузвельт свого часу висував як членів президентської ради. Завданням нового уряду мало бути проведення вільних виборів у Польщі. Рузвельт доклав усіх зусиль, щоб переконати Сталіна, що він ніколи не підтримуватиме уряд, «ворожий вашим інтересам».

Іден намагався посилити мову президента. Про це можна судити з його зауважень олівцем на чернетці листа, що збереглася в архівах Форін Офіс. Він писав від імені президента: «Я повинен чітко зазначити, що ми не можемо визнати люблінський уряд у наявному складі, і якщо ми роз'їдемося з відкритою і явною розбіжністю у цьому питанні, то світ вважатиме це жалюгідним підсумком нашої роботи тут». Іден також додав ім'я Миколайчика як кандидата для польського уряду та змінив формулу президента про майбутні зобов'язання британського уряду. Якщо будуть виконані умови президента, британський уряд «буде готовий розглянути з вами умови, за яких він відмежується від уряду в Лондоні». Початковий проект листа передбачав, що британська відмова від підтримки польського уряду в екзилі прямо залежатиме від згоди Сталіна на пропозиції Рузвельта.

У листі зазначалося, що угода про Польщу слугуватиме перевіркою можливості укладення важливіших угод у майбутньому. Зараз у Сталіна був шанс переконати американський народ у тому, що йому можна довіряти. «Ви повинні повірити мені, коли я говорю, — ішлося у листі, — що наш народ критично оцінює те, що він розглядає як розбіжність між нами на цьому важливому етапі війни. По суті, вони говорять, що якщо ми не зможемо досягнути порозуміння зараз, коли наші армії наступають на спільного ворога, то як ми зможемо в майбутньому порозумітися щодо ще важливіших речей?» Болен пізніше сказав, що цей уривок додали, щоб переконати Сталіна в серйозності ситуації. «Озираючись назад, — писав він у своїх мемуарах, — я вважаю, що включення цього уривка, мабуть, було помилкою, оскільки Сталін вважав посилання на американську громадську думку такою ж нісенітницею, як і власні посилання на волю Верховної Ради»²².

Насправді те, що думали пересічні американці, важило чимало для їхнього президента. Стеттініус сказав Ідену на Мальті, що «неспроможність знайти рішення значно турбуватиме американську громадську думку й може поставити під сумнів участь Америки у світовій організації». Таким чином, питання Польщі та Організації Об'єднаних Націй виявилися тісно пов'язаними між собою в умах західних учасників конференції. Вони й обговорювалися одного дня. Із жодного питання, що обговорювалося 6 лютого 1945 р., провідники Заходу не досягли прогресу. Рузвельт дуже потребував угоди щодо Польщі, але наприкінці тривалого і важкого дня міг зробити ненабагато більше, ніж покласти свої надії на особисте звернення до Сталіна. Тепер залишалося чекати на відповідь володаря Кремля²³.

ЧАСТИНА IV

ДИПЛОМАТИЧНА ШАХІВНИЦЯ

У дипломата слова мають розходитися з ділом —
інакше який він дипломат?

Йосип Сталін

НЕСУВЕРЕННІ НАЦІЇ

Ті, хто грає у різновид шахів із назвою «Ялта», знають, наскільки цінними (але певними) бувають тимчасові альянси. Гру придумали після Ялтинської конференції і назвали на її честь. У цій грі на трьох змагання відбувається на шестисторонній дошці. Застосовуються стандартні правила шахів із кількома важливими винятками. Усі розбіжності вирішуються більшістю голосів: коли одному гравцеві інший ставить шах, третій гравець може йому допомогти, якщо це дозволяє його власна позиція. Союзи утворюються для досягнення стратегічних переваг, але, як можуть засвідчити ті, хто грав у цю гру, вони неодмінно порушуються. Творці гри «Ялта» краще зрозуміли основні правила змагань у Ялті, ніж багато істориків, які вивчали цю конференцію. У Ялті зустрілися не дві сили, Захід та Схід, як під час холодної війни, а три — світ на той час був не двополярним, а принаймні триполярним. Мінливість союзів була найочевиднішою 7 і 8 лютого. Організація Об'єднаних Націй, доля Польщі і, як наслідок, Східної Європи в цілому, а також участь Радянського Союзу у війні з Японією — усі першорядні питання обговорювали протягом цих двох важливих днів.

З американської точки зору, 7 лютого надія на позитивний розвиток подій була зовсім слабкою. Суперечка навколо Польщі залишалася нерозв'язаною, і не проглядалося ніяких ознак згоди щодо Організації Об'єднаних Націй, попри детальну доповідь Стеттініуса напередодні. І це був четвертий день конференції, на яку планувалося відвести не більше п'яти-шести днів! Одразу після сніданку Гаррі Гопкінс і Джеймс Бірнс скликали зустріч представників Державного департаменту, щоб обговорити ситуацію. Вони довели до відома Стеттініуса, що наразі найважливішим питанням є схвалення американської формули голосування в Раді Безпеки ООН, і його на засіданні міністрів закордонних справ, яке мало розпочатись у Кореїзькому палаці опівдні, треба було розв'язати передусім.

На засіданні головував Молотов, але Стеттініус перехопив ініціативу, поставивши перше запитання: можливо, якийсь аспект його презентації щодо Організації Об'єднаних Націй напередодні потребував додаткових пояснень? Він був готовий відповісти на питання зараз. Молотов як голова відповів, що Організація Об'єднаних Націй не стоїть на порядку денному, оскільки вона не була передана на розгляд міністрам закордонних справ. Спроба Стеттініуса підмінити порядок денний провалилася, посиливши відчай американців. Завершення переговорів без згоди щодо Організації Об'єднаних Націй стало б серйозною політичною та іміджевою катастрофою.

Можна уявити собі подив Стеттініуса, коли за кілька хвилин до початку пленарного засідання в Лівадії Черчилль сів на край стільця між Рузвельтом та державним секретарем і сказав: «Дядько Джо візьме Думбартон-Окс». Це могло означати лише одне:

радянці погодяться на американську формулу голосування у Раді Безпеки, питання, яке вперше почали обговорювати попереднього року на конференції у Думбартон-Оксі. Утім, як про це дізнався Черчилль і чому саме він повідомив новину? Це було правдою чи лише видаванням бажаного за дійсне? Зрештою, кілька годин тому Молотов відмовився навіть обговорювати цю проблему зі Стеттнінусом. У президента та державного секретаря не було іншого вибору, як почекати й подивитися, що буде далі¹.

Президент відкрив засідання заявою щодо Польщі. Він наголосив, що «окреслення ліній кордону цікавить його менше, ніж проблема польського уряду». Саме на цьому закінчилася дискусія попереднього дня, але Польщі довелося зачекати. Відповідно до встановленої практики, першим пунктом порядку денного була доповідь міністрів закордонних справ. Після того як Молотов завершив презентацію, яка стосувалася різних аспектів німецького питання, від планованого розподілу країни до німецьких репарацій, Рузвельт запропонував повернутися до Польщі. Не було жодних заперечень, але втручання Сталіна ще раз відклало обговорення.

Радянський лідер заявив, що отримав листа президента й намагався зв'язатися з представниками польського уряду у Варшаві, проте безуспішно. Тоді він сказав, що Молотов підготував пропозицію, яка стосувалася занепокоєнь президента, але її ще треба надрукувати. Поки це відбувалося, Сталін запропонував перейти до іншої теми, зокрема Організації Об'єднаних Націй. Делегати радо погодились. Гопкінсу і Бірнсу було надзвичайно приємно, що Сталін сам порушив питання, яке вони вважали настільки важливим².

Сталін запропонував виступити Молотову. «Заслухавши доповідь пана Стеттнінуса та зауваження пана Черчилля, які роз'яснили цю тему, — сказав Молотов, — радянський уряд вважає, що ці пропозиції цілковито гарантують єдність Великих держав у питанні збереження миру». Радянці погоджувалися на формулу голосування в Раді Безпеки в повному обсязі й «не мали жодних додаткових коментарів». «Полегшене зітхання промайнуло у британських та американських рядах, — зазначив у своєму щоденнику Іван Майський. — На багатьох вустах заграли усмішки». Це була велика перемога Рузвельта, настільки ж повна, наскільки й несподівана.

Однак на цьому презентація Молотова не закінчувалася. Він хотів повернутися до питання, яке обговорювалося, але не було вирішене в Думбартон-Оксі, — членство радянських республік в Організації Об'єднаних Націй. Молотов більше не наполягав на тому, щоб членами стали всі шістнадцять республік, як того вимагали радянці в Думбартон-Оксі, але сподівався, що будуть прийняті три або принаймні дві республіки. Спантеличений Рузвельт запитав, чи Молотов має на увазі, що республіки слід зробити членами Генеральної Асамблеї. Молотов підтвердив. Він продовжив, зауваживши, що «Домініони Британської Співдружності поступово й терпляче досягли позиції суб'єктів у міжнародних справах... Було б правильно, якби три або принаймні дві з радянських республік знайшли гідне місце серед членів Асамблеї. Вони заслужили це місце завдяки своїм жертвам та зусиллям під час війни». Тоді він нагадав президенту про те, що радянська сторона зробила поступку щодо формули голосування³.

Радянці вважали, що залишаться в абсолютній меншості, а то й будуть відсунуті на маргінеси і в Раді Безпеки, і в Генеральній Асамблеї, якщо не зможуть забезпечити додаткові голоси. Британія та її домініони мали отримати шість голосів. Американці наполягали на включенні «асоційованих держав» — країн Латинської Америки, а також Ірландії та Єгипту, які уникали формального оголошення війни проти Німеччини чи Японії, але загалом сприяли діяльності союзників. Латиноамериканські держави фактично були клієнтами США, та й Китай діяв би в американських інтересах, тож Сполучені Штати могли почуватися безпечно, не порушуючи принципу «одна держава — один голос». Радянці не мали таких можливостей. Спочатку вони заперечували, щоб «асоційовані держави» були членами-засновниками Організації Об'єднаних Націй, а потім наполягали на членстві своїх шістнадцяти республік, які ніхто не вважав менш залежними, ніж американські штати. Питання залишалося нерозв'язаним у Думбартон-Оксі, й інформаційний бюлетень, виданий членам делегації США в Ялті, передбачав, що воно постане одразу після досягнення згоди щодо процедури голосування в Раді Безпеки⁴.

Радянські лідери знали, що основним каменем спотикання була повна відсутність суверенітету республік. У своєму виступі на пленарному засіданні Молотов зазначив, що в лютому 1944 р. були проведені конституційні реформи. Після Тегеранської конференції в кожній республіці-засновниці СРСР сформувалися комісаріати з питань зовнішньої політики, що давало їм змогу самостійно брати участь у міжнародних справах. Молотов пояснив, що Україну, Білорусь («Білорусію», *White Russia*, згідно з англійським слововжитком того часу) та Литву обрали кандидатами на вступ до Організації Об'єднаних Націй, оскільки «ці три республіки зазнали найбільших жертв під час війни й були першими, куди вторгся ворог». Він також зазначив, що «було б зайвим пояснювати розмір, населення та значення України».

Після самої Росії Україна була насправді найвідомішою радянською республікою на Заході, і радянці вважали аргументи на користь України найсильнішими. Вони також були переконані, що мають ще один убивчий аргумент. Чи то під час перерви, чи то після завершення засідання Сталін повідомив президенту, що він «відчував, що його позиція в Україні була складною та небезпечною. Голосування за Україну було дуже важливим... для радянської єдності». Стеттініус, який записав цю розмову в переказі Рузвельта у своїх мемуарах, був готовий узяти ці аргументи за чисту монету. «Ніхто не міг визначити масштабу труднощів з Україною, — написав він за кілька років після конференції, — але ми у Вашингтоні, звичайно, чули розмови під час німецького наступу, що Україна може покинути Радянський Союз»⁵.

Ситуація в Україні була насправді проблемою для Сталіна. За кілька місяців до Ялтинської конференції звіти Лаврентія Берії повнилися інформацією про діяльність Української повстанської армії у Західній Україні та операції НКВС проти повстанців. Вони не складуть зброю аж до початку 50-х рр. Але у Сталіна фактично не було проблем із тим, щоб контролювати керівництво Радянської України під проводом Микити Хрущова. У будь-якому разі призначення улюбленого драматурга Сталіна Олександра Корнійчука українським комісаром із закордонних справ у лютому 1944 р.

після його служби на посаді заступника Молотова в Москві показало, наскільки насправді міфічною була реформа.

За повідомленнями таємної поліції, мало хто в СРСР мав якісь ілюзії з цього приводу. Олександр Довженко, провідний радянський кінорежисер, який тоді перебував під наглядом НКВС, був надзвичайно критичним і до Корнійчука, і до радянської «конституційної реформи». «З московської точки зору, Корнійчук є ідеальним народним комісаром із закордонних справ, оскільки будь-який росіянин є більшим українцем, ніж він», — сказав він знайомим, згідно зі звітом, поданим агентами Берії. «Усе в основному залишається, як і раніше, — зауважив він іншим разом. — Український Народний Комісаріат закордонних справ не зможе приймати жодних самостійних рішень, оскільки всі рішення та директиви надходитимуть з Москви. Це фікція»⁶.

Упродовж року, що передував Ялтинській конференції, так звану незалежність України використовували для зміцнення позиції СРСР у переговорах із польськими політичними фракціями щодо майбутнього радянсько-польського кордону. Ця тактика неодноразово успішно спрацьовувала. Не лише польські прокомуністичні кола вимушено відмовилися від зазіхань на Львів, коли зіштовхнулися з паралельними зазіханнями українського уряду на Холм, але й деякі західні спостерігачі повірили у відносну незалежність радянського уряду в Києві. У день визнання Москвою польського уряду британський кореспондент Ральф Паркер запитав свого співрозмовника, який, як виявилось, був інформатором радянської таємної поліції: «Чи визнають Україна та Хрущов Тимчасовий уряд Польщі?»

Корисний для Кремля ефект уявної автономії, якщо не незалежності України, імовірно, перевищив початкові розрахунки Сталіна, і влітку 1944 р. він вирішив змінити керівництво українського комісаріату, поставивши замість Корнійчука досвідченого гравця у міжнародних справах, колишнього секретаря Комуністичного інтернаціоналу Дмитра Мануїльського. Акцент змістився від пропагандистських дій, де Корнійчук був майстром, до міжнародної політики, в якій Мануїльський мав більше досвіду, ніж навіть його керівник Молотов. Сталін був явно зацікавлений у тому, щоб Україна стала членом Організації Об'єднаних Націй, і для цього її міністерство закордонних справ мав очолити професіонал, який міг би повністю використати нову позицію республіки на користь Москви⁷. Олександр Довженко вважав, що це все провернув особисто Сталін під тиском Сполучених Штатів. «Що Америка думає про ці заходи? — спитав він свого знайомого. — Зрештою, все абсолютно очевидно»⁸.

У Ялті ніхто не вірив у незалежність радянських республік, але Рузвельт опинився у складному становищі: у питанні процедури голосування в Раді Безпеки було досягнуто важливого прориву, але тепер за цю поступку виставили рахунок. Коли Молотов висунув своє прохання про включення республік, президент передав Стеттініусу нотатку: «Це зовсім недобре». Навіть один додатковий голос для СРСР — це було б забагато, адже суперечило фундаментальному принципу «одна держава — один голос». Президент вирішив затягнути справу з республіками і почати із закріплен-

ня радянської згоди щодо формули голосування в Раді Безпеки. Вона «була великим кроком уперед, який вітатимуть усі народи світу», — сказав він. Наступним завданням було скликання конференції для створення світової організації. Рузвельт хотів, щоб це відбулося до кінця березня, або навіть раніше, протягом наступних чотирьох тижнів.

Рузвельт спробував формально відкласти запит Молотова щодо участі радянських республік в ООН. Він розпочав довгий і дещо плутаний екскурс у відмінності традицій та державного устрою різних країн, намагаючись підважити легітимність порівняння радянських республік із британськими домініонами. Він запропонував вивчити це питання міністрам закордонних справ, коли ті обговорюватимуть час і місце установчої конференції ООН. Якщо досі питання передавали міністрам закордонних справ лише після того, як детальне обговорення «Великої трійки» не давало консенсусу, то цього разу він намагався передати питання міністрам закордонних справ ще до початку дискусії.

Джеймс Бірнс, який різко виступав проти надання будь-якій країні більше одного голосу, був задоволений відповіддю президента. Перед від'їздом до Ялти на зустрічі з членами Комітету з питань закордонних справ сенату, Рузвельт висміяв первісну пропозицію радянців, щоб усі радянські республіки незалежно вступили до Організації Об'єднаних Націй, розповідаючи сенаторам, що тоді він наполягатиме на включенні всіх американських штатів. Переглянута радянська позиція не змінила б балансу сил у Генеральній Асамблеї чи в Раді Безпеки, але підважила б авторитет Асамблеї. Нاپівнезалежні британські домініони, які рухалися в напрямку повної незалежності, мали законні підстави для представництва, однак радянські республіки були у кращому разі автономними складовими високоцентралізованої держави⁹.

Якщо напередодні Черчилль несподівано вступив у дебати щодо ООН на боці президента, то цього разу він активно підтримав Сталіна. На відміну від американців, британці були готові закрити очі на реальний стан справ із республіками. Згідно з британським протоколом зустрічі, Черчилль «висловив щиру подяку маршалу Сталіну та радянському уряду за великий крок уперед, який вони зробили, щоб урахувати точку зору, висловлену президентом Рузвельтом щодо голосування в Раді Безпеки світової організації». Угода між трьома великими державами, якої досягнули за столом переговорів цього дня, принесла полегшення та задоволення людям у всьому світі. Що стосується членства у світовій організації, то пропозиція, яку щойно висунув пан Молотов, суттєво відрізнялася від попередньої пропозиції радянського уряду. Кожен міг відчути, що і в цьому аспекті досягнуто значного прогресу на шляху загальної згоди».

«Ми ніколи не погодилися б на жодну систему, яка б не враховувала позицію самоврядних домініонів, яку вони утримували й виправдовували протягом чверті століття, — сказав Черчилль, зазначивши, що Британська імперія відрізнялася від Америки тим, що мала чотири самоврядні домініони, які були членами Ліги Націй. — Із цих причин ми вислухали пропозиції радянського уряду з глибокою симпатією». Заклик Черчилля ставав дедалі емоційнішим. «Його серце линуло до могутньої Росії, і хоч рани її кровилися, вона поборолала тиранів на своєму шляху», — записав слова

прем'єр-міністра британський стенограф. «Він визнав, що 180-мільйонна [американська] нація цілком може з недовірою розглядати конституційні механізми Британської Співдружності, які уможливили те, що ми маємо більше одного голосу в Асамблеї». Черчилль подякував президенту за те, що той не дав Молотову негативної відповіді, і вибачився перед Сталіним, кажучи, що він не міг повністю підтримати його запит, оскільки ще не мав можливості проконсультуватися зі своїм воєнним кабінетом¹⁰.

Дочекавшись кінця промови Черчилля, Рузвельт зробив ще одну спробу відкласити питання республік. Він повторив свою попередню пропозицію передати цю справу на розгляд міністрам закордонних справ, але Черчилль на це не купився: у міністрів закордонних справ і так надто багато роботи. Він також розкритикував пропозицію Рузвельта провести установчу конференцію ООН у березні. Війна досі тривала, змушуючи британський уряд розв'язувати міжнародні та внутрішні питання. Інші країни, особливо в Європі, також мали б труднощі щодо участі, а їхні делегації не були б повністю репрезентативними.

Рузвельт спробував заспокоїти свого британського партнера, зазначивши, що ця конференція лише засновує Організацію Об'єднаних Націй у принципі, а організаційна робота триватиме протягом трьох-шести наступних місяців. Це не надто переконало Черчилля, який повторив свою аргументацію проти скликання конференції в березні. Черчилль, вочевидь, зміг достукатися до Стеттініуса, який передав президентові записку, що військовий секретар Генрі Стімсон дотримувався думки Черчилля. Гопкінс виказав значно менше розуміння. «За цією розмовою щось криється, — написав він на шматку паперу й передав його президенту. — Можливо, нам краще зачекати до пізнього вечора [і з'ясувати], що він задумав». Рузвельт іще раз повторив пропозицію передати питання на обговорення конференції міністрів закордонних справ. Черчилль зрештою погодився. Сталін, який безмовно сидів увесь цей час, м'яко підтримав президента: «Міністри закордонних справ не прийматимуть жодних рішень, а лише звітуватимуть на конференції». Тактичний вихід із глухого кута таки було знайдено, тож учасники переговорів зробили коротку перерву¹¹.

Це був перший випадок, коли напруження між Рузвельтом і Черчиллем проявилось відверто. Виступ Черчилля засмутив чимало представників американської делегації. «Такі довгі виступи були нудними, — зазначив адмірал Легі у своїх мемуарах, — через необхідність їх перекладу російською мовою, та й із багатьох інших вагомих причин». Однак позиція Черчилля щодо радянських республік була не зовсім несподіваною, оскільки Сталін пов'язав це питання із членством британських домініонів та оскільки, як стверджував Чарльз Болен, американці «знали про його бажання ввести Індію в Організацію Об'єднаних Націй». Проте його опір негайному скликанню конференції ООН став несподіванкою навіть для його ж делегації.

«Прем'єр-міністра, як видається, зовсім занесло, — писав Александр Кадоган дружині. — Дурний старигань, не попередивши жодним словом ні Ентоні, ні мене, поринув у нескінченні просторікування про світову організацію, не маючи ані найменшого уявлення про предмет, тож перетворив усю справу на суцільну маячню. Найгірше те, що його слова повністю суперечили вже узгодженій з американцями

лінії! Однак мені вдалося пояснити їм у приватній розмові, що не варто сприймати це надто трагічно, що це нічого не означало і ми згодом залагодимо цю незграбність». Ентоні Іден також відзначив у своєму щоденнику подив та розчарування американської делегації¹².

Поки Черчилль говорив, президент написав Гопкінсу стосовно промов прем'єр-міністра: «Все це гнило!». Тоді він викреслив «гнилоту» і замінив її «містечковою політикою». Гопкінс погодився. І відповів: «Я цілком переконаний, що зараз він думає про чергові вибори у Британії». Під час обміну думками, що не був зафіксований в американських чи британських протоколах зустрічі, але зберігся в радянському, президент намагався звернутися до прем'єр-міністра в тому самому дусі, посиляючись на потреби внутрішньої політики. Він зазначив, що, подібно до Черчилля, також мав певні труднощі вдома, і сказав, що йому буде легше отримати необхідну більшість — дві третини голосів у Сенаті, якщо ця конференція відбудеться під час війни. Це було проханням про примирення. Черчилль згодом визнав, що справді переймався майбутніми парламентськими виборами¹³.

Несподіване повстання Черчилля проти американців мало низку причин. Позиції американців та британців щодо Організації Об'єднаних Націй мали істотні відмінності. У листі, який Черчилль надіслав з Ялти своєму віце-прем'єр-міністру Клементу Еттлі вранці 8 лютого, щоб попросити схвалення своєї позиції воєнним кабінетом, він пояснив, що радянці зменшили вимоги щодо членства в Генеральній Асамблеї ООН із шістнадцяти республік до двох, України та Білорусі, — і справедливо вважав вимоги щодо третьої республіки, Литви, не більше ніж переговорною тактикою. Ці республіки, стверджував Черчилль, найбільше постраждали у війні й «добре боролися». Американська позиція, продовжував прем'єр-міністр, полягала в тому, щоб затримати вирішення цього питання, поки в березні не буде скликано Конференцію ООН. «Наша позиція мені здається дещо іншою, — писав він. — Якщо ми матимемо чотири або п'ять членів, чи шість, якщо врахувати Індію, а Росія — лише один голос, то це буде надто великим запитом до Асамблеї. З огляду на інші важливі поступки, вже надані або ж очікувані, я хотів би зробити дружній жест у бік Росії. Якщо вони матимуть двох членів на додачу до їхнього головного, це не так багато, і наша позиція буде сильною, на мій погляд, оскільки ми не будемо єдиним множинним голосувальником»¹⁴.

Таким чином, Черчилль протистояв президенту зумисно. Він був справедливо незадоволений відмовою Рузвельта скоординувати позиції на початку конференції. Проте чому він завдав удару у відповідь саме на цьому етапі та публічно не погодився із президентом не тільки про членство радянських республік, а й про строки установчої конференції ООН, питання, яке вже було вирішено на Мальті? Сталін, який заледве брав участь у дискусії, але отримав найбільше зиску від вибуху Черчилля, цілком міг записати цю перемогу у власний актив. Він особисто долучився до поглиблення розколу між своїми західними партнерами.

Напередодні Сталіна відверто непокоїв єдиний британсько-американський фронт не лише щодо Польщі, але й щодо права вето в Раді Безпеки. Щодо Організації

Об'єднаних Націй радянська позиція була ближчою до британської, і Сталін, схоже, вирішив розколоти об'єднаний фронт, «пригорнувши» Черчилля, якого президент сторонився і який почувався чимраз ізольованішим. «Вінстон здивований і спантелечений, — писав згодом лорд Моран. — Президент, як видається прем'єр-міністру, більше не виказує осмисленого інтересу до війни; часто він навіть не читає документів, які дає йому прем'єр. Іноді здається, ніби він не має продуманих рішень із жодного питання, окрім своїх проблем із Конгресом»¹⁵.

Те, що прем'єр-міністрові повідомили про майбутню радянську поступку відносно формули голосування у Раді Безпеки, було ознакою уваги та особливого ставлення Сталіна. Черчилль також не пропустив повз вуха заяву Молотова на пленарному засіданні, що саме коментарі Черчилля щодо процедури голосування змогли суттєво прояснити радянцям сенс американського плану. У листі до свого заступника Клементя Еттлі, написаному вранці наступного дня, Черчилль зазначав: «Росіяни прийняли всі американські пропозиції щодо установчого принципу Думбартон-Оксу й заявили, що в основному завдяки нашим поясненням вони знайшли можливість повністю підтримати цю схему». Сталін, який любив налаштовувати наївних підлеглих один проти одного у Кремлі, вочевидь, перевіряв це і з двома західними лідерами¹⁶.

Після перерви, коли Рузвельт виголошував довгу промову щодо Ірану посеред ширшої дискусії про економічні проблеми бідних країн і про те, яким чином вони могли б допомогти світовій організації з дотримання миру, Черчилль ледве приховував своє розчарування президентом. Майський написав у щоденнику, що він «поштиво слухав президента, але обличчя прем'єра виказувало нудьгу і приховану іронію». Черчилль розривався між щирим захопленням близьким другом і союзником і розчаруванням, яке він дедалі частіше відчував після Тегерана, коли Рузвельт став підтримувати Сталіна коштом прем'єр-міністра. Він намагався контролювати свої емоції, але це йому не завжди вдавалося. «І хоч ми пройшли довгий шлях, від того моменту, коли Вінстон, говорячи про Рузвельта, сказав мені в саду в Марракеші: "Я люблю цю людину", — він усе ще дуже стриманий у своїй критиці, — писав згодом доктор Моран. — Здається, вона вихоплюється назовні проти його волі». Дні невимушеної близькості між Черчиллем і Рузвельтом залишилися в минулому¹⁷.

Розривом, який з'явився між Рузвельтом і Черчиллем під час пленарного засідання, скористався Сталін для лобювання тепер уже ізольованого Рузвельта. Він мовчки сидів під час обговорення, але пізніше звернувся до президента особисто, висловлюючись за прийняття радянських республік і скаржачись не лише на неприємності з українцями, а й на опозицію в Москві, де, як він стверджував, Політбюро погодиться на радянську участь в Організації Об'єднаних Націй за умови, що СРСР отримає додаткові голоси. Стеттініус, який пізніше того самого дня мав можливість поговорити окремо з Рузвельтом, знайшов його у примирливому настрої. «Це був найпродуктивніший день, і ми всі були дуже задоволені тим, що зараз ми зробили крок уперед на важкому шляху до світової організації націй», — написав Стеттініус у мемуарах. Рузвельт сказав Стеттініусу, що «з точки зору

географії та населення він не бачив нічого неприйняттого в російській пропозиції щодо двох додаткових голосів».

Попри запеклий опір Бірнса та Гопкінса, в американській делегації з'явилося відчуття, що поступка неминуча. Пізніше Гарріман пригадував: «Ми всі усвідомлювали, що Сталін побоюватиметься маргіналізації, і відчули серйозне полегшення, коли він зменшив свій запит із шістнадцяти до двох додаткових голосів». Гарріман був готовий проігнорувати питання про те, як багато незалежності Україна та інші радянські республіки мали у формуванні власної зовнішньої політики. Зрештою, Молотов ніколи не стверджував, що вони повністю незалежні, наводячи натомість приклад британських домініонів, які поступово знаходили своє місце на міжнародній арені. Крім того, у Генеральній Асамблеї було приблизно п'ятдесят місць, тож як на практиці могли б вплинути дві чи три додаткові радянських республіки на успіх чи невдачу Організації Об'єднаних Націй? «Реальна влада, — нагадав державному секретарю Рузвельт, — залишатиметься в Раді Безпеки, і кожна країна в цьому органі, велика чи мала, матиме лише один голос». У розумінні Стеттініуса, президент практично визначився¹⁸.

Невдовзі після обіду 8 лютого, коли Сталін приїхав до Лівадійського палацу на зустріч із Рузвельтом, президент сказав: «Міністри закордонних справ зустрілись і досягли згоди щодо сьогодиншнього порядку денного». Сталін негайно запитав, чи йдеться про прийняття двох радянських республік до Організації Об'єднаних Націй. Президент підтвердив. Вибір часу не міг бути кращим, оскільки засідання цього дня було присвячене одному з двох найважливіших питань порядку денного Рузвельта — участі СРСР у війні з Японією. Рузвельт приурочив власну заяву про вступ двох радянських республік до ООН, маючи на думці вплинути на позицію Сталіна щодо Далекого Сходу¹⁹.

Приставши на пропозицію Сталіна про включення до ООН республік, Рузвельт пішов проти позиції власних радників, зокрема Стеттініуса, опонентом якого був на засіданні міністрів закордонних справ цього ранку. Стеттініус сказав своїм іноземним колегам, що на майбутній конференції Організації Об'єднаних Націй цю проблему «треба розглянути із прихильністю», але наполягав на формулі Думбартон-Оксу «одна держава — один голос». Молотов був незадоволений. Він зазначив, що, якщо вимоги СРСР не буде задоволено, це стане викликом для питання про членство в цілому. «Якщо не буде досягнуто домовленості про членство в організації, про це слід повідомити відповідним чином», — підсумував Молотов, погрожуючи союзникам публічним розголосом проблем навколо Організації Об'єднаних Націй.

Погроза досягла мети. Стеттініус сказав, що він «намагався знайти спосіб улаштувати розгляд радянського прохання до першого засідання Асамблеї». Іден запропонував включити питання до порядку денного конференції. Молотов побачив слабину і почав дотискати. Він запропонував «поправку» до пропозиції Ідена, згідно з якою міністри закордонних справ «погодилися, що доцільно було б дозволити вступ до Асамблеї двох або трьох радянських республік». Її не прийняли. Стеттініус вирішив

зволікати, зазначивши, що «не мав можливості обговорити це питання із Президентом сьогодні вранці й не міг узяти на себе будь-які чіткі зобов'язання». Однак він залишався досить оптимістичним і «сподівався й очікував, що Сполучені Штати зможуть дати позитивну відповідь до кінця дня»²⁰.

Це спантеличило багатьох учасників. Він сказав «так» чи «ні»? Радянський протокол дійшов висновку, що питання було вирішено. Проте Алджер Гісс, американський нотар на засіданні, вважав інакше. Коли британці, відповідальні за ведення офіційного протоколу зустрічі, прибули на пленарне засідання того дня з текстом, із якого випливало, що всі міністри закордонних справ підтримали їхню пропозицію, Гісс зчинив тривогу. Іден від нього відмахнувся: «Ви не знаєте, що сталося». Попереднього дня Гісс написав і роздав членам американської делегації документ під назвою «Аргументи проти включення будь-якої з радянських республік до членів-засновників». Тепер він був здивований, дізнавшись, що його поради проігнорували. Зрештою британці сказали здивованому Гіссу, що вони отримали схвалення щодо зміни протоколу не від когось іншого, як від Стеттініуса²¹.

Державний секретар заперечував, що він коли-небудь давав пряму згоду на зміну протоколу. Стеттініус опинився у скрутному становищі, розриваючись між Рузвельтом, який, вочевидь, був готовий до компромісу, та його радниками, які виступали категорично проти. Стеттініус попрямував на засідання міністрів закордонних справ 8 лютого з копією «Аргументів» Гісса. Він зазначив, що республіки досі не підписали Декларацію Організації Об'єднаних Націй; на відміну від британських домініонів, вони ще не були готові до членства й не були суверенними державами відповідно до міжнародного права. Стеттініус не використовував документ або його рекомендації в обговоренні і в остаточному підсумку висловив особисту підтримку пропозиції. «Незважаючи на те, що президент попередньої ночі заявив, що вважає радянський запит "прийнятним", я хотів би притримати позицію Сполучених Штатів на засіданні міністрів закордонних справ, поки не отримаю можливість ще раз узгодити її з Президентом», — писав Стеттініус у мемуарах. Незадовго до зустрічі Рузвельта зі Сталіним пізніше цього дня Стеттініус мав можливість знову обговорити цю проблему із президентом. Рузвельт зазначив, що їм доведеться прийняти пропозицію²².

Стеттініус відчайдушно намагався пояснити в мемуарах, виданих 1949 р., що відповідальність за рішення про вступ двох радянських республік в ООН лежала на президенті, а не на ньому. Насправді він відповідав на тезу Бірнса, який у своїх опублікованих двома роками раніше мемуарах стверджував, начебто Стеттініус першим погодився на радянське прохання на конференції міністрів закордонних справ і лише потім порадив президентові. Стеттініус заперечував звинувачення. За іронією долі, у липні 1945 р. Ісаак Дон Левін, відомий журналіст та один із перших хрестоносців антикомунізму, звинуватив Гісса в тому, що той переконав президента Рузвельта прийняти Україну та Білорусь в Організацію Об'єднаних Націй під час приватної зустрічі Рузвельта зі Сталіним, на якій нібито був присутній Гісс. Утім, немає жодних свідчень того, що ця зустріч за участі Гісса взагалі відбулася²³.

Пленарне засідання 8 лютого почалося із заяви Рузвельта про прорив у питанні членства радянських республік у Генеральній Асамблеї ООН. У його розумінні, «міністри закордонних справ могли повідомити про повний успіх, тож він хотів би привітати їхні зусилля та попросити пана Ідена представити доповідь конференції». Іден повідомив, що дві радянські республіки будуть запрошені до участі в Організації Об'єднаних Націй, але запрошення зробить не «Велика трійка», а делегати майбутньої установчої конференції ООН. Оголошення шокувало Бірнса й інших супротивників радянської пропозиції в американській делегації. «Мене здивувала угода, яка, на мій погляд, була дуже нерозумною», — писав Бірнс у своїх мемуарах. Однак те, що Бірнс вважав необережною поступкою президента, Сталін та Молотов розглядали як половинчастий захід, на який їм було важко погодитися. Хто знав, чи майбутня багатошерстна конференція дійсно запросить до участі радянські республіки?

Сталін відкрив дебати, зазначивши, що серед держав, запрошених на заснування конференції ООН, було десять країн, які не мали дипломатичних відносин із СРСР. Тож як СРСР міг би брати участь разом із ними в конференції, яка передбачала б обговорення питань світової безпеки? Тоді постало питання про те, чому такі країни, як Аргентина й Туреччина, які ніколи не оголошували війну Німеччині чи не воювали, треба запрошувати. Президент відчув загрозу і швидко втрутився. Він звинувачував колишнього виконувача обов'язків державного секретаря Самнера Веллза у тому, що латиноамериканські країни не оголосили війну Німеччині: Веллз порадив їм, що буде достатньо розірвати дипломатичні відносини з нацистським режимом, і це була помилка. Нещодавно він написав президентам латиноамериканських країн, закликаючи їх оголосити війну Німеччині, і був переконаний, що вони послухають його поради. Звертаючись до питання конференції Організації Об'єднаних Націй, президент запропонував запросити лише ті держави, які оголосять війну до кінця лютого.

Сталін погодився, але на цьому історія не завершилася. Він перейшов до питання вступу України та Білорусі до Генеральної Асамблеї ООН. Чи можна назвати їх у протоколі засідання міністрів закордонних справ? Так, це було прийнятним, почув Сталін у відповідь. У захисті президента з'явилась тріщина. Молотов узявся її поглиблювати: «Чи не посприє прийняттю цих двох радянських республік як членів Асамблеї, якщо вони підпишуть Декларацію Організації Об'єднаних Націй до першого березня?» Гісс запропонував у своїй записці Стеттініусу використати неподписання республіками Декларації ООН як аргумент проти їхнього членства в Асамблеї. Зараз Молотов намагався подбати про таку «формальність».

Черчилль знову виступив на радянському боці. Видавалося не «зовсім правильним», сказав він, згідно з американським протоколом зустрічі, «запросити малі країни, які так мало зробили, просто оголосивши війну, і виключити дві радянські республіки з участі у засіданні». Він «дуже багато думав про мучеництво та страждання України й Білорусії» і висловився за обмеження списку країн, запрошених на конференцію членами Альянсу, але якщо треба додати інших, то чому б не включити також і дві радянські республіки?

«Я не хочу бентежити президента, — сказав Сталін, розвиваючи атаку на американську позицію, — але якщо він пояснить свої труднощі, ми побачимо, що можна зробити». Рузвельта затисли у куток, але він не здавався. На його думку, на карту було поставлено не просто додавання нових країн у список, а «надання одній із великих держав трьох голосів замість одного». Він хотів поставити це питання перед конференцією. Сталін продовжував наступ: «Чи не буде добре, якщо Україна та Білорусія підпишуть Декларацію Організації Об'єднаних Націй?» Президент твердо тримався на власних позиціях: це не вирішить проблеми. Сталіну довелося відступити²⁴.

Якщо Рузвельт і отримав якесь задоволення від свого досягнення, то воно було короткочасним. Після зустрічі він зіткнувся з повстанням у власному таборі. Адмірал Легі попередив президента про можливі внутрішньополітичні труднощі. Джеймс Бірнс нагадав Рузвельту його обіцянки американським сенаторам, що він запросить усі американські штати приєднатися до ООН, якщо Сталін наполягатиме на включенні радянських республік. Він зазначив, що опір до вступу в Лігу Націй ще двадцять шість років тому розпалила поступка щодо права голосу британських домініонів. Зараз, застерігав Бірнс, той же аргумент можуть використати супротивники ООН.

Бірнс мобілізував Гаррі Гопкінса, і обидва закликали Рузвельта відкликати свою підтримку британської пропозиції, якщо Сполучені Штати також не отримають три голоси в Генеральній Асамблеї. Президент неохоче погодився порушити це питання у розмові зі Сталіним іншим разом. Рузвельта атакували з двох сторін. «Президент, здається, не має власної думки, — поскаржився Гопкінс лорду Морану пізніше того ж дня. — Він вочевидь приїхав до Ялти, намагаючись протистояти тому, щоб будь-яка країна мала більше одного голосу, але коли прем'єр-міністр відверто виступив на користь пропозиції Сталіна, то Рузвельт сказав, що теж підтримує Сталіна в Сан-Франциско».

Не всі члени американської делегації погодились із судженням Гопкінса. Стеттініус, зокрема, розглядав гнучкість Рузвельта як доказ того, що президент перебував у гарній фізичній та психічній формі. «Державний департамент не консультував Президента в цьому конкретному питанні, — писав він у мемуарах. — Упродовж усього цього часу його розум залишався ясным і чітким, що чудово засвідчувало: він перебував у стані готовності й повністю володів собою». Гопкінс переймався великою політикою, Стеттініус — політичною боротьбою. Рузвельт, тим часом, намагався прокладати курс між своїм бажанням зберігати єдність зі Сталіним і Черчиллем та потребою задовольняти своїх радників. У цьому конкретному питанні він не потішив нікого. Проте отримав те, чого найбільше хотів: ООН от-от мала народитися²⁵.

ПОЛЬСЬКИЙ ПАТ

Поруч із членством радянських республік в ООН, питання про склад майбутнього польського уряду посіло чільне місце в конференційних дебатах 7 та 8 лютого. Уранці 7 лютого Рузвельт із тривогою чекав відповіді Сталіна на свого листа, у якому він запропонував запросити представників польських політичних партій до Ялти, щоб створити новий уряд. На полуденному засіданні міністрів закордонних справ Молотов поводився так, наче ніякого листа не було, але Рузвельт не був налаштований на зволікання. Він відкрив пленарне засідання, запропонувавши «порушити польське питання».

«Завершуючи наше вчорашнє засідання, — сказав він, — маршал Сталін виклав свої погляди. Мені немає особливо чого додати до того, що я сказав учора. Я вважаю, що надзвичайно важливо розв'язати питання уряду». Він додав, що, на його думку, треба не зважати на вже наявні польські уряди в Лондоні й Варшаві та сформувати новий уряд. «Я гадаю, нам потрібне щось нове і докорінно відмінне — ковток свіжого повітря», — підсумував він.

Сталін висловився лише тоді, коли Рузвельт прямо запитав його, чи хоче він щось додати до своєї заяви минулого дня. Сталін почав із зізнання, що отримав лист президента «півтори години тому», й зазначив: «Я відразу ж наказав знайти Берута й Моравського, щоб я поговорив із ними телефоном. Тоді вони перебували за межами Варшави, у Лодзі або Кракові, але вони знайдуться, і я мушу попросити їх знайти представників іншої сторони та запитати, що вони думають про можливість приїзду. Тоді я зможу повідомити, як скоро вони прибудуть. Якщо [колишній прем'єр-міністр Вінценти] Вітос або [архієпископ Адам Стефан] Сопіга зможуть приїхати сюди, це спростить рішення, але мені їхні адреси не відомі. Боюся, що нам забракне часу»¹.

Це була, по суті, відмова від пропозиції Рузвельта. Не бажаючи відкидати її напряму, Сталін говорив ухильно. Він не мав нічого проти того, щоб керівництво люблінського (нині варшавського) уряду, яке офіцери НКВС могли віднайти миттєво, терміново приїхало до Ялти, але прагнув за будь-яку ціну уникнути залучення інших польських лідерів. Поки що він вирішив зволікати та піти на символічні поступки американцям².

«Молотов підготував проект, що частково враховує пропозицію Президента, — сказав він. — Вислухаймо його, коли він надійде, оскільки переклад ще не завершено. Тим часом ми можемо обговорити Думбартон-Окс». Нова пропозиція щодо Польщі, викладена Молотовим у шести пунктах, пропонувала доповнити наявний Тимчасовий уряд «деякими демократичними лідерами з польських емігрантських

кіл». Його склад мав бути визначений у Москві на консультаціях між Молотовим та послами Америки і Великої Британії. Тимчасовий уряд, який визнають союзники, якнайшвидше скличе загальні вибори. Молотов додав, що пропозиція «пішла далеко назустріч побажанням президента», тому, можливо, присутність поляків більше не є необхідною.

Пропозиція Молотова здавалася кроком у правильному напрямі: радянці на решті готові були говорити про склад нового уряду і включити до нього представників некоммуністичних партій. Президент відчув прогрес, але ще не був готовий оголосити перемогу. Гаррі Гопкінс запропонував йому в записці: «Чому б не передати це міністрам закордонних справ для детального обговорення і доповіді завтра або ж наступного дня?» Рузвельт так і зробив, заявивши, що прогресу досягнуто, і попросивши часу на вивчення пропозиції.

Наразі президент зачепився за слово «емігрантський» у пропозиції Молотова: він сказав, що в Польщі достатньо поляків, із яких можна було когось вибрати. Рузвельт був негативно налаштований відносно і радянських, і британських «емігрантів» у польському уряді — усе це були протеже інших держав, із якими американцям могло бути важко працювати. Це створило велику незручність для Черчилля, який підтримував лондонських поляків. Коли прем'єр-міністр почав говорити, Рузвельт передавав Стеттініусу записку: «Це забере не менш як півгодини». Черчилль почав зі спроби запобігти виключенню лондонських поляків із майбутнього уряду. Він погодився з президентом, що термін «емігрантський» обрали невдало: вигаданий після Французької революції, у Британії він описував людей, вигнаних із власної країни співвітчизниками. Лондонські поляки були не емігрантами, а «поляками, які тимчасово перебували за кордоном». Далі Черчилль порушив тему західного кордону Польщі. Після тривалої дискусії зі Сталіним із цього приводу, він попросив час на вивчення пропозиції Молотова. Складалося враження, що неминучого розриву таки вдалося уникнути³.

Цього вечора Черчилль святкував і готувався до битви на наступній сесії. «Це був набагато кращий день», — телеграфував він дружині. Детальніше він виклав усе в телеграмі Клементу Еттли. «Відповідь [на лист Рузвельта] росіяни подали сьогодні, у середу, — писав він. — Вона не зачіпає по суті жодного з широких питань... Це питання аж ніяк не вирішене. Наш план — активно боротися за уряд у Польщі, який ми і США визнаємо і якому зможемо забезпечити визнання всієї Організації Об'єднаних Націй. В обмін на це ми потребуємо суттєвої та справжньої наявності польського елемента, з яким ми наразі пов'язані, зокрема Миколайчика, Грабського та Ромера, а також кількох поляків, які залишаються в Польщі — Вітоса, Сапіги й інших, кого називали американці. Якщо вдасться організувати, щоб вісім або десять із них увійшли до люблінського уряду, нам буде вигідно негайно визнати такий уряд». Він попросив воєнний кабінет дати йому повну свободу дій у цьому плані. Кабінет погодився⁴.

Оптимізм Черчилля поділяв Алек Кадоган, який написав дружині наступного дня: «Ми вчора досягли певного прогресу, а дядько Джо продемонстрував ознаки

зговірливості і щодо Думбартон-Оксу, і щодо Польщі». Іден у своєму щоденнику писав обережніше: «Потім настала черга Польщі й росіяни знову зробили певні поступки, які давали надію, хоч ми досі ще далекі від бажаного». Його обережність, як виявилось, була доволі обґрунтованою⁵.

Наступного ранку британці й американці поширили свої контрпропозиції. Іден вважав, що британська контрпропозиція краща, але саме американська лягла в основу обговорення на пленарному засіданні у другій половині дня 8 лютого. Американці повернулися до ідеї президентської ради, яка тепер мала складатися з трьох членів, включно з одним комуністом. Її завданням було формування нового уряду в консультації з поляками в Польщі й за кордоном. Усіх їх мали привезти до Москви, де вони взяли б участь у дискусіях під головуванням Молотова та двох західних послів. Сформований у такий спосіб уряд відповідав би за організацію вільних виборів у Польщі⁶.

Черчилль швидко заявив, що готовий прийняти американську пропозицію з незначними поправками. Проте якщо британці сподівалися, що радянці візьмуть із них приклад, то їх швидко спіткало розчарування. Молотов, який виступив від імені радянської делегації, захищав наявний варшавський уряд, до складу якого вони були готові ввести поляків, рекомендованих західними союзниками, але не бажав і слухати про його розпуск на користь абсолютно нового уряду. Молотов відхилив також ідею президентської ради, стверджуючи, що наявний уряд «очолює польський народ і користується великим престижем і популярністю в країні».

Черчилль, який вважав, що підтриманий радянцями уряд «не приваблював переважні маси польського народу», не міг залишити це твердження без відповіді. Він використав усі свої ораторські здібності, прагнучи переконати Сталіна в необхідності формування нового демократичного уряду Польщі. Черчилль зазначив, що «вони перебували в найважливішому моменті цієї конференції». Згідно з британським протоколом зустрічі він заявив: «Це було питання, вирішення якого чекав увесь світ. Якщо вони роз'їдуться, як і раніше визнаючи різні польські уряди, то світ сприйме це так, начебто між Росією та її британськими й американськими союзниками все ще існують принципові відмінності, і наслідки будуть найневтішнішими. Це поставить на конференції тавро провалу». Згідно з американським протоколом, Черчилль додав: «І ніщо інше з того, що ми тут зробили, не зможе це подолати».

Як зафіксував британський стенограф, прем'єр-міністр не приховував недовіри до радянських заяв щодо популярності люблінських поляків:

У них були різні погляди на основоположні факти щодо ситуації в Польщі або принаймні на деякі з них. Згідно з інформацією уряду Його Величності новий люблінський (нині — варшавський) уряд не подобався переважній частині польського народу, і здавалося, що його не сприймуть за кордоном як такий, що їх представляє. Якщо конференція відкине наявний лондонський уряд і надасть повну підтримку люблінському уряду, це спричинить усесвітнє

обурення. Наскільки можна було передбачити, поляки за межами Польщі фактично б організували об'єднаний протест. Під британським командуванням перебувала 150-тисячна польська армія з числа тих, хто мав змогу зібратися за межами Польщі. Ця армія воювала і продовжувала воювати дуже відважно.

Черчилль заявив, що «не вірив, що ця армія взагалі змириться з люблінським урядом, та розглядатиме дії Великої Британії щодо позбавлення визнання уряду, який вони визнавали з початку війни як зраду цього уряду».

Прем'єр-міністр відзначив неможливу ситуацію, в яку визнання люблінського уряду поставило б його і його колег у воєнному кабінеті:

Як добре знали маршал Сталін та пан Молотов, він сам не погоджувався з діями лондонського уряду, які були нерозумними на кожному етапі. Проте формальний акт передавання визнання від тих, кого вони визнавали досі, до цього нового уряду викличе серйозну критику. Почалися б розмови, що уряд Його Величності повністю поступився у питанні східного кордону (як це й було насправді), прийняв і захищає радянську точку зору. Також казали б, що він повністю порвав із законним урядом Польщі, який визнавав усі п'ять років війни; і що він гадки не мав про те, що насправді відбувалося в Польщі. Він не міг в'їхати до країни. Не міг бачити й чути, якою була суспільна думка. Тоді говорили б, що він може лише приймати те, що люблінський уряд видаватиме за думки польського народу, тож уряд Його Величності звинуватять у парламенті, що він повністю зрадив справу Польщі.

Цього разу прем'єр-міністр не перебільшував. Він вислухав багато подібних звинувачень під час своїх зустрічей із Миколайчиком і Арцішевським, а також від членів своєї партії. Він попередив Сталіна, що, навіть якби він погодився прийняти радянську пропозицію, дебати в парламенті «були б надзвичайно болючими і скрутними для єдності союзників». Пропозиції Молотова «перебували на межі неприйнятності», вважав він. «Якби ми відмовилися від польського уряду в Лондоні, — стверджував прем'єр-міністр, — обидві сторони мали б докластися до нового початку на більш-менш рівних умовах. До того, як уряд Його Величності міг би відмовитися від своєї нинішньої позиції щодо продовження визнання лондонського уряду, ми мали б переконатися, що новий уряд справді представляє польську націю».

Промова Черчилля викликала реакцію Сталіна. Він підтримав Молотова, заявивши, що краще було б реконструювати наявний уряд, ніж створювати новий. Сталін відмовився відкидати варшавський уряд на тій підставі, що він надзвичайно популярний у Польщі. Сталін наполягав, що польський народ співчував лідерам, які залишилися з ним під час окупації. Згідно з американським протоколом, Сталін заявив, що «в нього склалося враження, що вигнання німців Червоною армією сприймалося поляками як велике національне свято». Люди були здивовані тим, що польський уряд у Лондоні не брав у цьому великому святі ніякої участі. Вони запитували: «Ми, Національна рада

й Тимчасовий уряд, є частиною цього свята, але де лондонські поляки?» Це ніяк не зворушило західних лідерів, особливо Черчилля, який добре знав, що встановлений радянцями в окупованій Польщі режим не мав нічого спільного зі святом.

Однак не це було головним аргументом Сталіна. Він звернувся до прикладу Франції, де західні держави діяли без консультацій із Радянським Союзом. На початку січня Молотов, засмучений негативною реакцією Заходу на перетворення Польського комітету національного визволення на Тимчасовий уряд, надіслав інструкцію своїм підлеглим: «Польща — це надзвичайно важливо! Проте ми не знаємо, як створили уряди в Бельгії, Франції, Греції та інших країнах. Ніхто не запитував нашої думки, і, попри це, ми не говоримо, що незадоволені тим чи іншим урядом». Зараз Сталін порівнював позицію варшавського уряду з позицією генерала де Голля: «Жодного з них не було обрано, і йому було важко сказати, хто мав більшу популярність — та проте ми всі мали співпрацювати з де Голлем, а радянський уряд уклав із ним договір. Чому ми повинні настільки інакше ставитися до польського уряду і чому ми не могли б мати справу з розширеним польським урядом?» Обговорення вийшло на небезпечну територію.

Рузвельт вирішив, що настав час рухатися далі. Він запитав Сталіна про терміни проведення виборів у Польщі і, дізнавшись, що їх можна буде організувати протягом місяця, якщо тільки не завадить ситуація на фронті, запропонував обговорити польську проблему міністрам закордонних справ, а потім прозвітувати на пленарному засіданні. Усі погодилися. Проте Сталін не був готовий відійти від питання політики американців та британців відносно створення урядів у Західній Європі та на Балканах. Тепер він хотів знати, «що затримує формування єдиного уряду в Югославії» та «що відбувається в Греції». Він додав, що «не має наміру критикувати британську політику там, але просто хотів би знати, що відбувалося».

Очевидно незадоволений позицією західних союзників щодо Польщі, Сталін почав «контекстуалізувати» польську справу. Він нагадав Черчиллю, що за кілька тижнів до того радянці заплушили очі на те, що британці почали придушувати прокомуністичні сили Греції. У такий спосіб він дотримувався своєї попередньої угоди з Черчиллем, яка визнавала панування Великої Британії в Греції. Перед перервою у засіданні Черчилль мусив визнати, що має борг перед господарем зустрічі. Для британців, за його словами, «настали доволі скрутні часи у Греції, і вони були дуже зобов'язані маршалу Сталіну тим, що він не надто цікавився грецькими справами»⁷.

План Молотова, що складався з шести пунктів, містив не тільки положення щодо уряду та виборів, але й згадував майбутні кордони Польщі. Союзники напередодні вже прийняли лінію Керзона як східну межу Польщі. Та пропозиція Молотова щодо західного кордону виявилася ще суперечливішою, ніж його наполягання на лінії Керзона на сході. Згідно з радянською чернеткою, Молотов пропонував «західний кордон Польщі провести від міста Штеттіна (польське), далі на південь по річці Одрі і ще далі вздовж річки Ниси (Лужицька)». Цей додаток у дужках, «Лужицька», став каменем спотикання за столом переговорів⁸.

Сталін хотів показати, що він не лише відбирає щось у Польщі, а й дає їй. Із моменту нападу Німеччини на СРСР 1941 р. він був готовий компенсувати польські територіальні втрати на сході шляхом надбав за рахунок Німеччини на Заході. Фактично, він був за те, щоб дати Польщі більше, ніж західні союзники. Назагал у Тегерані обговорювалися питання створення західного кордону Польщі вздовж річок Одри й Ниси. Тоді вважалося, що кордон пройде по Нисі-Клодзькій. Однак у Ялті Сталін запропонував Нису-Лужицьку як новий кордон, що означало зміщення південної частини польсько-німецького кордону на 200 кілометрів на захід.

Це була різка зміна сталінських планів щодо Польщі. Після Тегерана Сталін підтримав лінію Одра—Ниса (Клодзька), яка відповідала російським цілям у війні 1914 р., коли Микола II та його міністр закордонних справ Сергій Сазонов були готові передати Польщі Сілезію та східну частину Познаньщини, яка тоді належала Німецькому Рейху. Польські претензії на Сілезію обґрунтовувалися хіба із суто історичних міркувань, оскільки польська держава контролювала цю територію в Х столітті. До ХХ століття більша частина населення там була або німецькою, або глибоко онімеченою, особливо в Нижній Сілезії, головним містом якої був Бреслау (польською Вроцлав). Утім, інтересам Сталіна відповідала територіальна компенсація Польщі за рахунок Німеччини, щоб він міг таким чином зберегти радянські територіальні придбання 1939 р. і Кенігсберг та прилеглі території Східної Пруссії. Улітку 1944 р. він особисто накреслив кордон між Німеччиною та Польщею на одній із карт, збережених у російських архівах, по лінії Одра—Ниса-Клодзька. Карта не залишає сумніву, що річка Ниса, яку мав на увазі Сталін, була саме Нисою-Клодзькою.

Сталін перемкнувся на Нису-Лужицьку десь протягом літа або, можливо, восени 1944 р., коли йому вдалося створити власний польський уряд. Для нього, як і для британців, розташування західного кордону Польщі залежало від складу польського уряду. «Своєму» уряду вони готові були дати більше території, «чужому» — менше. З точки зору Сталіна, додавання нових територій зробило б майбутній польський уряд лояльнішим до Москви, а надати лояльному уряду контроль над якомога більшою західною територією посилювало б радянську позицію в Центральній Європі та ще дужче послабило Німеччину, основну тогочасну проблему Сталіна. Крім того, така позиція створила б йому образ захисника польських інтересів, і Сталін негайно зазначив у Ялті, що Миколайчика дуже потішило розширення меж Польщі до Ниси-Лужицької⁹.

Зміна поглядів Сталіна не стала цілковитою несподіванкою, адже цю ідею вже якийсь час підтримував люблінський уряд. Другого січня 1945 р., згідно із протоколом засідання воєнного кабінету, Іден повідомив своїх колег, що «був стурбований тим, наскільки широко люблінські поляки розкатали губу». Він деталізував своє твердження у виступі на засіданні уряду 22 січня: «Люблінський уряд дедалі ширше розкатує губу, вимагаючи додаткових територій у Померанії на додачу до Нижньої Сілезії». Наступного дня він подав доповідну записку про польські кордони на заході, у якій виступав проти лінії по Нисі-Лужицькій. Воєнний кабінет затвердив цю позицію на своєму засіданні 25 січня. «Якби, як тепер здається ймовірним, — продовжував

Іден, — нам довелося мати справу із претензіями люблінських поляків, котрі так чи інакше готові прийняти лінію Керзона, то уряду Великої Британії немає необхідності підтримувати будь-які додаткові масштабні передавання території»¹⁰.

Окрім політичних калькуляцій, у справі західного польського кордону була й гуманітарна складова. Під час консультацій на Мальті Іден та Стеттініус погодилися протистояти подальшому зсуву польських кордонів на захід, якщо це запропонують у Ялті, оскільки їх непокоїла кількість людей, які мали переселитися. Черчилль описав ці перестороги в листі до дружини з Мальти. «Я можу щиро зізнатися, — писав він, — що моє серце засмучують розповіді про натовпи німецьких жінок і дітей, які повсюдно втікають на захід уздовж доріг, часом колонами завдовжки сорок миль, від армій, що наступають. Я глибоко переконаний, що вони на це заслужили; але образ не відступає з-перед очей. Страждання всього світу мене страшать, і я боюся, що нові бої можуть постати з тих, котрі ми успішно завершуємо».

Згідно з британськими підрахунками, передача частини Східної Пруссії та Верхньої Сілезії Польщі створила б 2,5 мільйона німецьких біженців. Установлення нового кордону на Одрі додало б ще 2,5 мільйона переміщених осіб. Ці зміни обговорювалися в Тегерані. Переміщення кордону до Ниси-Лужицької означало б переселення ще 3,25 мільйона етнічних німців. Американці були особливо обережними, відмовляючись передавати щось більше, ніж Східна Пруссія, невелика частина Померанії та Верхньої Сілезії. «Ми повинні чинити опір енергійним зусиллям, спрямованим на розширення польського кордону до лінії Одри або лінії Одра—Ниса», — стверджував меморандум Державного департаменту США, підготовлений на Мальті.

Британці були трохи зговорливішими. Вони вже погодилися з лінією Одри під час переговорів із радянцями та представниками лондонського польського уряду в Москві в жовтні 1944 р. Однак вирішили протистояти лінії по Ниси-Лужицькій, і після консультацій з американцями на Мальті Іден запропонував Черчиллю відмовитися навіть від своєї попередньої підтримки лінії Одри. Британці прийняли лінію Одри, щоб допомогти Станіславу Миколайчику переконати своїх колег змиритися з територіальними втратами на Сході, але вони не бажали робити подібну послугу «люблінським полякам»¹¹.

«Було б дуже шкода запхнути в польського гусака стільки німецької їжі, щоб він помер від розладу шлунка», — сказав Черчилль Сталіну, взявши на себе представлення позиції Заходу. Він підтримав переміщення польського кордону на захід і вважав, що поляки повинні компенсувати втрати на сході співмірною кількістю німецької території, з якою вони могли б упоратися, але не більше. Згідно з британським протоколом зустрічі, «він був свідомим, що більшість британців шокувала сама ідея насильницького переміщення мільйонів людей. Його самого це не шокувало, але, безумовно, ця точка зору стала панівною у Великій Британії. Моделлю слугували депортації грецького та турецького населення після попередньої війни, адже відтоді обидві країни мали мирні відносини; але в тому випадку було переселено менше двох мільйонів людей. Якщо Польща забере Східну Пруссію і Сілезію до Одри, це означа-

тиме повернення до Німеччини шести мільйонів німців. Це може стати моральним викликом, який він мусить вирішити з власним народом».

Знання Черчилля про історію або, найімовірніше, його пам'ять часом бували доволі вибірковими. «Розплування» турків та греків після Першої світової війни, яке греки згадували як частину «Малоазійської катастрофи», навряд чи було «великим успіхом» із гуманітарних міркувань, але його посилення на британську громадську думку не було шахрайством. У Лондоні ставилися із застереженням до «великих переміщень населення». Багатьом «було незрозуміло, чи зможе Польща заселити та розвинути настільки великі території, а залежність Німеччини від імпорту продуктів харчування значно зростає. Крім того, громадська думка, як у парламенті, так і в країні, дедалі критичніше ставилася до надмірних територіальних вимог, висунутих люблінськими поляками».

Черчилль зробив усе можливе, щоб підготувати британську громадськість до майбутньої зміни польських кордонів. У своєму виступі в парламенті 15 грудня 1944 р. він підкреслив переваги обмінів населенням для майбутнього європейського миру. «Передавання кількох мільйонів людей має здійснюватися зі сходу на захід чи північ, а вигнання німців... із території, яку Польща займатиме на заході й півночі. Вигнання — це метод, який, судячи з того, що ми бачили, буде найбільш задовільним та тривким. Там не буде мішаного населення, яке зумовлюватиме нескінченні проблеми, як в Ельзасі-Лотарингії. Усе буде зачищено. Мене не лякають такі великі переселення, які є більш можливими в сучасних умовах, аніж будь-коли раніше».

У Ялті Черчилль ішов проти переконання переважної частини британської громадськості, яка була б «шокована ідеєю насильницького переміщення мільйонів людей». Але він не готовий був погодитися на всі вимоги Сталіна, зокрема щодо кордону по Нисі-Лужицькій. Обговорення сягнуло нового рівня цинізму, коли до дебатів приєднався Сталін. Він зазначив, що не буде потреби відселяти німців із майбутніх польських територій: «Там не буде ніяких німців, бо коли приходять наші війська, то німці втікають і не залишається ніяких німців». Черчилль визнав, що «це, звичайно, спрощувало проблему». Він знав, що їй ще дуже «спростив» той факт, що за часів війни шість-сім мільйонів німців загинули, а союзники своїми бомбардуваннями міст створили простір у Німеччині для тих, кого переселять із Заходу. Черчилль очікував, що втрати в Німеччині зростуть ще на мільйон до закінчення бойових дій. Коли Сталін запитав, чи він має на увазі один-два мільйони, прем'єр-міністр відповів на це, згідно з американським протоколом зустрічі: «О, я не пропоную жодних обмежень на кількість загиблих»¹².

Будучи верховним командувачем Червоної армії, Сталін випромінював упевненість, коли переконував Черчилля, що німецькі біженці масово виїжджають із територій, які от-от захоплять радянські війська. Довільні вбивства, згвалтування та мародерство стали частиною повсякденного життя тих, хто не зміг утекти. Навесні 1945 р. радянська влада у Східній Пруссії звітувала до Москви, що темпи самогубств на окупованій радянцями території зростають серед німців загалом, і серед жінок зокрема. Сталін не поспішав відновлювати дисципліну у своїй окупаційній армії.

Коли восени 1944 р. один із лідерів югославських комуністів Мілован Джилас публічно критикував солдатів Червоної армії за згвалтування та вбивства в Югославії, порівнюючи поведінку радянських солдатів із їхніми британськими колегами не на користь перших, він налаштував Сталіна проти себе. «Чи Джилас, який і сам є письменником, не знає, що таке людські страждання та людське серце? Хіба він не здатен зрозуміти солдата, який, пройшовши тисячі кілометрів крізь кров, вогонь і смерть, розважається з жінкою або бере якусь дрібницю?» Якщо такою була реакція Сталіна на скарги щодо злочинів Червоної армії в Югославії, то яка надія могла бути для німців?¹³

У січні 1945 р. радянська преса надзвичайно вороже налаштувалася щодо німецьких військових злочинців та німецького населення в цілому. Очолив атаку кращий радянський пропагандист цього періоду Ілля Еренбург. «Озлоблений ненависник німців Еренбург, — стверджував огляд радянської преси, укладений американським посольством у Москві, — пишучи з більшою ретельністю, ніж зазвичай, окреслив свою програму: відновити спустошені радянські території за рахунок німецьких трудових загонів, перевішати злочинців, за винятком дітей». Еренбург був єдиним радянським журналістом, який, на думку Сталіна, не потребував редакторів.

«Тепер ми розуміємо, що німці — це не люди, — писав він у серпні 1942 р. у газеті Червоної армії “Красная Звезда”. — Тепер слово “німець” стало найстрашнішим прокляттям. Не говорімо. Не обурюймося. Убиваймо. Якщо ти не вб'єш німця, німець уб'є тебе. Він забере твою сім'ю і мордуватиме її у своїй проклятій Німеччині. Якщо ти вбив одного німця, убивай іншого». Коли Вермахт заглибився на радянську територію, це був заклик до боротьби з німецькою армією, але, коли радянські війська ввійшли в Пруссію, це перетворилося на заклик винищити німців як народ. «Що б ви зробили, якби виявили німця біля різдвяної ялинки?» — спитав Еренбург західного гостя на вечірці 12 січня 1945 р., яку влаштував Аверелл Гарріман. Коли британський генерал відповів: «Пристрелив би його», — Еренбург сказав: «Це надто добре для нього. Ви повинні повісити його на ялинці». Потім він заявив, що висловився проти вбивств дітей і забезпечить, щоб вішали лише німців віком від шістнадцяти років¹⁴.

Шостого лютого, за день до того, як Молотов запропонував розширення західного кордону Польщі до Ниси-Лужицької, радянська окупаційна влада в Німеччині видала наказ утворити робочі батальйони німців віком від сімнадцяти до п'ятдесяти років. Тих, хто не втік і кого не розстріляли, тепер направляли на схід до Радянського Союзу. Сталін не надто далеко відійшов від істини, коли сказав Черчиллю, що нікого не залишиться на території, яку він запропонував віддати Польщі. Лише у квітні 1945 р. радянці запровадили заходи, спрямовані на припинення масових убивств, згвалтувань та мародерства в Німеччині, хоч численні звіти про це надходили віддавна. Сталін вирішив, що настав час редагувати Еренбурга: йому офіційно дорікнули у «Правді» за підбурювання до безглузкого насильства¹⁵.

Черчилль був готовий помірятися зі Сталіним у майстерності оперувати брутальними термінами реалістичної політики, але не відмовився від своєї незгоди

з радянською пропозицією перемістити польський кордон на захід. Британська контрпропозиція приймала польський кордон на Одрі, але не на Нисі-Лужицькій. Він закликав до примусового переселення німців, котрі проживали на схід від цієї лінії, і до добровільного переселення поляків із Німеччини на схід від лінії. Американська пропозиція також прийняла Одру, але не Нису-Лужицьку. На пленарному засіданні 8 лютого Молотов намагався переконати членів Альянсу, зображаючи з себе демократа і пропонуючи спитати думку поляків. Він не сумнівався, що і лондонські, і варшавські поляки віддадуть перевагу радянській пропозиції, на противагу запропонованій західними союзниками¹⁶.

Під час запального обговорення польського питання на пленарних засіданнях 7 і 8 лютого західні союзники відмовилися поступитися раніше узгодженими західними кордонами країни, тоді як радянці відмовилися сформувати новий польський уряд. Оскільки ці два питання були пов'язані, цілком можливо, що якби Сталін погодився на компроміс щодо уряду, розширивши його на вісім-десять політичних лідерів із польських демократичних партій (як сподівався Черчилль), то Рузвельт і Черчилль були б сприйнятливішими до радянських пропозицій щодо західного кордону. Проте Сталін відмовився задовольняти запити Заходу, а Рузвельт і Черчилль не були готові занурюватись у моральні та матеріально-технічні проблеми, пов'язані з переселенням великої кількості німців, щоб дати більше території контролюваному комуністами варшавському уряду.

Шахову гру щодо Польщі, яку розпочав лист Рузвельта до Сталіна ввечері 6 лютого, продовжила пропозиція Молотова 7 лютого, а відтак західна контрпропозиція зранку 8 лютого тепер, здавалося, рухалася до пата. Хтось мав відступити, але жодна сторона не була готова це зробити. «Не такий і хороший день, — писав Іден у щоденнику 8 лютого. — Знову застрягли на Польщі»¹⁷.

ТРАГЕДІЯ ДРЕЗДЕНА

Одразу по обіді 7 лютого Сара Олівер поїхала зі своїм батьком на пленарне засідання до Лівадії. «Це був знову чудовий день, сонце щосили покращувало пейзаж: воно намагалося зігріти гранітні вершини і так сильно сяяло на море, що відображення підморгнуло, — написала вона в листі додому. — Ми з татом повисувалися з вікон, щоб розглянути красвид, і він одразу сказав: “Рив’єра Гадеса!”» Ішлося про грецького бога Гадеса та його царство мертвих, але невідомо, чи Черчилль мав на увазі мертвих нової війни, чи жертв старої — Кримської. Сьоме лютого справді видалося приємним і навіть сонячним днем. Дощу, якого всі очікували попереднього вечора, так і не було, тож британські військові командири вирішили перервати обговорення екскурсією бойовищами Кримської війни. «Усі начальники штабів узяти сьогодні вихідний, щоб подивитися на поле бою Балаклави. У розмовах із нашими російськими друзями ми на цьому не наголошували», — написав Черчилль того вечора своєму віце-прем’єр-міністру Клементу Еттлі¹.

Офіційною метою поїздки були відвідини Севастополя, а також місця нещодавнього протистояння Червоної армії та Вермахту. «Ми виїхали о 9-й ранку, — зазначив у своєму щоденнику фельдмаршал Алан Брук, — і їхали так званою дорогою Воронцова, тобто дорогою, яку побудував колишній власник палацу, в якому ми зупинилися, коли був намісником Криму. Це надзвичайно красивий шлях, що в’ється горами понад морем». Брук, провідний британський військовий стратег, був кандидатом Черчилля на загальне командування вторгненням союзників до Європи, яке надали спочатку генералові Маршаллу, а потім — генералові Ейзенгауеру. Він вів щоденник, у якому записав не надто приємні коментарі стосовно своїх колег і начальників, у тому числі Черчилля, з яким, як він вважав, було надзвичайно важко вести справи.

Брук був відданим шанувальником природи, насолоджувався полюванням та риболовлю, а згодом навіть очолив Лондонське зоологічне товариство. Він тішився з можливості вибратися на екскурсію і взяв із собою замальовки балаклавських бойовищ Кримської війни. Коли група дісталася до місця призначення, він почав визначати місця битв і був щасливий відшукати простір, де відбулася знаменита «Атака легкої бригади». Та увагу його супутників раптово привернули свідчення нещодавньої боротьби. Хтось помітив на землі рештки людського скелета. «Чи можете ви сказати, це російський чи німецький череп?» — хтось спитав лорда Морана, який долучився до групи. Лікар не міг визначити. Брук зафіксував ознаки недавніх боїв: «Тут могила обіч розбитого літака, там понівечений танк, ряд за рядом воронок від снарядів та бомб, покручені залізні рогатки, заплутані дроти від габіонів, поодинокі могили і звичне сміття бойовищ. Дивовижно, наскільки історія може повторюватися в іншому вигляді»².

Якщо на четвертий день конференції британські командувачі могли розслабитись і зайнятися оглядом пам'яток, їхніх американських колег дедалі дужче розчаровував брак поступу в головному для них питанні — перемовинах щодо вступу Радянського Союзу у війну з Японією. Планування спільних операцій проти японців на тихоокеанському театрі було однією з головних причин, чому Рузвельт запросив військових командирів супроводжувати його в Ялті. Проте радянці постійно зривали спроби військових США порушити питання війни в Тихому океані. Сьомого лютого американська наполегливість зрештою окупилася. Військові командири США, можливо, пропустили оглядову екскурсію, однак їм вдалося включити у порядок денний наступного дня радянсько-американську зустріч військовиків. Вони також, нарешті, досягли згоди щодо лінії бомбардувань — між операційними зонами радянської та союзної авіації в Центральній Європі. Прямим наслідком цієї угоди стало знищення Дрездена внаслідок бомбардувань союзників усього за кілька днів після закінчення Ялтинської конференції.

Військові відносини між західними союзниками та радянцями виявилися не менш складними, ніж політичні. Спочатку американців більше турбували проблеми у відносинах із їхніми британськими партнерами. На Мальті генерал Маршалл занурився у принципові суперечки із британськими командувачами щодо напрямку наступу на Західному фронті. Уранці 4 лютого Маршалл повідомив Рузвельта, що новим джерелом розбрату із британськими військовими став зв'язок із радянськими командувачами. Британці виступали проти будь-якої безпосередньої комунікації командувачів Західного фронту з радянським Генеральним штабом, почасти через побоювання, що американці обійдуть їх і працюватимуть із радянцями самостійно.

Коли генерал Ейзенгауер планував дії в Арденнах у січні, він не мав змоги дізнатись у Генерального штабу Червоної армії, коли той планував почати наступ, оскільки йому не вистачало права на безпосередню комунікацію з колегами в Москві. За новою схемою, розробленою американцями, Ейзенгауер мав би право напряму спілкуватися з Генеральним штабом Червоної армії через американську військову місію в Москві. Британці боялися, що це виведе з гри Черчилля і все британське військове командування. Вони натомість хотіли встановити зв'язок між Об'єднаним комітетом начальників штабів, тобто британськими та американськими командувачами, та радянським Генеральним штабом. Американці вважали таку схему громіздкою та неефективною³.

Маршалл, який цілком усвідомлював проблеми, яких могли завдати британці зусиллям союзників, значно гірше уявляв потенційні проблеми з радянськими військовими. Аверелл Гарріман намагався пояснити елементи радянської військово-політичної культури на зустрічі президента з його військовими радниками вранці 4 лютого. Він зазначив, що неможливо провести серйозні дискусії із представниками радянського Генерального штабу, поки вони не отримають схвалення таких обговорень від Сталіна. Щодо цього, як і щодо багатьох інших питань, які стосувалися радянського військового істеблішменту та його культури, Гарріман повністю погоджувався з керівником американської військової місії в Москві генералом Джоном Р. Діном.

Перед Ялтинською конференцією Дін підготував для військових членів американської делегації доповідну записку про «методи, процедури та характеристики радянської військової верхівки». Він писав: «Наразі неможливо спонукати радянську військову верхівку до проведення глибоких дискусій із питань, які ми порушуємо, поки вони не отримають рішення уряду з основних питань, що стоять перед ними. У Росії є лише одна особа, від якої іноді іноземець може домогтися рішення вже на першій зустрічі, — маршал Сталін». Командири США просили президента прямо запитати в розмові зі Сталіним про можливість установити зв'язок між генералом Ейзенгауером та радянським Генеральним штабом. Вони також хотіли, щоб він попросив Сталіна дозволити його Генеральному штабу проводити «вільні та відкриті» обговорення із західними колегами⁴.

Рузвельт заговорив про обидва питання під час передконференційної зустрічі зі Сталіним 4 лютого. Він вручив радянському лідерові записку з порядком денним переговорів між командувачами союзників і запропонував, щоб у міру зближення Західного та Східного фронтів Ейзенгауеру дозволили встановити прямий контакт із радянськими військовими, замість того щоб здійснювати його через Лондон і Вашингтон. Сталін погодився, кажучи, що військові штаби «розроблять цю пропозицію в деталях». Президент мав усі підстави бути задоволеним реакцією Сталіна, але його оптимізм викликав би скептицизм серед найдосвідченіших спеціалістів із Радянського Союзу. Як засвідчив гіркий досвід Діна, згода «у принципі» означала дуже мало, бо в процесі «розробки деталей» радянці легко могли позбавити її сенсу⁵.

Наступного дня радянські командувачі готові були обговорити й деталі свого поточного наступу, і запити щодо дій союзників на Західному фронті. Проте обговорення суворо обмежували зауваження Сталіна напередодні. Щоразу, коли порушували нове питання або висували якусь пропозицію, обговорення припинялося заявами, що радянським військовим доведеться обговорити це з маршалом Сталіним. Коли адмірал Легі запропонував установити прямий зв'язок між штаб-квартирою Ейзенгауера на Західному фронті та Москвою, фельдмаршал Алан Брук, завжди підозріливий, що його американські колеги намагалися відрізати доступ британцям, запропонував установити зв'язок між американським, британським і радянським начальниками штабів, а також розширити мережу контактів на командування нижчого рівня. Це дало б фельдмаршалу Александеру, командувачу союзників у Середземному морі, право комунікувати з командувачами частин Червоної армії на Балканах.

Ідея була цілком слушною з огляду на те, що фронти стрімко зближались і траплялися прикрі випадки: одного разу американські літаки помилково розбомбили радянські війська на Балканах. Американці визнали це, але інцидент заперечували радянці.

Радянську позицію доручили викласти першому заступникові начальника Генерального штабу Червоної армії генералу Олексію Антонову, якого командувачі союзників вважали компетентним стратегом. Після його презентації на першому пленарному засіданні генерал армії США Лоуренс С. Кутер писав, що він «говорив, діяв

і реагував так, як би ми очікували від високопоставленого консервативного американського начальника штабу за відсутності його командира».

Антонов розділив питання на дві частини: зв'язок між генеральними штабами та між командувачами на полі бою. Він зазначив, що перший можна проводити через військові місії Альянсу в Москві, а другий — розглянути, коли зближаться фронти. Первісна американська пропозиція, яку Об'єднані начальники штабів США направили 18 січня до Москви, пропонувала встановити прямий контакт між Ейзенгауером та Генеральним штабом Червоної армії через військову місію США в Москві. Сталін схвалив це, вважаючи, що утвориться ще один повністю підконтрольний йому канал комунікації. Але радянці не готові були дозволяти непідконтрольний центрові зв'язок на нижчому рівні⁶.

Генерал Маршалл був приголомшений. Він сказав, що не може зрозуміти причини обмеження комунікацій. Антонов зазначив, що це питання буде врегульовано в належний час, фактично вказуючи на межі власних повноважень. Маршалл спробував ще раз. Він нагадав про всі помилкові бомбардування американцями радянських військ на Балканах, на що Антонов відповів, що це було наслідком навігаційної помилки. Маршалл зазначив, що повітряні сили Альянсу не могли бомбити німців, які відступали, навіть у гарну погоду, оскільки потрібно було узгоджувати лінію бомбардувань у Москві, що унеможлиблювало ефективні дії на фронті. Його підтримав фельдмаршал Алан Брук. Антонов стояв на своєму, заявивши, що радянські військові операції вирішувалися в Москві й мали координуватися там.

Цієї миті втрутився маршал британської авіації Чарльз Портал. Він зазначив, що стратегічні операції повітряних сил справді повинні узгоджуватися на найвищому рівні, але фельдмаршал Александер і авіація Альянсу на Середземноморському театрі потребували безпосереднього контакту з радянськими військами на Балканах та в Угорщині. В Антонова закінчилися виправдання. Маршал авіації Сергій Худяков тоді прямо заявив зібранню, що, на його думку, «питання прямого зв'язку між фельдмаршалом Александером та російським лівим крилом... було справою, про яку треба повідомляти маршалу Сталіну». Нарешті всі зрозуміли, що радянські командувачі не мали повноважень ухвалювати рішення з питань, які не були попередньо схвалені Сталіним, і питання тимчасово відклали⁷.

Пізніше генерал Кутер підсумував свої враження від «вільного» обміну думками: «Загалом зустріч була задовільною, оскільки вперше росіяни викладали власні погляди. Однак, навіть висловлюючи особисту точку зору та завжди під час відповіді на запитання, росіяни перед викладом своїх роздумів та відповідей, як правило, заявляли, що говорять виключно від власного імені, неформально та неофіційно. Надавши такі неофіційні та особисті відповіді, вони заявляли, що зустрінуться з "маршалом" пізніше цього дня, а відтак зможуть надати чітку та офіційну відповідь на наступній зустрічі».

Згода на пропозицію союзників суперечила б радянській політиці зосередження процесів ухвалення рішень у Москві. У підґрунті цієї політики лежали, крім реалій надцентралізації командної структури, традиційні російські підозри стосовно іноземців, небажання співпрацювати із Заходом без кончевої потреби і страх піддати радянських громадян західним впливам — усі ці риси радянської політичної та військової культури

були описані в записці генерала Діна. На черговій тристоронній зустрічі військового командування Антонов повідомив, що маршал Сталін переконаний, що до встановлення безпосереднього контакту між радянськими та союзними військами немає необхідності встановлювати комунікації на нижчих рівнях. Це означало кінець дискусії⁸.

Брак повноважень у радянських командувачів ухвалювати навіть незначні рішення став несподіванкою для більшості членів військових делегацій Альянсу, які користувалися значно ширшою свободою. Меморандум генерала Діна пояснював причини, але американські та британські генерали потребували часу, щоб пристосуватися до нової дійсності. Зрештою вони призвичаїлися до того, що відповідь на нові ідеї чи пропозиції нададуть лише наступного дня після їх подання. Західні військові командири навряд чи могли уявити собі той психологічний тиск, який щоденно переживали їхні радянські колеги, котрі працювали під пильним оком диктатора-параноїка та його таємної поліції.

Особливо показовою була доля одного з найбільш відвертих і симпатичних американцям радянських полководців у Ялті, маршала авіації Сергія Худякова. Цього круглолицого веселуна, головного представника командування радянської військової авіації на конференції, можна побачити на багатьох зроблених у Ялті світлинах. Він установив тісний професійний зв'язок зі своїм американським колегою генералом Кутером, який побачив у ньому всі ознаки «самовпевненого льотчика». Пізніше Кутер написав, що Худяков відкрив першу конференцію головнокомандувачів авіації «жвавою та приємною заявою, що льотчики не потребують ні формалізму дипломатів, ні класичної високопарної військової термінології командирів армії та флоту». Навіть коли Худяков давав негативну відповідь, йому вдавалося водночас посилити солідарність серед керівників повітряних сил трьох союзних держав. «Генеральні штаби, без сумніву, є каменем на шії авіаторів у всьому світі», — сказав Худяков на завершення останньої і не дуже успішної зустрічі командувачів повітряних сил. Пізніше Кутер писав, що він «говорив як приємна, чітка, безпосередня» людина і «здавалося, що він мав більше свободу слова, ніж його колеги»⁹.

Худякову було сорок три роки (самому Кутеру — сорок); обидва зробили карколомну кар'єру під час війни: Кутер пройшов від майора до генерал-майора трохи більше ніж за два роки, перескочивши звання полковника. Худякову знадобилося трохи більше трьох років, щоб піднятися на чотири ранги — від полковника до маршала радянських ВПС. Після Ялти і Кутер, і Худяков дістали призначення на Далекий Схід — Худяков як командувач радянських військ на час короткої війни з Японією, Кутер — як заступник командувача військово-повітряних сил США в Тихому океані. Проте на цьому паралелі між їхнім життям і кар'єрою закінчилися.

При народженні Худякова, який мав вірменське походження, звали Арменак Ханферянц, а під час революції він був одним з організаторів Червоної гвардії в Баку, майбутній столиці контрольованого радянцями Азербайджану. Він змінив своє ім'я на честь друга-росіянина, котрий загинув у бою. Сталіну, мабуть, було важко прийняти його відкрити та незалежну поведінку, і це, напевне, сприяло його падінню менш ніж за рік після Ялти. Худякова заарештували 14 грудня 1945 р., а згодом

звинуватили в тому, що його завербували як британського шпигуна в шістнадцятирічному віці, коли він тільки починав свою революційну діяльність у Баку. Його арешт, який був частиною спроби Сталіна організувати кримінальну справу проти маршала Георгія Жукова, якого партійні боси звинуватили в «бонапартизмі», не міг відбутися без особистого схвалення Сталіна. Восени 1949 р. голова сталінських охоронців генерал Микола Власик, очільник його особистого секретаріату Олександр Поскрьобишев та маршал Климент Ворошилов, тодішній заступник Сталіна у Раді Народних Комісарів, обговорювали арешт Худякова, але не могли згадати його прізвище, Сталін швидко його підказав. Худякова розстріляли у квітні 1950 р.¹⁰

Сталін не вперше виступив проти військових лідерів. Він винищив цвіт Червоної армії, у тому числі її головного стратега, маршала Михайла Тухачевського, у чистках 1937—1938 рр. Двох нинішніх командувачів, маршалів Костянтина Рокоссовського та Кирила Мерецкова, звільнили із в'язниці, щоб ті очолили війська у війні. Тепер же дозрів новий урожай командирів, про який треба було подбати. Під час повоєнного наступу на своїх військовокомандувачів Сталін звинувачував їх у крадіжках предметів мистецтва та інших цінностей з окупованих Червоною армією територій Німеччини. Ці звинувачення, м'яко кажучи, не були безпідставними, але основна мета кампанії полягала в тому, щоб тримати військових в узді і показати новому поколінню, хто тут головний.

Свобода слова не підвищувала шансів Худякова на виживання. Проте самовпевненість і гарні стосунки з союзниками — не єдине, що збільшувало загрозу стати жертвою сталінського терору. Життя та кар'єра іншого присутнього в Ялті радянського командувача, адмірала Миколи Кузнєцова, командира радянського флоту, також свідчить про ризики військової кар'єри під керівництвом Сталіна. На відміну від Худякова, Кузнєцова західні колеги оцінювали не дуже високо. Кутер вважав його «політичним адміралом» і дійшов висновку, що «його знання та інтерес до військово-морських операцій були рудиментарними». Адмірал Легі дотримувався такої ж низької думки. «Він був крупним чоловіком, одягненим у красиво скроєну адміральську форму. Він доволі добре говорив французькою, щоб ми могли спілкуватися, і я бачив, що він поінформований, хоч мав сумніви в тому, що він дуже вправний флотоводець», — писав Легі в мемуарах.

Коли 1939 р. тридцятичотирирічного Кузнєцова призначили наркомом радянського флоту, він мав менш ніж три роки досвіду на посту командира крейсера і провів менше року на посаді командира Радянського Тихоокеанського флоту. Стрімку кар'єру Кузнєцова уможливили сталінські чистки вищого командування перед війною, але терор, розв'язаний проти генералів після війни, ледве не поставив на ній хрест. У 1947 р. Кузнєцова зняли з посади і понизили до рангу віце-адмірала. Його звинувачували в передаванні британцям документації про «таємну» радянську торпеду в 1944 р. — це було сміховинне звинувачення, оскільки СРСР придбав ліцензію на її виготовлення в Італії 1935 р.

У 1951 р. Сталін знову призначив наляканого і приниженого Кузнєцова на його попередню посаду, але той так і не відновив свого рангу адмірала. І все-таки йому пощастило. Його падіння після Ялти, як і падіння Худякова, прямо свідчило, що саме

стояло за небажанням радянських командувачів брати на себе відповідальність під час переговорів із західними союзниками. Восьмого лютого 1945 р., обідаючи в Юсуповському палаці, Сталін запропонував тост «за тих, на кого ми всі звертаємо погляди під час війни, за тих, від кого залежить наша особиста безпека, за героїв усіх жінок і осердя всіх речей, поки продовжуються воєнні дії, яких забудуть і які кануть у забуття, тільки-но завершаться бойові дії, — за наших солдатів»¹¹.

За кілька років після закінчення війни генерал Дін писав, що спільне радянсько-американське планування Тихоокеанської війни ускладнювалося через різне розуміння призначення військового союзу. Американці міркували в термінах спільних операцій, а радянці в термінах визначення завдань, які кожна сторона виконуватиме самостійно. Відмінності в підходах стали цілком очевидними, коли настав час «розробляти деталі»¹².

За відсутності дієвого зв'язку між командувачами на місцях, єдиним рішенням, доступним обом повітряним силам зі зближення фронтів, стало визначення нової лінії бомбардувань, що встановлювала межі повітряних операцій з обох сторін. Генерал Антонов запропонував установити лінію бомбардувань на відстані приблизно 60 кілометрів від німецько-радянського фронту. Американці та британці просили часу на вивчення питання. Вони не були задоволені. Фельдмаршал Алан Брук зазначив у своєму щоденнику того дня: «Антонов змалював довільну лінію, що проходила через Берлін, Лейпциг, Відень і Загреб, яка нас не влаштовувала».

Після розгляду цієї проблеми вночі західні союзники відхилили пропозицію Антонова. Генерал Кутер подав американську та британську позицію, поставивши під сумнів необхідність проведення бомбардувальної лінії. Якби було прийнято цю нову лінію бомбардувань, то важливі промислові об'єкти та нафтопереробні заводи на сході були б недоступні для англо-американських бомбардувань. Замість цього Кутер пропонував покращити зв'язок між командувачами повітряних сил Альянсу. Радянці відмовили. Також обговорювалася можлива координація бомбардувань німецької території американськими, британськими та радянськими літаками. Радянці знову відмовили.

Якоїсь миті стало зрозуміло, що американці та британці з одного боку і радянці з іншого по-різному розуміли поняття «лінії бомбардувань». Кутер, Портал і Худяков знайшли рішення 7 лютого, коли британські командири були на екскурсії. Вони представили новий термін — «зона обмеження» — для опису областей, відкритих для бомбардувань будь-якої сторони. Якщо абстрагуватися від лінгвістичних правок, у тій чи іншій формі лінія бомбардувань залишалася. Західні союзники тепер поспішали атакувати цілі на сході, поки радянський фронт не наблизився занадто до вже визначених об'єктів масових бомбардувань¹³.

Місто Дрезден стало головною жертвою досягнутої в Ялті угоди про «зону обмеження», одного з небагатьох безпосередніх результатів проведених там військових консультацій. На початку 1945 р. Дрезден був одним із небагатьох великих німецьких центрів, які unikли систематичних бомбардувань союзників. Його мешканці втішали себе чутками, що в місті жила тітка Черчилля і що воно захищене на особистий запит

британського прем'єр-міністра. На горі дрезденців, це було неправдою. Місто додали до списку повітряних цілей союзників у січні 1945 р., оскільки Черчилль шукав способів сприяти зимовому нападу Червоної армії, а також продемонструвати силу союзницьких бомбардувальників, чий руйнівний потенціал набагато перевищував усе, що могли виробити радянці на той час.

У Ялті командири союзників дізналися, явно несподівано, що Дрезден розташований безпосередньо на запропонованій радянцями лінії бомбардувань. Усього за кілька днів, якби радянський наступ продовжився, місто стало б недоступним для бомбардування союзниками. Крім того, радянські військові не виявляли ніякого інтересу до Дрездена. Він цілком міг залишитися неушкодженим. Маршал британської авіації Чарльз Портал переконав генерала Антонова долучити Дрезден до Берліна та Лейпцига як цілі, які підлягали бомбардуванню союзниками на вимогу Радянського Союзу. Сьомого лютого генерал Дін повідомив своє керівництво, що союзники бомбардуватимуть Дрезден разом з іншими німецькими центрами. Точний день рейду тоді ще не визначили, але 12 лютого, наступного дня після закінчення Ялтинської конференції, генерал Дін повідомив радянський Генеральний штаб про майбутній напад.

Уночі проти 13 лютого бомбардувальне командування Королівських Повітряних сил Великої Британії провело перший нічний наліт на місто. Після трьох великих рейдів союзних бомбардувальників між 13 і 15 лютого Дрезден, цю всесвітньо відому «Флоренцію на Ельбі», зруйнували щент. Сукупно 1300 британських і американських бомбардувальники скинули понад 3000 тонн бомб. Центр міста було зруйновано повністю, двадцять п'ять тисяч осіб загинули на місці або ж згоріли живцем у пожежах. За іронією долі, внаслідок бомбардувань віддалені промислові райони зазнали значно менших утрат, ніж історичний центр міста, і гітлерівці змогли відновити там військове виробництво за порівняно короткий час.

Бомбардування Дрездена, яке почалося лише за два дні після закінчення Ялтинської конференції, стало символом жорстокості, жажу та безглуздості «бомбардування для залякування» Другої світової війни. Меморандум, виданий пілотам Королівської авіації перед вильотом на місто, зазначав: «Метою нападу є вдарити противника у найчутливіше місце, у тил фронту, який уже потрохи розвалюється, щоб запобігти використанню міста на шляху подальшого просування і принагідно показати росіянам, коли вони прибудуть, на що здатне бомбардувальне командування». Радянці прибули аж 8 травня, у день капітуляції нацистської Німеччини на Західному фронті. Вони зайшли до міста, перейшовши Ельбу «блакитним чудом», металевим мостом дев'ятнадцятого століття, який дивом пережив не тільки союзницькі бомбардування Дрездена, а й нацистські спроби підірвати його в очікуванні радянського просування¹⁴.

ДАЛЕКОСХІДНИЙ БЛІЦ

Сталін міряв кроками кабінет у Юсуповському палаці, достоту як він полюбляв робити у своєму кремлівському кабінеті. Він не міг приборкати хвилювання. «Добре, — промовив він, — дуже добре». І знову це повторив. У руках він тримав лист від президента Рузвельта, доправлений до його кабінету кур'єром. Нездатний дочекатися офіційного перекладу, він викликав Андрія Громико, молодого радянського посла у Вашингтоні, щоб той негайно витлумачив зміст листа. Громико повідомив, що Рузвельт готовий задовольнити радянські претензії на Південний Сахалін та Курильські острови. «Це важливий лист, — сказав Сталін своєму послові. — Американці визнають справедливість нашої позиції щодо Сахаліну та Курил. Натомість вони наполягатимуть, щоб ми взяли участь у війні з Японією. Однак це геть інше питання».

«Скажи мені, що ти думаєш про Рузвельта? Чи він розумний?» — запитав Сталін майбутнього радянського міністра закордонних справ. Цього разу Громико вирішив не частувати Сталіна класовим аналізом капіталістичної політики Рузвельта, як це робив якимось раніше. Він уловив настрій свого господаря: Сталін був задоволений листом Рузвельта і хотів почути гарні речі про його автора. «Товаришу Сталіне, — відповів він, ретельно добираючи слова, — Рузвельт дуже розумний, здібний чоловік. Один лише факт, що він спромігся бути обраним президентом утретє, а тоді й на четвертий термін, свідчить сам за себе. Звичайно, йому сприяла міжнародна ситуація. І багато чого вдалося завдяки вправній роботі демократів із популяризації його імені. Проте його виступи на радіо, його “Розмови біля каміна” також справили великий вплив на мільйони американців».

«Це було розумно з його боку, — зауважив Сталін. — Так, він усе правильно зрозумів».

«На його обличчі з'явилося те, що я називаю посмішкою повного задоволення, — писав Громико. — Цей вираз я помічав, коли він почувався добре, коли розмова велася про когось, до кого він добре ставився»¹.

Історикам ще належить віднайти згаданий Громиком лист — його не існує ні в радянських, ні в американських паперах, виявлених до сьогодні. Та незалежно від того, чи існував лист, Громико точно передав ставлення Сталіна до того, що він уважав визнанням Рузвельтом справедливих вимог СРСР на Далекому Сході. «Справедливість» радянських вимог, в уявленні Сталіна, базувалась і на історичних, і на геополітичних міркуваннях. У 1905 р. президент Теодор Рузвельт сприяв укладенню Портсмутського договору між Російською та Японською імперіями, завершивши півторарічну війну між двома державами за контроль над північно-східним Китаєм та Кореєю. Американський президент отримав за свої дипломатичні зусилля Нобе-

лівську премію миру, але результати задовольнили не всіх. Для Росії вони стали великим приниженням, кульмінацією місяців поразок на суходолі й на морі від рук «неповноцінних» азіатів.

Згідно з договором, царський уряд погодився віддати Японії південну частину Сахаліну, вивести свою армію з Маньчжурії на північному сході Китаю і передати контроль над спорудженими там залізницями. Він також дозволив Японії орендувати півострів Ляодун із колишньою російською військово-морською базою Порт-Артур і визнав Корею частиною японської сфери впливу. Таким чином, російські прагнення здобути тепловодний порт на Тихому океані закінчилися катастрофою. Уряд мусив погодитися на умови миру, почасти досягнуті за посередництва Рузвельта, серед іншого і через революцію 1905 р., яка ослабила імперію зсередини. Тепер Сталін, який брав активну участь у тій революції, намагався помститися за поразку та приниження, яке він допоміг накинути колишнім правителям імперії².

Воєнні цілі радянців у Тихому океані вперше були сформульовані після німецької поразки в битві за Москву у грудні 1941 р. Тоді Соломон Лозовський, заступник Молотова, надіслав Сталіну доповідну записку про те, що СРСР треба покращити геостратегічні позиції на Далекому Сході, де японські володіння, в тому числі Курильські острови та південний Сахалін, відсікли радянські порти Магадан і Владивосток від Тихого океану. «Ми більше не можемо терпіти ситуацію, коли японські військові кораблі здатні будь-якої миті відрізати нас від Тихого океану та наших портів і закрити Лаперузську, Курильську, Сангарську і Цусімську протоки», — писав Лозовський. На його думку, настав час подумати про «наш далекосхідний кордон та свободу комунікацій між портами Радянського Союзу та всього узбережжя Тихого океану»³.

Про що б не думали радянці у грудні 1941 р., їм треба було зберігати свої думки у цілковитій таємниці. У квітні 1941 р. вони підписали п'ятирічний пакт про нейтралітет із Японією, і лише японське рішення не атакувати Радянський Союз відразу після німецького вторгнення в червні того ж року дозволило Сталіну перемістити свіжі дивізії з Далекого Сходу до Москви і відбити наступ Німеччини на столицю. Американське ленд-лізівське постачання надходило до Радянського Союзу через тихоокеанські порти, і в цьому разі добра воля японців також була важливою для подальшого існування «лінії життя» СРСР. Радянська перемога під Сталінградом налякала японський уряд, який запропонував відрядити посланця до Москви, щоб налагодити радянсько-японські відносини, але Сталін відхилив пропозицію. Він вважав за краще, щоб відносини залишалися такими ж, як і були, — нейтральними.

У жовтні 1943 р. він заявив державному секретареві США Корделлу Голлу, який перебував із візитом, що після капітуляції Німеччини Радянський Союз приєднається до країн Альянсу, щоб здолати Японію. У Тегерані Сталін запропонував, щоб союзники заклали свої «опорні пункти» (військову присутність) навколо Японії, але відмовився обговорювати власні територіальні вимоги у присутності Черчилля; він виклав їх у приватній зустрічі з Рузвельтом, під час якої дав президенту зрозуміти, що участь Радянського Союзу у війні з Японією залежатиме від дій Альянсу в Європі. Його ціна в перерахунку на території значно перевершила ціну Лозовського. У січні

1944 р. після повернення з Тегерана Рузвельт повідомив Тихоокеанській воєнній раді про досягнення порозуміння зі Сталіним щодо передачі СРСР контрольованого японцями півдня Сахаліну та Курильських островів, визнання радянських прав на китайський порт Дайрен (Далянь) та маньчжурські залізниці на північному сході Китаю, а також участь у сорокарічній опіці над Кореєю.

Під час конференції в Тегерані Рузвельт надіслав Сталіну лист із проханням дозволити розгорнути на Далекому Сході повітряні бази США, які використовуватимуться проти Японії після вступу у війну СРСР. Радянці не виказали особливого зацікавлення цим питанням. Сталін запевнив своїх колег, що Радянський Союз приєднається до війни після закінчення бойових дій у Європі, коли кількість червоноармійців на Далекому Сході зросте втричі завдяки перекиданню військ із Західного фронту. Як і багато інших прийнятих у Тегерані пропозицій, це було усне порозуміння, яке не зобов'язувало жодну зі сторін і мало послужити основою для подальших переговорів. Таким був його статус у всіх подальших дискусіях між СРСР і США про участь Радянського Союзу в Тихоокеанській війні.

Навіть найвищі зовнішньополітичні радники Сталіна не були проінформовані про зобов'язання СРСР вступити у війну в Тихому океані. Іван Майський не вказав ніякої обізнаності про угоду в доповідній записці про повоєнну організацію світу, яку він подав Сталіну та Молотову в січні 1944 р. Він вважав, що СРСР мусить приєднати Курильські острови та південь Сахаліну, але йому видавалося, що це може статися навіть без участі в бойових діях із Японією. Насправді Майський радив не брати участі в цій війні, запропонувавши, щоб Сталін полишив західних союзників боротися з Японією самостійно як відплату за їхнє зволікання з відкриттям другого фронту в Європі.

У вересні 1944 р. Сталін висловив подив Гарріману та Арчибальду Кларку Керру, що західні союзники планують спільні операції в Тихому океані без участі Радянського Союзу. Він підтвердив своє рішення вступити у війну. Однак наступного місяця, під час візиту Черчилля до Москви, коли Гарріман нагадав Сталіну про американський запит, радянський лідер відповів, що насамперед потрібно з'ясувати політичні питання. Наприкінці осені та на початку зими 1944 р. у радянській пресі з'явилися певні натяки щодо політичних питань, якими переймався Сталін. Пріоритетом здавалося відновлення контролю над Порт-Артуром, морським портом та фортецею, втраченим на користь японців сорок років тому. «Книга про облогу Порт-Артура в російсько-японській війні, публікацію якої вже кілька років затримували, вийшла друком і прихильно висвітлювалася в пресі», — повідомляло американське посольство в Москві⁴.

У грудні, коли Гарріман, діючи за інструкціями з Вашингтона, нарешті звернувся до Сталіна із проханням окреслити його політичні питання, Сталін представив перелік вимог, ідентичний тому, який він обговорював із президентом у Тегерані. Радянський лідер прагнув «повернути» СРСР південний Сахалін і Курили, щоб уможливити вільний прохід між Владивостоком і Тихим океаном. «Усі проходи до Тихого океану зараз утримує або блокує ворог», — сказав Сталін. Він також хотів оренду-

вати Порт-Артур, Дайрен і Китайсько-Східну залізницю. Гарріман, ознайомлений зі змістом приватних переговорів між Рузвельтом і Сталіним у Тегерані, зазначив, що щодо тихоокеанського тепловодного порту президент мав на увазі не оренду, а міжнародний вільний порт. Сталін відповів: «Це можна обговорити». Був ще один запит, який у Тегерані не обговорювали. Сталін волів упевнитися, що збережеться статус-кво Монголії, єдиної радянської держави-клієнта міжвоєнного періоду, а це передбачало утримання її незалежності від Китаю⁵.

Рузвельт явно не поспішав повертатися до обговорення сталінських політичних вимог. Як це часто траплялося, різні фракції в його адміністрації мали відмінні думки з цього питання. Поки військові закликали президента забезпечити якнайшвидший вступ Радянського Союзу у війну з Японією, експерти Державного департаменту виступали проти територіальних поступок. У грудні 1944 р. аналітична записка про Курильські острови, підготовлена міжвідомчим комітетом Держдепартаменту щодо Далекого Сходу, доводила недоцільність їхнього передавання СРСР. Уже в січні було підготовлено записку з аргументами проти передавання Південного Сахаліну. Обидва документи враховували історичні, економічні та геостратегічні чинники і пропонували американську відповідь на радянські вимоги, яка передбачала можливість створення американської військової бази на одному з Курильських островів.

Курильські острови ніколи повністю не належали Росії: південна частина Курильського ланцюга була етнічно японською та з початку XIX століття належала Японії, і Росія визнала це 1855 р. За двадцять років після того росіяни обміняли решту Курильських островів, що на той час перебували в їхньому підпорядкуванні, на південний Сахалін, який тоді належав Японії. Токіо зміг повернути Південний Сахалін і перейменував його в Карафуто після перемоги у війні з Росією 1905 р. Ще за п'ятнадцять років, під час російської громадянської війни, японці захопили й північну частину Сахаліну, але згодом мусили повернути його Москві. Значення Курильських островів було здебільшого стратегічним, але на півдні Сахаліну також мешкало понад чотириста тисяч етнічних японців і він був економічно та адміністративно інтегрованим у Японську імперію.

Експерти Державного департаменту стверджували, що за жодних обставин ані Південний Сахалін, ані південну частину ланцюга Курильських островів не можна передавати СРСР. Сталін знав позицію Державного департаменту завдяки своїм шпигунам — копію меморандуму про Курильські острови було знайдено в архіві президента Російської Федерації після розпаду СРСР. За іронією долі, в американському інформаційному пакеті Ялтинської конференції, підготовленому для президента, не містилося цієї записки Державного департаменту про територіальні проблеми на Далекому Сході, і немає жодних ознак того, що президент був знайомий з її рекомендаціями. Сталінська розвідка перехитрила сама себе.

Коли на передконференційній зустрічі з президентом 4 лютого Гарріман припустив, що за участь у війні з Японією Сталін, імовірно, вимагатиме Південний Сахалін, Курильські острови, залізницю Дайрен і підтримку статус-кво в Монголії, Рузвельт сказав, що готовий «погодитися» з усіх питань, окрім Монголії, щодо якої він хотів

проконсультуватися з Чан Кайші. Рузвельт вирішив залагодити все самотужки. Стеттініуса відсунули на задній план, а думку Державного департаменту проігнорували. Коли державний секретар нарешті дізнався, що Рузвельт і Сталін почали обговорення Далекого Сходу, використовуючи Гаррімана як посередника, він запитав президента, чи потрібна тому якась допомога. Рузвельт заперечив: це «головним чином військова справа», і він вважає за краще, щоб вона «залишалася на суто військовому рівні»⁶.

«Я знав у Ялті, — писав Стеттініус у своїх мемуарах, — ...про величезний тиск, який чинили на президента наші військові очільники, щоб той утягнув Росію в Далекосхідну війну». Єдина доповідна записка щодо Далекого Сходу, яка все ж знайшла своє місце в інформаційному пакеті Ялтинської конференції, вочевидь, не випадково була запискою Об'єднаного комітету начальників штабів. Вона наголошувала на необхідності вступу Росії у війну з Японією «якнайшвидше»: «Метою воєнних дій Росії проти Японії на Далекому Сході має стати поразка японських сил у Маньчжурії, повітряні операції проти самої Японії у співпраці з повітряними силами США, що базуватимуться у Східному Сибіру, та максимальне перешкодження японським морським перевезенням між Японією та материковою Азією»⁷.

Особлива роль, яку для радянців обрали американські військові стратеги, на пряму витікала із плану вторгнення до Японії, затвердженого Об'єднаним комітетом начальників штабів у липні 1944 р. Цей план відображав непросту перемогу генерала Маршалла, який вважав необхідним уторгнення на японську територію, над адміралом Ернестом Кінгом і генералом Г. Г. Арнольдом, командувачем Військово-повітряних сил, які були переконані, що війну можна виграти за допомогою самої лише блокади. Вони врешті погодилися на двоетапне вторгнення до Японії. За оцінками, американські втрати на першому етапі (вторгнення в Кюсю) становили б 100 000 осіб; на другому (вторгнення в Хонсю і Токійську рівнину) — 250 000 осіб. У листопаді Об'єднаний комітет начальників штабів провів дослідження, дійшовши висновку, що стратегічні інтереси Москви врешті-решт підведуть її до війни з Японією, незалежно від бажання Сполучених Штатів. Проблемою було те, що американці не могли чекати нескінченно. Меморандум закликав до якнайшвидшого вступу СРСР у війну: мета полягала в тому, щоб радянці «зв'язали» мільйонну японську армію в Маньчжурії, щоб забезпечити успішне вторгнення Америки на японські острови. Він ліг в основу доповідної записки Об'єднаного комітету начальників штабів, надісланої Рузвельту 23 січня, яка зрештою опинилася в інформаційному бюлетені Ялтинської конференції⁸.

Коли радянці відмовились обговорювати будь-які деталі до прийняття їхніх політичних вимог, американські військові командири негайно нагадали президенту про свої запити. Уночі проти 3 лютого вони направили генералу Антонову першу записку, в якій просили його отримати схвалення Сталіна на переговори про Тихоокеанську війну. Вони не дочекалися відповіді. Коли за два дні адмірал Кінг заявив, що завтра виступить із доповіддю про війну в Тихому океані й буде готовий відпо-

вісти на радянські питання, генерал Антонов сказав, що буде радий почути цю доповідь, «але що стосується обговорення цього питання по суті, то радянський Генеральний штаб волів би, щоб воно відбулося після того, як війну на Далекому Сході розглянуть голови урядів». Того ж дня адмірал Легі попросив президента порушити в розмові зі Сталінінм дві конкретні проблеми. Одна з них стосувалася трансокеанських постачань, інша — створення повітряних баз США на радянській території. Обидва питання вважалися терміновими, і того ж дня Рузвельт надіслав Сталіну лист із проханням про допомогу в обох справах.

Того вечора президент запросив на вечерю близьких радників, включно із трьома найвищими військовими чинами. Генерал Маршалл розважав компанію, розповідаючи історії боротьби з «япошками». Кетлін Гарріман, теж там присутня, переповіла одну з них про американську кавалерійську дивізію, яка за два дні до того увійшла в Манілу. «Їхня робота полягала в тому, щоб очистити пагорби від япошок-снайперів, — розповідала вона у листі сестрі. — Солдати поділилися на десятки. Вони виходили на пагорби і, наче в сезон полювання, суворо дотримувались обмеження: троє япошок на рядового. Пізніше правила змінили, щоб зробити полювання більш спортивним — один япошка на один підрозділ, а також познімали зі зброї приціли, щоб та була не ліпшою за японську. Однак Маршалл сказав, що зрештою довелося все швидко згорнути. Це було занадто!» Жодне расистське вихвалання американськими успіхами на Філіппінах не могло приховати той факт, що американці зіткнулися з грізним супротивником: просування виявилось болісним і повільним. Бій за Манілу, який розпочався 3 лютого, тривав цілий місяць і коштував американським військовим більш ніж тисячу загиблих і понад п'ять тисяч поранених. З такими темпами американці, безумовно, потребували радянської допомоги якнайшвидше.

Наступного дня радянська позиція не змінилася. Кінг, як і обіцяв, зробив презентацію, а Антонов повторив свою учорашню заяву. Лише адмірал Кузнецов проявив певну зацікавленість доповіддю Кінга, запитуючи, чи передбачають плани американського флоту захоплення островів у Курильському ланцюзі — Кінг посилався на таку можливість. Кузнецов також зацікавився планами підводних операцій США в Японському морі. Радянці зазначили, що вважають Тихий океан другорядною ареною. «Чи ж зосередження уваги на головному фронті не прискорить закінчення війни в Європі й тим самим прискорить війну проти Японії, звільнивши додаткові сили?» — запитував генерал Антонов у фельдмаршала Алана Брука. Обговорення спільних операцій у Тихому океані не відбулося, і зустріч закінчилася без подальших планів.

Навіть спроба генерала Кутера залучити найбільш контактного з радянських командувачів, маршала Худякова, виявилася безплідною. Худяков посилив сподівання американців, коли заговорив про передавання СРСР транспортних літаків C-54 *Skymaster* та важких бомбардувальників B-24 *Liberator* за схемою ленд-лізу, але коли Кутер прямо запитав Худякова про вступ Радянського Союзу у війну в Тихому океані, то дістав відповідь, що «Маршал Худяков описує лише можливість

після того, як Німеччина капітулює. Що стосується зобов'язань, то нічого більшого, ніж посмішка та знизування плечима, від росіян отримати не вдалося».

Сталін не відповів на лист Рузвельта про трансокеанські постачання та авіабазу. Радянський диктатор посилав цим чіткий сигнал, що нічого не вирішить, поки не одержить відповіді щодо Курильських островів, Сахаліну та північно-східного Китаю. До кінця 6 лютого Рузвельт отримав ще одну записку від адмірала Легі, який просив його натиснути на Сталіна. Рузвельт розривався між вимогами своїх військових та сталінськими «політичними умовами». Подальша затримка була неможлива: йому доведеться говорити прямо зі Сталіним, і він знав, що саме хотів почути господар зустрічі⁹.

Сталін сприйняв бажання Рузвельта обговорити з ним тихоокеанську тему в кулуарах конференції з оптимізмом. Американські військові командири помітили зміну радянських настроїв увечері 7 лютого. Поки англійці прогулювалися бойовищами Балаклави, адмірал Легі направив генералу Антонову записку, де пропонував провести «таємне обговорення» між американськими та радянськими військовими командувачами о 15:00 наступного дня в радянському штабі. Антонов погодився.

Того вечора Антонов запросив адмірала Кузнецова до Юсуповського палацу, щоб той представив регулярний звіт Сталіну про військові справи. Майже опівночі, вже після доповіді, Сталін закликав своїх військових командирів на вечерю. Обговорення за столом розпочалося з оцінки ситуації на німецькому фронті. Тоді Сталін звернувся до Кузнецова і попросив його описати стан Тихоокеанського флоту. Адмірал скористався цією можливістю, щоб нагадати Сталіну своє прохання про американські кораблі. Кузнецов був єдиним радянським командиром, який не міг дочекатися долучення до війни з Японією: він прагнув вести переговори з адміралом Кінгом про передавання американських кораблів радянському Тихоокеанському флоту. На початку конференції він звернувся до Сталіна по допомогу, але йому сказали, що час іще не настав. Тепер він отримав іншу відповідь. «Я це пам'ятаю, — мовив Сталін. — Я сьогодні говоритиму з Рузвельтом»¹⁰.

Коли о 15:30 8 лютого Сталін зайшов у кабінет Рузвельта для приватної бесіди про Далекий Схід у супроводі Молотова, Гаррімана та двох перекладачів, він застав президента посеред розмови зі Стеттінусом. Державний секретар, якого не запросили на зустріч, із попередніх розмов знав, що Далекий Схід є компетенцією військових і, отже, перебуває поза межами його повноважень. Він покинув кімнату. Двоє лідерів мали от-от розпочати складну дипломатичну гру. Рузвельт зайшов здалеку. Він запитав Сталіна, чи могли б повітряні сили США організувати базу в районі Будапешта і провести аналіз результатів бомбардувань у Східній Європі. Тільки після цього він звернувся до Далекого Сходу. Оскільки, зазначив він, Манілу в японців відбили, то зараз необхідні додаткові повітряні бази для посилення бомбардувань Японії, щоб уможливити перемогу у війні без необхідності відправляти наземні війська.

Сталін знав, куди вела розмова: Рузвельт хотів поговорити про американські військові бази на Далекому Сході, тему, порушену в його листі від 5 лютого, на якого

він не отримав відповіді. Сталін заявив, що не готовий надавати ВПС США баз на Камчатці з огляду на присутність там японського консула. Однак він міг дозволити дві бази в районі Амуру, в безпосередній близькості від Китаю. Це було обнадійливим початком. Упродовж кількох місяців американські військові наполягали на базах на Далекому Сході, і зараз питання здавалося вирішеним. Як завжди, відповідь дав сам Сталін: ніхто рангом нижче за нього не ризикнув зайнятися такою делікатною проблемою, як допущення іноземних військ на радянську територію.

Рузвельт продовжував випробовувати свою вдачу. У записці до Сталіна він просив доручити його військовим почати спільне планування з американцями далекосхідних операцій. Сталін знову пішов назустріч президентові і сказав, що дасть відповідні накази. Прориву було досягнуто. Рузвельт мав підстави для задоволення: майже вся його військова програма реалізувалася за кілька хвилин. Він отримав чітке свідчення того, що Радянський Союз почне війну з Японією. Його друге після ООН велике завдання в Ялті було майже виконане. Залишалося без відповіді тільки одне питання: що Сталін хоче натомість?

«Це все добре, — зазначив тоді радянський лідер, — а як щодо політичних умов, на яких Радянський Союз вступає у війну з Японією?» Він мав на увазі умови, які обговорював із Гарріманом у Москві. Рузвельт сказав, що, на його думку, «не буде жодних проблем щодо південної частини Сахаліну та Курильських островів, які перейдуть до Росії наприкінці війни». Це відповідало змісту листа, який, за словами Громика, викликав у Сталіна таке піднесення. Цього разу Сталін не виявив жодних емоцій.

На решту питань, порушених Гарріманом, реакція Рузвельта була обережнішою. Рузвельт нагадав Сталіну про їхню розмову в Тегерані, коли він сказав, що виступає за дозвіл СРСР на доступ до тепловодного порту в кінці Південно-Маньчжурської залізниці, можливо, в Дайрені, але зазначив, що досі не мав можливості обговорити це питання з Чан Кайші. Президент підтримував оголошення Дайрена вільним портом, але була одна проблема. Дозвіл для СРСР орендувати його дав би Черчиллю виправдання не повертати Гонконг Китаю, а Рузвельт хотів, щоб той це зробив.

Сталін вирішив поки що зосередитися на іншому куті своєї шахівниці. Він цікавився думкою президента про статус-кво у Зовнішній Монголії. Рузвельт промовив, що підтримує його збереження, тобто незалежність Монголії від Китаю, але це було ще одним питанням, про яке він не зміг поговорити з Чан Кайші. Коли Сталін запитав про радянські права контролю над маньчжурськими залізницями до Дайрена, Порт-Артура та Владивостока, відповідь Рузвельта була приблизно такою ж. Існували два можливі рішення: пряма оренда або спільне управління з китайцями, — але йому треба було поговорити з Чан Кайші.

Рузвельт пішов на передачу японських територій СРСР, але виступав проти поступок за рахунок Китаю, свого регіонального союзника, з якого він намагався розбудувати велику державу та члена Ради Безпеки ООН. Сталін був явно розчарований. Він пообіцяв майже все, що бажали американці, й отримав значно менше, ніж

очікував замість цього. Умілий переговорник, Сталін вирішив змінити тактику: він погрожував відкликати свою головну поступку — обіцянку вступити у війну з Японією.

Згідно з американським протоколом зустрічі, Сталін сказав, що йому та Молотову буде важко пояснити радянському народові, чому Росія вступає у війну проти Японії. Народ чітко розумів війну проти Німеччини, яка загрожувала самому існуванню Радянського Союзу, але він не зрозумів би, якби Росія вступила у війну проти країни, з якою в неї не було великих проблем... Якби його політичні умови прийняли, то народ зрозумів би національні інтереси і було б набагато простіше пояснити рішення Верховній Раді.

Рузвельт розпочав зі стандартного коментаря, що йому не вдалося поговорити з Чан Кайші, але потім зауважив: «Одна зі складностей діалогу з китайцями — це те, що щось сказане їм стане відоме всьому світові за двадцять чотири години». Президент відчував, що не може дозволити собі втратити радянську військову допомогу у війні з Японією, але також не міг публічно взяти на себе відповідальність за створення радянської сфери впливу на північному сході Китаю. Він готовий був, однак, укласти таємну угоду. Болен, який виступив перекладачем президента, зазначив у своїх мемуарах: «Було очевидно, що його непокоїло те, що він робив».

Сталін скористався моментом і сказав президентові, що він також не вважає, ніби «треба вже говорити з китайцями». Він запевнив Рузвельта, що з Верховної Ради інформація не витече. А потім додав: «Було б наразі добре викласти ці умови в письмовому вигляді, узгодженому трьома державами». Президент погодився: «Це можна зробити». Угоди було досягнуто: вступ СРСР у війну з Японією в обмін на територіальні придбання за рахунок Японії та створення радянської сфери впливу на північному сході Китаю. Радянська присутність у цій частині Китаю забезпечила б продовження існування незалежної Монголії.

Усвідомлюючи дискомфорт Рузвельта, Сталін поспішив запевнити його в гарних стосунках з урядом Чан Кайші: у квітні представник Гоміньдану мав відвідати Москву, і він охоче зустрівся б із ним. Крім того, китайців можна буде поінформувати про цю угоду, як тільки він перекине двадцять п'ять дивізій із німецького фронту на Далекий Схід. Також СРСР задовольниться інтернаціоналізацією китайського порту замість його безпосередньої оренди.

Рузвельт хотів скористатися угодою, щоб забезпечити співпрацю Сталіна у створенні нового порядку в Азії під проводом США і без поважної участі Британії. Він мав намір укласти угоду зі Сталіним за спиною Черчилля. Першим пунктом його азійської програми була Корея. Він нагадав Сталіну, що в Тегерані запропонував установити опіку над Кореєю. Тепер він озвучив ідею, щоб опікунами стали США, Китай і СРСР. Сталін не заперечував, хоч не вельми бажав надати американцям де-факто контроль над Кореєю, традиційною російською сферою інтересів. Їхні ролі, здавалося, були протилежними до звичних: Рузвельт намагався просунути інтереси великої потуги, тоді як Сталіна начебто непокоїли права менших держав.

Сталін запитав, чи стане Корея протекторатом. Ні, про це не йшлося, запевнив його Рузвельт. Тоді Сталін запропонував обмежити термін опіки. На пропозицію

президента, що вона протриває двадцять-тридцять років, Сталін відповів: «Що коротшим буде цей період, то краще». Він також запитав, чи необхідне розміщення військ у Кореї, і з задоволенням почув від Рузвельта, що в цьому немає потреби. Нарешті, президент заявив: він «особисто не вважав, що потрібно запросити британців узяти участь в опіці над Кореєю, але відчував, що вони можуть обуритися». І знову Сталін продемонстрував стурбованість. Так, англійці образяться, прем'єр-міністр нас уб'є, жартував він. Йому здавалося, що їх слід запросити. Рузвельт запропонував компроміс: спочатку було б два опікуни над Кореєю, але британців можна запросити, якщо вони здіймуть багато галасу. Сталін погодився. Угоду щодо Кореї було укладено.

Бажаючи віддячити Президенту за врахування радянських вимог щодо Японії та Китаю, Сталін повернувся до поставлених на початку зустрічі питань. Так, він доручить командувачам забезпечити військово-повітряні сили США базами в околицях Будапешта й дозволити групі з аналізу наслідків бомбардувань діяти на окупованих радянцями територіях Східної Європи. Раптом виникла атмосфера взаємної довіри та взаєморозуміння між двома лідерами, і наростало відчуття, що не було проблем, які вони не могли розв'язати.

Китай? Вони погодилися, що китайці потребують кращого проводу, а Гоміньдану і комуністам треба сформувати спільний фронт проти японців. Індокитай? Президент був послідовний щодо власних заяв у Тегерані: попри заперечення Британії, він хотів поставити регіон під свою опіку, а не повернути його Франції. Сталін повністю погоджувався: французи не мали змоги захищати Індокитай, а британцям довелося б пристати на це, якщо вони не хотіли знову втратити Бірму.

Зустріч ішла до завершення, і Сталін вирішив порушити останню проблему, таку близьку адміралові Кузнецову. «Пан Стеттініус сказав панові Молотову, що Сполучені Штати матимуть надлишок транспортних засобів після війни, яку можна було б продати Радянському Союзу». Він обережно запитав, чи справді це так. Президент був більш ніж милостивий і ладен був змінити американське законодавство, щоб зробити такий продаж можливим і передати кораблі в кредит, без відсотків. Він не пропустив можливості пустити шпильку британцям: вони «ніколи нічого не продають без комерційного інтересу».

Сталін похвалив президента не тільки за обіцянку кораблів, але і за ленд-ліз загалом — «чудовий винахід, без якого перемога була б відкладена». Він деталізував: «у колишніх війнах деякі союзники субсидували інших, але це ображало союзників, які отримували субсидії, і призводило до утруднень. Проте ленд-ліз не викликав такої образи». Президент із задоволенням почув це і був готовий цілком приписати собі програму ленд-лізу. Він пояснив, що «чотири роки тому», відпочиваючи на своїй маленькій яхті, він довго думав, як допомогти союзникам і одночасно уникнути труднощів, пов'язаних із кредитами, і зрештою вигадав схему ленд-лізу¹¹.

Зустріч закінчилась. Усі записи показують, що вона тривала не більш ніж півгодини. Учасники запізнювалися на пленарне засідання, перенесене з урахуванням зміни графіків. Вони охопили багато тем і досягли розуміння не з однієї

проблеми. Тепер військові командувачі мали сформулювати конкретніші плани щодо ведення війни.

За півгодини до приватної бесіди Сталіна та Рузвельта американські й радянські воєначальники зустрілися для першого обговорення спільних дій у Тихоокеанському театрі. Коли американські військові дізналися, що генерал Антонов погодився на зустріч, вони не були впевнені, як це трактувати. Ще зранку адмірал Легі був досить песимістичним, кажучи, що «покладає небагато надій на продовження розмов із радянським Генеральним штабом». Маршалл був оптимістичнішим. «Успішна організація зустрічі з радянським військовим штабом стала гарним свідченням готовності радянців обговорити питання, в яких ми зацікавлені», — зазначив він¹².

Коли о 15:00 у Кореїзькому палаці розпочалася зустріч, першим узяв слово адмірал Легі. Він прямо перейшов до діла й оголосив, що хоче обговорити Далекий Схід і потребує інформації для продовження планування війни. Радянські командувачі були і поступливими, й обережними. Після того як Легі зачитав список американських запитів, генерал Антонов заявив, що те, що він збирається сказати, відображатиме тільки його особисті погляди. Проте він пообіцяв «передати питання маршалу Сталіну того ж дня і... організувати якнайшвидше надання повних та авторитетних відповідей».

Антонов пояснив, що в радянських планах війни не було ніяких змін. Це означало, що радянці мали на меті спрямувати основні сили на Маньчжурію, щоб відрізати наявні там японські сили від формувань у решті Китаю. Радянці готувалися до окупації Південного Сахаліну на початку бойових дій. Їм могла знадобитись американська допомога для захисту Камчатки та Східного Сибіру від атаки з моря, і вони потребуватимуть відкриття маршрутів постачання через Тихий океан. Крім американського постачання військової техніки, продовольства та боєприпасів, які вже прямували на Далекий Схід, вони були б удячні за американську допомогу в будівництві військових сховищ. Що стосується американських авіаційних баз на Далекому Сході, то Антонов не хотів висловлювати навіть особисту думку, пообіцявши передати це питання Сталіну.

Восени 1944 р. військовики США відрядили в Москву групу планувальників для підготовки до спільних операцій у Тихоокеанському театрі, але радянські війська зволікали й саботували планування. Радянці за будь-яку ціну хотіли уникнути присутності іноземних військ на своїй території, пам'ятаючи військове втручання Заходу під час російської революції, але вони ніколи не соромилися просити якнайбільше військового обладнання та припасів від американців. Обґрунтування полягало в тому, що радянські війська несли основний тягар війни та сплачували за досягнення Альянсу власними життями. Найменше, що могли зробити союзники, — це забезпечити обладнанням і матеріалами; таким принаймні було кредо адмірала Кузнецова. Він був готовий відправити до Сполучених Штатів три тисячі моряків, щоб пригнати кораблі, які передадуть радянському Тихоокеанському флоту¹³.

Незважаючи на застереження Антонова та його відмову обговорювати бази США, американські командувачі були задоволені результатами зустрічі. Адмірал Легі, який спочатку налаштувався вкрай скептично, резюмував у своїх спогадах її результати в дуже позитивному ключі: «Ми вперше обговорили інформацію, необхідну для нас у найкоротші терміни, щоб продовжити деталізацію планів війни проти Японії після падіння Німеччини. Ці плани включали вельми важливий для радянців принцип, а саме — базування деяких американських операцій на російській території. Генерал Антонов і його колеги говорили, що наші плани з вигляду здавалися відмінними. Хоч Антонов був уважним і співчутливим, але сказав, що не може відповісти на будь-яке з наших запитань без дозволу головнокомандувача Сталіна. “Ну, панове, — мовив я, — це важливо. Ми хочемо одразу почати діяти. Чи були б ви такі ласкаві отримати необхідне схвалення від Сталіна?” Антонов обіцяв негайні дії». Розв’язавши «політичні питання», радянці були готові до співпраці¹⁴.

Рузвельт здобув надзвичайно важливе зобов’язання Сталіна вступити у війну проти Японії, але дісталось воно за високу ціну. Президент погодився передати території ще до закінчення війни, хоч саме таку політику він неодноразово засуджував і публічно, і приватно, зокрема в Атлантичній хартії. Як він добре знав, одна справа — дати Сталіну компенсацію за рахунок територій, відібраних у спільного ворога, як це було з Японією, а зовсім інша — передавати землі друзів і союзників, як у випадку Китаю. Однак його непокоїв головний національний інтерес, як він його розумів у той час: скоротити тривалість війни і врятувати життя американців. Радянська відмова в перші дні конференції від обговорення спільних операцій проти Японії переконала Рузвельта в тому, що ефективної співпраці з Червоною армією не вийде і, можливо, не буде навіть радянської участі у війні на Далекому Сході, якщо сталінські умови не будуть виконані. Багато хто пізніше цікавився, чи не заплатив Китай і, зрештою, Сполучені Штати надто високу ціну за обіцянку Сталіна взяти участь у війні, якої він сам бажав.

«СОЮЗНИКИ НЕ ПОВИННІ ОБМАНЮВАТИ»

Коли конференція добігла четвертого і п'ятого днів, життя і робота на віллах стали напрочуд передбачуваними та рутинними. «Фізично, — написала Сара Олівер до своєї матері 8 лютого, порівнюючи Ялту й Тегеран, — ця конференція не здається такою ж важкою, як минулорічна. Вони зустрічаються не раніше четвертої години пополудні, коли проводять убивчо довгі засідання по 4—5 годин, а тоді повертаються до своїх лігв». «Ми звели конференцію до такої упорядкованої процедури, що один день дуже схожий на інший, — писав Алек Кадоган зранку того ж дня. — Ми працюємо вранці до 11:30, тоді маємо зустріч міністрів закордонних справ, а потім обід. Учора він відбувся в російській штаб-квартирі. Сьогодні в ролі господарів виступаємо ми. Тоді відбувається зустріч “Великої трійки”, яка триває, як правило, до вечері».

Люди також зивкали до умов проживання. Кадоган, якого зазвичай було легко роздратувати, писав у листі дружині: «Нам тут справді дуже комфортно». І хоч постійний заступник міністра поскаржився на «дистанційне керування» системою освітлення у британських помешканнях, здавалося, що його більше розважала, ніж засмучувала, нерозторопність радянських електриків. «Світло в кімнаті Ентоні [Дена], його ванній кімнаті та в кабінетах — усе вмикається та вимикається зі щитка в кінці коридору! Так що російська покоївка чи груборукий матрос або занурять вас у темряву, або увімкнуть світло о 6-й ранку! Однак, думаю, я знайду на них управу»¹.

Представники західних делегацій зивкали до нестачі туалетів, яку вони сприймали зі смиренням, якщо не з гумором. «У Лівадійському палаці, — згадував генерал Лоренс Кутер, — тема вбиралень ніколи не втрачала актуальності, із періодичними відсилками до теми покоївок. За винятком самої війни, убиральні були найбільш активно обговорюваною темою на Кримській конференції». Люди зрештою зивкли до довгих ранкових черг у туалети. Вони користалися нагодою обговорити події попереднього дня й обмінялись останніми новинами та поглядами на майбутні пункти порядку денного конференції. «У результаті, — згадував Кутер, — особливо до сніданку, в коридорах протягом надзвичайно тривалого проміжку часу проводилися численні неформальні, нетерплячі конференції».

Іншим аспектом повсякденного життя в Ялті, до якого західні делегати мусили пристосуватися, була їжа. «Харчування досить добре, хоч, як зазвичай у Росії, досить одноманітне, — зазначив Кадоган. — І, звісно ж, їх треба навчати сніданку. Ікра та пироги з м'ясом на сніданок — це дуже добре час від часу, але вони швидко приіда-

ються. Проте ми вже вишколили їх, щоб нам подавали омлети і всяке таке». Він закінчив на оптимістичній ноті: «Не бракує яєць і масла». Кутер писав, що, крім холодних нарізок та козячого сиру з гарячим чаєм, якими зазвичай снідали в Лівадії, радянські хазяї почали пропонувати американські страви «з певною гордістю». «Був вибір між кашами *Wheatena* і *Cream of Wheat*, — зазначив генерал. — Новою ноткою стала подача з гарячим маслом, злегка приправленим часником»².

Це виявилось приємною зміною після попередніх днів, коли британці й американці намагалися порозумітися з офіціантами, котрі, як зазначив адмірал Легі в розмові з Анною Беттігер, не говорили «жодною відомою мовою». Коли 4 лютого Легі замовив на сніданок яйце, тости й каву, офіціант показав на мигах, що зрозумів це замовлення, а за п'ятнадцять хвилин приніс лоток ікри, шинку й копчену рибу в супроводі горілки. «Заради Бога, пришліть мені когось, хто говорить англійською, і викиньте звідси цього товариша разом із його речами!» — закричав начальник штабу Рузвельта. Дочці президента ця сцена видалася достатньо кумедною, щоб записати її у щоденник³.

Черчилль вирішив проблему сніданків у російському стилі по-своєму — він їх пропускав. «Він прокидається досить пізно, — писала Сара матері, — і не має часу на сніданок... тож тепер він п'є тільки апельсиновий сік, коли прокидається, і має "бранч" об 11:30, а потім нічого не їсть до 21:00! Здається, що це дуже довго, але він насправді цілком притомний і каже, що так йому подобається найбільше». Кадоган не занотував жодних скарг від Черчилля про брак їжі або напоїв. «Прем'єр, здається, відчувається добре, — писав він 9 лютого, — хоч відрами п'є кавказьке шампанське, яке може підірвати здоров'я будь-якої звичайної людини». Радянці не скупилися на алкоголь. Кадоган писав, що, крім «мисок із фруктами і пляшок мінеральної води», у його кімнаті завжди був «декантер із горілкою»⁴.

Увечері 8 лютого на Кореїзькій віллі не бракувало ні горілки, ні шампанського: господарем вечері був Сталін. У меню були біла риба в соусі з шампанського, традиційна російська ікра та млинці, кавказький шашлик із баранини та середньоазійський плов із перепілками. Це був найшикарніший прийом конференції, і Сара Олівер згадувала його у своїх листах додому як бенкет. На вечері було тридцять присутніх, у тому числі «дівчата» — Анна Беттігер, Сара Олівер та Кетлін Гарріман, які були в захваті від можливості взяти участь. Алджер Гісс, якого не було серед гостей Сталіна, згодом згадав про позитивний вплив трьох молодих жінок на повсякденне життя в Ялті, котрі «сприяли настрою, який часом був майже схожий на сільську вечірку, де гості добродушно терпіли переповненість»⁵.

Того вечора Сталін був у доброму гуморі. «"Ведмідь" як господар був у чудовій формі, дуже дружелюбний і веселий», — писала Сара своїй матері. «Він насправді був чудовим, — вторила їй Кетлін Гарріман у листі до сестри. — Насолоджувався собою, був прекрасним хазяїном, і його три головні промови були чудовими і змістовнішими, аніж звичні банальності. У цілком радянському стилі він сів посеред довгого-довгого столу із президентом праворуч, Черчиллем — ліворуч, Молотовим,

Іденом і Стеттініусом навпроти. Іноді Сталін просто сидів і усміхався, як добродушний дідусь, що мені ніколи не видавалося можливим. У будь-якому разі я була дуже вражена». Не тільки «дівчата» були вражені. Едвард Стеттініус також знайшов Сталіна «у відмінному гуморі і навіть піднесеному настрої». Алан Брук зазначив у своєму щоденнику: «Сталін був у найкращій формі, сповнений веселого та гарного гумору, і явно цілковито насолоджувався собою». Він відчував, що конференція рухалася за його планом⁶.

Станом на п'ятий день, коли завершення конференції вже було на горизонті, «Велика трійка» мала можливість підбити попередній підсумок успіхів і невдач. Вони прийшли на вечерю після довгого, сповненого сподівань, успіхів та розчарувань дня. За кілька годин до обіду Рузвельт отримав від Сталіна гарантію, що СРСР візьме участь у війні з Японією. Проте ціна була високою. Крім того, незважаючи на деякі обнадійливі натяки попереднього дня, Польща залишалася глухим кутом. Також не було угоди про участь Франції в управлінні Німеччиною або щодо масштабу німецьких репарацій. Раніше того дня Черчилль підсумував Ідену положення документа Форін Офіс, який він щойно прочитав: «1. Єдиним зв'язком переможців є їхня взаємна ненависть. 2. Щоб зробити Англію безпечною, вона повинна стати відповідальною за безпеку кластера слабких держав». Прем'єр-міністр відхилив цей підхід. «Ми повинні запропонувати щось краще», — підсумував він.

Щоб альянс утримався разом, йому потрібно було знайти, крім спільного ворога, спільну основу. Наразі обнадіювали тільки добрі особисті відносини між «Великою трійкою». Навіть коли Черчилль поскаржився Еттілі, що «в нас тут важкі часи», він також писав, що «всі особисті стосунки відмінні». Стеттініус пояснював гарний настрій на конференції тим, що не існувало жодного попередньо встановленого порядку денного: «Велика трійка» могла легко перейти від одного питання до іншого, якщо стикалася з непереборними перешкодами для конкретної проблеми. Наприкінці довгого дня, повного жорстких переговорів, вони ще могли розслабитись у компанії один одного. Вечері відігравали важливу роль у полегшенні напруженості та просуванні своїх цілей. Дебати, розпочаті на офіційних засіданнях, продовжувались у витонченіший спосіб: дипломатична гра, розпочавшись, не втрачала імпульсу⁷.

«В альянсі союзники не повинні обманювати один одного», — заявив Сталін, виголошуючи тост на вечері в Корейській віллі. Його слова записав майор Артур Герберт Бірс, який супроводжував Черчилля на вечірку. «Напевно, це наївно? Досвідчені дипломати можуть сказати: "Чому я не повинен обманювати мого союзника?" Однак я, як наївний чоловік, вважаю за краще не обманювати мого союзника, навіть якщо він дурень. Можливо, наш союз настільки міцний тому, що ми не обманюємо один одного; або тому, що не так просто обманювати один одного? Я пропоную тост за твердість нашого Союзу Трьох Потуг. Нехай він буде міцним і стабільним; нехай ми будемо якомога відвертішими», — підсумував він⁸.

Чи радянський лідер обманював своїх гостей і намагався замести свої сліди, чи боявся, що вони обдурять його? Перед тим, як подали вечерю, Сара Олівер мала

можливість поговорити з одним із найбільш страхітливих людей Радянського Союзу. Його звали Лаврентій Берія, і тоді вперше голова Народного комісаріату внутрішніх справ узяв участь у міжнародній конференції. «Голова ОГПУ був там! — писала Сара, використовуючи стару абревіатуру радянської таємної поліції. — Я виклала йому всі свої п'ять російських речень, одне з яких — “Чи можу я отримати пляшку з гарячою водою?” На що ОГПУ відповіло: “Я не можу повірити, що вам це потрібно! Безперечно, у вас достатньо вогню!” Скидалося на те, наче ця розмова мала майбутнє; але цієї миті подали вечерю».

Відомий бабій (і гвалтівник), Берія насолоджувався двозначними діалогами. Пізніше того ж вечора він обговорював із послом Великої Британії в Москві, сером Арчибальдом Кларком Керром, сексуальне життя риб. Проте Берія міг похизуватися значно більшим, ніж просто дотепними інсинуаціями. Стеттніус, котрий, як і Сара, вперше зустрів його в Кореїзі, побачив «сильну [людину] в Політбюро... важку, волюву і надзвичайно насторожену». Наступного дня Кетлін Гарріман описала його як «маленького й огрядного, із товстими скельцями окулярів, які надають йому зловісного, але також добродушного вигляду»⁹.

Ялтинська конференція стала дебютом Берії на міжнародній арені, якого він давно прагнув. Він інкогніто відвідав Тегеранську конференцію, але цього разу був членом офіційної делегації. У сорок шість років Берія був одним із найближчих сталінських виконавців, якого радянський диктатор забрав із рідної Грузії до Москви 1938 р., щоб замінити архітектора Великого терору Миколу Єжова. Як і попереднього голову радянської таємної поліції Генріха Ягodu, Єжова звинуватили в тому, що він був іноземним шпигуном, і розстріляли. Берію спіткала та сама доля після смерті Сталіна 1953 р. Він пережив свого пана, оскільки йому вдалося довести не лише свою лояльність, а й незамінність для нього.

Будучи народним комісаром внутрішніх справ, Берія керував гігантським радянським апаратом безпеки та ГУЛАГом — страхітливим головним управлінням трудових таборів. Урешті-решт він став відповідальним за радянські зусилля зі створення ядерної бомби та атомне шпигунство, безпосередньо передаючи зібрані розвідувальною мережею у США дані радянським ученим під керівництвом фізика Ігоря Курчачова. Сталін намагався збалансувати вплив Берії, створивши спеціальний Наркомат державної безпеки (НКДБ) під керівництвом Всеволода Меркулова, який відповідав за більшість радянських розвідувальних служб за кордоном. Утім, саме Берія залишався найвпливовішою фігурою в секретному світі радянського шпигунства¹⁰.

Коли Рузвельт уперше помітив Берію на сталінському обіді й запитав радянського лідера, ким був цей чоловік у пенсне, Сталін назвав його «наш Гімmlер». Рузвельт був засмучений жартом і тим, що Берія почув відповідь Сталіна, проте радянський Гімmlер відповів лише легкою усмішкою. Сер Арчибальд Кларк Керр виголосив до нього тост як до «людини, яка доглядає за нашими тілами». Берія знову змовчав, але Черчилль, явно засмучений неприйнятним жартом, підійшов до Кларка Керра і, за словами Кетлін Гарріман, «замість того щоб дзенькнути келихами, погрозив Арчі пальцем і сказав: “Будьте обережні, будьте обережні”, інакше кажучи — “заткніться”»¹¹.

Західні дипломати мали всі підстави бути обережними біля Берії. Напередодні Ялтинської конференції один із його помічників Павло Судоплатов попередив Аверелла Гаррімана про потенційно небезпечні зв'язки, які нібито мала його дочка Кетлін із деякими молодими росіянами в Москві. Пізніше Судоплатов заявив, що це було дружнє попередження, спроба встановити довірливі відносини з американським послом, але це також було нагадуванням, що Берія пантрував. Рузвельт, Черчилль і Гарріман запросили своїх дочок приєднатися до них у Ялті. Сталін не взяв ні дочку, ні сина. Берія був єдиним радянським лідером, чий син Серго перебував у Ялті, але він виконував там вельми своєрідну роль. Серго Берія не відвідував учт і не писав додому листів з особистими враженнями. Його записи були іншого роду й готувалися для єдиного читача — Сталіна.

Співробітник розвідки та студент військової академії під час війни, Серго Берія знав англійську й німецьку мови і був ентузіастом електроніки. У 1943 р. Сталін, який знав хлопця ще дитиною, відібрав його до групи фахівців з електроніки та перекладачів, котрі нашпигували «жучками» помешкання Рузвельта в радянському посольстві в Тегерані під час зустрічей «Великої трійки». У лютому 1945 р. його знову відкликали з навчання в Ленінграді для виконання тих же функцій у Ялті. Серго Берія входив до групи подібних до нього військовослужбовців і працівників НКДБ. Вони ніколи не контактували з іноземцями та були ізольовані від іншого радянського персоналу на конференції. Обідали в окремій кімнаті й посідали в ялтинській ієрархії доволі низьке місце.

Підслухувачі, декотрі з яких прилетіли з Москви для запису та розшифровки розмов, не були частиною делегації радянських безпекових служб, членів якої вочевидь заохочували потоваришувати з їхніми британськими та американськими колегами. На періодичних п'ятиках представники двох спеціальних служб союзників намагалися перепити один одного. Серго Берії та його колегам напиватися було заборонено. Однак у своїх спогадах він зазначив, що під час конференції американські та британські охоронці часто «падали під стіл і їх регулярно треба було відносити до спалень». Майкл Рейлі, керівник служби безпеки Рузвельта, пізніше похвалився, що після прибуття до Криму його хлопці перепили радянців із рахунком вісім-один: вісім американців досі ще стояли на ногах після нічної п'ятйки, і тільки один радянець. «Болісну перемогу», на думку Рейлі, здобули завдяки «виключно патріотизму»¹².

Коли передові групи американських офіцерів очистили від бліх та тарганів Лівадійський палац до приїзду Рузвельта, вони пропустили «жучки» іншого штибу — радянські пристрої для прослуховування. За словами Серго Берії, вказівки членам делегацій союзників не обговорювати делікатних питань, не надто дотримувалися. Радянці не тільки нашпигували «жучками» приміщення, зайняті делегаціями союзників, а й використовували спрямовані мікрофони, щоб слухати розмови за межами палаців. Вони увімкнули ці мікрофони відразу, як тільки два західних лідери висадилися на авіабазі в Саках, і Берія згадує прослуховування короткої бесіди Рузвельта з Черчиллем після посадки, поки британський прем'єр-міністр ішов за джимом президента пішки¹³.

У Ялті Берія відповідав за запис та розшифрування розмов президента Рузвельта. Розшифровки надходили до Генерального штабу Червоної армії. Науковці ніколи не бачили стенограм жодної з розмов, записаних радянцями в Ялті, і Берія не знав ні як і для кого передавалася інформація, яку він зібрав, ні як її сприймали. Однак його розповідь про Тегеранську конференцію, де він був частиною значно меншої групи електронного нагляду й особисто звітував Сталіну, дає змогу реконструювати те, що відбувалося за закритими дверима сталінського кабінету в Ялті.

Напередодні Тегеранської конференції в листопаді 1943 р. Сталін особисто відібрав учасників команди підслуховування, проводячи попередній інтерв'ю сам на сам, у ході яких він вдавав стурбованість моральними аспектами цього завдання. «Я привів тебе сюди, — сказав він Серго Берії, — разом з іншими молодими людьми, які ніколи не мали справ з іноземцями, бо хочу довірити вам місію — делікатну та морально сумнівну. Ви будете слухати бесіди Рузвельта з Черчиллем, з іншими британцями та з власним оточенням. Я маю знати все докладно, усвідомлювати всі відтінки значень. Я прошу тебе про це все тому, що тепер розв'язуватиметься питання щодо другого фронту. Я знаю, що Черчилль проти цього. Важливо, щоб американці підтримали нас у цьому питанні»¹⁴.

Людина, яка перетворила свою країну на втілення поліцейської держави, закликала дітей шпигувати за батьками і примушувала подружжя доносити одне на одного. Сталін був обдарованим актором, який обдурив багатьох тих, хто з ним спілкувався, зокрема своїх американських і британських гостей. Молодого Берію шокував не сам факт підслуховування членів Альянсу, а те, що він чув на записаних розмовах. Його особливо вразив спосіб, у який Алек Кадоган спілкувався з Черчиллем по телефону, відвідуючи посольство Великої Британії в Москві. Кадоган, вочевидь, покартав Черчилля за ухвалення рішення без консультації з кабінетом.

Берія був шокований. «Якби будь-який заступник народного комісара — не згадуючи про депутатів чи навіть самих членів уряду та членів Політбюро ЦК — наважився поговорити зі Сталіним у такому тоні...» — писав він у своїх мемуарах, залишивши речення незавершеним; він не міг уявити, що б сталося з таким посадовцем у сталінському Радянському Союзі. Він дуже добре знав, що траплялося з людьми, винними в набагато менших злочинах. Коли син поділився своїми враженнями з батьком, Лаврентій Берія нібито зауважив: «Але там відносини між представниками влади абсолютно відмінні. Будь-який із них має право захищати свою точку зору й оскаржити висновок прем'єр-міністра».

Щоранку в Тегерані протягом години чи більше Серго Берія та інші члени радянської команди з підслуховування повідомляли Сталіну про записи, зроблені попереднього дня. Насамперед звітували про діалоги між Рузвельтом і Черчиллем, а також бесіди, в яких брали участь керівники штабів. Сталін спирався на російські переклади розмов і часто запитував Берію та інших про інтонацію, з якою було сказано певну фразу: «Він сказав це з переконанням чи без ентузіазму? Як Рузвельт реагував? Чи говорив він це рішуче?»¹⁵

У Ялті Берія передав стенограми розмов Рузвельта військовому начальству. Його батько сказав йому, що тоді Сталін був менш зацікавлений у результатах підслуховування, оскільки припускав, що в будь-якому разі зможе змусити членів Альянсу діяти за його планом. Павло Судоплатов, який стверджував, що Берія призначив його керівником розвідувальної групи, якій доручили зібрати та оцінити інформацію напередодні Ялтинської конференції, пізніше згадував, що Сталін більше цікавився особистими характеристиками західних учасників конференції, ніж звичною розвідувальною інформацією¹⁶.

Вечеря у Сталіна у його Кореїзькому палаці за радянською звичкою пересипалася безкінечними тостами. Того вечора Адмірал Легі нарахував їх тридцять вісім. Алек Кадоган, який із полегшенням виявив, що його не запрошено на вечерю, написав наступного дня дружині: «Велика милість, адже я втомився від цих дурних тостів і промов». Маршалові Алану Бруку пощастило менше: він сидів за обіднім столом між генералом Антоновим, який говорив тільки базовою французькою, і Авереллом Гарріманом, якого недолюбливав. Безперервні тости дратували Алана Брука, бо залишали мало часу на їжу і страви холонули, перш ніж їх можна було споживати. «Стандарт виступів був надзвичайно низьким, — зазначив він у своєму щоденнику, — і більшість складалася з нещирої липкої сентиментальщини!»¹⁷

Сталін, своєю чергою, насолоджувався тостами, стародавнім грузинським мистецтвом, у якому він був майстром. Тамадою в Кореїзі був Молотов, який, за словами Кетлін, «місцями був забавним», але Сталін його затьмарив. За обідом «Сталін постійно зривався на ноги й одного разу назвав себе “зухвалим дідом”». Сталін також був шанувальником пізніх вечер, на які зазвичай запрошував підлеглих, щоб змусити їх випити і розв'язати язика. Він не зміг перебороти цю звичку навіть у Ялті. Берія був одним з об'єктів його кпинів під час вечері; іншим був Федір Гусев, радянський посол у Лондоні. Стеттініус пізніше згадував, що Сталін «дражнив Гусева за те, що той завжди був похмурим і серйозним», і «доводив свої жарти майже до крайньої насмішки». Гості мали змішані почуття щодо способу, у який Сталін розважався. «Найсмішніше з усього було, — писала Кетлін Гарріман, — коли Сталін почав чіплятися до Гусева... і закінчив словами: “він похмурий, але іноді похмурі люди надійніші, ніж життєрадісні”»¹⁸.

Цього вечора адресатом більшості хвалебних тостів Сталіна був Черчилль. «Я пропоную тост за лідера Британської імперії, — заявив він, згідно із британським записом, — найбільш сміливого з усіх прем'єр-міністрів у світі, котрі уособлюють політичний досвід і військове керівництво, який, коли вся Європа була готова власти перед Гітлером, сказав, що Британія стоятиме і битиметься окремо проти Німеччини навіть без союзників». Він продовжував: «За здоров'я людини, яка народжується раз на сто років і яка сміливо підняла прапор Великої Британії. Я сказав те, що відчуваю, те, що маю в серці й чого свідомий». Хто міг би протистояти таким лестоцям?¹⁹

Прем'єр-міністр був зворушений похвалою Сталіна. Лорд Моран записав згодом, що після обіду Черчилль був «сентиментальним та емоційним», і секретар

прем'єр-міністра почув, як той співав «Пісню слави» після повернення з Кореїза. «Тут усе склалося дуже добре, незважаючи на наші похмурі застереження та прогнози», — телеграфував Черчилль Етлі того вечора. Багато років по тому, у розпал холодної війни, йому все ще було досить приємно публікувати сталінські тости у своїх мемуарах²⁰.

Черчилль, однак, не збирався віддавати першість у мистецтві виголошення промов нікому, у тому числі і Сталіну. Коли він дістав можливість відповісти Сталіну, то показав повну силу власного красномовства. «Це не перебільшення і не барвистий комплімент, коли я кажу, що ми вважаємо життя Маршала Сталіна найціннішим для сподівань та сердець нас усіх, — розпочав він, згідно з британським записом, який він пізніше використав у мемуарах. — В історії було багато завойовників, та лише деякі з них були державними діячами, і більшість із них втратила плоди перемог в усобицях, що виникли після їхніх воєн. Я щиро сподіваюся, що Маршал уникне цього заради народу Радянського Союзу і щоб допомогти нам усім рухатись уперед до менш нещасливих часів, ніж ті, через які ми нещодавно пройшли». Він закінчив на ще емоційнішій ноті: «Я йду цим світом із більшою мужністю і надією, коли перебуваю у відносинах дружби та близькості з цією великою людиною, чия слава рознеслася не тільки всією Росією, а й світом»²¹.

Попри всі підозри, Черчилль вважав, що міг би довіряти Сталіну і що без нього кремлівські яструби унеможливили б майбутнє Великого альянсу. За вечерею Сталін наблизився як ніколи до вибачення за свій союз із Гітлером 1939 р. Він сказав Черчиллеві, який пізніше включив його слова до мемуарів, що «якби англійці та французи 1939 р. відрядили до Москви місію людей, які справді хотіли б укласти з Росією угоду, то радянський уряд не підписав би пакт із Ріббентропом». Однак лестощі за вечерею не всіх однаково вразили. «Сталіну притаманно ігнорувати свої почуття, якщо вони не відповідають його планам, — занотував лорд Моран. — Під час конференції він був досить грубим із прем'єр-міністром»²².

Американські записи вказують на те, що Сталін був першим, хто того вечора говорив про небезпеки, які чатували на альянс. «Не так важко зберегти єдність під час війни, коли існувала спільна мета перемогти спільного ворога, яка була зрозуміла кожному», — заявив він в одному зі своїх тостів. Складне завдання постане після війни, коли різноманітні інтереси спробують розділяти союзників. Сталін був «переконаний, що нинішній союз витримає це випробування», але було б «нашим обов'язком забезпечити це, а наші відносини в мирний час мають бути такими ж міцними, як вони були під час війни».

«Варто сказати, — ввернув Черчилль, — що ніколи в цій війні я не відчував, що відповідальність лежить на мені настільки сильним тягарем, навіть у найтемніші часи, як зараз під час цієї конференції. Але тепер, із причин, які навів Маршал, ми бачимо, що перебуваємо на вершині пагорба і перед нами відкрита перспектива. Не недооцінюймо труднощі. Держави, що були товаришами по зброї, у минулому розходилися впродовж п'яти-десяти років після війни. Таким чином, мільйони трударів пішли порочним колом, потрапляючи в яму, а потім знову піднімаючись завдяки власним

жертвам. Тепер у нас є шанс уникнути помилок попередніх поколінь та встановити надійний мир. Люди прагнуть миру й радості. Чи зможуть родини возз'єднатися? Чи прийде воїн додому? Чи буде відбудоване зруйноване житло? Чи побачить трудар власний дім?»

Це був початок довгого тосту, який американський занотовувач під час вечери Чарльз Болен підсумував таким чином: «Він сказав, що в сучасному світі функція лідерства полягає в тому, щоб вивести людей із лісів на залиті сонцем безмежні галявини миру та щастя. Він відчув, що ця нагорода була ближче до нас, ніж будь-коли раніше в історії, і якщо ми дозволимо цьому призу вислизнути з наших рук через інерцію чи недбалість, історія нам ніколи не пробачить цю трагедію»²³.

Сталін теж був щиро стурбований майбутнім Альянсу. «Сталін, як і Черчилль, часто й наполегливо говорив про важливість збереження єдності великих потуг після війни, — писав Алджер Гісс у своїх спогадах. — Можливо, в приватному порядку кожен бажав би такої єдності лише тоді, коли її можна було б отримати на власних умовах без компромісу»²⁴.

Сталіну потрібен був період мирного співіснування, «простір для дихання», завдяки якому його країна відновилася б після війни. Він побоювався, що західні союзники можуть укласти сепаратну угоду з Німеччиною і виступити проти нього. Для Сталіна в остаточному підсумку всі вони були капіталістами. Він довіряв Рузвельту більше, ніж він коли-небудь довіряв Черчиллю, і був готовий підтримати бажання президента утворити ООН, якщо це потрібно для збереження альянсу. «Я пропоную тост за успішне завершення Думбартон-Оксу, і щоб наш союз, який народився в напрузі битви, зміцнів і продовжився після війни», — заявив він, апелюючи до Рузвельта²⁵.

Рузвельт мовчав протягом більшої частини зустрічі. Коли Сталін виголосив до нього тост на початку вечора, він, згідно з американським записом, відповів, що «атмосфера цієї вечери сімейна», і закликав своїх партнерів працювати разом, щоб «дати кожному чоловікові, жінці й дитині на цій землі можливості безпеки та благополуччя».

Ми не знаємо приватних думок Рузвельта, але його державний секретар Едвард Стеттніус назвав бенкет «найважливішою вечерею конференції». Наступного ранку президент наказав Стеттніусу пом'якшити американську позицію із двох найсуперечливіших питань: польського уряду та німецьких репарацій. Зупинившись на вершині черчиллівського пагорба і побачивши приз міцного миру, якого він віддавна бажав, Рузвельт був готовий піти на поступки.

ЧАСТИНА V

ШЛЯХИ КОМПРОМІСУ

Сполучені Штати не завжди досягатимуть своїх цілей на сто відсотків — так само як Росія чи Велика Британія. Не завжди в нас будуть ідеальні відповіді — рішення складних міжнародних проблем, хоч ми рішуче налаштовані прагнути до цього ідеалу.

Франклін Д. Рузвельт

КАПІТУЛЯЦІЯ НА ПОЛЬСЬКОМУ ФРОНТІ

Знамениті світлини Ялтинської конференції, що зображали Черчилля, Рузвельта, Сталіна разом із їхніми радниками та військовими командувачами, було зроблено по обіді 9 лютого 1945 р. в італійському дворіку Лівадійського палацу. З одного боку подвір'я на східних килимах поставили три крісла. Фотографи та оператори зайняли свої позиції на протилежному боці, внизу або на балюстраді другого поверху. Рузвельт сів посередині, Сталін зайняв місце ліворуч, залишивши праве Черчиллю, який вийшов у дворик, коли фотографи й оператори вже зібралися.

Поки розгорталася фотосесія, Черчилль закурив свою незмінну сигару, а Рузвельт дозволив собі цигарку. Сталін, мабуть, вирішив, що для люльки ще не настав час. На Черчиллі була хутряна шапка в російському стилі, руки ж він сховав до кишень сірої шинелі. Рузвельт мав виснажений вигляд. Він обмінявся репліками з тими, хто стояв позаду, а Сталін, мабуть, раз чи двічі пожартував. Зняте американцями відео показало, як прем'єр-міністр зняв шапку, коли з ним заговорив радянський перекладач Володимир Павлов. Усі троє лідерів усміхалися.

Під час вечірки, яку організував Сталін у Кореїзькому палаці попереднього вечора, Рузвельт сказав, що атмосфера була «сімейною». Тепер настав час позувати для сімейних світлин. «Я відчував, що керівниками та членами всіх трьох делегацій оволоділа своєрідна ейфорія за їхні досягнення, — згадував пізніше Роберт Гопкінс. — На їхніх обличчях читалося полегшення після напружених переговорів, лунав сміх та приязні жарти». На той час двадцятитрирічний Гопкінс, який, за його власними словами, «був найнижчим в ієрархії серед усіх присутніх», несподівано виявився відповідальним за фотосесію. Будучи сином Гаррі Гопкінса, він був особисто знайомий із «Великою трійкою», а 1943 р. фотографував Рузвельта й Черчилля під час їхньої зустрічі в Касабланці. Тепер його відкликали з німецького фронту і він прилетів на Мальту, де приєднався до батька та решти американської делегації, яка прямувала до Криму. У Ялті він проявив ініціативу і став єдиним фотографом, якому дозволили задокументувати початок першої приватної зустрічі Рузвельта зі Сталіним.

«Як ти хочеш це організувати, Роберте?» — запитав Рузвельт, коли побачив Гопкінса на газоні. «По-перше, пане Президенте, я хотів би, щоб пан Стеттініус став за вами, пан Молотов за маршалом Сталіним, а пан Іден за прем'єр-міністром Черчиллем. Потім я хотів би, щоб долучились інші учасники обговорення, щоб зафіксувати їх на фотоматеріалах конференції». Гопкінс пізніше згадував, що «троє чільних

дипломатів зайняли вказані мною місця, але решта не вийшла з кадру, як я сподівався». У дворику спостерігалася серйозна плутанина, поки дипломати повільно поступалися дорогою військовим командирам, і навпаки. Фельдмаршал Алан Брук зазначив, що фотосесія «була надзвичайно хаотичною і ніхто не розставляв людей по призначених для різних військових та політичних груп місцях».

«Коли я фотографував Сталіна й Молотова під аркадою, — згадував Роберт Гопкінс, — Сталін жестом показав мені підійти. Він усміхнувся, потиснув мені руку і запитав, чим я займався з моменту нашої попередньої зустрічі». «Я хочу стати першим американським фотографом у Берліні, але це видається малоймовірним, оскільки ваші війська перебувають на околицях міста, а ми ще за 200 кілометрів», — сказав молодий Гопкінс. «Як ти ставишся до того, щоб бути приписаним до Червоної армії? — запитав Сталін. — Так ти зможеш стати першим американцем, який сфотографує падіння Берліна». «Від цієї пропозиції мені перехопило подих, — написав Гопкінс у своїх мемуарах. — Без особливих роздумів я бовкнув: “Чи могли б ви це влаштувати?” — на мить забувши, що він міг улаштувати будь-що в межах радянської сфери впливу. “Ви організуйте це зі своєї сторони, а я з нашої”, — сказав Сталін»¹.

Поки Гопкінс оговтувався від несподіваної пропозиції Сталіна, його радянському колезі, капітану Червоної армії та професійному фотографу Самарію Гурарію, так само перехопило подих, однак у його випадку від страху. Схвильований після фотосесії Гурарій відкрив свій фотоапарат, попередньо не змотавши плівку. Він негайно закрити фотокамеру, але був переконаний, що вже пізно. Двадцятидев'ятирічний фоторепортер провідної радянської газети «Ізвестія», один із перших фотографів концентраційного табору Майданек, був практично переконаний, що жити йому залишилося лічені дні. «Протягом десяти хвилин, поки тривало проявлення плівки, моє життя висіло на волоску, — пізніше згадував він. — Сталін особисто оглядав фотографії і вирішував, куди відправити кожну з них. “Ти чому такий блідий, Самарію?” — поцікавився охоронець. Я відповів, що втомився, водночас розмірковуючи, що станеться, якщо плівка виявиться засвіченою». Перед початком фотосесії Андрій Вишинський попереджав його: «Обережно, Самарію, ти — єдиний представник радянської преси». На щастя, кадр із трьома лідерами, котрі сиділи перед Лівадійським палацом, не був засвічений — плівка пошкодилася двома кадрами пізніше. Світлина Гурарія навіть з'явилася на першій шпальті головної радянської газети «Правда»².

Фотосесія тривала приблизно півгодини. Після цього делегації знову повернулися до Лівадійського палацу для чергового раунду переговорів. О чверть на п'яту вибрана група радників і дипломатів приєдналася до «Великої трійки» у колишній царській бальній залі. Зустріч, яка почалася із жартів та усмішок перед камерами, перетворилася на одне з найзапекліших протистоянь у Ялті. Вона також стала поворотним пунктом усієї конференції.

Пленарне засідання, як завжди, розпочалося з доповіді міністрів закордонних справ. Стеттініус, який того дня головував на засіданні, заявив, що американці

відмовилися від ідеї утворення польської президентської ради. Він уже готувався перейти до наступної теми, коли Черчилль урвав його й запропонував негайно розпочати дискусію щодо польського питання, після чого Стеттініус міг би завершити свою доповідь. Черчилль так прагнув почати обговорення польського питання, оскільки під час наради міністрів закордонних справ того дня сталося дещо напрочуд важливе. Стеттініус не тільки повідомив, що американці готові відмовитися від ідеї президентської ради, щодо якої Черчилль був скептичним із самого початку, а й висунув новий план формування польського уряду. Ця пропозиція передбачала відмову від принципових вимог Британії та Америки одразу в кількох аспектах³.

Рузвельт розробив нову американську стратегію під час ранкової зустрічі зі Стеттініусом⁴. Президент, який отримав два головні здобутки — членство СРСР в Організації Об'єднаних Націй та його участь у війні з Японією, напевне, вирішив, що не може ними ризикувати, змушуючи радянців робити те, чого вони явно не бажали: формувати справді демократичний і представницький польський уряд. На відміну від Черчилля, він не вірив, що подальші переговори хоч якось сприятимуть виконанню програми Заходу, і не хотів публічно сваритися з Радянським Союзом щодо Польщі, оскільки це суперечило б його зусиллям увести свою країну в Організацію Об'єднаних Націй. Він потребував, однак, такого документа щодо Польщі. Він також серйозно сприйняв заяву попереднього вечора про майбутнє альянсу. Останні два повні дні конференції, 9 і 10 лютого, минули в пошуках компромісу, який би забезпечив майбутній мир між альянтами.

Нова американська пропозиція, представлена Стеттініусом на полуденній зустрічі міністрів закордонних справ, передбачала, що «теперішній польський Тимчасовий уряд буде реорганізовано в повноцінний представницький уряд, на базі всіх демократичних сил Польщі, включно з демократичними лідерами Польщі за кордоном, і він називатиметься «Тимчасовим урядом національної єдності»». Уряд буде «реорганізовано» на консультаціях у Москві між Молотовим та двома західними послами. Його головним завданням стане якнайшвидше провести «вільні й відкриті вибори». Посли союзників у Варшаві мали інформувати свої уряди про «виконання зобов'язань щодо вільних та відкритих виборів». Уживаючи слово «реорганізовано», американці фактично поступалися радянській вимозі створити новий уряд на основі наявного. Вони також погоджувалися з радянською вимогою створити його в Москві, а не в Ялті, як сподівалися британці. Американська пропозиція змістила фокус дебатів із форми Тимчасового уряду на майбутні вибори. Це стало тепер ключовим питанням американського дипломатичного змагання за Польщу.

Раптові зрушення заскочили Молотова зненацька, і він не знав, як реагувати. Він попросив, щоб американську пропозицію переклали російською мовою, і наразі утримався від коментарів. Особисто Молотов, мабуть, був задоволений, адже його жорстка позиція окупилася. Дехто в радянському керівництві, наприклад Лаврентій Берія, обстоював тимчасову коаліцію між польськими комуністами та представниками буржуазних партій, яких пізніше мав замінити уряд, де б домінували комуністи, але Молотов відкинув цю ідею. «Нас дуже непокоїло польське питання, — згадував

він пізніше. — Ми отримали те, чого потребували, хоч вони всіляко намагалися зазіхнути на наші інтереси — нав'язати Польщі буржуазний уряд, який, безумовно, став би агентом імперіалізму. Однак ми, Сталін і я, наполягали на наявності на нашому кордоні незалежної, але не ворожої Польщі»⁵.

Пізніше того ж дня Молотов заявив на пленарній сесії конференції, що «радянська делегація дуже зацікавлена в досягненні домовленостей». Він натякнув, що внесення «певних поправок до пропозиції пана Стеттніуса» має цьому посприяти. Здається, що, вивчивши пропозицію Стеттніуса, Сталін та Молотов відчували, що на решті виснажили опонентів. Запропоновані ними поправки були мінімальними, однак вельми важливими. Молотов хотів, щоб слова «повністю представницького» були виключені з опису «реорганізованого» уряду. Він також запропонував змінити посилання на участь демократичних партій у майбутніх виборах, додавши слова «нефашистські й антифашистські». Він також хотів вилучити згадку про звітування послів про проведення виборів. Публічний міжнародний нагляд образить поляків, стверджував він, а те, що послі зобов'язані звітувати своїм урядам про події в країнах, до яких вони були призначені, є самоочевидним.

Молотов подав свої поправки як незначні модифікації американської пропозиції. Тоді він спробував змінити тему на ситуацію в Югославії, але Черчилль не дав себе відволікти. «У загальній атмосфері згоди нам не варто вкладати ноги в стремена і скакати геть», — сказав прем'єр-міністр. Йому явно не сподобалися ні пропозиція Стеттніуса, ні молотовські поправки, і він був готовий присвятити стільки часу, скільки знадобиться, щоб їх відхилити. Рузвельт запропонував виділити на вивчення пропозиції півгодини, але Черчилль, згідно з американським протоколом, парировав: «Я хотів би більшого. Я вважаю, що нам не варто поспішати геть із Криму, не розв'язавши ці невідкладні проблеми або задовольнившись поспішними рішеннями. Це одні з найважливіших днів, які будь-хто з нас проживе. Звичайно, ви всі можете піти й покинути мене в цьому чудовому місці, але я наполягаю, щоб ми zostалися трохи довше, щоб задовільно завершити нашу дискусію». Ні Рузвельт, ні Сталін не відповіли.

Коли Рузвельт узяв слово після перерви, його слова навряд чи могли потішити прем'єр-міністра. Згідно із записами британського нотаря, «Президент заявив, начебто вони неформально обговорювали документ про Польщу впродовж перерви й дійшли висновку, що розбіжності між ними та росіянами стосувалися здебільшого питання слововжитку. Вони зблизилися як ніколи раніше, й існував реальний шанс, що вони зможуть довести цей документ до форми, на яку вони могли б погодитись і, таким чином, досягнути розв'язання польського питання до проведення виборів». Обмінявшись кількома репліками з Молотовим, Рузвельт сказав, що «він хотів би попросити від імені майже шести мільйонів поляків у Сполучених Штатах якісь запевнення у тому, що вибори справді будуть чесними та вільними». Він хотів, щоб міністри закордонних справ продовжили працювати над формулюваннями рішення щодо Польщі пізніше цього дня.

Черчилль не заперечував проти нової зустрічі міністрів закордонних справ. На цей момент він майже втратив надію на створення справді представницького польського

уряду. Натомість, ідучи в руслі американців, він зосередився на польських виборах і був цілком готовий стояти на своєму до останнього. Він був рішуче налаштований відкинути поправки Молотова, наполягаючи на останньому абзаці американської пропозиції, який надавав послам особливу роль у виборах. Напередодні Іден сказав Молотову та Стеттініусу, що не вірить, що люблінський уряд зможе провести чесні вибори в Польщі. Тепер, коли західні союзники погодилися «реорганізувати» наявний уряд у Польщі, домовленість щодо спостерігачів видавалася їхньою єдиною надією на чесне голосування.

Прем'єр-міністр звернувся до Сталіна із проханням дозволити західним послам спостерігати за виборами. Як зазначено у британському протоколі зустрічі, «він хотів би, щоб Маршал Сталін, із його терпінням і добротою, врахував труднощі британської позиції... Британський уряд не знав, що відбувається всередині Польщі, за винятком тих випадків, коли десантував сміливців-парашутистів та евакуював учасників підпільного руху. У нього не було інших джерел інформації, а отримання її таким чином уряду не подобалося». Черчилль запевнив Сталіна, що не перешкоджатиме радянському спостереженню за виборами, які проводимуться в інших частинах Європи. Черчилль «особисто вітатиме спостерігачів трьох держав там, де в них виникатиме потреба», як сповіщає американський протокол. Відповідно до його розуміння, «Тіто не заперечуватиме проти іноземних спостерігачів на майбутніх виборах у Югославії, а англійці вітатимуть спостерігачів від Сполучених Штатів та Радянського Союзу, коли вибори відбудуться в Греції, і те саме стосуватиметься Італії». Його запит виник не на порожньому місці: він «знав, що в Єгипті вигравав той уряд, що проводив вибори».

Сталін шукав слабин в аргументах опонента. На зауваження Черчилля про Єгипет відповів, що, за його інформацією, найвидатніші єгипетські політики проводили свій час, перекупуваючи один одного. Він сказав, що немає підстав порівнювати Єгипет із Польщею, з огляду на високий рівень грамотності в Польщі та низький у Єгипті. Його зауваження віддзеркалювали висвітлення радянською пресою січневих виборів у Єгипті, де підкреслювалося, що на політичній сцені країни переважали особистості, а не принципи, і що партії не мали жодних програм. Черчилль відмовився від свого порівняння, але не дозволив Сталіну відволікти його від головної теми — чесності польських виборів. «Чи зможе Миколайчик повернутися до Польщі та виставити свою партію на виборах?» — прямо спитав він Сталіна. Сталін сказав, що, як член нефашистської партії, Миколайчик матиме право на участь у виборах.

Коли в суперечку втрутився Рузвельт, він надав Черчиллю беззастережну підтримку. «Я хочу, щоб ці вибори в Польщі були першими, які не викликатимуть сумнівів, — заявив президент. — Вони повинні бути, як дружина Цезаря. Я не знав її, але казали, що вона чиста». Сталін, який щосили намагався зменшити очікування альянсу, відрізав: «Хоч про неї так і говорили, насправді вона мала свої гріхи». Його наступ на вибори та електоральну демократію загалом ґрунтувався на переконанні, яке він поділяв із Геббельсом, щодо плутократичної природи демократичних урядів. Пленарне засідання, яке почалось у дружній атмосфері спільної фотосесії, зайшло у глухий кут⁶.

Усупереч очікуванню Рузвельта, вечірнє засідання міністрів закордонних справ, уже друге того дня, не надто посприяло вирішенню польської проблеми. Іден розпочав зустріч, заявивши, що отримав переконливу телеграму від воєнного кабінету, «де зазначалося, що попередня основа обговорення була незадовільною». Ця спроба міністра закордонних справ Великої Британії останньої миті змінити хід обговорення не вдалася. Як і їхні керівники раніше того ж дня, міністри закордонних справ не домовилися про роль послів у майбутніх виборах. Зустріч, скликана о пів на десяту, закінчилася після півночі без перспективи вирішення.

Іден був явно засмучений результатами дня. «Виявивши, що росіяни не готові навіть розглянути наш проект, — записав він тієї ночі у щоденнику, — я накинувся на них, послався на публічну думку в Британії і наголосив, що краще повернуся додому без домовленості, ніж братиму участь у здійсненні їхніх планів». Американці засмутили його не менше. «Президент Рузвельт зазначив, що розбіжності між нами й росіянами переважно були питанням уживання слів, — писав він у мемуарах. — Він обманював себе. Після набагато жорсткішої суперечки ми нарешті досягли згоди щодо слів, але незабаром дізналися, що відмінність намірів нікуди не поділася».

Кадоган був більш оптимістичним. «Ми насправді досягли певного прогресу, — написав він дружині наступного ранку. — Ми розпочали нічні сесії, а вчора ввечері мали зустріч міністрів закордонних справ у російському штабі, яка тривала до півночі. Однак це було варте того, бо нам майже вдалося досягти досить пристойної домовленості щодо Польщі, і я сподіваюся, що сьогодні ми здолаємо останні перешкоди. Якщо нам це вдасться, то це буде найважливішою річчю. Бо, зрештою, якщо ми не спроможемося знайти пристойне з вигляду вирішення польського питання, жоден із наших пафосних планів щодо світової організації і всякого такого не матиме сенсу». Як і його американські колеги, Кадоган «мислив масштабно». Реальним здобутком була повоєнна кооперація: усе, чого він хотів щодо Польщі, — це пристойне з вигляду рішення⁷.

Черчиллю, однак, було замало компромісу на папері. Уранці 10 лютого прем'єр-міністр перебував не в кращому настрої. Він залишався в ліжку і приймав відвідувачів (зокрема Кадогана) та півдня працював над своїми паперами. Він вислав телеграму пані Черчилль: «На мене шалено тиснули ці останні кілька днів». Секретарка Черчилля, Маріан Голмс, записала у своєму щоденнику: «Прем'єр дещо розлючений». Того ранку він змусив її пометушитися зі шторою у вікні спальні: «Трохи нижче. Ні, це занадто. Трохи вище».

Черчилль мав проблему з очима, які подразнювало сонячне світло, але це було не єдиною причиною його невдоволення. Конференція не йшла за його планом, і, на його думку, американці створювали нові проблеми постійними поступками радянцям. Зранку 10 лютого вони погодилися відкликати свою пропозицію щодо спостереження західних послів за польськими виборами. Поки Черчилль працював над своїми паперами, міністри закордонних справ зустрічалися в сусідньому приміщенні вілли Воронцова. Це дало змогу Ідену проінформувати Черчилля, коли

Стеттініус запропонував скасувати абзац про західних послів, які мали звітувати про вибори. «Американці нас не попередили, і я не пропоную погоджуватися з їхніми діями», — зазначив Іден. «Звичайно, не погоджуйтеся», — була записка-відповідь Черчилля. Він був готовий боротися з американською підтримкою чи без неї⁸.

Рузвельт особисто був автором нової американської поступки. Уранці 10 лютого він зустрівся зі своїм державним секретарем, щоб розглянути, що залишалося на порядку денному. «Президент багато думав про Польщу, і я знову перейшов до позиції американської сторони щодо польського уряду. Ми прагнули досягти згоди з двома іншими урядами цього дня», — писав Стеттініус у своїх мемуарах. «Ми не хотіли втратити вирішення польського питання через уперту відданість останньому реченню нашої пропозиції», — додав він, посиляючись на положення, яке надавало послам союзників право спостерігати за виборами. «Якщо таке формулювання в угоді дратує росіян, — сказав Рузвельт своєму державному секретареві, — нам варто його відкинути, але вони мають зрозуміти нашу тверду рішучість, що посли спостерігатимуть і звітуватимуть про вибори в будь-якому разі».

Стеттініус дотримався вказівок президента буквально. На засіданні міністрів закордонних справ він подав нову американську позицію, заявивши, що президент віддав би перевагу залишити польське рішення незмінним, але «прагнув домовитися» та «готовий зробити цю поступку». Молотов почав вимагати більшого. Він запропонував поправку, відповідно до якої західні уряди мали б установити дипломатичні відносини з польським урядом, як це вже зробив СРСР. Це означало б тотожність люблінського уряду та майбутнього польського уряду. Цього разу Стеттініус та Іден об'єднали зусилля. Вони заявили, що, якщо він з'явиться, в Польщі має бути новий уряд, який визнають усі три союзники⁹.

Коли Іден повідомив його про результат суперечки, Черчилль зміркував, що тепер йому необхідно діяти рішуче. У телеграмі до Етлі, написаній одразу пополудні, він зазначив, що вирішення польського питання залежало від майбутніх польських виборів та отримання надійної інформації про те, що відбувалося в Польщі. Це залишалося єдиним нерозв'язаним питанням, і навколо цього «сьогодні точитиметься боротьба». Підписавши телеграму, Черчилль проігнорував свою попередню згоду на зустріч із президентом і попрямував на Кореїзьку віллу. Сталін, а не Рузвельт, мав ключ до вирішення польської проблеми¹⁰.

Прибувши в супроводі Ідена, прем'єр-міністр перебував у бойовому настрої. Він повідомив Сталіну, як показує радянський протокол, що приїхав із приводу «вельми неприємної справи». Він хотів поговорити про останній абзац формулювання у польському питанні, але щойно почув від Ідена, що радянці вже висувають додаткові вимоги. Молотов, присутній на засіданні, одразу ж видав найсвіжішу версію власної поправки щодо визнання польського уряду. Вона вже не прирівнювала майбутній польський уряд до наявного люблінського, і Черчилль трохи заспокоївся. Він схвалив нове формулювання, тож безпосереднє напруження спало.

Тепер Черчилль міг перейти до обговорення ролі західних послів у спостереженні за виборами — головного питання, що привело його до Кореїза. Як завжди, він

скаржився на відсутність незалежної інформації з Польщі, підкріплюючи цим свою аргументацію про необхідність звітів послів. Сталін скористався можливістю спровокувати британців на встановлення дипломатичних відносин із люблінським урядом. «Де Голль має власного представника в Любліні, — зауважив він. — Можливо, британський уряд повинен направити такого ж представника в Польщу». Черчилль сказав, що це стане можливим, лише коли сформується новий уряд.

Діалог прямував до глухого кута, тож Іден вирішив перейти до конкретики. Він сказав Сталіну, що вони з Черчиллем хотіли «включити до угоди умову, що в Польщі перебуватимуть представники союзників, які звітуватимуть своїм урядам про виконання угоди». «Це само собою, — відповідав Сталін. — Британський уряд матиме посланця та посадових осіб у Польщі». Іден пішов трохи далі: «Чи зможе посол мати свободу пересування?» «Командування Червоної армії не перешкоджатиме пересуванню посла, — запевнив Сталін свого гостя. — Що стосується польського уряду, то з ним треба буде провести переговори». Це була лазівка, задумана надати Сталіну свободу дій у майбутньому.

На цьому етапі Іден запропонував нове вирішення. Після утворення польського уряду союзні держави мали «обмінятися послами, звіти яких інформуватимуть відповідні уряди про ситуацію в Польщі». Він уже не згадував послів, які звітували б про вибори. Сталін був задоволений. Він погодився на нове формулювання і, згідно з радянським протоколом зустрічі, Черчилль та Іден подякували за це. Фраза про послів, які повідомляють про події в Польщі, з'явиться в остаточній версії документа, але без згадки про вибори. Це було найкраще, чого Черчилль міг досягти за таких обставин¹¹.

І Черчилль, і Сталін запізналися на пленарне засідання. Зайшовши до величної бальної зали Лівадійського палацу, Черчилль вибачився перед президентом, а потім зазначив: «Я вважаю, що мені вдалося виправити ситуацію». Це було самозадоволення, якщо не самообман. Остаточний проект декларації союзників щодо Польщі, затверджений у другій половині дня, був актом капітуляції перед радянцями в усьому, крім форми. Його мова, відкрита для різних тлумачень, повністю відобразила тертя між радянськими та англо-американськими делегаціями в Ялті. На прохання Рузвельта посилення на прорадянський уряд як «Тимчасовий уряд Польщі» замінили посиленням на «Тимчасовий уряд, який зараз функціонує в Польщі». Щоб не дратувати Сталіна, усунули вислів «повністю представницький уряд»; додали посилення на антифашистські партії, хоч і в дещо переробленому вигляді («антинацистські партії»); а тезу про послів переглянули, зобов'язавши їх звітувати про ситуацію в Польщі взагалі, а не забезпечувати «вільні та відкриті вибори». Радянці погодились «реорганізувати» чинний уряд, включивши політиків із Польщі та з-за кордону, але кого, скільки і в якій ролі — залишалося вирішити Молотову, Гарріману та Керру в Москві¹².

Коли Іден зачитав нову резолюцію на пленарному засіданні, Черчилль не висловив жодних заперечень, але, щоб протистояти неминучим звинуваченням, нібито британський уряд полишив свого союзника, британці наполягали на включенні

короткої заяви про те, що повне звільнення польських територій створило нову ситуацію в країні. Прем'єр-міністр не мав подальшого інтересу до обговорення ні польського уряду, ні виборів у Польщі. Проте залишалося розв'язати ще одне питання: західні кордони Польщі. Коли битву за уряд було вже фактично програно, Черчилль був як ніколи незацікавлений у просуванні нової Польщі надто далеко на захід. Утім, він хотів бачити якусь згадку про західний кордон у заключному документі конференції, адже це б допомогло йому представити вдома лінію Керзона як результат обміну територій, а не капітуляції перед Сталіним.

Рузвельт волів, щоб остаточне рішення відклали до проведення консультацій із новим польським урядом. Він також хотів, щоб заяву про західний кордон підготував Черчилль. «Велика трійка» погодилася з тим, що Польща отримає території на північ та захід від своїх колишніх кордонів, але ці нові кордони будуть затверджені пізніше, після консультації з новим польським урядом. Коли Молотов запропонував додати пропозицію про повернення Польщі її «стародавніх кордонів у Східній Пруссії й на Одрі», президент поцікавився, як давно Польща мала ці кордони. Коли Молотов відповів: «Дуже давно», — Рузвельт пожартував, що Велика Британія могла б попросити про повернення Сполучених Штатів на тих самих підставах. Сталін зазначив, що цьому перешкоджає океан, тож питання було знято.

Загалом американці діяли досить обережно, щоб уникнути відповідальності за окреслення нових кордонів. Рузвельт проігнорував пораду Гаррі Гопкінса не брати чіткого зобов'язання щодо лінії Керзона, але змінив заяву про кордони, щоб подати її як погляд трьох політичних лідерів, на відміну від зобов'язань урядів. Це був розумний підхід. Польські дипломати, які вже організовували опір у Вашингтоні, розчарувалися, дізнавшись, що з точки зору права ці рішення були не більше ніж заявою про наміри, а тому не вимагали схвалення Конгресу¹³.

Переговори щодо Польщі, які виявилася найважчим питанням Ялти, зрештою завершилися ввечері 10 лютого. Західні делегати в Ялті не могли ігнорувати той простий факт, що Червона армія тримала більшість країни під своїм контролем. Рузвельт уважав, що посилення тиску на Сталіна не дасть жодних результатів. Черчилль не погоджувався і прагнув подальших обговорень, але не було ніяких ознак готовності Сталіна до компромісу щодо Польщі. Країна надто багато важила для його планів, щоб він ослабив свою хватку.

Рузвельту вдалось уникнути відкритого розриву з радянцями, знайшовши слова, які не змогли ліквідувати відмінності, але спромоглися приховати їх. Стеттініус передав президентові записку, де зазначалося: «Пане Президенте: не розширювати люблінський, а в певному сенсі формувати новий уряд». Останні три слова «у певному сенсі» відобразили всю двозначність ситуації. Чарльз Болен, який брав участь у розробці американської пропозиції щодо Польщі, намагався представити досягнуте у найкращому світлі: «ця угода, хоч і не була тим, чого хотів Захід, здавалася нам, попри певні сумніви, прийнятною». Настрій Болена поділяв проникливий, а подеколи цинічний Алек Кадоган, який теж брав участь у розробці нескінченних варіантів

угоди. Одинадцятого лютого він повідомив своїй дружині: «Конференція була досить успішною. У нас є договір щодо Польщі, який може залагодити розбіжності принаймні на якийсь час і забезпечити певну незалежність полякам».

Інші були менш оптимістичними, або бажали мати такий вигляд згодом. Аверелл Гарріман значно пізніше критикував Рузвельта за «прийняття мови Сталіна, що замість створення нового польського уряду, буде реорганізовано наявний Тимчасовий уряд». Він також пролив світло на внутрішні сумніви оптимістів типу Болен. «У той період ми в посольстві використовували таку фразу: торгуючи з росіянами, ви мушили придбати того самого коня двічі... Я мав таке відчуття щодо польської угоди і сказав про це Болену. Він погодився з тим, що всі переговори, які ми щойно завершили в Ялті, треба буде знову розпочинати з нуля».

Лорд Моран, завжди реаліст, вважав, що було надто пізно перейматися Польщею після результатів Тегерана та зустрічі Черчилля і Сталіна в Москві восени 1944 р. Він написав згодом: «У Москві минулого жовтня було зрозуміло, що Сталін прагне зробити Польщу козацьким форпостом Росії, і я переконаний, що тут він не змінив свого наміру». Рузвельт, якого Гарріман звинуватив у «прийнятті сталінської мови» щодо Польщі, здавався не менш стриманим. Коли адмірал Легі, не залучений до фактичних переговорів із цього питання, сказав Рузвельту: «Пане Президенте, цей план настільки гнучкий, що росіяни можуть розтягнути його від Ялти до Вашингтона, формально його не порушивши», — то дістав відповідь: «Я знаю, Білле, знаю. Однак це найкраще, що наразі я можу зробити для Польщі»¹⁴.

ДОЛЯ НІМЕЧЧИНИ

«Це яйце зніс я сам», — заявив Черчилль Рузвельту та Сталіну вранці 9 лютого. Він посилався на Московську декларацію 1943 р., у розробці якої брав участь восени 1943 р. Декларація закликала видавати нацистських воєнних злочинців країнам, де вони вчинили злочинні дії. Тепер він хотів поставити питання стосовно тих, кого він називав «великими» злочинцями — очільників Третього рейху, які скоїли злочини у більш ніж одній країні. Була вже приблизно восьма, пленарне засідання тривало понад три з половиною години, і Рузвельт волів завершити дискусію. Він зазначив, що настільки складне питання не вдасться розв'язати в Ялті і запропонував передати його міністрам закордонних справ, які прозвітували б про це за три-чотири тижні. Але Черчилль наполягав. Він хотів, щоб «Велика трійка» погодила перелік нацистських злочинців, яких після полону та встановлення особистості розстріляють.

Сталін виявив до цієї теми певний інтерес. У травні 1941 р. Рудольф Гесс, близький сподвижник Гітлера, вилетів до Великої Британії провести мирні переговори; натомість його заарештували і він досі перебував під вартою. Сталін, переймаючись тим, що англійці могли використати його для сепаратних мирних переговорів із нацистами, запитав, чи втрапить Гесс до списку Черчилля. Він також цікавився, чи постануть перед судом військовополонені. Гесс «доєднається до решти», як сказав Черчилль Сталіну. Ті, хто «вчиняли злочини, порушуючи закони війни, неодмінно мусять постати перед судом», — мовив він, згідно із британським протоколом зустрічі, але чи правильно він розумів маршала, що й найбільших злочинців перед розстрілом слід судити? Чи мав він на увазі, що це має бути «радіше питанням судочинства, а не політичною дією»? Сталін підтвердив, що саме це він мав на увазі. Чоловік, який шокував Черчилля в Тегерані, запропонувавши стратити п'ятдесят тисяч німецьких офіцерів без слідства, тепер виступав за те, щоб найбільші воєнні злочинці постали перед судом.

Спонтанелічений цим несподіваним поворотом, Рузвельт висловив побажання, щоб процедура не була надто юридичною. За жодних обставин він не бажав присутності на суді журналістів або фотографів. Черчилль погодився, що судовий процес повинен бути радше політичним. Обмежений часом, він уже не наполягав на укладанні списку найбільших воєнних злочинців. «Нам варто просто обмінятися думками, — сказав він. — Нічого, звісно, не буде сказано про це публічно, тому що я боюсь відплати на наших полонених». Він не висловив жодних заперечень, коли Рузвельт знову запропонував передати це питання міністрам закордонних справ¹.

Двоє західних державних діячів не мали досвіду політичних судовищ і, з огляду на своє розуміння англосаксонської правової системи, не хотіли передавати долю нацистських лідерів зв'язаним законодавством та судовими правилами адвокатам.

Сталін дивився на справу по-іншому. Радянські показові суди кінця 1930-х рр. віддали на смерть десятки, якщо не сотні його політичних опонентів, включно з такими діячами революції, як Григорій Зінов'єв та Лев Каменєв, і продемонстрували пропагандистську цінність показових процесів. Якби Рузвельт і Черчилль забажали конкретніших порад, Сталін просто запросив би Андрія Вишинського, колишнього державного обвинувачувача на московських судах 1930-х рр., чия коротка біографія, включена в інформаційний бюлетень Стеттініуса, вказувала, що він «зробив собі ім'я на судовому процесі у справі “Метро-Вікерс” 1933 р. і судовищі над троцькістами Зінов'євим-Бухарінім» у 1936 та 1938 рр. У першому випадку у шпигунстві звинувачували британських інженерів, котрі працювали у Радянському Союзі; у другому — подібні звинувачення висувалися проти колишніх ватажків Жовтневої революції².

Сталін не розрізняв політичні та правові процедури: коли він виїжджав із Москви до Ялти, радянські газети повнилися звітами про публічні суди над колаборантами нацистів у Болгарії. Після конференції радянське інформаційне агентство ТАРС опублікувало плакат із зображенням Гітлера та його поплічників, яких штовхали за ґрати прикладом рушниці, прикрашеним прапорами союзників. Напис під малюнком проголошував: «Неминуча дата. Злочинці війни. Утілення непохитних рішень союзної конференції у Криму. У Німеччині дедалі гучніше лунає війна — організатори фашистських злочинів наближаються до свого кінця». Підтекст був очевидним: Сталін подавав попередні та непослідовні дискусії про долю воєнних злочинців у Ялті як «непохитне рішення». Він явно був налаштований рішуче щодо Німеччини³.

До останніх днів конференції два великі «німецькі» питання залишалися нерозв'язаними: склад союзницької контрольної комісії та німецькі репарації. Британці не втрачали надій зробити Францію повноправним членом комісії, а радянці були переконані, що їм належать репарації в розмірі 10 мільярдів доларів. Бажання альянтів були взаємно суперечливими. Черчилль прагнув більшого контролю над Німеччиною і меншого об'єму репарацій, щоб надмірні вимоги радянців не знекровили Німеччину до загибелі. Своєю чергою, Сталін не бажав у комісії французів, яких вважав британськими поплічниками, і був переконаний, що німці повинні сплатити за відбудову Радянського Союзу, спустошеного внаслідок нацистського вторгнення. Рузвельт не вважав жодне з цих питань першочерговим і був цілком готовий змінити позицію з обох, щоб досягти згоди.

Дев'ятого лютого думки Рузвельта значною мірою займала Франція. Підсумовуючи результати спільного засідання американських та британських військових командувачів, на якому вони з Черчиллем разом голоували, Рузвельт жартівливо зауважив: «Це прекрасна конференція, Вінстоне, якщо тільки ви не поїдете до Парижа й не виголосите там чергову промову, в якій повідомите французів, що британці мають намір надати ще двадцяти п'яти французьким дивізіям американське озброєння». Рузвельт мав на увазі виступ Черчилля 11 листопада 1944 р., коли той здійснив тріумфальний візит до французької столиці і роздавав напараво і наліво обіцянки. Черчилль віджартовувався: «Усе, що я говорив у Парижі, я говорив французькою, а я ніколи не знаю, про що говорю французькою, тому не звертайте на це уваги»⁴.

Рузвельт приватно брав на кпини Черчилля, але публічно намагався його підтримати у справі розбудови Франції. Пізніше того ж дня Рузвельт надав обережну підтримку британській пропозиції про включення Франції як підписанта Декларації звільненої Європи. Сталін не виказав ані найменшої схильності до компромісу. «Три потуги краще, ніж чотири», — сказав він. Відповідно до записів Чарльза Болена, Рузвельт зазначив, що «в попередніх проектах Франція була присутня, але зараз її немає». Черчилль, сприйнявши зауваження Рузвельта як прояв підтримки, зауважив, що, «можливо, варто запросити Францію приєднатися до Декларації». Позиція президента змінювалася, що британці вважали добрим знаком⁵.

Це була робота Гаррі Гопкінса, а британці знали, що він підтримував їхню точку зору на роль Франції в Європі. Лорд Моран писав у своїх спогадах про настрої Рузвельта та Гопкінса на початку конференції: «Президент став на бік Сталіна; він любить Францію, але де Голль його бісить. Однак Гопкінс підтримує прем'єра; йому вистачає розсудливості побачити, що стабільна Європа неможлива без сильної та здорової Франції». Гопкінс підтримував позицію Британії з самого початку конференції. П'ятого лютого, за підтримки співробітників Держдепартаменту Чарльза Болена та Г. Фрімена Метьюса (який раніше працював у посольстві США у Франції), він закликав президента змінити позицію щодо участі французів у контрольній комісії. Рузвельт пообіцяв обміркувати це питання.

«Гопкінс, — писав Моран згодом, — звичайно, цінний союзник, особливо зараз, коли Президент змінює свої позиції, наче флюгер. Він орієнтується в настроях Президента, як дружина, котра піклується про родинне вогнище. Може терпляче сидіти годинами, по-котячому підморгувати, чекаючи доречного моменту, щоб висловити власну точку зору; і якщо цей момент так і не настає, то він спокійно полишає справу до наступного разу». Гопкінс знову порушив це питання 8 лютого на зустрічі, в якій узяли участь Аверелл Гарріман, Джеймс Бірнс і Чарльз Болен. Усі три старших радники зайняли однакову позицію. «Франція має бути представлена в Раді, — стверджував Бірнс, — вони не могли взяти під контроль зону без такого представництва... будь-яке інше рішення стане для них величезним приниженням». Президент, зіштовхнувшись із єдиним фронтом і сприйнявши останній аргумент, погодився діяти⁶.

На пленарному засіданні 9 лютого, коли Сталін не проявив схильності до компромісу, Рузвельт вирішив уже не наполягати на питанні у присутності Черчилля і зайнятися приватною дипломатією. Попри свою попередню ремарку, він заявив, що наразі краще було б обмежитися підписами трьох великих держав, і запропонував передати це питання міністрам закордонних справ, які мали зустрітися того вечора. Після закінчення наради він, однак, відправив Гаррімана поінформувати радянського лідера про те, що передумав щодо Франції і прагнув її повної участі в контрольній комісії. Сталін вирішив піти на зустріч. Він сказав, що, зважаючи на нову позицію президента в цьому питанні, погодиться з американською пропозицією⁷.

Сталін дотримав слова. Коли під час пленарного засідання 10 лютого Рузвельт публічно оголосив, що змінив свою думку про членство у Франції в союзницькій контрольній комісії, Сталін звів руки вгору, показуючи, що здається. Принаймні в європей-

ському контексті Францію визнали великою державою. Зміна налаштування Сталіна неабияк здивувала окремих членів американської делегації, у тому числі Болена, а також багатьох членів британської делегації. Лорду Морану дуже не сподобався той факт, що Сталін, який палко опонував у французькому питанні Черчиллю, так легко погодився із президентом. «Президент знову змінив свою думку, — писав він згодом. — Але ніхто не здивований. Він тепер погоджувався з прем'єром, що Франція має стати членом Контрольної комісії. Сталін одразу ж дав зрозуміти, що якщо це бажання Президента, то він на нього погодиться. Не можна було не помітити поваги Сталіна до думки Президента протягом усієї конференції. Така поведінка дається Сталіну непросто»⁸.

Черчилль натомість був задоволений. Поступка Сталіна означала перемогу британців у важливому питанні їхньої європейської політики. Із британської ініціативи було прийнято рішення направити телеграму де Голлю, запросивши Францію стати членом комісії. Це не особливо заспокоїло гордовитого француза. За словами посла США в Франції Джефферсона Кефрі, після публікації комюніке Ялтинської конференції він «перебував у гнітючому настрої» і, «мабуть, очікував більшої ролі для себе особисто... а також чогось конкретного щодо позиції Франції в Рейнській області». Рузвельт, можливо, пошкодував, що останньої миті підтримав французів, коли за кілька днів дізнався, що де Голль відмовився зустрітись з ним у Північній Африці після Ялтинської конференції. Він образився, що його не запросили до Ялти. Сталін же практично не мав підстав шкодувати про свою «капітуляцію». Водночас французький гамбіт окупився того ж дня, коли йому вдалося перетягнути президента на свій бік у питанні, що мало для нього набагато вагомніше значення — німецьких репарацій⁹.

Вирішальні переговори про репарації розпочалися зранку 9 лютого. На зустрічі зі Стеттініусом Рузвельт заявив, що має намір поступитися не тільки щодо Польщі, а й щодо репарацій. Саме питання було другорядним для президента, а його радники не бачили причини опонувати Сталіну. Наприклад, міністр фінансів Моргентау наполягав на «пасторалізації» Німеччини, а Гопкінс шукав способи поступитися в цьому питанні радянцям, Рузвельт не бачив причин перетворювати репарації на черговий камінь спотикання, який би тільки подовжив конференцію.

Стеттініус запропонував обидві поступки на засіданні міністрів закордонних справ пізніше цього дня. Як і американська формула щодо Польщі, нові формулювання щодо репарацій виставлялися компромісом між британською та радянською позиціями. Вони враховували радянську вимогу, що репарації мали насамперед отримати ті, хто зробив найбільший внесок у перемогу над Німеччиною, і британську пропозицію, що перевага мала бути за країнами, які найдуже постраждали від німецької агресії. Але найбільше поступалися саме радянським вимогам. Американська пропозиція майже дослівно цитувала абзац із радянської довідки, що ділила репарації на дві категорії: ті, які відберуть у вигляді обладнання протягом двох років, і решту, що включатиме щорічні поставки товарів і сировини впродовж десяти років. Вона також доручала комісії з репарацій врахувати радянську пропозицію, що загальна сума репарацій має становити 20 мільярдів доларів.

Іван Майський міг нарешті пишатися своїми досягненнями. Він був чільним представником радянської сторони, який просував вимогу репарацій у розмірі 10 мільярдів доларів, і тепер з'ясувалося, що йому вдалося переконати підтримати ці вимоги не тільки Сталіна, але й американців. П'ятого лютого, коли пізно ввечері Сталін вирішив зменшити радянські запити до 7 мільярдів доларів, Майський зазначив у своєму щоденнику: «Проте я не міг так легко пожертвувати “моїми” 10 мільярдами». Незабаром у нього виникла можливість наполягти на своєму. На зустрічі міністрів закордонних справ 7 лютого Молотов та Майський залишили без змін виплати для СРСР у розмірі 10 мільярдів доларів, водночас запропонувавши 8 мільярдів доларів Британії та США, а ще 2 мільярди доларів — іншим жертвам німецької агресії.

Коли Стеттініус 9 лютого повідомив своїх колег, що американці готові розглянути 20 мільярдів доларів США як вихідну точку для обговорення, радянці зрозуміли, що ситуація повертається на їхню користь. Майський підтримав два перших абзаци нової американської формули, але хотів переглянути останній абзац, щоб зобов'язати комісію прийняти (а не просто розглянути) суму 20 мільярдів доларів як основу для обговорення. Іден рішуче заперечував проти будь-яких конкретних цифр. Молотов погрожував, що вимагатиме ще більше. Він зазначив, що Майський і його експерти, які висунули суму в розмірі 10 мільярдів доларів США за радянську частку відшкодування, «зробили хорошу роботу, єдиним недоліком якої був мінімалізм». Стеттініус, побоюючись ескалації, заявив, що вважає цифри Майського обгрунтованими. Це була велика перемога, яку псувала тільки непоступливість Ідена. Британський міністр закордонних справ заявив, що чекатиме вказівок свого уряду¹⁰.

Лист від воєнного кабінету надійшов 10 лютого. «Ми вважаємо абсолютно неприпустимим указувати будь-яку цифру для німецьких поставок, поки можливості не будуть належним чином досліджені на місці, — ішлося у листі. — Ми розглядаємо 20 мільярдів доларів (що дорівнює 500 мільйонам фунтів на рік) як надто велику цифру. Вона практично еквівалентна середньому річному валовому експорту Німеччини до війни (тобто унеможливить будь-який імпорт). Неймовірно, щоб такі суми виплачувала розбомблена, переможена, можливо, розчленована і нездатна оплатити імпорт Німеччина».

Того ж дня під час полуденної зустрічі міністрів закордонних справ Іден намагався відкласти рішення щодо суми, перенаправивши його комісії з репарацій. Молотов дав волю роздратуванню. «Чи є якісь пункти, з якими Іден погоджується? — запитав він. — У такій ситуації немає підстав для роботи комісії з репарацій». Коли Іден відмовився поступитись, Молотов сказав, що розчарований. Радянський дипломат записав слова Молотова: «Суть твердження Ідена зводиться до того, щоб узяти з Німеччини якнайменше». Попри все, міністр закордонних справ не поступався. Він прочитав витяг із телеграми кабінету міністрів і подав власну пропозицію. Він наголосив, що репарації не повинні загрожувати економічному існуванню Німеччини або її здатності експортувати товари для оплати імпорту. Британці були готові боротися до кінця¹¹.

Сталін вирішив поставити питання репарацій під час приватної зустрічі з Черчиллем та Іденом перед пленарним засіданням пізніше цього дня. Він запитав, чи не «налякали» британців радянські запити. Черчилль проігнорував натяк на боягузтво

і сказав, що в нього є телеграма від воєнного кабінету, яка забороняє йому вказувати будь-які цифри в угіді про відшкодування. Сталін тиснув далі: чи співчуває Черчилль німцям? Іден сказав, що річ не у співчутті, а в британському досвіді щодо репарацій після Першої світової війни. Черчилль розвинув аргумент, висловивши сумніви в тому, що радянцям вдасться забрати стільки, скільки вони очікували.

Сталін хотів підкупити союзників перспективою розграбування Німеччини і волів, щоб британці взяли більше. Він запропонував Черчиллю «отримати частку від здобутків у Німеччини». Черчилль не купився. Він зазначив, що британські очікування відносно репарацій обмежені. «Щодо нас, — зауважив він, — то нам не потрібна німецька робоча сила. Ми можемо перейняти частину німецької торгівлі та взяти деяку сировину, наприклад калійні солі чи деревину. Але нам не потрібні промислові товари, які стимулюватимуть безробіття». Черчилль, однак, не заперечував проти того, щоб радянці вивозили німецьке обладнання. «Збираючи фабрики та обладнання з Німеччини, Росія зробила б нам послугу, бо це поклало б кінець німецькому експорту, який би потім замістив британський експорт», — сказав він. Сталін зазначив, що радянці з радістю заберуть німецькі фабрики, як тільки отримають над ними контроль. Розмова перейшла на іншу тему, і проблему так і не вирішили¹².

Під час пленарного засідання пізніше того дня Черчилль ще раз послався на вказівки від воєнного кабінету. Сталін мовчав, але Рузвельт несподівано приєднався до дискусії на боці Черчилля. Він побоювався, що, «коли будуть указані якісь цифри, американський народ вважатиме, що йдеться про гроші». Заскочений цим твердженням зненацька, Сталін промовив, що згадана радянцями цифра лише відображає цінність репарацій, більша частина яких буде зібрана в товарах. Він обернувся до Громика й тихо запитав: «Як мені тлумачити позицію Рузвельта? Чи він насправді не згоден із Черчиллем, чи це просто хитрість?» Відповідь обережного Громика навмисне віддзеркалювала підозри Сталіна. «Між ними існують відмінності, — прошепотів він, — але треба розуміти, що він коректно поводить із прем'єр-міністром Великої Британії. Однак ця коректність ніколи не заважає йому неофіційно тиснути на Черчилля. Якщо він цього не зробив, то напевно чи випадково».

Сталін не приховував невдоволення. «Це був єдиний раз під час конференції, коли Сталін проявив певне роздратування», — зазначив Г. Фріман Меттюз в американському протоколі зустрічі. Як і під час своєї емоційної промови щодо Польщі 6 лютого, Сталін підвівся з-за столу. Пізніше того вечора Гопкінс розіграв усю сцену для лорда Морана, який детально описав її у спогадах-щоденнику. «Сталін підвівся і схопився за спинку стільця з такою силою, що його брунатні руки побіліли біля суглобів», — писав Моран. Гопкінс згадував, що радянський лідер «випльовував слова, ніби вони обпікали його рот». «Велика частина його країни лежить у руїнах, — говорив він, — селяни винищені. Репарації слід виплатити країнам, які постраждали найбільше». «Якщо британці вважають, що росіяни взагалі не повинні отримати жодних репарацій, — сказав Сталін, згідно з американським протоколом зустрічі, — то краще визнати це щиро». Черчилль заперечував проти таких звинувачень: він лише хотів, щоб це питання вивчила комісія. Сталін наполягав, щоб вони в принципі погодилися, що Німеччина повинна

виплатити репарації, а комісія з репарацій узяла до уваги американсько-радянську пропозицію про те, що сума становитиме 20 мільярдів доларів, причому половина цієї суми буде спрямована до СРСР. Сталін закінчив свій емоційний виступ, запитавши президента, чи відкликали американці свою попередню пропозицію.

«Можливо, наші союзники вважали, що радянській економіці не слід давати змогу відновлюватися надто швидко?» — спитав пізніше Громико, трохи відкриваючи глибинні побоювання радянської верхівки. Поки «Велика трійка» обговорювала це питання, Громико висловив невдоволення правій руці президента Гаррі Гопкінсу, співчутливому до вимог СРСР. Це могло статися лише за вказівкою Сталіна. «Громико щойно сказав мені, — написав Гопкінс у записці Рузвельту, — що Маршал вважає, що ви не підтримали Еда [Стеттініуса] у питанні репарацій і злигалися з англійцями, а це його непокоїть. Можливо, ви зможете поговорити з ним приватно пізніше». Втручання мало свій вплив. Напередодні ввечері Сталін задовольнив прохання Рузвельта щодо Франції і тепер подавав знаки, що потребує допомоги з виплатою репарацій. Президент не міг відмовити¹³.

Коли Сталін закінчив, Рузвельт поспішив запевнити його, що «повністю згоден» із вимогами СРСР. Він додав, що його бентежило, лише слово «репарації», оскільки воно могло підштовхнути американську громадськість до думки, що союзники мають на увазі готівку. Рузвельт запропонував замінити «репарації» на «компенсацію за збитки». Це мало вигляд як *quid pro quo* за допуск Франції до союзницької контрольної комісії. Французький гамбіт Сталіна, здавалося, цілком окупився. Президент знову підтримував маршала, а прем'єр-міністр залишився на самоті у протистоянні радянським вимогам щодо репарацій у розмірі 10 мільярдів доларів.

Черчилль повернувся до телеграми, яку отримав від воєнного кабінету, і зачитував окремі шматки тексту. Він використав усі свої риторичні здібності, намагаючись переконати Рузвельта знову змінити американську позицію, і майже досяг успіху. «Завжди було приємно слухати його промовисті вислови, — написав Стеттініус. — Красиві фрази лилися, як вода у стрімкому потоці». Президент знову почав вагатися. Дебати затяглися, і Сталін зрештою погодився з тим, що рішення щодо суми має ухвалити комісія з репарацій. «Ми надаємо комісії наші цифри, а ви — свої», — сказав він Черчиллю. Тоді прем'єр-міністр запитав Рузвельта: «Як щодо Сполучених Штатів?» «Відповідь проста, — мовив президент. — Суддя Рузвельт затверджує, і документ приймається»¹⁴.

Черчилль хоч і переміг, проте був розчарований. Лорд Моран, який зустрів його пізніше ввечері, згадував пізніше, що Черчилля засмутили надмірні радянські вимоги. Американці не могли зрозуміти упертості Черчилля з цього питання. Моран пояснив Гаррі Гопкінсу, що «прем'єра сповнювали спогади про те, що сталося наприкінці Першої війни». Він вважав російські вимоги божевільям. «Хто, — сердито запитував він, — збирається годувати голодну Німеччину?» Це не справило ніякого враження на Гопкінса, який порадив президенту прийняти радянську пропозицію. Він розповів Морану: «Росіяни на конференції серйозно поступилися. Тепер наша черга щось дати. Ми не можемо сподіватися, що вони завжди поступатимуться».

Британська позиція щодо репарацій сформувалася не без розрахунків на майбутні парламентські вибори: громадська думка не толеруватиме економічну політику, яка спричинить масовий голод у Німеччині. Надії Великої Британії на економічне відродження пов'язувалися зі збільшенням експорту до Західної та Центральної Європи. Її геостратегічні інтереси були прив'язані до створення Західноєвропейського Союзу. Обидві цілі потребували ослабленої, але не економічно розчавленої Німеччини. Черчилль та Іден чудово розуміли ці інтереси і жорстко захищали їх у Ялті¹⁵.

Сталін видавався найменш задоволеним із трьох світових лідерів. Коли західні союзники змусили його поступитися, він в'їдливо зауважив: «А чи не зміните ви думку з цього питання вже завтра?» Наприкінці зустрічі він пробурчав достатньо голосно, щоб почули члени радянської делегації: «Можливо, США і Британія вже досягли згоди між собою». Сталін повернувся до питання репарацій за вечерею, господарем якої цього разу був Черчилль¹⁶.

У 1917 р. більшовики прийшли до влади з обіцянкою припинити «імперіалістичну війну» і закликали нації світу укласти мир без анексії чи репарацій. Тепер Сталін прийняв зовсім іншу програму. Отримавши згоду союзників на анексію німецьких територій, радянське керівництво продовжувало вимагати лівову частку накладених на переможеної Німеччину репарацій. За іронією долі, саме «імперіалістичні» уряди прагнули обмежити жадобу здобичі «пролетарської» держави. У відповідь на занепокоєння американців і британців, озвучені на Московській конференції восени 1943 р., у Ялті радянські лідери таки погодились перейти від фінансових репарацій до репарацій натурою — обладнанням, сировиною і робочою силою, та обмежити термін репарацій десятьма роками. Але далі відступати вони не збиралися.

У лютому 1945 р. радянські газети вже публікували статті, які стверджували право радянського уряду заволодіти німецькими заводами та технікою на окупованій території. Контрольована державою радянська преса вітала ялтинські угоди як триумф історичної справедливості. Єдиний спротив усередині СРСР походив із лав Ліги німецьких офіцерів, сформованої радянцями з німецьких військовополонених для проведення антинацистської пропаганди за лінією фронту. Згідно з повідомленнями таємної поліції, члени Ліги поставилися до новин із «винятковою ворожнечею».

Активіст ліги полковник Ганс Гюнтер ван Гувен прогнозував, що ялтинські рішення зміцнять німецьку рішучість боротися: «Я хотів би просто дізнатись, де насправді проходить межа між поневоленням і компенсацією за збитки. Гітлеру неважко буде закликати до максимального опору, бо комюніке Кримської конференції не говорить нічого позитивного німецькому народу».

Сталін навряд чи міг би дбати менше про німецький народ. Ураховуючи масштабні знищення, спричинені німецьким уторгненням, радянський уряд волів отримати якомога більше німецького багатства. Згідно з підрахунками Майського, його амбітний запит задовольняв лише 20 % воєнних збитків. Оскільки радянська економіка була високо централізованою, вона могла поглинути необмежене вливання товарів і робочої сили, не створюючи безробіття. Нездатний задовольнити попит навіть на внутрішньому ринку, радянський уряд не цікавився розширенням купівельної спроможності зовнішніх ринків,

таких як Німеччина. У геостратегічному плані відродження Західної та Центральної Європи не відповідало інтересам Радянського Союзу.

Зрештою, СРСР потрапив у пастку, про яку Сталіна попереджав Черчилль: після Першої світової війни німці виплатили Великій Британії репарації старими кораблями, водночас розбудовуючи власний сучасний флот. Пізніше Молотов скаржився, що СРСР не міг брати у Східній Німеччині занадто багато репарацій, тимчасом як Сполучені Штати та Велика Британія допомагали відновити Західну Німеччину. Він назвав репарації «дріб'язком». «Наша держава була величезною. І ці репарації виплачувалися давнім, застарілим обладнанням», — скаржився він. СРСР продовжував активно використовувати частину реквізованого німецького обладнання ще в середині 1980-х рр.¹⁸

Дебати про майбутнє Німеччини в останні три дні Ялтинської конференції дали неоднозначні результати. «Велика трійка» в принципі погодилася, що основні нацистські воєнні злочинці постануть перед судом, але це рішення не було відображене в заключному комюніке конференції. Вони погодилися, що Франція має долучитися до контрольної комісії, але їм не вдалося догодити французам. Вони також погодилися створити комісію з репарацій, але не змогли погодити для неї інструкції. Рузвельт, який не мав справжнього інтересу до цих питань, просто намагався примирити суперечливі вимоги партнерів. Він змінив власну первісну позицію щодо Франції та двічі змінив думку про проблему репарацій, а в остаточному підсумку повернувся до своєї улюбленої ролі «судді Рузвельта».

Черчилль міг привітати себе з невеликою перемогою. Уперте наполягання прем'єр-міністра на участі французів у системі контролю союзників і його відмова визначити будь-яку цифру репарацій дали позитивні результати. Американці підтримали його і змусили Сталіна прийняти позицію Британії. Зіткнувшись зі спільним протистоянням західних союзників, радянський диктатор погодився на участь Франції і тимчасово відмовився від свого запиту на 10 мільярдів доларів у репараціях.

Де Черчилль програв майже повністю, так це у справі Польщі. Але чи могла спільна британсько-американська позиція щодо Польщі та Східної Європи досягти кращих результатів? Радянські архіви наводять на думку, що це малоімовірно. Доля Західної Європи була вторинною справою для Сталіна: важливим для нього був контроль над Східною Європою, яка безпосередньо межувала з СРСР. Він потребував співпраці союзників, щоб зберегти Німеччину й отримати репарації, але у Східній Європі, яка була повністю зайнята Червоною армією, Сталіну не треба було йти на поступки. Теоретично Рузвельт і Черчилль могли відокремити себе від політики Сталіна, як це зробив Черчилль щодо німецьких репарацій, але на практиці вони не могли дозволити собі публічно не погоджуватися щодо питань такої ваги, як майбутнє Польщі. Це спричинило б руйнування проекту Організації Об'єднаних Націй Рузвельта та поставило б під загрозу шанси Черчилля виграти повоєнні вибори. Крім того, якщо союзники хотіли бодай якось впливати на Східну Європу, вони мали підтримувати дружні відносини з СРСР.

ВИЗВОЛЕНА ЄВРОПА

Уранці 9 лютого американці презентували учасникам конференції короткий документ під назвою «Декларація про визволену Європу». Винесена на обговорення по обіді й затверджена наступного дня, вона була доволі своєрідним, відкритим для різних тлумачень документом. Жоден інший документ, затверджений «Великою трійкою», не став настільки відомим і негайно після конференції, і протягом тривалої холодної війни, діставши при цьому настільки мало уваги власне під час обговорень. У декларації було викладено принципи, яких погодилися дотримуватися у ставленні до звільнених від нацистів країн усі три держави. Ці принципи на момент підписання британці відкрито порушували в Греції, а радянці — в Польщі.

Рузвельт, який запропонував цей меморандум про гарні наміри, тоді не був готовий забезпечити його виконання американською зброєю. Але він відчував, що потребує заяви про відданість Великого альянсу принципам демократії, щоб здобути підтримку для Організації Об'єднаних Націй у США. Декларація про визволену Європу досягла своєї тогочасної мети, піджививши загальне захоплення, з яким вітали ялтинські угоди, та завищивши сподівання західних країн щодо майбутньої співпраці союзників. «Пізніше, — писав Генрі Кіссінджер, — коли Америка вирішила організувати протидію радянському експансіонізму, вона зробила це на підставі недотримання Сталіним даного ним у Ялті слова й інтерпретації цього слова американськими очільниками та громадськістю». Кіссінджерові йшлося саме про Декларацію¹.

Декларація мала цікаву історію. Вона зародилась із преамбули до документа Державного департаменту, котрий закликав створити Європейську комісію, щоб запобігти поділу Європи на британську та радянську сфери впливу. Комісія, складаючись із представників трьох держав (чи чотирьох, якби було включено Францію), сприяла б формуванню тимчасових урядів та проведенню вільних виборів у країнах визволеної Європи. Авторів документа особливо турбувала ситуація у Греції та Польщі, де держави-визволительки створили, з точки зору американців, проблеми, відверто підтримуючи одну зі сторін конфлікту.

Ідея формування Європейської комісії для визволених територій уже давно назрівала у Державному департаменті та мала підтримку його провідних експертів. Джон Гікерсон, заступник директора Управління з європейських справ, виклав згаданий та інші аргументи на користь утворення спеціальної комісії у листі, який він надіслав 8 січня 1945 р. державному секретареві Стеттнінусу. Проект Гікерсона лів в основу рекомендації самого Стеттнінуса Рузвельтові 18 січня, де пропонувалося, щоб політичними та нагальними економічними проблемами в державах, раніше окупованих Німеччиною, чи її колишніх сателітах, займалася Висока європейська комісія.

Проект супроводжувався двома додатками: Декларацією про визволену Європу, яку мали підписати лідери чотирьох великих держав (зокрема Франції), і, власне, проект самої комісії, що окреслював принципи її організації та функціонування.

Стеттініус був палким прихильником цієї ідеї і на Мальті заручився підтримкою Ідена. Проте залишався один великий камінь спотикання — сам президент. Як повідомив Стеттініус Ідену 1 лютого, Рузвельт вважав, що створення такої комісії «може зашкодити перспективам світової організації». Це повністю суперечило думці чільного американського експерта з питань світової організації Лео Пасвольського. Пасвольський убачав у запропонованій комісії протитруту до зароджуваної внутрішньоамериканської опозиції до Організації Об'єднаних Націй. Однак президент і надалі недовірко ставився до регіональних європейських структур, які, на його думку, фактично позбавляли США можливостей впливу на субконтиненті. Він успішно саботував роботу Європейської консультативної комісії в минулому і не бажав утворення ще однієї європейської структури, яку муситиме обходити в майбутньому.

Рузвельт обговорив ці питання з Джеймсом Бірнсом на борту «Квінсі», і саме Бірнсу випало викласти Стеттініусу додаткові аргументи проти створення комісії. Відповідно до одного з них, Конгресу не сподобається ідея призначити американського комісара з незалежними повноваженнями. Крім того, американський народ хотів якнайшвидшого виведення військ із Європи, а уряд США не бажав брати на себе відповідальність за внутрішні європейські справи. За цих обставин участь США в комісії практично не мала сенсу. Оскільки Бірнс явно виступав від імені президента, у Стеттініуса не було іншого вибору, окрім як відмовитися від ідеї².

Утім, пропозиція зажила власним життям. П'ятого лютого, наступного дня після розмови з Бірнсом, Стеттініус зустрівся з Алджером Гіссом, щоб обговорити, чи можливо щось зробити із проектом. Гісс, чия присутність на конференції пізніше зчинила галас через звинувачення його у шпигунстві на користь СРСР, підготував проект декларації, що включав частини первісного проекту, але не передбачав спеціальної установи для втілення проголошених ним принципів. Новий документ, що згодом принесе так багато проблем радянцям, на 95 % дослівно складався з вихідного тексту і заявляв, що уряди країн-учасниць домовилися про спільні дії для досягнення цілей. Це включало сприяння недавно звільненим державам у наведенні внутрішнього порядку, здійсненні нагальних економічних заходів, формуванні урядів, у яких будуть широко представлені всі демократичні елементи, і, зрештою, проведення вільних виборів. Цими питаннями мала опікуватися не комісія, а послі великих держав, щодо решти положень ці два документи були практично однаковими.

Коли Рузвельт 9 лютого презентував документ своїм партнерам, укладений Гіссом текст уже був додатково поредагований та істотно скорочений. Три ключові зміни були такими: посилання на французький уряд як одну з чотирьох потуг видалили; сприяння в організації вільних виборів мало пропонуватися лише «за необхідності»; а пункт про послів замінило зобов'язання створити відповідний механізм для виконання спільних обов'язків. Отже, із декларації зникли всі потен-

ційні зачіпки, що збільшувало її шанси на прийняття радянцями. Якщо в цьому полягав стратегічний розрахунок, то він спрацював³.

Порушивши питання декларації на пленарному засіданні 9 лютого, Сталін високо оцінив її посилення на необхідність усунення залишків нацизму і фашизму у звільненій Європі. За кілька хвилин до того він натякнув на наявність фашистських елементів серед польських політичних лідерів. Цей коментар викликав обурення Черчилля, якому «дуже не подобався розподіл на фашистів і нефашистів на тій підставі, що будь-хто міг назвати будь-кого будь-як». Як зауважив Болен у мемуарах, «термін “антифашистський” був занадто широким, оскільки “фашистом” можна легко означити будь-кого, хто виступав проти комуністичного уряду в Польщі». Коли Сталін звернувся до тексту декларації і прочитав абзац, що стосувався ліквідації решток нацизму, Рузвельт схопився за чудовий шанс. «Це перший приклад доцільності декларації», — мовив він. І зазначив, що зачитаний Сталіним уривок є важливим, та прочитав наступний пункт, який стосувався представницьких урядів і вільних виборів. Сталін швидко відповів, що схвалює обидві частини декларації.

Коли за кілька хвилин Рузвельт формально виставив декларацію на обговорення, першим критикувати її зміст несподівано почав Черчилль, якого занепокоїла ремарка президента про те, що ця декларація «застосовуватиметься до будь-яких територій або країн, де це буде потрібно, а також до Польщі». Це означало, що декларація, що містила посилення на Атлантичну хартію з її визнанням «права всіх народів вибирати форму правління, за якої вони житимуть», могла застосовуватися також до Греції та, можливо, навіть до територій Британської імперії, що потенційно створювало труднощі для британського панування за кордоном.

Прем'єр-міністр не заперечував проти тексту декларації, але хотів включити до протоколу зустрічі заяву-інтерпретацію Атлантичної хартії, яку він виголосив перед парламентом ще 1941 р.

Наступним викликом стала пропозиція Ідена додати до переліку підписантів Францію. Сталін виступив проти цієї зміни, заявивши, що три «краще», ніж чотири. Рузвельт підтримав господаря зустрічі й зазначив, що наразі варто обмежитися трьома підписами. Він також не мав нічого проти доповнення Молотова, яке передбачало, що «підтримка надаватиметься політичним лідерам тих країн, які брали активну участь у боротьбі з німецькими загарбниками», — ця зміна дозволила б Москві легітимізувати підтримку комуністів у будь-якій країні під її контролем. Черчилль точно знав, що мав на увазі Молотов. Якоїсь миті він навіть зауважив, що не винен, що комуністи були найкращими партизанами. Відтак попросив часу на роздуми.

«Прем'єр-міністру не треба хвилюватися, що поправку пана Молотова розроблено для застосування у Греції», — в'їдливо зауважив Сталін. Черчилль кинув у відповідь, що він не тривожився, а «лишень хотів, щоб усі мали рівні шанси і виконували обов'язки». Він зазначив, що британці не бажали спільного військового командування Альянсу в Греції, але вітали спостерігачів. Він також заявив, що британці покинуть країну, коли там установалять мир. Сталін завершив дискусію заявою про «цілковиту довіру до британської політики у Греції». Це було нагаду-

ванням, що Черчилль серйозно заборгував йому щодо Греції і що він очікував свободи дій в окупованих радянцями країнах Європи⁴.

Позиція Британії у Греції справді була хиткою. У Греції інтереси британців були найсильнішими, а їхня спроможність впливати на ситуацію — найслабшою. Угода «Ідена-Гусева», укладена у травні 1944 р., дала Великій Британії свободу дій у Греції. Тринадцятого жовтня 1944 р., коли Черчилль та Іден вели перемовини зі Сталіним та Молотовим у Москві, британські десантники увійшли до Афін, щоб зробити весняну угоду постійною. До того часу німці залишили значну частину грецької території, яка відтак опинилася під контролем прокомуністичної Народно-визвольної армії Греції (ЕЛАС). ЕЛАС, яка налічувала майже п'ятдесят тисяч бійців, справді була найбільшим військовим формуванням у країні. Лише тому, що Москва наполягала, щоб ЕЛАС прийняла британське втручання у Греції, лідери грецьких комуністів долучилися до контрольованого британцями уряду прем'єр-міністра Георгіоса Папандреу.

Однак навіть Москва не могла гарантувати добровільне роззброєння бійців ЕЛАС. На початку грудня комуністи вийшли з уряду, а на вулицях Афін почалися криваві сутички, спровоковані намаганнями роззброїти підрозділи ЕЛАС. Британія підтримала урядові війська, залучивши артилерію та повітряні сили. Це вилилося у протистояння, що тривало понад місяць і засвідчило, що сили ЕЛАС мали перевагу над урядовими військами в Афінах і Піреї, і поступилися лише британцям. Їхню поразку зумовив насамперед розкол у керівництві ЕЛАС щодо відносин із Москвою: коли в січні 1945 р. представники Грецької комуністичної партії вирушили до Москви обговорити ситуацію, ні Сталін, ні Молотов не знайшли часу з ними зустрітись. Москва фактично кинула грецьких комуністів напризволяще⁵.

На Різдво 1944 р. Черчилль та Іден вилетіли в Афіни, щоб узяти ситуацію під контроль. Кілька тижнів тому Черчилль пропонував Афіни Рузвельту як набагато краще місце для зустрічі «Великої трійки», ніж Ялта. Тепер він опинився в місті, що постраждало від вуличних боїв. «Холодного Різдвяного дня в Афінах приземлився великий літак, — описував журнал *Time* візит Черчилля. — На вулицях британські підрозділи підривали та вбивали багнетами стрільців ЕЛАС у районі газонів. Афіняни підтримували тепло в оселях, спалюючи меблі. Декілька грецьких цивільних упізнали і привітали огрядну фігуру, яка вийшла із бронемобіля в однострої комодора Королівських повітряних сил. Перед поштукатуреним рожевим будинком Черчилль зупинився, помахав і посміхнувся. Бої тривали».

У жовтні 1943 р. Іден підписав декларацію чотирьох країн про відмову від застосування сили окупаційними державами після закінчення бойових дій. Тепер німці й італійці вже давно пішли, а британські війська воювали з найбільшою і найпопулярнішою антинімецькою групою опору в країні, щоб установити власний уряд. Черчилль не вагався. Насправді він давно готувався до цієї боротьби. Сьомого листопада 1944 р., коли ситуація видавалася спокійною, а комуністи на позір повністю співпрацювали із британцями, він писав Ідену: «На мою думку, заплативши Росії

високу ціну за свободу дій у Греції, ми не повинні вагатися щодо використання британських військ для підтримки королівського грецького уряду під керівництвом пана Папандреу». Черчилль мав на увазі «відсоткову угоду», яка відвела більшу частину Балкан до сфери інтересів Сталіна.

П'ятого грудня Черчилль телеграфував британському військовому командувачу в Афінах генералу Рональду Скобі: «Утім, не вагайтеся діяти так, ніби перебуваєте в завойованому місті, де відбувається місцеве повстання... Ми повинні утримати Афіни й запанувати в них. Буде чудово, і якщо вам вдасться, за можливості, досягти успіху в цій справі без кровопролиття, але за необхідності — і з кровопролиттям». Черчилль пізніше зізнався, що, укладаючи послання Скобі, він думав про телеграму, передану британській владі в 1880-х рр. головним секретарем у справах Ірландії Артуром Бальфуром. Телеграма містила слова: «Стріляйте не вагаючись». За жорстокість заходів головний секретар дістав прізвисько «Кривавий Бальфур»⁶.

«Британії випала важка доля відіграти провідну роль у Середземномор'ї. Ми маємо великі обов'язки і доклали тут чималих зусиль, — заявив Черчилль у Палаті громад 18 січня 1945 р. — У нас є один принцип щодо звільнених країн або розкаяних країн-сателітів, на який ми орієнтуємося з максимальним використанням наших можливостей і ресурсів. Ось цей принцип. Я виголошу його в найширших і найбільш знайомих термінах: уряд народу, з народу і для народу, створений на основі вільного загального виборчого права, вибори з таємним голосуванням і без залякування. Це є і завжди буде політикою цього уряду в усіх країнах. Це не тільки наша мета й інтерес — це наша єдина турбота. Саме з цією метою ми намагаємося пробитися через усі труднощі, перешкоди й небезпеки довгого шляху. Довіряйте людям. Переконайтеся, що вони мають справедливий шанс вирішити власну долю, уникаючи терору чи жорсткої дисципліни від будь-якої зі сторін. Це наша політика для Італії, Югославії та Греції. У нас немає іншого інтересу. До цього ми будемо прагнути, і тільки до цього»⁷.

Прем'єр-міністр лукавив. Демократія справді багато важила на його порядку денному, але інтереси імперії важили ще більше. Захист імперських інтересів у Середземномор'ї означав також відкриту або приховану війну проти найпопулярніших антифашистських організацій того часу, чимало з яких самі британці раніше підтримували та озброювали. Черчилль опинився у складному становищі щодо британських дій у Греції та втручання в італійській справі, де британці намагалися обмежити вплив комуністів на уряд і суспільство загалом. Протягом кількох тижнів, що передували Ялтинській конференції, прем'єр-міністра чихвостила і британська, і закордонна преса. У парламенті вирувало обурення, Державний департамент США видав заяву, що ставила під сумнів британські дії в Афінах, наказ Черчилля Скобі просочився у пресу, а Рузвельт дав зрозуміти, що не може надати жодної публічної підтримки. Посол Великої Британії у США, лорд Галіфакс, повідомив свій уряд 6 січня, що Рузвельт, із яким він зустрічався того дня, високо оцінював дії Черчилля в Греції, але сказав, що англійці «не усвідомлюють, наскільки йому складно здобути прихильність американської громадської думки».

Мовчазна підтримка на цьому етапі наспіла з несподіваного боку: Москва зовсім не висловила критики. «Відсоткова угода» працювала. Сталін діяв так, наче нічого не знав про британське придушення комуністичного руху в Греції. За вісім років Черчилль висловив у своїх мемуарах удячність за ставлення Сталіна: «Сталін... чітко і чесно дотримувався нашої жовтневої угоди, і протягом тривалих тижнів боротьби з комуністами на вулицях Афін на шпальтах "Правди" чи "Ізвестій" не з'явилося жодного докірливого слова». Хоч публічно радянці мовчали, вони не стримувалися під час приватних зустрічей та бесід. Події в Греції нарешті дали їм змогу відплатити британцям за критику радянської практики всередині країни і за кордоном⁸.

Дванадцятого січня 1945 р. на прийомі резиденції американського посла в Москві, коли британська журналістка Марджорі Шоу поскаржилася на радянську цензуру, Ілля Еренбург, один із провідних радянських журналістів того часу, негайно поспівав на британські дії у Греції. Коли Шоу сказала, що не відповідає за те, що коїться в Греції, Еренбург вигукнув: «Як можна з вами, англійцями, говорити? Ви звинувачуєте мене, коли Петров (радянський цензор) викреслює два слова, але ви ніколи не визнаєте вчинків вашого уряду, за які вам соромно». Радянський журналіст не полишив тему і згодом риторично протиставив лорда Байрона, який помер 1824 р. у розпал боротьби за грецьку незалежність, сучасним британським діячам: «Є хороші англійці й погані англійці. Але кого обрати: Байрона чи генерала Скобі?»⁹

До часу проведення Ялтинської конференції найгостріша стадія грецької кризи завершилася, і Черчилль міг із радістю сповістити Сталіна про тимчасову стабілізацію. Восьмого лютого 1945 р., коли Сталін попросив Черчилля описати ситуацію в Греції, прем'єр-міністр ухилився від цього питання, заявивши, що не хоче зіпсувати апетит маршала перед вечерею. Однак Сталін хотів нагадати британському прем'єрові про свою стриманість у Афінах і неодноразово робив це під час конференції. Він явно очікував на послугу у відповідь у справі Польщі.

Черчилль, зі свого боку, не піддався залякуванню і не підтримав радянців у країнах, які не покривалися відсотковою угодою жовтня 1944 р. У Ялті він та Іден не піднімали питання Румунії, де британці мали долю тільки в 10 %, але в Болгарії, де вони врешті погодилися на 20 % впливу, хотіли, щоб радянці перестали говорити і діяти від імені союзницької контрольної комісії без попередніх консультацій із британцями. А також воліли, щоб після закінчення війни рішення комісія ухвалювала на основі одностайності. По суті, вони вимагали права вето, що робило угоду 80/20 беззмістовною з радянської точки зору.

Югославія, де обидві країни погодилися поділити вплив навпіл, була особливо складним випадком. Перед Ялтою британці, котрі послідовно підтримували створення Балканської федерації, змінили позицію і виступили проти переговорів між Болгарією і Югославією, які могли б призвести до створення федеративної структури. Радянці, які завжди виступали проти федерацій у Східній Європі, тепер виступали за югославо-болгарське порозуміння, сподіваючись збільшити свій вплив у Югославії через Болгарію, яка перебувала під їхнім повним контролем. Проте не це питання,

а формування нового югославського уряду, виявилось найвагомішим яблуком розбрату між британцями та радянцями в Ялті.

У Тегерані «Велика трійка» визнала Йосипа Броза (Тіто) та його контрольовані комуністами партизанські загони основними антинацистськими силами в Югославії. У червні 1944 р. британці підтримали формування спільного югославського уряду, що включав би людей Тіто і представників лондонського уряду в екзилі короля Петра II. Вони також посилили підтримку партизанів Тіто, регулярно скидаючи з повітря такі необхідні запаси. Проте угода Тіто-Шубашича (підписана Тіто і головою уряду короля Петра II Іваном Шубашичем) щодо формування нового уряду не була втілена до Ялтинської конференції. Шубашич, який мав стати прем'єр-міністром, залишався у Британії. Враховуючи його відсутність у Югославії, влада Тіто не була цілком легітимною в очах світу. Британці хотіли внести правки в угоду Тіто-Шубашича, щоб зменшити вплив комуністів на уряд, перш ніж їхня людина виїде до Югославії, щоб зустрітися з Тіто та його підлеглими.

Восьмого лютого Ентоні Іден запропонував кілька поправок до угоди Тіто-Шубашича. Британія прагнула розширити Антифашистські збори національного звільнення Югославії, контрольований прихильниками Тіто квазіпарламент, за рахунок членів довоєнного Югославського парламенту. Вони також воліли, щоб дії Асамблеї пізніше ратифікували сформовані на широкій основі установчі збори. Радянці не заперечували проти самих поправок, але наступного дня заблокували британську пропозицію, підозрюючи, що Лондон уклав союз із королем у вигнанні Петром II і діяв від його імені. Згідно з цією логікою, не дозволити Шубашичу їхати до Югославії також мало на меті завадити йому й Тіто сформувати регентську раду, яка б замінила короля в екзилі.

Короткі, але палкі дебати про Югославію досягли кульмінації на пленарному засіданні 9 лютого. Обидві сторони здобули те, що бажали. Радянці отримали задоволення, що Шубашич виїде до Югославії, як тільки дозволить погода. Британців задовольнило сталінське зобов'язання про те, що начебто зміни до початкової угоди буде прийнято, щойно розпочне функціонування новий уряд у Югославії. Наступного дня Шубашичу вдалося покинути Британію і попрямувати до Югославії. До заключного протоколу Ялтинської конференції додали заяву про підтримку союзниками уряду Тіто-Шубашича. Питання розв'язали, але дебати натякали на проблеми в майбутньому. Коли Сталін сказав, що Шубашич повинен без зволікань приїхати до Югославії, щоб було дотримано рівновагу в уряді, Черчилль відповів, що його відсутність у Югославії не матиме жодного впливу на уряд, «оскільки Тіто був диктатором і міг робити, що хотів». Сталін заперечив це, але зауваження Черчилля не залишило сумнівів у тому, що він розумів, що вже програв у Югославії. Це все, що йому залишилося від угоди 50/50¹⁰.

Теоретично Декларація про звільнену Європу мала покласти край одностороннім діям союзних держав у країнах, що перебували під їхнім контролем. Греція та Югославія були одними з перших, до яких вона мала застосовуватися. Ще більш нагальною

була Польща. Однак до підписаного в Ялті документа не вдалося включити механізм реалізації його принципів. Американці не були готові взяти на себе жодних зобов'язань. Британці, своєю чергою, мали небагато ентузіазму з приводу декларації, яка включала небезпечне посилання на Атлантичну хартію, із її пропозицією, що всі суб'єкти мають вільно обирати власний уряд. А Сталін вірив у диспозиції сил, а не в декларацію принципів.

Молотов пізніше згадував, що Сталін поставився до декларації «з самого початку обережно». «Американці подали проект, — пригадував він. — Я приніс його Сталіну і сказав: “Це вже занадто!” “Не хвилюйся, — сказав він, — попрацюй із цим. Ми можемо впоратися з цим пізніше у власний спосіб. Найважливішим є співвідношення сил”». Поправки Молотова, що закликали до підтримки «політичних лідерів... які брали активну участь у боротьбі з німецькими загарбниками», дали б Москві необмежені можливості втручатися у справи окупованих країн, ігноруючи решту положень цієї декларації. Проте цьому перешкодила опозиція з боку Черчилля.

Молотов подав схожу пропозицію на засіданні міністрів закордонних справ увечері 9 лютого, але поправку знову відхилили, цього разу Стеттініус. Наступного дня на засіданні міністрів закордонних справ Молотов запропонував нову поправку. Якщо текст Рузвельта спонукав підписантів створювати відповідні механізми для виконання своїх обов'язків у кризових країнах, поправка Молотова зобов'язувала їх лише організувати консультації. У розумінні Молотова, якщо декларація не відображала інтересів СРСР, то не було потреби створювати механізми для реалізації її принципів. Стеттініус та Іден охоче погодилися знищити останню згадку про те, що спочатку мало стати Високою європейською комісією. Поправку прийняли¹¹.

З американської точки зору, декларація була успіхом. Вона не накидала жодних зобов'язань на Сполучені Штати, поклавши відповідальність на радянців і британців, які мали поводитись відповідно до її принципів. Щонайменше декларація стала страховим полісом для громадської думки на випадок, якщо в Європі щось піде не так. На жаль, не так пішло дуже багато чого.

ПРИСМЕРК ІМПЕРІЇ

«Я цілковито не згоден», — вигукнув Вінстон Черчилль, звертаючись до здивованого Едварда Стеттініуса, який тільки-но розпочав презентувати рекомендації міністрів закордонних справ пополудні 9 лютого. Стеттініус пропонував, щоб Рада Безпеки провела консультації щодо підопічних територій та залежних областей перед Конференцією Організації Об'єднаних Націй, щоб уможливити включення до Статуту ООН механізму взаємодії з колоніальними територіями. «Я не дозволю, щоб бодай якась частинка британської території отримала цей статус, — протестував Черчилль, відповідно до записів судді Бірнса. — Після всіх зусиль, що ми доклали на бойовищах цієї війни і ні проти кого не вчинили злочину, я не прийму жодної пропозиції, яка посадить Британську імперію на лаву підсудних, де її всі розглядатимуть на предмет відповідності своїм стандартам. Ніхто не змусить мене, поки я прем'єр-міністр, відправити будь-якого представника Великої Британії на конференцію, де нас посадять на лаву підсудних та змусять захищати наше право існувати у світі, який ми намагалися врятувати»¹.

Слова Черчилля віддзеркалювали думки, якими він поділився із дружиною в листі, надісланому з Мальти напередодні свого від'їзду до Криму. Його глибоко вразив текст Беверлі Ніколаса «Вердикт по Індії», і він зазначав Клементині: «А ми досі ще тримаємося за цю величезну Імперію, від якої нічого не отримуємо, посеред наростання критики і зловживань світу і нашого власного народу, а також дедалі більшої ненависті індійського населення». Прем'єр-міністр розумів безглуздість боротьби, якій віддався, але був рішуче налаштований триматися, поки залишався на своїй посаді. Він писав далі: «Проте з мороку народилася нова рішучість продовжувати боротьбу так довго, наскільки це можливо, щоб прапор не було спущено, поки я залишаюся біля стерна»².

Адмірал Легі згодом писав, що йому сподобався «сміливий виступ британського лідера», однак таких була меншість. Пізніше того ж дня Гаррі Гопкінс сказав лорду Морану, що прем'єр-міністр говорив «настільки швидко, що він ледве встигав слідкувати за змістом висловлювань». Для британської делегації загалом це був дуже незручний епізод. Вибух прем'єр-міністра спричинило цілковите непорозуміння. Пропозиція, яку Черчилль розглядав як загрозу для Британської імперії, насправді стосувалася територій, що належали Японії, або управлялися нею. Стеттініус лише звітував про угоду, яка мала повну підтримку присутніх у кімнаті Ентоні Ідена та Алека Кадоґана. Черчилль заспокоївся лише після того, як Стеттініус пояснив, що положення про опіку не мали на меті послабити Британську імперію. Він наполягав на чіткому твердженні, що положення цієї угоди не стосуватимуться імперії.

Пізніше Іден пригадував, що єдиним учасником, який відкрито вітав ескападу прем'єр-міністра, був Сталін. «Він підвівся зі стільця, — писав Іден, — ходив туди-сюди,

сяв і періодично аплодував. Це поставило Рузвельта в незручне становище і нікому не дало користі, крім, можливо, самого Сталіна, який зумів потішити себе і водночас підкреслити розділеність союзників». Коли Черчилль звернувся до Сталіна по моральну підтримку і припустив, що радянський лідер, імовірно, протистоятиме ідеї інтернаціоналізації Криму, Сталін не дав йому бажаного. Він намагався максимально використати дискомфорт прем'єр-міністра, хоч аргументи Черчилля значною мірою збігалися з мисленням самого Сталіна про особливі права великих держав щодо менших. За вечерю в день відкриття конференції Черчилль рішуче не погодився з твердженням Сталіна, що великі держави здобули особливі права завдяки своїй ролі у війні. Зараз він використовував той же аргумент на захист Британської імперії³.

Рузвельта справді збентежила реакція Сталіна на вибуховий виступ Черчилля, але його навряд чи засмутило приниження Черчилля в колоніальному питанні. Пізніше того ж дня, під час вечері, на яку він запросив військових командирів США, Рузвельт не утримався від кількох жартів на адресу Черчилля. «Він заявив, що мав великі труднощі з Вінстоном, який перебував у дуже поганій формі — його полуденний сон перервали, — писав генерал Кутер, який відвідав того вечора рузвельтівський прийом. — Прем'єр-міністр сів за стіл і поринув у здоровий сон, із якого він дуже раптово прокидався, виголошуючи промови про доктрину Монро. Президент зазначив, що йому доводилося постійно нагадувати, що це дуже хороша промова, але вона не стосується теми обговорення». Черчилль зазвичай використовував доктрину Монро, яка слугувала виправданням сфери впливу США в Латинській Америці, щоб відбивати американські атаки на британський імперіалізм. Рузвельт, очевидно, був задоволений, що того дня Черчилль пошився у дурні зі своїм недоречним захистом імперії⁴.

Емоційний виступ Черчилля звільнив Рузвельта від останніх ілюзій, якщо такі ще були, про готовність британців відмовитися від своєї імперії. Як заявив Іден, «пристрасність прем'єр-міністра дала попереджувальний сигнал американцям». Черчилль був налаштований зберегти імперські володіння Великої Британії та, за можливості, розширити британську присутність у стратегічно важливих частинах світу. Це стосувалося, зокрема, Ірану, де Британія володіла одним із найбільших у світі нафтопереробних заводів, а з літа 1941 р. розгорнула війська та конкурувала за вплив і доступ до нафтових ресурсів і з радянцями, і з американцями.

На тій самій сесії, на якій відбувся неспровокований вибух Черчилля, Стеттініус повідомив «Великій трійці», що міністри закордонних справ не просунулися в обговоренні ситуації в Ірані. Раніше того дня Іден запропонував, щоб британські, радянські й американські війська вийшли з Ірану якнайшвидше, і порадив відкласти переговори про нафтові концесії. Молотов відмовився це обговорювати на тій підставі, що пропозиція Ідена щодо виведення військ нова і її треба спочатку вивчити. Ніхто з «Великої трійки» не прокоментував повідомлення Стеттініуса. Іран перетворювався на один із подразників у їхніх стосунках і міг ще дужче їх ускладнити⁵.

Британці вважали радянців небезпечнішими суперниками. Із XIX століття Росія конкурувала з Британією за вплив у Ірані та Центральній Азії. У 1907 р. росіяни та

британці погодилися розділити Іран, який до 1935 р. офіційно називався Персією, на сфери впливу: Росія мала контролювати північ, а Британія південь із його важливим стратегічним нафтовим містом Абадан. Ця угода, яку незабаром перекреслила Російська революція, отримала нове дихання в серпні 1941 р., коли радянські та британські війська окупували Іран під час першої спільної операції союзників у війні. Британці рухалися з півдня, а радянці з півночі, взявши під контроль нафтопереробні заводи та Трансіранську залізницю. Нафта й контроль над шляхами постачань до СРСР стали основними причинами вторгнення в країну, керівництво якої чимраз більше зближалося з нацистською Німеччиною.

Вторгнення стало не тільки першою успішною військовою операцією союзників, а й першою зрадою високих принципів Атлантичної хартії, яку Черчилль і Рузвельт презентували широкій громадськості 14 серпня 1941 р. За одинадцять днів, першого дня вторгнення союзників до Ірану, Реза Шах Пахлеві, правлячий монарх країни, закликав Рузвельта втрутитися у кризу. Він нагадав Рузвельту «декларації, які Ваша Високоповажність кілька разів робила з приводу необхідності відстоювання принципів міжнародного права та права народів на свободу»; і додав: «Я прошу Вашу Високоповажність удатися до дієвих та невідкладних гуманітарних кроків, щоб покласти край цим актам агресії».

Після тижня зволікань Рузвельт повідомив шаха, що не може втрутитися. «Розгляд питання в повному обсязі включає не тільки ті життєво важливі питання, на які посилається Ваша Імператорська Величність, а й інші базові міркування, що впливають з амбіцій Гітлера щодо світового завоювання», — писав президент. Проте пообіцяв вплинути на британців і радянців та домогтися декларації, що вони покинуть Іран після закінчення війни. Наступного року американські війська й радники фактично приєднуються до радянців та британців в Ірані, щоб забезпечувати безперешкодне функціонування маршруту ленд-лізу до СРСР, що вів із портів Перської затоки до Радянського Азербайджану⁶.

У листопаді 1943 р. Іран, фактично окупований збройними силами всіх трьох великих держав, був союзницьким протекторатом, а його столиця Тегеран стала місцем зустрічі «Великої трійки». Окрім обговорення кампанії проти Німеччини та Японії, лідери союзників знайшли час, щоб оприлюднити декларацію Рузвельта про Іран, де вони обіцяли вивести свої війська наприкінці війни. «Уряди Сполучених Штатів, СРСР та Сполученого Королівства одностайні з урядом Ірану в їхньому прагненні зберегти незалежність, суверенітет і територіальну цілісність Ірану», — стверджувала декларація. Вона закінчувалась особливою обіцянкою: «Вони розраховують на участь Ірану разом з усіма іншими миролюбними народами у встановленні міжнародного миру, безпеки та процвітання після війни відповідно до принципів Атлантичної хартії, яку підписали всі чотири уряди»⁷.

Риторика приховувала фактичну воєнну окупацію країни. Рузвельт це розумів і вирішив перетворити Іран на вітрину американської доброзичливості до малих країн. В аеропорту перед поїздкою до Тегерана він обговорив плани з відбудови Ірану зі своїм спеціальним представником у країні генералом Патріком Герлі, який

пізніше підготував доповідну записку стосовно майбутньої американської політики щодо Ірану. Президент підтримав записку Герлі в листі до Корделла Голла, де закликав до розвитку «безкорисливої американської політики» в Ірані. Він надіслав примірник записки Черчиллю, незважаючи (чи, можливо, саме зважаючи) на те, що документ гостро критикував британський імперіалізм в Ірані.

Черчилль був незадоволений. Він не відповідав три місяці, а потім відписав президенту, зазначаючи, що Герлі, «здається, має такі уявлення про британський імперіалізм, ознайомлення з якими змушує мене раз у раз протирати очі». Прем'єр-міністр заявив, що між імперіалізмом та демократією немає суперечності. «Проте я підкреслюю, що британський імперіалізм поширював і поширює демократію відданіше, ніж будь-яка інша система урядування з самого початку свого існування... Ми, безумовно, не менш зацікавлені, ніж Сполучені Штати, сприяти незалежності Персії, її політичній ефективності та національним реформам»⁸.

Напередодні Ялтинської конференції Іран перетворився на поле битви трьох союзників. Суперники змагалися за головний приз — нафту. Британці відкрили нафту в Ірані 1908 р. і незабаром заснували компанію, з якої згодом виросла *British Petroleum*. Вони приєдналися до радянських військ, що вторглися до Ірану 1941 р., головню щоб захистити свій основний нафтовий актив — Абаданський нафтопереробний завод на півдні. Американські нафтовики вступили в гру 1943 р. Вони намагалися лобіювати надання їм власних нафтових концесій іранським урядом і спонукали британців наслідувати цей приклад. Із огляду на їхній сукупний вплив, усе вказувало на те, що такі концесії буде надано.

Діяльність британських та американських нафтових компаній збентежила радянців, які в один із найважчих моментів війни восени 1941 р. відмовилися від пропозиції британців перекинути радянські війська з Ірану на німецький фронт. Восени 1944 р. Сталін відправив до Тегерана делегацію під керівництвом заступника комісара закордонних справ, свого старого знайомого Серго Кавтарадзе, який став однією з жертв сталінського терору і провів роки в ув'язненні, перш ніж був звільнений 1939 р. Кавтарадзе мав здобути права на розвідку та нафтові концесії для СРСР на півночі Ірану. Радянці поводитися, як незграбні ведмеді, послуговуючись тиском і погрозами для досягнення мети; вони (як скаржилися іранці британцям, а британці — американцям) не надто прагнули платити за розробку природних ресурсів. Радянський Союз був державою-окупантом та членом Великого альянсу, тож в іранського уряду не було вибору, крім співпраці.

Західні союзники наполягали на рішенні про виведення з Ірану після війни всіх військ, у першу чергу радянських. Вони могли собі дозволити обійтися і без військ. Заохочуваний американською владою (до жаху американських нафтових компаній) уряд Ірану оголосив про відкладення всіх переговорів про нові нафтові концесії до закінчення війни та виведення іноземних військ. Адміністрація Рузвельта планувала залишитися в Ірані через програми повоєнного економічного розвитку. Найбільше здобули б від виводу військ британці, які залишили б за собою Абаданський нафтопереробний завод. А радянці мали б найвагоміші втрати, якщо б втратили шанс озолотитися на іранській нафті під час окупації.

Кавтарадзе намагався врятувати ситуацію єдиним знайомим йому способом — примусом. Під час аудієнції у молодого шаха Мохаммада Рези Пахлеві, який обійняв посаду після того, як англійська та радянська інтервенція відправили його батька у вигнання, Кавтарадзе вдався до погроз. Радянці використовували свої війська, щоб перешкоджати пересуванню іранської армії та мобілізували свого політичного союзника, прокомуністичну Народну партію Ірану, для тиску. Це спричинило відставку іранського прем'єр-міністра Мухаммеда Саєда в листопаді 1944 р. Парламент невдовзі ухвалив декрет, який забороняв уряду надавати нафтові концесії у воєнний час. Після кількох місяців намагань повернути ситуацію на свою користь, Кавтарадзе поїхав до Москви з порожніми руками.

Це стало серйозною поразкою для нього особисто і, як Сталін пізніше сказав Ідену, також для Молотова. У місяці, що передували Ялті, радянці не відмовилися від планів отримати нафтові концесії на півночі Ірану. Підготований на основі повідомлень радянської преси звіт посольства Сполучених Штатів у Москві напередодні конференції так підсумував позицію СРСР: «Стверджувалося, що світогляд Саєда та його уряду був фашистським... У розпалі суперечки "Ізвестія" переконали, що для присутності американських військ в Ірані немає правової основи»⁹.

Іранський уряд, заскочений неоголошеною війною між союзниками, пригадував щасливі дні Тегеранської конференції та сподівався на їхнє повернення. Вісімнадцятого січня 1945 р. посол Ірану у Вашингтоні відвідав Стеттініуса і, за дорученням свого уряду, запросив «Велику трійку» провести чергову зустріч в Ірані. Посол переймався нещодавніми діями Росії щодо його уряду і висловив сподівання, що на черговому саміті альянсу Сполучені Штати продемонструють більшу підтримку сильного і незалежного Ірану. Стеттініус запевнив свого гостя, що «в майбутніх розмовах із Черчиллем і Сталіним [президент] неодмінно зважатиме на їхні інтереси»¹⁰.

Перед Ялтою Черчилль закликав Рузвельта винести Іран на порядок денний обговорень зі Сталіним, але на конференції вирішив, що першими це питання повинні розглянути міністри закордонних справ. Коли Іден, зіштовхнувшись із відмовою Молотова обговорювати цю проблему, попросив Черчилля винести Іран на порядок денний пленарного засідання, прем'єр-міністр відмовився. Позиція Рузвельта не відповідала інтересам Британії, і Черчилль, імовірно, розраховував, що Стеттініус буде співчутливішим до британських потреб.

Щойно Іран уперше став темою обговорення на пленарному засіданні 7 лютого, Рузвельт виступив із промовою, сповненою співчуття до жалюгідного стану економіки Ірану й тяжкого становища його народу. Він сказав, що «Персія не мала змоги купувати іноземні товари, тож якщо ми прагнемо розширення світової торгівлі, то необхідно вжити заходів, щоб допомогти таким позбавленим купівельної спроможності країнам, як Персія». Президент вважав Іран ідеальним об'єктом для продуктивної діяльності «нової світової організації», ООН¹¹.

Турбота Рузвельта про Іран, що проявилась у розпал гострих дискусій про Польщу та Організацію Об'єднаних Націй, не справила жодного відчутного враження на

його партнерів. Черчилль, за словами Івана Майського, «ввічливо вислухав президента, але на обличчі прем'єра читалися нудьга і прихована іронія. Сталін мовчки виводив фігури у своєму блокноті». Заклику Рузвельта не надали уваги. Сам Майський надзвичайно скептично поставився до цього питання і написав у своєму щоденнику, що, слухаючи президента, не міг повірити власним вухам. Для Майського іранське питання визначалося наявністю військ та доступом до нафтових ресурсів. Він не сумнівався, що ці чинники також були головними в американських розрахунках, навіть якщо президент, здавалося, робив щирий (чи наївний) заклик в ім'я інтересів іранської бідноти. Єдиним, кого надихнула промова Рузвельта, був Едвард Стеттініус. У своїх спогадах він високо оцінив переконання президента, що багаті держави зобов'язані допомагати біднішим, і зазначив: «Саме таке бачення Президента робило роботу з ним таким привілеєм для нас, які глибоко цікавилися покращенням становища тих, до кого доля була менш прихильною»¹².

Ледь замасковану іронію, з якою Черчилль слухав заклики Рузвельта щодо нового Ірану, можна пояснити його підозрою, що справжня американська програма лише частково ґрунтувалася на ідеалізмі. Презирство президента до імперій співіснувало з його планами використати антиімперіалізм і сприяння вільній торгівлі, щоб поширити американську владу у світі. Рузвельт не бачив суперечності між інтересами вільних народів та Сполучених Штатів, вважаючи їх взаємодоповнювальними.

Сталін мав власні причини для скептицизму. Коли на Тегеранській конференції Рузвельт звернувся до Сталіна із пропозицією побудувати з американською участю новий порт на півдні Ірану та спільно керувати іранською залізницею, той увічливо зазначив, що це цікава ідея. Він не був зацікавлений у перетворенні двостороннього змагання за Іран на тристороннє. Зважаючи на британську опозицію до ідеї та відсутність радянської підтримки, Стеттініус і його радники були переконані, що від неї слід відмовитися. Вони натомість воліли підтримати британську політику в регіоні.

Самі британці наполягали на якнайшвидшому виведенні всіх іноземних військ з Ірану, із випередженням ухваленого на Тегеранській конференції графіку, за яким війська мали покинути Іран протягом шести місяців після закінчення війни (до цього моменту більше не буде потреби в маршруті постачання до СРСР). Стеттініус сказав Ідену на Мальті, що готовий це прийняти і розгляне перенаправлення постачань ленд-лізу через Дарданелли. Він також обіцяв американську підтримку, щоб переконати радянців вивести свої війська достроково. Це зберегло б за британцями контроль над південним Іраном. Експерти Державного департаменту вважали, що «подальше існування помірковано потужної Британської імперії відповідало стратегічним інтересам Сполучених Штатів»¹³.

Стеттініус проявив себе в Ялті як переконаний прихильник британської позиції щодо Ірану. Радянці натомість не продемонстрували жодного бажання наслідувати його приклад. Міністри закордонних справ уперше обговорили Іран 8 лютого. Наступ очолив Іден, увійшовши в роль захисника іранського суверенітету. Він заявив, що іранський уряд повинен стати господарем у власній оселі, вільним приймати власні рішення. Відтак висловив приховану погрозу: «Інакше альянс може почати конкурувати в іранських справах. Ніхто цього не бажає». Він не ставив під сумнів право ра-

дьянців на отримання концесій, але запропонував публічну декларацію, що союзники не наполягатимуть на концесіях, поки їхні війська перебувають в Ірані. Він також запропонував, щоб виведення військ почалося якнайшвидше після того, як через Іран перестане здійснюватися постачання ленд-лізу.

Молотов мав застереження. Він сказав, що спочатку слід вивчити питання виведення військ, а це може забрати якийсь час. Це також, імовірно, вимагатиме перегляду домовленостей з Іраном щодо присутності військ союзників на його території. Що стосується концесій на нафту, то він стверджував, що СРСР відправив делегацію до Тегерана лише після того, як представники іранського уряду висловили зацікавленість у наданні концесій. А потім іранці змінили свою думку. Молотов був переконаний, що кризу подолали: «Кавтарадзе повернувся, а його жорстких методів більше не застосовували». Не було потреби обговорювати це питання на конференції, сказав він. Ситуація «вирішиться сама собою».

Запевнення Стеттініуса та Ідена у відсутності принципових заперечень проти радянських нафтових концесій не справили ніякого враження. Те саме стосувалось і їхніх закликів до спільної заяви про виведення військ, яка, на їхню думку, сприяла б відновленню переговорів. Ідея Ідена про те, що дострокове виведення військ не потребуватиме внесення змін до договору з Іраном, також пройшла повз вуха. Молотов був налаштований не допустити прийняття будь-якого офіційного документа про Іран у Ялті. Єдиною поступкою, до якої він був готовий, було викликати Кавтарадзе в Ялту, щоб той відзвітував про свої дії в Ірані. І хоч західні союзники про це не знали, Кавтарадзе насправді вже перебував у Ялті, прибувши туди 30 січня¹⁴.

Іден завершив обговорення 8 лютого, пообіцявши подумати про те, що сказав Молотов, і підготувати нове формулювання британської позиції. Фактично йшлося тільки про редакційні зміни. Іден не поступався і наступного дня надав радянській та американській делегаціям проект декларації, що мала такий самий вигляд, як первісна британська пропозиція. Він хотів, щоб Альянс виголосив спільну декларацію з обіцянкою якнайшвидшого виведення своїх військ з Ірану та відкладання всіх переговорів про нафтові концесії до завершення цього процесу. Заява Молотова, ніби він не встиг вивчити пропозицію, була озвучена на пленарному засіданні. Ні Черчилль, ні Рузвельт не відреагували на цю новину¹⁵.

Молотов відмовився обговорювати Іран на подальших зустрічах міністрів закордонних справ. Десятого лютого, в останній повний день конференції, його заперечення спричинило найнедипломатичніший обмін ремарками, що зберігся в записках Ялтинської конференції. Коли Іден запитав, чи Молотов «розглянув британський документ щодо Ірану», радянський комісар відповів, що «йому не було чого додати до того, що він сказав кілька днів тому на цю тему». Іден переформулював питання: «Чи не буде доцільно випустити комюніке щодо Ірану?» «Це було б небажано», — пролунала відповідь. Стеттініус намагався пом'якшити ситуацію, запропонувавши додати в комюніке конференції фразу про те, що «іранські проблеми обговорювалися та з'ясовувалися під час Кримської конференції». Молотов заявив, що «виступає проти цієї ідеї». Іден був готовий до компромісу та запропонував заяву про те, що «на цьому засіданні

переглянули й підтвердили декларацію щодо Ірану». «Пан Молотов висловився проти цієї пропозиції», — читаємо в американському протоколі зустрічі¹⁶.

Молотов фактично похоронив обговорення іранської ситуації в Ялті. Після зустрічі Стеттініус, бажаючи зняти це питання з порядку денного, сказав Ідену, що його обговорення «нічого не досягне і лише погіршить ситуацію». Проте Іден заперечив, вважаючи, що «на кону стояло надто багато». Він наполягав на обговоренні. Черчилль відмовився порушувати питання Ірану на пленарному засіданні, але не заперечував, щоб Іден підняв його особисто зі Сталіним. Радянський лідер, який грав роль доброзичливого господаря, якимось заохотив Ідена звертатися безпосередньо до нього в разі виникнення проблем із представниками радянської делегації нижчого рангу.

Коли Іден вирішив скористатися порадою, Сталін несподівано розсміявся. «Ніколи не говоріть із Молотовим про Іран, — мовив він. — Хіба ви не зрозуміли, що він зазнав там колосальної дипломатичної поразки? Іран йому дуже болить. Якщо ви хочете про це поговорити, поговоріть зі мною. У чому справа?» Іден пом'якшив свою пропозицію. Замість того, щоб наполягати на ранньому виведенні військ альянсу з Ірану, він запропонував усім трьом союзникам розпочати планування виведення військ, яке буде здійснено після закінчення війни. «Так, я розумію, — відповів Сталін. — Я подумаю про це»¹⁷.

Важко сказати, чи ця розмова вплинула на радянську позицію по Ірану. Комюніке конференції обмежилася твердженням, що три міністри закордонних справ обмінялися думками щодо ситуації в Ірані та продовжать свої консультації через дипломатичні канали. На відміну від побажань Молотова, в ялтинському комюніке йшлося про Іран, хоч і не в тому сенсі, як хотів Іден. За кілька років Іден пов'язав свою розмову зі Сталіним із виведенням військ альянсу з Тегерана влітку 1945 р. Він також зазначив, що було набагато складніше переконати радянців покинути Іранський Азербайджан, північну частину країни, де радянці створили недовготривалу маріонеткову державу. Вони зробили це лише наприкінці 1946 р. завдяки твердій позиції іранського уряду та зростанню міжнародного тиску¹⁸.

Упродовж заключних днів Ялтинської конференції, коли Черчилль та Іден щосили намагалися захистити свої ставки в Ірані, Сталін останньої миті спробував отримати те, про що завжди мріяли, але так і не спромоглися досягнути російські імператори, — взяти під контроль Стамбул і Чорноморські протоки. Протоки були предметом обговорень Молотова з Гітлером у листопаді 1940 р. та розмови Сталіна з Черчиллем у жовтні 1944 р. І британці, і американці очікували, що питання проток порушуватимуть у Ялті, але цього не сталося аж до останнього повного дня конференції.

Сталін уперше висловив зацікавленість в обговоренні статусу проток під час приватної зустрічі з Черчиллем у надвечір'я 10 лютого. Було «нестерпним», що Радянський Союз «повинен покладатися на ласку турків не тільки в час війни, але й миру, а Росія має благодіяти турків дозволити її кораблям пройти через протоки». Він хотів переглянути конвенцію Монтре 1936 р., яка дала Туреччині контроль над протоками, і запитав думку свого гостя з цього приводу. Черчилль підтвердив сказане Сталіну в жовтні: він не проти перегляду конвенції; радянці мають тільки висунути

обґрунтовану пропозицію. У Сталіна ще не було викладеної на письмі пропозиції: він хотів порушити це питання на найближчому пленарному засіданні, а потім направити його на розгляд міністрам закордонних справ. Черчилль обіцяв свою підтримку¹⁹.

Черчилль давно погодився з тим, що радянцям треба надати більше прав у протоках, і в розріз із порадами Ідена не вимагав поступок у відповідь. Наприкінці січня 1945 р., перед від'їздом до Мальти, Іден послав Черчиллю записку, що оцінювала можливі радянські вимоги та пропонувала британську контрстратегію. Міністр закордонних справ очікував, що радянці наполягатимуть на територіальних придбаннях на Далекому Сході та перегляді конвенції Монтре. Іден радив Черчиллю з огляду на такі вимоги вимагати поступки у відповідь. Прем'єр-міністр відповів, що не готовий відкинути радянські запити. Іден мусив відступити²⁰.

Коли Сталін на пленарному засіданні 10 лютого порушив питання проток, Черчилль з усмішкою зауважив: «Якийсь час тому я намагався пройти Дарданелли, а колишній уряд Росії мав два армійські корпуси, готові допомогти мені з іншого кінця. Однак нам не вдалося потиснути руки. У мене, здається, є певні сентименти з цього питання». Черчилль мав на увазі одну з найбільших катастроф власної політичної кар'єри — невдалу британську спробу взяти на початку Першої світової війни під контроль Дарданелли на морі та здійснити одночасне вторгнення із суходолу на півострів Галліполі. Операція, яку розробив і невтомно відстоював Черчилль, тоді перший лорд Адміралтейства, почалася у лютому 1915 р. Турки боролися з несподіваною затаїтістю. Одним із їхніх чільних офіцерів був молодий командир дивізії Мустафа Кемаль, який незабаром послідовно обіймав посади першого спікера парламенту, першого прем'єр-міністра і першого президента нової турецької держави. У 1934 р. він дістав почесне ім'я Ататюрк — «Батько турків». За рік боїв обидві сторони втратили загиблими понад півмільйона осіб.

Пам'ять про Галліпольську катастрофу і бажання помститися за неї переслідували Черчилля. Сталін запропонував прем'єр-міністру сумнівну підтримку. «Ви надто поспішали забрати свої війська, — мовив він зараз. — Можливо, за тиждень ви б виграли, адже німці й турки готувалися до відступу». Черчилль не заперечував. «Я не мав жодного стосунку до цього рішення, — сказав він. — Я вже був поза урядом». Черчилль утратив місце в кабінеті через протести громадськості, пов'язані з катастрофічним ходом бою²¹.

У своєму виступі Сталін загалом повторив ті ж аргументи на користь перегляду конвенції Монтре, які він надав Черчиллю в Москві в жовтні. «Ми вважаємо, що вона вже застаріла, — сказав він. — Японський імператор був однією зі сторін. Насправді він відіграє більшу роль у ній, ніж Радянський Союз. Договір було зроблено тоді, коли відносини між Британією та Росією були не дуже хорошими. Тепер усе змінилось. Я не думаю, що Велика Британія захоче задушити Росію за допомогою японців». Довгострокова мета Сталіна полягала в тому, щоб установити радянський контроль над протоками й уможливити присутність радянських військових баз у цьому регіоні, але поки що він не хотів повідомляти союзників про повний обсяг своїх амбіцій. «Я не хочу попередньо оцінювати майбутні рішення, — мовив він. — Інтереси Росії мають бути враховані й дотримані».

Рузвельт відповів першим. «Я лише хочу сказати, — туманно почав він, — що ми маємо три тисячі миль кордону з Канадою. По всій його довжині немає жодного

форту, ані військового корабля. Якби інші частини світу зробили те саме, це було б чудово». Черчилль, виступаючи наступним, висловився чіткіше. Він, як і обіцяв, підтримав вимогу Сталіна переглянути конвенцію Монтре, але йому була потрібна конкретна пропозиція. Він також хотів забезпечити турецькому уряду гарантії збереження незалежності Туреччини. Врешті-решт, жодної конкретної пропозиції радянці не висунули, а на пораду Сталіна питання було передано майбутній зустрічі міністрів закордонних справ у Лондоні. Уряд Туреччини мав отримати запевнення, що на карту не поставлено ні незалежність держави, ні її територіальну цілісність²².

Контроль над Чорноморськими протоками, примирення інтересів союзників в Ірані та майбутнє колоніальних володінь обговорювалися на конференції, але їм присвятили мало уваги, частково через те, що три лідери знали, що не можуть запропонувати простих рішень. Ці питання знову виникли в самому центрі міжнародного порядку денного відразу ж після закінчення війни. Першими бойовищами холодної війни стали Туреччина й Іран, а колишні колоніальні володіння перетворилися на об'єкти жорсткої конкуренції двох таборів на початку 1950-х рр.

Спочатку настала криза навколо Туреччини. Готовність західних союзників до перегляду конвенції Монтре безумовно була кроком уперед з точки зору Сталіна, але вона навряд чи свідчила, що Британія та Сполучені Штати погодилися б на радянську військову присутність у цьому районі та де-факто радянський контроль над протоками. Заяви про незалежність і територіальну цілісність Туреччини, внесені в заключний документ Ялтинської конференції, не обіцяли нічого доброго. Імовірно, тому радянці вирішили повернутися до односторонніх дій, повідомивши турецькому уряду в березні 1945 р. про прагнення переглянути радянсько-турецький договір. Це не стало несподіванкою для дипломатичних спостерігачів у Стамбулі, які ще в січні дійшли висновку, що висунання радянцями таких вимог є лише питанням часу²³.

Рішення Туреччини від 23 лютого 1945 р. про відмову від нейтралітету й оголошення війни Німеччині та Японії не вплинуло на радянські наміри. Йозеф Геббельс прокоментував у своєму щоденнику 21 березня: «Кремль скасував свій договір про дружбу й ненапад із Туреччиною. Наведена причина надзвичайно цікава й оригінальна. Кремль заявляє, що він зацікавлений у збереженні міцних відносин дружби з Туреччиною; однак під час війни обставини змінилися і відповідно виникла необхідність переглянути відносини між Радянським Союзом і Туреччиною. Інакше кажучи, це означало, що Сталін вважає, що тепер настав момент накласти лапу на Дарданелли. Тому Туреччина не здобула жодних переваг, оголосивши нам війну згідно з англо-американськими вказівками і, отже, виступивши як держава, що воює. Кремль це анітрохи не вразило». Геббельс розумів хід думок Сталіна незрівнянно проникливіше, ніж більшість західних лідерів²⁴.

Турецька криза стала однією з перших іскор холодної війни. Згодом, у приватних спогадах, Молотов мало не виправдовувався за початок кризи. Він звинувачував Сталіна в помилці, а робив він це дуже неохоче і вкрай рідко. «В останні роки свого життя Сталін почав трохи зазнаватися, — згадував Молотов. — У зовнішніх справах вимагав те саме, що й Мілюков, — Дарданелли! Сталін сказав: “Уперед, тисни на них щодо

спільного володіння!» — Я: «Вони цього не допустять». — «Вимагай цього!»» Молотов вважав, що радянці зможуть досягти бажаного лише за умови, що Туреччина стане соціалістичною державою. Оскільки вона не була ні соціалістичною, ні окупованою Червоною армією, то радянський комісар зовнішніх справ не був схильний повторювати вимогу Дарданелл, озвучену раніше царськими генералами та Павлом Мілюковим, міністром закордонних справ Тимчасового уряду Росії 1917 р. та архіворогом більшовиків²⁵.

В офіційних заявах радянці прагнули приховати будь-який зв'язок між власною зовнішньою політикою та зовнішньою політикою Російської імперії. Вони виправдовували свою політику, посилаючись на волю та інтереси колоніальних народів, пригноблених імперіалістичним Заходом. Станом на травень 1945 р. Молотов і Кавтарадзе активно планували створення двох маріонеткових держав на території північного Ірану, однієї для азербайджанської меншини, а іншої — для курдської. Обидві держави впали після того, як радянські війська покинули Іран наприкінці 1946 р.

Британці, яких і СРСР, і США звинувачували в імперіалізмі, натомість залишилися й утримали контроль над Абаданським нафтопереробним заводом, який станом на 1950 р. був найбільшим у світі. Американські радники також zostалися в Ірані. Незважаючи на свою критику британського імперіалізму та ідеалістичні наміри їхнього президента, під час холодної війни, як і під час Другої світової, вони почували себе набагато краще в парі з британцями, ніж із радянцями²⁶.

У липні 1945 р. журнал *Time* повідомив про повернення із трирічного відрядження в Ірані колишнього начальника поліції штату Нью-Джерсі полковника Герберта Нормана Шварцкопфа. Полковник, який став діячем національного масштабу після своїх спроб розслідувати викрадення та вбивство дворічного сина відомого льотчика Чарльза Ліндберга 1932 р., розповів журналістам, що «його 21 000 іранських поліцейських, розсіяних на понад 628 000 квадратних миль — тепер переслідують бандитів пішки, на колесах, верхи на конях і верблюдах, одягнені в уніформу, що копіює зразок поліцейських Нью-Джерсі». Політика Рузвельта діяла. Пізніше того ж року Шварцкопф повернувся до Ірану разом із родиною, щоб продовжувати розбудову іранських поліцейських сил. Його залученість ідеально вписувалася у бачення Рузвельта «безкорисливої американської політики»²⁷.

Проте в Ірані, як і на багатому на нафту Близькому Сході, було майже неможливо встановити чітку межу між безкорисливою політикою та американськими економічними й геостратегічними інтересами. У 1953 р. полковник Шварцкопф став одним із представників США, які сприяли поваленню американцями та британцями іранського уряду прем'єр-міністра Мохаммада Мосаддика, який 1951 р. наказав націоналізувати іранську нафтовидобувну промисловість. Тридцять вісім років по тому, у лютому 1991 р. син полковника Шварцкопфа, генерал Г. Норман Шварцкопф-молодший, очолив збройні сили коаліції проти Іраку Саддама Хуссейна в ім'я суверенітету багатого на нафту Кувейту. Він зробив це з мандатом Ради Безпеки ООН. Уперше після створення Організації Об'єднаних Націй Радянський Союз підтримав воєнну інтервенцію під проводом США та Великої Британії. Здавалося, що обіцяний у Ялті новий міжнародний порядок нарешті було втілено.

ТАЄМНІ ДОМОВЛЕНОСТІ

Уранці 10 лютого у спальні Лівадійського палацу, що раніше слугувала кабінетом царя, Рузвельт прокинувся з налаштуванням, що сьогодні буде його останній робочий день на конференції. Оскільки головних цілей зібрання американці вже досягнули, він хотів якомога швидше завершити переговори з нерозв'язаних питань і виїхати. Передовий загін агентів безпеки Рузвельта вже перебував на Близькому Сході, готуючи його зустрічі з королем Єгипту Фаруком, королем Саудівської Аравії Ібн Саудом та з імператором Ефіопії Хайле Селассіє. На порядку денному президента були розвиток регіону та створення єврейської держави в Палестині. Утомлений жорсткими переговорами й переконаний, що подальші перемовини не дадуть нових результатів, він був готовий проміняти зимову Ялту на тепліший середземноморський клімат.

Якщо радянці не дізналися про плани президента завдяки своїм пристроям із підслуховування, то вони отримали чіткий сигнал, що той готовий завершувати конференцію, коли адмірал Ернест Кінг і Джеймс Бірнс після раннього сніданку з Рузвельтом покинули Лівадію. Вони попрямували спочатку до Сімферополя, а звідти — до Сакського аеропорту, щоб вилетіти на батьківщину. Господарі мали поспішати. Залишалося чимало питань, які Сталін хотів би залагодити до того, як президент покине Ялту, але найважливішим було остаточне укладання угоди щодо Далекого Сходу¹.

О 14:00, після зустрічі міністрів закордонних справ, Молотов викликав Аверелла Гаррімана, довірену особу президента в питанні Далекого Сходу, до Кореїза. Він представив Гарріману проект угоди про вступ радянців у війну з Японією. Рузвельт і Сталін домовилися про основні положення договору, але диявол ховався у деталях. Зоставалося невирішеним, які саме китайські порти і на яких умовах дістануться радянцям. Те саме стосувалось і питання радянського контролю над маньчжурською залізницею. Восьмого лютого Рузвельт згадував лише один порт — Дайрен. Він рішуче виступив проти оренди й запропонував натомість перетворити місто на порто-франко. Сталін погодився. Що стосувалося маньчжурських залізниць, Рузвельт зазначив, що, можливо, ними можна буде управляти спільно з китайцями. Сталін залишив обидва варіанти — оренду і спільне управління — на порядку денному. Загальне зауваження про утаємничення угоди від китайців, допоки радянці не перекинуть війська на Далекий Схід, також можна було тлумачити по-різному. Тепер усі ці моменти вимагали з'ясування.

Молотов узяв це завдання на себе. Радянський протокол однозначно говорив про оренду і портів, і залізниць. У тексті не було ані слова про негайні чи відкладені

консультації з китайським урядом. Проект Молотова також висував радянські претензії на два далекосхідних порти — Дайрен і Порт-Артур. Останній був частиною початкової далекосхідної програми Сталіна, яку він представив Гарріману в Москві у грудні. Він мав особливе значення для Сталіна і з військової, і з політичної точки зору, оскільки надавав СРСР тепловодний морський порт на стратегічно важливому півострові між материковою частиною Китаю та Кореєю і стверджував повернення Росії в цей регіон після принизливої поразки в російсько-японській війні.

Порт-Артур уперше став російською військово-морською базою 1898 р. Восьмого лютого 1904 р. японці здійснили на нього несподіваний напад, що нагадував Перл-Харбор, утім, із тією відмінністю, що нападники вдарили з моря, а не з повітря, і завдали менш руйнівних втрат. Російський флот пережив цю першу атаку. Його знищила майже за рік японська артилерія, яка оточила місто. Російські захисники проявили винятковий героїзм і здалися лише після повного знищення флоту на початку січня 1905 р. Оборона породила популярний історичний міф, який надихав героїзм і патріотизм звичайних російських солдатів і матросів. Тепер, якби йому вдалося забезпечити повернення російського флоту в Порт-Артур, Сталін відродив би імперський міф і помстився б за національне приниження сорокарічної давнини².

Гаррімана непокоїв обсяг нових вимог. Посилаючись на президента, він негайно запропонував поправки. По-перше, пропонував, щоб Порт-Артур чи Дайрен були перетворені на міжнародні порти. По-друге, додав варіант спільного з китайцями контролю над маньчжурськими залізницями. Нарешті, він хотів додати статтю про те, що угода про порти й залізниці потребувала згоди китайського уряду. Молотов був готовий прийняти перші дві поправки, але сумнівався у доцільності третьої. Зрештою, два лідери досягли принципової згоди не інформувати китайців, щоб запобігти витоку інформації, яка насторожила б японців. Молотов попросив подати американські поправки в письмовій формі.

Гарріман повернувся до Лівадії, щоб обговорити поправки з президентом. Рузвельт схвалив виправлення, зокрема і про необхідність консультацій із китайським урядом, і текст повернувся до Молотова. З огляду на пізніші події, лунали заяви, що фатальним недоліком угоди було невключення до переліку Курильських островів, які Радянський Союз планував анексувати. Однак президент ніколи не ставив під сумнів права радянців на весь Курильський ланцюг, та й Гарріман ніколи не порушував цієї теми. На кону стояло справедливе поводження із союзником, китайським урядом, а не з ворогом, тож це не викликало ні у Рузвельта, ні у Гаррімана жодних докорів сумління.

Сталін був невдоволений доповненнями Гаррімана. Мабуть, усвідомлюючи, що саме Гарріман, а не Рузвельт стояв на його шляху, він підійшов до нього пізніше того ж дня, заявивши, що не має нічого проти інтернаціоналізації Дайрена, але потребує оренди Порт-Артура, оскільки планував перетворити його на військово-морську базу. Гарріман порадив Сталіну обговорити це з Рузвельтом. Сталін так і зробив, відвідавши Лівадію, де застав Рузвельта в його кабінеті разом із Гарріманом і Боленом. Особисте прохання Сталіна повністю нейтралізувало

спротив Гаррімана до радянської пропозиції. Рузвельт не висловив жодних заперечень, і президент погодився на оренду Порт-Артура, швидко забувши свій аргумент, що, надавши китайський порт в оренду, буде складніше переконати британців покинути Гонконг.

Тепер Сталін був задоволений і навіть готовий запропонувати власну поступку. Він заявив, що підтримує спільне з китайцями управління маньчжурськими залізницями. А також погодився, що вони з Рузвельтом зможуть забезпечити згоду китайського уряду, однак він хотів, щоб китайці гарантували статус-кво Зовнішньої Монголії, тобто визнали незалежність Монголії, єдиного радянського союзника в регіоні. Президент не заперечував. Він запитав, чи бажав Сталін обговорити це питання з самим Чан Кайші. Сталін, який аж ніяк не прагнув цього робити, відповів, що він є зацікавленою стороною і вважає за краще, щоб це зробив президент. Рузвельт мусив на це пристати.

Угода була нарешті погоджена, і обидві сторони користалися з неї. Рузвельт забезпечив підпис Сталіна під документом, який гарантував вступ Радянського Союзу у війну з Японією за три місяці після капітуляції Німеччини. Ініціювавши переговори в останній момент, Сталін відкрив шлях до створення радянської військово-морської бази в Порт-Артурі. Радянська військова присутність там мала розв'язати питання контролю залізниць. Ще одним важливим досягненням останньої хвилини стало продовження існування формально незалежної Монголії. Наприкінці зустрічі Гарріман запитав Сталіна, чи хоче той ввести доречні поправки в початковий проект, і згодом напевно пошкодував про цей жест, коли побачив остаточний текст угоди, в якому Молотов вставив нове твердження, що у справі портів та залізниць «переважні інтереси Радянського Союзу мають бути захищені». Гарріман запротестував, але Рузвельт не хотів зчиняти галас через кілька додаткових слів. Він зауважив, що доповнення Молотова лише показували, що СРСР більше зацікавлений у цій території, ніж західні союзники³.

Гаррімана це не переконало. Він показав проект американським військовим радникам, сподіваючись, що в разі їхніх заперечень може знову повернутися до цього питання у розмові з президентом. Проте вони були задоволені тим, що здобули, — чітким зобов'язанням радянців вступити у війну. Кетлін Гарріман пізніше пригадувала, що адмірал Кінг відреагував на новину словами: «Ми щойно врятували два мільйони американців!» Гарріман більше не порушував цього питання⁴.

Те, що Рузвельт вирішив розглядати як справу формулювань, перетворилося на справу геополітики, коли китайський уряд розпочав переговори зі Сталіним про свої суверенні права на Дайрен та залізницю. Точний зміст доповнень Молотова був відкритий для тлумачень. Коли в червні 1945 р. виконувач обов'язків державного секретаря США Джозеф Кларк Грю виклав міністру закордонних справ Китаю Сун Цзивеню умови підписаного в Ялті таємного договору, повідомивши про намір уряду США підтримати угоду «у чинній редакції», Сун відповів: «Питання полягає в тому, що саме ви погодились підтримати». Доповнення Молотова дало радянцям юридичні підстави нав'язувати свою волю китайцям⁵.

Коли Черчилль несподівано увійшов до кабінету президента після обіду 10 лютого, розмова між Сталіним і Рузвельтом майже завершилася, а останні проблеми їхньої угоди щодо Далекого Сходу були залагоджені, причому залагоджені без нього. Прем'єр-міністр пізніше подавав ці питання як другорядні для Великої Британії. «У Сполучених Штатах, — писав Черчилль чи, радше, один із членів його “Синдикату” — групи помічників, які допомагали збирати матеріали й писати його мемуари, — було багато заперечень щодо поступок, зроблених Радянській Росії. Відповідальність лежить на їхніх представниках. Для нас проблема була віддаленою та вторинною».

Це було не зовсім так. Британська імперія формально перебувала у стані війни з Японською імперією із 8 грудня 1941 р., коли японський уряд оголосив війну і Сполученим Штатам, і Великій Британії після нападу на Перл-Харбор. Крім того, Черчилль не хотів, щоб у Ялті його «викинули» з угоди щодо Далекого Сходу. Напередодні, під час обговорення звіту Об'єднаного комітету начальників штабів про планування війни в Тихому океані, він зазначив, що «було б дуже важливо переконати Росію приєднатися до Сполучених Штатів, Британської імперії і Китаю у справі ультиматуму чотирьох потуг» Японії. Він також запропонував можливість вести переговори про умови капітуляції з японцями, вважаючи, що це може прискорити завершення війни. Рузвельт уважав, що ультиматум не спрацює, але він нічого не мав проти того, щоб нагадати Сталіну про можливість урегулювання ситуації з японцями шляхом переговорів⁶.

Черчилль явно хотів бути гравцем у далекосхідній політиці, з якої Рузвельт намагався його виключити. Під час їхньої приватної зустрічі вранці Черчилль запитав Сталіна про радянські «побажання» щодо Далекого Сходу. Радянці, за словами Сталіна, бажали мати військово-морську базу в Порт-Артурі, американці ж хотіли, щоб порти були інтернаціоналізовані. Черчилль був готовий підтримати радянську позицію і сказав, що Британія «вітає появу російських кораблів у Тихому океані». Він також «підтримував компенсацію збитків Росії тридцяти- чи сорокарічної давнини». Не зрозуміло, чи Черчилль усвідомлював, що радянська присутність у Порт-Артурі ускладнювала Рузвельту відсторонення британців із Гонконгу, чи мав на думці якісь інші резони, але його позиція явно захочувала Сталіна зробити Британію стороною угод на Тихому океані⁷.

Якщо Рузвельт волів виключити британців із радянсько-американської угоди щодо Далекого Сходу, то Сталін прагнув їхньої участі, мабуть, убачаючи у Великій Британії свого головного повоєнного конкурента і намагаючись забезпечити, щоб вона визнала його територіальні придбання. Уже перший проект угоди, запропонований Молотовим 10 лютого, включав Британію як підписанта. Коли Черчилль побачив остаточну версію документа 11 лютого, він був готовий поставити підпис, навіть не ознайомившись із текстом. Іден не був настільки налаштований задовольняти вимоги радянців. Він відкрито сперечався зі своїм босом, чи Британія повинна бути стороною угоди, адже у неї забули проконсультуватися про її зміст. Викликали Кадогана, і той відраджував від підписання, але Черчилль залишався

неохитним. Зрештою, він підписав угоду, стверджуючи, що неучасть в угоді підірве позиції Британії в цьому регіоні та виключить Лондон з усіх майбутніх дискусій щодо Далекого Сходу⁸.

«Оригінал угоди, підписаний Президентом і Сталіним, довірили моєму піклуванню; я зберігав його серед своїх тасмних документів у Білому домі», — писав адмірал Легі в мемуарах. Він пояснював, що «в той час не можна було надати угоді ніякої публічності, оскільки офіційно Росія досі ще перебувала в мирі з Японією». Оскільки тасмність окремих ялтинських угод стала об'єктом критики з боку американських ЗМІ після закінчення конференції, Легі, Гарріман та інші виправдовувалися умовами війни та необхідністю дотримання військової тасмниці. Проте до однієї секретної домовленості, досягнутої в Ялті, такі виправдання не годилися: це стосувалося членства в Організації Об'єднаних Націй — організації, яка мала знищити старий світ балансу сил і тасмничих угод⁹.

Уже минула восьма година вечора 10 лютого, останнього повного дня конференції, коли перед від'їздом на вечерю Рузвельт продиктував свій останній ялтинський лист. Питання, яке він збирався обговорити, мало делікатний характер. Президент, який раніше виступав проти надання членства радянським республікам на тій підставі, що одній нації мав належати лише один голос у Генеральній Асамблеї, зараз мав намір попросити Сталіна збільшити кількість голосів, виділених Сполученим Штатам.

«Мій дорогий маршале Сталін», — почав він. Спершу він запевнив радянського лідера, що виконає своє зобов'язання та підтримає вступ України та Білорусі до Організації Об'єднаних Націй. «Я трохи стурбований тим, що буде вказано, — продовжував він, — що Сполучені Штати матимуть лише один голос в Асамблеї. Щоб забезпечити повну згоду Конгресу та народу Сполучених Штатів на нашу участь у світовій організації, я змушений попросити додаткових голосів в Асамблеї, щоб надати паритет Сполученим Штатам». Рузвельт надиктував лист подібного змісту до Черчилля і попросив відправити британському прем'єр-міністру копію свого листа Сталіну. Він відкладав написання листа до останньої хвилини, але зрештою здався під тиском радників¹⁰.

Одним із них був Джеймс Бірнс, найзапекліший супротивник надання СРСР двох додаткових місць у Генеральній Асамблеї та головний натхненник ідеї врівноваження радянських здобутків через відведення додаткових голосів Сполученим Штатам. Відразу після того, як президент 8 лютого погодився на евентуальний вступ двох радянських республік, Бірнс нагадав про його обіцянку Комітету з питань зовнішніх відносин Сенату запропонувати місця в ООН для всіх штатів США, якщо радянці й далі наполягатимуть на членстві своїх республік. На зворотному шляху до Лівадії після сталінського обіду в Кореїзі Бірнс випробував аргументи, які використовував раніше цього дня, марно намагаючись переконати Рузвельта виступити проти членства в ООН для Білорусі та України, на Едварді Флінні. Бірнс вважав, що пропозиція спровокує таку ж негативну реакцію, як пропозиція Великої Британії 1920 р. допустити до Ліги Націй її колишні колонії, тепер автономні домініони.

Британські наполягання поклали край підтримці Ліги у Сполучених Штатах. Він стверджував, що радянські зусилля, спрямовані на залучення своїх васалів у світову організацію, матимуть такий самий наслідок.

Навряд чи можна було знайти персону, чутливішу до аргументів Бірнса, ніж голову Національного комітету Демократичної партії почесного гостя президента, ірландця-католика Флінна. Саме американці ірландського походження виступили проти британської пропозиції 1920 р. Він сказав Бірнсові, що ірландські виборці в Нью-Йорку та на всій території країни ніколи не погодяться на угоду, яка дасть Великій Британії шість голосів, Росії — три, а Сполученим Штатам — лише один. Угода Думбартон-Оксу сконала, заявив він. Напевно, Бірнс не хотів погоджуватися з усіма поглядами Флінна — кілька годин тому він запевнив президента, що американська громадськість тепер прийме членство британських домініонів в Організації Об'єднаних Націй, оскільки вони утвердили свою автономію з часу завершення Першої світової війни, але важливим було загальне несприйняття Флінном радянських пропозицій та його підтримка паритету всіх великих держав у Генеральній Асамблеї.

Саме цей принцип Бірнс відстоював під час обіду з президентом 9 лютого. Серед гостей був Вінстон Черчилль, і Бірнс зумів переконати обох лідерів, що кількість американських голосів в Асамблеї треба збільшити у відповідь на включення двох радянських республік. Бірнс виступав за надання місць Пуерто-Ріко, Гаваям та Алясці. Хоч жодного остаточного рішення досягнуто не було, Черчилль, здавалося, ладен був підтримати такий план. Гопкінс, відсутній за обідом, також його підтримав. Під тиском Бірнса і Гопкінса президент пообіцяв обговорити це питання зі Сталіним. Він міг ігнорувати своїх радників на зразок Гопкінса чи Стеттініуса, але не політичних союзників масштабу Бірнса і Флінна.

У другій половині дня після пленарного засідання Алджер Гісс, автор доповідної записки Державного департаменту, яка виступала проти членства двох радянських республік, намагався переконати Бірнса змінити думку. Гісс стверджував, що найкращим виходом було б переконати Сталіна звільнити президента від його зобов'язання підтримати вступ радянських республік. Бірнс не піддався і зрештою виграв: президент виконав обіцянку й останньої миті надіслав лист Сталіну. На цей час Бірнс уже перебував на шляху до Вашингтона і не знав про свою перемогу. Неможливо було здогадатися, що він скаже пресі одразу після повернення. Прес-секретар Рузвельта, Стівен Ерлі, направив телеграму до Вашингтона, попереджаючи своїх колег про прибуття Бірнса. В останньому реченні Ерлі зазначав, що «остаточне комюніке слід опублікувати, перш ніж суддя Бірнс що-небудь скаже»¹¹.

Рузвельт брав участь у всій затії проти власної волі, і не зрозуміло, якого саме результату він очікував чи навіть наскільки це його турбувало. Проте скидається на те, що Сталін побачив у листі Рузвельта можливість отримати від своїх союзників те, що йому не вдалося досягти раніше — публічне зобов'язання щодо вступу обох радянських республік. Одинадцятого лютого, коли «Велика трійка» зібралася востаннє, щоб обговорити комюніке та підписати остаточні документи конференції,

Молотов запропонував доповнити частину комюніке, що стосувалася створення Організації Об'єднаних Націй, такою фразою: «Також було вирішено рекомендувати запросити на конференцію [у Сан-Франциско] Україну та Білорусь як членів-засновників організації міжнародної безпеки». Рузвельт не став зволікати із запереченням: він утратить у надзвичайно незручну ситуацію, якщо ці слова додадуть до тексту комюніке. Він запропонував дотримуватися первісної неформальної угоди «Великої трійки»: союзники підтримають прийом двох радянських республік на конференції в Сан-Франциско.

Черчилль, який раніше підтримав Сталіна, тепер виступив на боці президента. Він сказав, що три члени його військового кабінету виступають проти порушення принципу «одна нація — один голос», а також очікував на протести від домініонів. Черчилль потребував часу, щоб підготувати ґрунт, і мусив просити про паузу для проведення консультацій із домініонами, що може забрати кілька днів. Він стверджував, що в проєкті остаточних документів конференції було взято зобов'язання щодо членства для обох республік, і він вважав за краще, щоб нічого більше не значалося. Сталін вирішив, що краще відступити. «У такому разі, — сказав він, — радянська делегація відкличе свою пропозицію». І запропонував перейти до інших питань. Рузвельт швидко висловив свою вдячність¹².

Після зустрічі президент отримав відповідь Сталіна на свій лист. «Шановний пане Рузвельте, — писав Сталін. — Я цілком згоден з Вами, що, оскільки кількість голосів Радянського Союзу збільшується до трьох... слід також збільшити кількість голосів для США. Я думаю, що кількість голосів для США може бути збільшено до трьох». Рузвельт ніколи не згадував кількість додаткових місць, які хотів для Сполучених Штатів. Мабуть, Сталін припустив, що американці не погодяться з менш ніж двома додатковими місцями і що можуть домагатися паритету із Британією та її домініонами. Він був готовий погодитися на два додаткові американські голоси; два додаткові голоси за СРСР важили для нього набагато більше, ніж два голоси для Сполучених Штатів, яким не бракувало держав-клієнтів¹³.

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ

Одними з останніх офіційних документів, підписаних у Ялті 11 лютого 1945 р., були домовленості про обмін військовополоненими між учасниками Альянсу. Ця тема була однією з двох, які Черчилль хотів обговорити під час приватної зустрічі зі Сталіним пополудні 10 лютого. Перша стосувалася Польщі, де він прагнув забезпечити присутність спостерігачів від Заходу протягом тижнів чи місяців, що залишалися до обіцяних виборів. Друга якраз стосувалася військовополонених союзних країн. Британський прем'єр-міністр недалеко зайшов у першому питанні: Сталін відмовився допустити британських представників до Польщі, поки Британія не встановить дипломатичні відносини з новим польським урядом. Позірний «компроміс» полягав у згоді Сталіна, щоб амабасадори інформували свої уряди також у справі виборів. Значно більшого успіху Черчилль досяг у вирішенні другої проблеми.

Коли Червона армія розпочала свій наступ на території Німеччини на початку 1945 р., вона захопила й ліквідувала німецькі концентраційні табори, і таким чином звільнила десятки тисяч військовополонених союзників. А з тим, як західні союзники наближалися до території Німеччини із заходу, виявилось, що під їхнім контролем опинилися десятки тисяч, а пізніше й сотні тисяч радянських громадян. Дехто з них носив німецьку уніформу — це були колишні радянські військовополонені, яких нацисти примусили приєднатися до допоміжних формувань, інші ж були цивільними, частину з яких депортували німці, а решта втікала від радянців. Західних союзників вельми хвилювало становище їхніх військовополонених, і вони докладали найбільших зусиль, щоб їх повернути. Їм також треба було якось впоратись із проблемою дедалі більшої кількості цивільних радянських громадян у їхньому секторі окупації. Черчилль потребував допомоги Сталіна для вирішення обох проблем.

Прем'єр-міністр почав із висловлення стурбованості щодо долі британських військовополонених, які перебували на території, підконтрольній СРСР. Він попросив Сталіна поділитися інформацією про них, допустити до них британських офіцерів та дозволити Червоному Хресту надіслати їм найнеобхідніше. Він також бажав, щоб сім тисяч британських полонених перевезли до Одеси, звідки їх можна було повернути додому на тих же суднах, які б привезли сім тисяч радянських громадян із таборів у Великій Британії. Відповідно до записів британського дипломата, «прем'єр-міністр, говорив про незручності, зумовлені великою кількістю російських в'язнів на Заході. У нас було близько 100 000 з них; 11 тисяч уже відправили додому, а ще 7 тисяч вийдуть цього місяця. Він прагнув знати побажання маршала стосовно решти».

Сталін обіцяв, що СРСР повністю співпрацюватиме у цьому питанні, а також мав кілька власних запитів. «Радянський уряд просив би, — сказав Сталін, — щоб тих

радянських громадян, які потрапили до рук союзників, не били і не змушували ставати зрадниками їхньої батьківщини». Він сказав прем'єр-міністру, що радянський уряд вважає і примусових робітників, і тих, хто підняв зброю проти союзників, радянськими громадянами. «Радянський уряд також просить британський уряд, — продовжив він за кілька хвилин, — тримати радянських громадян окремо від німців і не поводитися з ними так само, як із німцями».

Черчилль пообіцяв цілковите сприяння британського уряду з усіх питань. «Як зазначив прем'єр-міністр, — зауважив британський дипломат, — нам не терпілося репатріювати цих [радянських] ув'язнених і єдиною перешкодою був брак вільних суден. Що стосується їхнього відокремлення від німців, то спочатку це буде складно, але як тільки їх відсортують, то утримуватимуть окремо». Він не ставив під сумнів заяву Сталіна про те, що його уряд вважає всі категорії радянців, захоплених союзниками, радянськими громадянами. Британський уряд уже вирішив повернути радянських громадян незалежно від їхніх побажань¹.

Якщо Черчилль чогось і не розумів, то хіба що посилання на «зрадників батьківщини», але роз'яснень він не вимагав. Проте саме в цьому визначенні крилася величезна різниця для сотень тисяч людей, яких добровільно чи примусово репатріювали до Радянського Союзу в результаті ялтинських угод. Із цими словами їх засуджували на смерть чи тривале тюремне ув'язнення в ГУЛАГу. Що Черчилль точно знав, то це те, що старший син Сталіна Яків був військовополоненим у Німеччині. Імовірно, він також знав, що Сталін відхилив пропозицію Німеччини поміняти його сина на фельдмаршала Фрідріха Паулюса. Однак Черчилль не знав, що для радянського режиму Яків був зрадником своєї батьківщини, а його дружину відправили до ГУЛАГу спокутувати «гріхи» чоловіка. Черчилль дізнався про це після війни.

Яків був одним із сотень тисяч радянських військовополонених, захоплених у перші місяці війни, коли німці оточували цілі радянські армії, чиї командири мали суворий наказ не відступати. Він був офіцером артилерії і дотримувався наказів буквально, відмовляючись відступити. Його гріхом було те, що від надав перевагу німецькому ув'язненню перед смертю в бою або самогубством. Сталін сказав своєму молодшому синові Василю: «Дурень — він не зміг принаймні застрелитися!» Яків викликав батьківську гордість, лише коли покінчив життя самогубством у квітні 1943 р., стрибнувши на колючий дріт огорожі нацистського концентраційного табору, в якому його утримували. Сталін наказав повернути свою невістку з ув'язнення. Смерть була єдиним чином, який міг зняти з радянського військовополоненого, навіть із рідного сина Сталіна, звинувачення у зраді батьківщини.

До синів та дочок сталінських керівних кадрів ставилися подібним чином. Микита Хрущов, сталінський намісник в Україні, просто удочерив свою онуку, поки його сина Леоніда, збитого під Смоленськом пілота радянського авіаційного підрозділу, вважали військовополоненим. Поки його син начебто перебував у таборі, а його невістку як покарання за ймовірну зраду чоловіка відправили до ГУЛАГу, Хрущов попросив свою онуку називати його «папою». Пізніше стало відомо, що Леонід Хрущов загинув у бою. Якщо члени Політбюро так поводитись із власними дітьми, які

мали нещастя потрапити до рук ворога, навряд чи можна було очікувати, що вони поведуться інакше з синами й дочками пересічних радянських громадян, які опинилися на неправильному боці радянсько-німецького фронту².

Другого січня 1945 р. о третій ранку Валентина Бережкова, який був перекладачем Сталіна у Тегерані, розбудив телефонний дзвінок від його начальника В'ячеслава Молотова: той вимагав, щоб помічник негайно прибув до його кабінету в комісаріаті закордонних справ. У такому дзвінку не було нічого незвичайного. Як і інші члени Політбюро, Молотов наслідував приклад Сталіна і працював до самого ранку. Крім того, найближчим часом мала відбутися зустріч «Великої трійки», і Молотов мав більше роботи, ніж будь-коли раніше. Бережкову просто пощастило отримати вихідний на Новий рік, оскільки того дня працював інший помічник Молотова, Володимир Павлов. Бережков замовив машину із кремлівського гаража і незабаром прибув до комісаріату. Реакція його колег на привітання з Новим роком була незвично холодною — вирази їхніх облич свідчили, що трапилося щось дуже недобре.

Молотов перебував у своєму кабінеті. Він запропонував Бережкову сісти і поставив питання, якого Бережков боявся найбільше: чи не отримував він новин від батьків? Бережков виріс у Києві; його батьки та сестра залишилися в місті, коли його у вересні 1941 р. захопили німці. У листопаді 1943 р., коли Червона армія повернула місто, Бережков поспішно поїхав до столиці України, щоб з'ясувати, що трапилося з його родиною. Він ніде не зміг їх знайти. Бережков розповів Молотову про безрезультатну поїздку дорогою до Москви з Тегерана, припустивши, що його батьків могли депортувати німці проти їхньої волі. Молотов намагався його заспокоїти. Він запевнив, що батьків знайдуть. Це лише посилило тривогу Бережкова. Під час відвідин Києва він дізнався, що його батьки працювали в німецьких установах, а радянська влада зазвичай ставилася до таких людей із величезною недовірою. Чи батьки опинилися на заході із власної волі, чи були депортовані — дні його були пораховані. Рано чи пізно його звільнять, можливо, відправлять до ГУЛАГу або просто розстріляють.

Наразі Молотов пояснив наляканому Бережкову, що Лаврентій Берія надіслав звіт, де стверджувалося, що батьки Бережкова та його сестра з чоловіком добровільно виїхали з Києва у вересні 1943 р. Згідно з цим звітом, батько Бережкова, колишній професор Київського політехнічного інституту, під час німецької окупації працював інженером у відділі важкої промисловості, а мати була перекладачкою для нацистської поліції. За радянськими стандартами вони були колаборантами та зрадниками. У звіті йшлося про те, що сім'ю Бережкова відвідували високопоставлені німецькі чиновники і вони, переймаючись своєю долею після повернення Червоної армії, виїхали з міста поїздом, наданим німцями для *Volksdeutsche* (місцевих етнічних німців) та адміністративного персоналу. Молотов пояснив, що Берія хоче провести подальше розслідування, але наразі Бережков не може залишатися на цій посаді. Такої самої думки дотримувався й товариш Сталін. Він наказав Бережкову здати ключі від його кабінету, іти додому й чекати рішення у справі.

Пропуск Бережкова до Кремля забрали на виході з комплексу. Він провів два страшні тижні, чекаючи опівнічного стукоту в двері, добре розуміючи, що людей

заарештовували та розстрілювали й за менші «злочини». Нарешті, 17 січня Бережкову зателефонували. Молотов урятував свого помічника. Його призначили відповідальним за підготовку німецької та англійської версій провідного радянського зовнішньополітичного журналу «Війна та робітничий клас». Він мав припинити всі контакти з іноземцями, не говорити нікому про те, яку роботу він виконував у комісаріаті закордонних справ, і використовувати псевдонім у разі публікації власних праць. Бережков із радістю пристав на ці умови³.

Після кількох місяців опали Бережков пережив психологічну кризу. «Мене особливо засмучувало читання звітів про Ялтинську конференцію, — писав він пізніше. — Здавалося, що тільки вчора всі її учасники були поруч зі мною. Разом із ними я мав поїхати до Криму, зайти до Лівадійського палацу та перекладати розмови Сталіна з Рузвельтом і Черчиллем. Понад чотири роки я звик бути необхідним у подібних випадках. Я був ображений до сліз, навіть обурений». Система відкинула Бережкова, але вона також дивовижним чином зберегла йому життя. Йому пощастило. Радянська влада так і не знайшла його сім'ю, а звинувачення в колабораціонізмі залишилися непідтвердженими звинуваченнями. Він пережив не тільки Сталіна, Берію та Молотова, а й сам Радянський Союз, щоб розповісти свою історію.

Насправді, Бережкови таки виїхали з Києва добровільно. Потрапивши до Баварії, яка належала до зони окупації США, вони емігрували до Сполучених Штатів, де й поховані на кладовищі Інглвудського парку в окрузі Лос-Анджелес. Якби вони опинилися в радянській зоні окупації, їх би вистежили і відправили назад до СРСР. У НКВС не було особливих складнощів із розшуком людей у своїй зоні. У Ялті Черчилль звернувся до Сталіна із проханням допомогти йому знайти свою племінницю Бетсі Понграз та її сім'ю, яка перебувала в Угорщині, коли почалася війна, і з якою він відтоді втратив зв'язок. Сталін сказав, що зробить усе можливе. Третього березня НКВС віднайшла сім'ю Понграз у Будапешті та взяла її під радянський захист⁴.

У Ялті західні союзники погодилися повернути не тільки військовополонених, а й усіх заарештованих радянських громадян до СРСР, незалежно від їхньої волі. Якби Бережков дістався до Ялти, то став би свідком підписання угоди, що створювала правові підстави для примусового повернення його батьків. Він добре знав, яка доля на них очікувала.

Дев'ятого лютого батальйон Російської визвольної армії (РОА), набраний німцями з колишніх радянських військовополонених, отримав наказ дати бій радянським військам, які створили плацдарм на правому березі Одри поблизу Кюстрина, менш ніж за 70 кілометрів від Берліна. Уперше солдатам Визвольної армії дозволили взяти участь у бойових діях. Батальйон добре воював, і чотири його члени, у тому числі командир, полковник Захаров, були нагороджені Залізним хрестом. Але подальша доля людей Захарова вирішувалася не на полі бою, а за столом переговорів.

Радянці часто називали росіян у німецькій уніформі власовцями за іменем начальника Захарова — командира Російської визвольної армії генерала Андрія Власова. Як і Сталін, Власов був випускником православної семінарії; він приєднався до Червоної армії відразу після революції і зробив видатну військову кар'єру перед

Другою світовою війною. Наприкінці 1930-х рр. він працював радянським військовим радником уряду Чан Кайші. Після вторгнення Німеччини в Радянський Союз у червні 1941 р. Власов очолив успішну контратаку, яка призвела до тимчасового захоплення міста Перемишля, розташованого безпосередньо на лінії Молотова-Ріббентропа (а пізніше і лінії Керзона). Його корпус уникнув оточення в Києві пізніше цього року, а в грудні 1941 р. він відзначився в битві під Москвою. Невдовзі удача його зрадила. У липні 1942 р. Власов очолив операцію, спрямовану на зняття облоги Ленінграда. Його сили занадто глибоко проникли на контрольовану німцями територію і були оточені. Власов відмовився покинути свої війська, і його схопили німці. Зрештою він став рушієм створення Російської визвольної армії і без особливих зусиль переконав своїх колишніх підлеглих приєднатися до нової формації.

Радянські військовополонені в німецьких концтаборах опинилися в неможливому становищі. Їхній власний уряд поставив їх поза законом, а ті, котрі захопили їх у полон, морили їх голодом і поводились як із недолюдьми. Понад три мільйони, тобто майже 60 % усіх радянських в'язнів у німецькому полоні, померли від голоду та хвороб. Радянський Союз не був підписантом Женевської конвенції 1929 р., яка регулювала поводження з військовополоненими, а Берлін проігнорував пропозицію Радянського Союзу, зроблену влітку 1941 р., поширити конвенцію на радянських і німецьких військовополонених. Жодне з положень Женевської конвенції, яка гарантувала повагу до гідності в'язнів, забезпечення їх їжею, одягом та медичною допомогою, а також захист від примусу працювати у сферах, пов'язаних із військовою діяльністю, що частково застосовувався до британських і американських військовополонених, не поширювалися на полонених радянських військових. Проте юридичні тонкощі не мали великого значення: гітлерівці вважали слов'ян *Untermenschen*, недолюдьми, і поводилися з ними зі зневагою.

Коли німці стикнулися з нестачею людських ресурсів, чимало радянських військовополонених прийняли пропозицію приєднатися до німецьких допоміжних підрозділів — це рішення нерідко було вибором між життям і смертю. Ідеологічні мотиви іноді теж мали значення, особливо у випадку власовських підрозділів. Російська визвольна армія проголосила своєю метою звільнення Росії від комунізму та створення незалежної російської держави. Андрій Власов та його солдати вперше вступили в бій під час Ялтинської конференції, коли війну вже було програно, із повним розумінням, що ніщо не зможе врятувати їх від радянської люті. Трьома місяцями пізніше, на початку травня, вони повернули зброю проти підрозділів СС у Празі та допомогли звільнити місто від німців. Потім вони рушили на захід і 10 травня здалися союзникам. Вони не знали, що на них уже розповсюджувалися ялтинські угоди про примусову депортацію в СРСР.

Власов, якому раніше запропонували втекти до Іспанії, відмовився і знову залишився зі своїми людьми. За два дні, під час повернення з переговорів із американськими командувачами, його заарештував НКВС на очах американських співрозмовників. Його людей незабаром відправили назад до Радянського Союзу, де вони постали перед військовим трибуналом. Власова та одинадцять його людей повісили в серпні 1946 р. Таке майбутнє чекало на кожного колишнього радянського громадянина в німецькій уніформі, а їх було близько мільйона. Західні союзники неспроможні були зрозуміти, що радян-

ських військовополонених, та ще й у німецьких уніформах, удома чекали не привітання, а табори та смерть. Знаючи, що в німецьких підрозділах у Франції перебували радянські *Hilfswillige* («добровільні помічники»), союзники скинули листівки, обіцяючи їм швидку репатріацію на батьківщину, якщо вони здадуться військам союзників. Навряд чи існував потужніший стимул до того, щоб *Hilfswillige* продовжували битися на боці німців⁵.

Американські та британські військові місії в Москві вперше порушили питання військовополонених у розмовах із Генеральним штабом Червоної армії в червні 1944 р. Вони прагнули спростити повернення своїх людей і припускали, що радянські військовополонені, кількість яких у їхніх руках зросла після висадження в Нормандії, також прагнули на батьківщину. Радянці ось-ось мали увійти у Центральну Європу, де розташовувалася більшість таборів, у яких тримали західних військовополонених, тож настав час для домовленостей про швидку їх репатріацію. Голови союзних місій подали радянським військовим список таборів військовополонених на шляху їхніх військ та звернулися по допомогу щодо їх репатріації.

Відповіді не було. Першу тисячу західних військовополонених успішно вивезли на початку вересня з Румунії, але це було зроблено завдяки командувачам Червоної армії на місцях до того, як Москва повністю взяла контроль над ситуацією. Це була остання велика передача такого штибу. Згодом радянці запевнятимуть західних союзників, що роблять усе можливе для сприяння репатріації їхніх військовополонених, однак відмовлялися надавати представникам союзників доступ до перевалочних таборів, де ті перебували. Урешті-решт, їх вивезуть на радянську територію, до таких місць, як Одеса, де у глибокому тилу їм нададуть можливість спілкуватися з офіційними представниками альянтів, а згодом морем вивезуть додому⁶.

У липні 1944 р. Міністерство закордонних справ Великої Британії вперше поінформувало радянського посла у Лондоні Федора Гусева про зростання числа радянських громадян під вартою у Великій Британії. У серпні радянці висунули власні запити щодо повернення своїх військовополонених. До цього часу в розташованих у Британії таборах перебувало приблизно 12 тисяч радянських військовополонених. Деяких уже відправили за кордон до Сполучених Штатів та Канади. Більшість із них була *Hilfswillige*, тобто їх полонили у німецькій формі. Радянські чиновники протестували проти надання радянським громадянам під арештом союзників статусу військовополонених, стверджуючи, що їх було доставлено до Німеччини проти їхньої волі. Вони, мовляв, досить постраждали і повинні трактуватися як громадяни союзнаї держави. Радянці зажадали, щоб їх утримували окремо від німців, не піддавали будь-якій формі антирадянської пропаганди та якнайшвидше повернули до СРСР⁷.

Ці прояви турботи істотно відрізнялися від поводження самої Червоної армії з *Hilfswillige*: їх розстрілювали на місці без жодних військових трибуналів. Радянські чиновники мали основну мету: забезпечити якнайшвидшу репатріацію «зрадників». Відмовляючи їм у статусі військовополонених, захищених Женевською конвенцією, вони прагнули усунути всі юридичні перешкоди для примусової репатріації. І, створюючи образ уряду, який дбає про власних громадян, вони воліли розвіяти західні

побоювання щодо поведження з репатріантами. Москва понад усе хотіла уникнути того, щоб на заході залишилося багато колишніх радянських громадян, оскільки вони могли скласти кістяк масового антирадянського руху, подібного до того, що сформувався в Європі серед російських та інших емігрантів після російської революції.

У жовтні 1944 р. Сталін порушив питання військовополонених за обідом із Черчиллем та Іденом під час їхнього візиту до Москви. Молотов, який узяв участь в обговоренні, зазначив, що Радянський Союз має право вимагати повернення своїх громадян, і заявив, що військовополонених треба репатріювати незалежно від їхніх побажань. Іден погодився. Навзаєм він хотів сприяння у репатріації британських військовополонених. За кілька днів Черчилль запевнив Сталіна, що перших радянських військовополонених незабаром відправлять із Британії, але він намагався отримати запевнення в тому, що з ними вчинять справедливо.

«Більшість радянських громадян була примусово мобілізована німцями до своєї армії. Цілі батальйони здавалися британцям», — зауважив Черчилль. Відчуваючи, що мав на увазі Черчилль, Сталін сказав йому більш-менш те, що той хотів почути: «Серед цих людей є й негідники, але ми не будемо ставитися до них надто жорстко». І це був кінець розмови. Черчилль зазначив, що відчуває відповідальність за їхню долю, оскільки вони здалися британцям, але Сталін змінив тему розмови.

Від самого початку впливові члени британського уряду, наприклад міністр економічної війни лорд Селборн та військовий міністр сер Джеймс Грігг, виступали проти примусової репатріації радянських військовополонених до СРСР. Коли британський уряд почав отримувати звіти про самогубства радянських військовополонених, які не хотіли повертатися до СРСР, політика примусової репатріації стала ще суперечливішою. Іден, утім, вважав, що це слід зробити, щоб забезпечити співпрацю радянців у питанні повернення британських військовополонених. Його лінія з часом переважила. Перша партія радянських військовополонених виїхала до Мурманська 31 жовтня 1944 р., за неповні два тижні після повернення Черчилля та Ідена з Москви. Десять тисяч осіб відправили додому на британських кораблях⁸.

Американці виявилися менш гнучкими чи, скоріше, більш принциповими, ніж британці, у проведенні перемовин із радянськими представниками. Вони кілька місяців тиснули на радянців, щоб розпочати консультації з питань репатріації своїх військовополонених, і нарешті отримали відповідь наприкінці листопада 1944 р. Молотов поінформував американське посольство в Москві, що радянці готові обговорити цю проблему, але їх цікавило дещо більше, ніж військовополонені. Вони хотіли поговорити про поведження з радянськими громадянами, примусово депортованими німцями, та їхню репатріацію. «Негайне надання допомоги та повернення до їхніх домівок радянських в'язнів, а також радянських громадян, які були примусово депортовані німцями до Німеччини й окупованих німцями країн, звільнених у результаті військових операцій союзників на заході, становить інтерес радянського уряду», — зазначалося в листі.

На відміну від британців, американці майже одразу відмовилися від примусової репатріації радянських громадян. Вони поводитися з ними так само, як і з німцями,

застосовуючи положення Женевської конвенції. Якби вони чинили інакше, вважали американці, то спровокували б німецькі репресії проти ув'язнених ними полонених військових США. Радянці не погоджувалися з таким підходом. Знову і знову вони протестували, що їхніх громадян не слід розглядати як військовополонених і тримати в тих же таборах, що й німців. На перший погляд здавалося, що вони проявляли надмірну опіку, і це дратувало деяких американців. «Знову постало старе питання про росіян, захоплених у німецькій формі під час стрілянини по американських солдатах, — писав керівник американської військової місії у Москві генерал Джон Дін у своїх мемуарах. — Навряд чи можна було сподіватися, що їх розмістять у “Рітці” в Парижі або у “Мейфлауері” у Вашингтоні, — принаймні доки ми не з'ясуємо, що вони насправді були нашими друзями»⁹.

Упродовж місяців, що передували Ялтинській конференції, радянці невпинно переслідували своїх західних колег зі скаргами на начебто жорстоке ставлення до радянських громадян, які перебували під вартою союзників. У листопаді 1944 р. генерал-полковник Пилип Голиков, колишній начальник радянської військової розвідки, якого читачі журналу *Time* знали як одного з командирів, що перемогли німців під Сталінградом, опублікував статтю з критикою союзників за їхнє поводження з ув'язненими радянськими громадянами. Голиков писав про мільйони радянських громадян, вивезених німцями до Західної Європи як примусових робітників. Він також згадав про тих, кого німці змусили взяти до рук зброю і які за першої можливості дезертирували і приєдналися до союзників. Зараз, скаржився генерал, їх тримали в тих же таборах для військовополонених, що й німців, до яких ставилися навіть прихильніше¹⁰.

«Було вказано великий інтерес до повернення всіх категорій радянських громадян або осіб, яких можна було б вважати такими, зокрема тих, кого союзники знайшли в рядах німецьких військ, — розповідало американське посольство в Москві Вашингтону у своєму огляді радянської преси. — Надзвичайна чуйність демонструвалася щодо повідомлень про начебто небажання багатьох цих людей повертатися, а також щодо начебто заохочення іноземною владою подібних почуттів. Газетні байки про теплий прийом репатріантів не відповідали звітам спостерігачів посольства і явно відображали бажання спростувати підозри тих, хто досі ще перебував за кордоном»¹¹.

Радянські скарги на погане поводження з радянськими громадянами в західних таборах, серед іншого, мали на меті врівноважити скарги союзників на нездатність радянської влади забезпечити належний догляд західним військовополоненим. Що більше нападів зазнавала радянська сторона за те, що не давала британським та американським офіцерам доступу до своїх таборів для військовополонених у Центральній Європі й затримувала передавання військовополонених до точок, де їх можна було забрати, то частіше радянці скаржилися на погане поводження з їхніми громадянами під арештом союзників.

Одинадцятого січня 1945 р., у розпал підготовки до від'їзду в Ялту, посол Андрій Громико знайшов час зателефонувати заступнику державного секретаря Джозефові Грю й обговорити випадок, що стався в таборі військовополонених у Руперті, штат Айдахо. Громико повідомив Грю, який не був упевнений щодо розташування міста, і назвав його в доповідній записці як Руперт, штат Айова, що там утримували приблизно тисячу радянських громадян, а деяких із них жорстоко побив начальник та-

бору, капітан Мортон Гвін. Громико зажадав розслідування і звільнення капітана Гвіна. «Йому було надзвичайно прикро інформувати свій уряд, що поведження такого роду могло трапитися в американському таборі», — заявив посол¹².

Постійно висуваючи скарги щодо поведження союзників із їхніми військовополоненими, радянці намагалися примусити західних колег швидко передати їх під радянську опіку. Саме таке рішення запропонував Ентоні Іден у Москві в жовтні 1944 р. Черчилль пізніше підтримав таку думку: що раніше британці позбудуться радянських військовополонених, то краще. Репатріація не тільки знімала нагальну проблему з дипломатичного порядку денного і позбавляла військових адміністраторів головного болю, а й відкривала шлях для прискорення репатріації військовополонених країн Заходу. Питання полягало в тому, як зібрати достатню кількість суден, щоб відправити їх до Радянського Союзу.

Для американців, на відміну від британців, це не було проблемою — кораблі з ленд-лізом весь час курсували між американськими та радянськими портами на Тихому океані. Третього січня 1945 р. Стеттініус надіслав телеграму Гарріману, що перші 1100 радянських військовополонених у таборах США передані радянській владі на Західному узбережжі. Таким чином, уряд США був готовий виконати радянські вимоги ще до початку переговорів, якщо тільки репатріанти хотіли повернутися додому. Однак була проблема, про яку Стеттініус хотів попередити посла: «Департамент надзвичайно переймається тим, щоб у ході будь-яких обговорень репатріації американських і радянських військовополонених та мирних жителів не було ніякого зв'язку між поверненням американців... і радянських громадян».

Хто був, а хто не був радянським громадянином — залишалося темним питанням саме собою. Американці та британці, яких спочатку радянське командування запевнило, що не було ніяких росіян у німецькій формі, тепер зіткнулися з колосальним завданням відокремити їх від решти в'язнів. Це завдання ускладнювалося тим, що радянські військовополонені вимагали німецького громадянства на підставі своєї служби в німецькій армії та прав військовополонених відповідно до Женевської конвенції. Вони наполягали на тому, щоб їх трактували як німців, а не як росіян, або представників інших радянських національностей, а виокремлення їх в окремі табори й подальша репатріація до сталінського СРСР було останнім, чого вони бажали.

«Серед осіб, що воювали у складі німецьких підрозділів, чимало мають слов'янські імена і відмовляються від радянського громадянства», — ішлося в телеграмі Стеттініуса. За кілька тижнів, 22 січня, Стеттініус поінформував американське посольство в Москві, що радянці зв'язалися з Шостою армією США, щоб повідомити, що вони вважали вихідців із Балтійських держав та колишніх польських територій на схід від лінії Керзона радянськими громадянами. Військові США відмовились прийняти це визначення, наполягаючи на тому, що «переміщені особи мають те громадянство, про яке вони заявляють, а вимоги щодо репатріації приймає відповідний зв'язковий офіцер союзників».

Адміністрація США також вирішила мати тверду позицію у питанні радянських перебіжчиків, які просили політичного притулку у Сполучених Штатах. П'ятого січня Стеттініус, генеральний прокурор Френсіс Бідл і очільник ФБР Дж. Едгар Гувер вирішили відхилити радянський запит про екстрадицію найзнаменитішого

радянського перебіжчика того часу, співробітника радянської торгівельної місії у США Віктора Кравченка. Американці вважали цю тему настільки важливою, що інформаційний пакет Стеттініуса для Ялти розпочинався матеріалами про Кравченка, але радянці так і не порушили це питання¹³.

У січні 1945 р. багатьом в американській амбасаді у Москві здавалося, що після тривалого зволікання радянці таки почали співпрацювати. Вони позитивно відгукнулися на британську пропозицію та зустрілися з американцями. Зазвичай критично налаштований генерал Дін був задоволений зустріччю. «Після декількох чарок горілки ми розійшлися з такою сердечністю, якої потім ніколи не досягали», — писав він у своїх мемуарах. Усі погоджувалися, що є сенс підписати угоду про обмін військовополоненими на зустрічі «Великої трійки». Треба було тільки не загубити це питання серед інших важливих проблем¹⁴.

Перша тристороння зустріч, присвячена обговоренню питання військовополонених, відбулася ввечері 9 лютого. У ній узяли участь генерал Дін з американської сторони, контр-адмірал Е. Р. Арчер із британської та Кирило Новиков, який представляв радянський комісаріат закордонних справ. Радянці не хотіли, щоб адміністрація Організації Об'єднаних Націй з допомоги та відбудови зазначалася в угодах як постачальник їжі для звільнених полонених та цивільних осіб, оскільки це порушувало б їхню політику обмеження доступу представників Заходу до їхньої території. Така позиція спонукала Черчилля наступного дня обговорити забезпечення визволених в'язнів на його приватній зустрічі зі Сталіним. Прем'єр-міністр у присутності Ідена не тільки обговорив долю радянських в'язнів під вартою у Великій Британії, а й запитав про британських ув'язнених, звільнених під час зимового наступу Червоної армії. «Він благав, щоб із ними поводитися належним чином, — ідеться у британському протоколі зустрічі. — Кожна мати в Англії була стурбована долею свого ув'язненого сина. Він також сказав, що ми хочемо послати зв'язкових офіцерів у Червону армію, щоб дивитися за нашими людьми». Сталін погодився¹⁵.

Увечері 11 лютого в Ялті було підписано угоду про репатріацію звільнених військовополонених та цивільних осіб. Тоді Іден повністю переміг Стеттініуса, який керувався порадою Джозефа Грю та рекомендаціями генерального прокурора США надати захопленим радянським громадянам права, гарантовані Женевською конвенцією. Жодної згадки про Женевську конвенцію в ялтинських угодах не було. Комітет Об'єднаних начальників штабів схвалив цей документ, оскільки генерал Ейзенгауер закликав штаб ухвалити рішення про репатріацію двадцяти однієї тисячі радянських військовополонених під американською вартою у Західній Європі. Державний департамент офіційно не мав жодного стосунку до угоди. Американський документ підписав генерал Джон Дін.

Радянсько-британський документ підписав особисто Іден. Він також підписав низку супровідних документів, які передавали радянські військові табори у Британії під радянське командування та юрисдикцію. Очевидно, він це зробив у поспіху, оскільки йому довелося відправити Молотову два окремі листи з Воронцовського палацу: з уточненням, що британська сторона мала на увазі під радянською юрисдикцією табори для військо-

вополонених у Британії та з уточненням, що він не має повноважень приймати одну з умов від імені Австралії. Прагматично-цинічний Кадоган був задоволений результатом¹⁶.

В обох двосторонніх угодах передбачалося, що кожна сторона негайно інформує іншу про її громадян під вартою, розміщує їх в окремих таборах, надає доступ офіцерам відповідних країн до їхніх співвітчизників та запобігає поширенню спрямованої проти них пропаганди. Ні в американській, ні в британській угодах не йшлося про примусову репатріацію. Відповідна частина радянсько-американського документа стверджувала: «Усі радянські громадяни, звільнені військами, що діють під командуванням Сполучених Штатів, і всі громадяни Сполучених Штатів, звільнені військами, що діють під радянським командуванням, будуть без затримки після їхнього звільнення відокремлені від ворожих військовополонених і утримуватимуться окремо від них у таборах чи концентраційних пунктах, доки їх не передадуть органам радянської або американської влади, залежно від обставин, у місцях, узгоджених між цими органами». У ялтинських документах не було нічого, що зобов'язувало б західних союзників репатріювати радянських громадян проти їхньої волі¹⁷.

Це не зупинило радянців від висування вимог щодо примусової репатріації радянських військовополонених, нібито на підставі їхніх угод. У березні 1945 р. комісаріат закордонних справ направив до Державного департаменту США ноту протесту щодо того, що американці під різними приводами тримають під вартою групу радянських громадян. «Радянський уряд наполягає на репатріації всіх колишніх радянських військовополонених, котрі залишилися в таборах США, і на передаванні... радянських громадян представникам СРСР відповідно до домовленості від 11 лютого 1945 р.». Державний департамент продовжував протистояти радянським вимогам щодо екстрадиції тих радянських громадян, які були захоплені в німецькій формі і заявляли про захист відповідно до положень Женевської конвенції до завершення бойових дій у Європі. Однак потім позиція департаменту несподівано змінилася. Як пояснив Джозеф Грю в листі до секретаря флоту Джеймса Форрестала, він не заперечував проти екстрадиції «тепер, коли Німеччина беззастережно капітулювала, коли всі американські військовополонені, яких утримували німецькі війська, звільнені, і більше не існує жодної небезпеки, що німецька влада вчинить репресії проти американських військовополонених».

Двадцять дев'ятого червня, дізнавшись про рішення щодо видавання їх СРСР, 154 радянських військовополонених у Форт-Діксі, штат Нью-Джерсі, зачинилися в бараках і намагалися скоїти масове самогубство. Американські охоронці закидали будівлю гранатами зі сльозогінним газом, змусивши в'язнів вирватися назовні. Сімох полонених охоронці застрелили, оскільки ті кинулися на них. У бараках вони знайшли трьох чоловіків, які звисали із крокв, а поруч було підготовлено п'ятнадцять петель для наступної групи. Новини про повстання радянських в'язнів, котрі віддали перевагу смерті перед екстрадицією, просочилися у пресу, скасувавши наступну спробу відправити військовополонених до СРСР. Проте в серпні Джеймс Бірнс, який став наступником Стеттініуса на посаді державного секретаря, уповноважив видачу «відповідно до зобов'язань, узятих у Ялті».

Канадський звіт про повернення до СРСР однієї групи радянських військовополонених із таборів Британії розповідає жакливу історію про те, що очікувало на репатріантів після прибуття:

Висадження почалося о 18:30 і тривало 4,5 години. Представники радянської влади відмовилися приймати будь-які носилки, і навіть пацієнти, які вмирали, мусили сходити з корабля, несучи власний багаж. Тільки двох людей винесли: одного з ампутованою правою ногою і переламаною лівою, а іншого без свідомості. Із в'язнем, який намагався скоїти самогубство, поводитися дуже грубо, його рана відкрилась і кровила. Його зняли з корабля і відвели за контейнер у доках; згодом пролунав постріл, хоч ніхто нічого не побачив. Ще 32 ув'язнених завели або затягли на склад на відстані 50 ярдів від корабля, і за 15 хвилин почувалися звуки автоматної черги; за двадцять хвилин крита вантажівка виїхала зі складу і попрямувала до міста. Пізніше я мав нагоду поглянути на склад, коли нікого не було, і виявив, що брукована підлога темніє в декількох місцях по боках, а стіни сильно пошкоджені на висоті приблизно півтора метра.

Найбільш горезвісний випадок примусової екстрадиції біженців, яких Радянський Союз уважав своїми громадянами, трапився наприкінці травня 1945 р. в австрійському місті Лінці. Там британська влада силоміць репатріювала тисячі російських козаків на чолі з козацькими генералами Петром Красновим та Андрієм Шкуро, командирами білогвардійців, які воювали з комуністами під час революції, а потім емігрували на захід. Краснова, Шкуро та їхніх найближчих сподвижників повісили в Москві 1947 р.¹⁸

Договір про поводження зі звільненими військовополоненими став одним із найсуперечливіших документів, підписаних у Ялті. Дипломати на кшталт Чарльза Болена згодом перекладали провину на військових, які відповідали за виконання угод. Хоч командири союзників знали, що відбувається, оскільки мали справу з відмовою багатьох колишніх радянських громадян повертатися на батьківщину, їхня свобода дій обмежувалася занепокоєнням стосовно власних військовополонених. Генерал Дін, який підписав угоду з американської сторони і переймався відсутністю поступу в репатріації американців, назвав зиму 1944—1945 рр. найчорнішим періодом своєї місії до Москви, але ніколи не згадував про примусову репатріацію радянських військовополонених як предмет серйозного занепокоєння. Його хвилювало виконання основного обов'язку — повернення співвітчизників¹⁹.

Угода стосовно військовополонених викривала принципову різницю між союзниками, які об'єдналися для боротьби зі спільним ворогом, але стояли на протилежних позиціях стосовно солдатів і цивільних осіб, які потрапили в руки ворога, та на праві громадян покидати свою батьківщину за власним бажанням. Наприкінці конфлікту солдати західних демократій не мали вищого пріоритету, ніж урятувати своїх військовополонених. У радянському кодексі законів не було гіршого злочину, ніж утратити до рук ворога. У підході до своїх підданих радянська влада дотримувалася вікової традиції московських царів. Мешканці земель миттєво ставали підданими самодержця, а будь-яка протидія його волі перетворювалася на акт зради. Подібно до кріпаків-утікачів, їх треба було схопити і повернути до пана. Той факт, що революція усунула царя, мало змінила менталітет правителів. Піддані-втікачі, яких тепер називали громадянами, так само вважалися зрадниками.

ЧАСТИНА VI

ДУХ ЯЛТИ

Найкраща дружба базується на непорозумінні.

Йосип Сталін

ОСТАННЯ ВЕЧЕРЯ

Десятого лютого, приблизно о дев'ятій годині вечора, Вінстон Спенсер Черчилль сидів у приймальні Воронцовської вілли, очікуючи на своїх почесних гостей. Він щосили вживався в роль привітного господаря. «Черчилль, із його чудовим талантом до організації видовищ і любов'ю до військового церемоніалу, — згадував Едвард Стеттініус, — вишикував на сходах вілли полкову гвардію». Проблема Черчилля-господаря полягала в тому, що це була не єдина присутня охорона на його вечері. Прем'єр-міністр раз за разом кидав погляди на радянських солдатів, які прибули на кілька годин раніше і тепер стояли біля входу. «Вони позамикали двері по обидва боки від кімнат приймальні, які мали використовуватися під час вечері. Охоронці зайняли свої пости і нікому не дозволяли заходити. Потім вони обшукали все під столами й за стінами», — згадував Черчилль за кілька років після того.

Вечерю запланували на восьму тридцять, але вже була майже дев'ята, а жоден гість ще не з'явився. День видався довгий і важкий. Черчилль під час пленарної сесії затято боровся за зменшення німецьких репарацій: Іван Майський, якого він добре знав після років перебування на посаді радянського посла в Лондоні, висунув надмірні вимоги. «Маленький чоловічок із розкосими очима й гострою борідкою вимагав свій м'яса фунт, наче звертаючись до студентів Лондонської школи економіки, — писав лорд Моран. — Коли Вінстон переказував мені дискусію, він говорив так, мовби його дуже засмучувала жадоба і глупота росіян. І я помітив те, чого раніше не бачив: він якось посірів і здавався недужим».

Черчилля засмучувала готовність Рузвельта пристати на радянські вимоги відносно репарацій. На додачу, стало очевидним бажання президента покинути Ялту якомога швидше. Кількома годинами раніше Рузвельт раптово оголосив, що покине конференцію наступного дня о 15:00, що шокувало британську делегацію. «Усі зазначали, що узгодити кожне питання вчасно буде абсолютно неможливо». «Однак Президент рішуче стояв на своєму, хоч не міг навести жодної причини, чому повинен виїхати сьогодні або чому саме о 15:00», — написав роздратований Кадоган наступного дня, адже мав працювати до 1:30 ночі, щоб підготувати документи до підписання.

Коли Анна Беттіґер сказала Сарі Олівер, що президентові доведеться виїхати, щоб провести важливі зустрічі, Сару це вразило. «Начебто, — мовила вона лорду Морану, — конференція не була значно важливішою, ніж будь-що інше». Прем'єр-міністр поділяв думку своєї доньки. Він не був задоволений тим, що Рузвельт поспішав закінчити конференцію заради зустрічі з Ібн Саудом із Саудівської Аравії та іншими близькосхідними лідерами у Середземномор'ї — практично на задньому дворі Черчилля.

І лише із Західного фронту надходили добрі новини. Перед тим як «Велика трійка» завершила останню повну сесію і розїхалася по резиденціях готуватися до вечері, Черчилль оголосив, що «вчора на світанку британські війська почали наступ у районі Неймегена. Вони просунулися приблизно на 2700 метрів і наразі вийшли на лінію Зігфріда». Британці наближались до німецьких укріплень, побудованих у 1930-х рр. навпроти французької лінії Мажино, і готувалися увійти безпосередньо до Німеччини. Вони нарешті «зімкнулися на Рейні», як Черчилль часто описував їхнє просування до річки, і це дало йому певне задоволення. «Наступ триватиме невпинно», — триумфально підсумував він¹.

Нарешті приїхали гості. Президент, якого ввезли на візку, голосно вибачився за запізнення. «Я не міг дещо закінчити, — сказав він глибоким і напруженим голосом. Він щойно підписав листи Черчиллю та Сталіну з проханням про додаткові місця у Генеральній Асамблеї ООН. Потім, майже відразу після Рузвельта, прибув Сталін. Його охоронці помітили, що одна з британських співробітниць, яка виглядала з вікна, залишила біля вікна сумочку. Сталін не зайшов, поки даму не змусили забрати сумочку. Диктатор, одержимий параноєю щодо власної безпеки, прибув, за словами Черчилля, «у надзвичайно добродушному настрої». «Чи можу я супроводжувати вас?» — запитав Черчилль, виконуючи роль господаря, і провів його до зали бенкету.

Порівняно зі сталінською вечерею в Кореїзькому палаці, де серед гостей були військові командири та «дівчата» — Анна Беттігер, Сара Олівер та Кетлін Гарріман, — британський прийом був доволі скромною подією. Сталін прийшов із Молотовим і своїм улюбленим перекладачем Володимиром Павловим. Рузвельта супроводжували Стеттініус та Чарльз Болен, а Черчилля — Іден і майор Артур Герберт Бірс, який перекладав для британців. Спочатку подавали коктейлі, а тоді всіх запросили до столу.

Меню, надруковане на офіційному бланку прем'єр-міністра з адресою «Даунінг-стріт 10, Вайтхолл» у верхньому правому куті, чудово відображало ситуацію: британці влаштовували прийом, але радянці безперечно були господарями ситуації. Деякі зі страв були до болю знайомими: «Пироги з ікрою», «Білий і червоний лосось», «Молочне порося під соусом із хрону» та «Шашлик із баранини». Приватно британці скаржилися на надмір їжі й алкоголю та на обмежений вибір, що повторювався від одного частування до іншого. Цього разу їх, напевно, потішило додавання «Смаженого індика», «Зеленого горошку» та «Смаженого мигдалю» — цих страв не було в майже ідентичному меню на прийомі Сталіна двома днями раніше. Британський прийом був менш формальним. Як потім пригадував Черчилль, коли вечерея закінчилася, розмова продовжувалася в менших групах².

Прем'єр-міністр першим підняв келих. Він запропонував випити за «здоров'я його величності короля, президента Сполучених Штатів і президента СРСР Калініна, трьох керівників трьох держав». Черчилль захопився роллю милостивого господаря, але напруженість дня давалася взнаки, тож тост був ляпасом Сталіну. Два дні тому

Сталін підняв сумнівний тост за здоров'я короля, який засмутив Черчилля, сказавши, що він загалом був на боці народу, а не королів, але під час цієї війни навчився поважати британський народ, який шанував свого короля, і тому він готовий підняти тост за здоров'я короля. Черчилль сказав Молотову, що було б краще, якби майбутні тости обмежувалися трьома главами держав. Він зараз впроваджував цю практику і попросив президента, як єдиного присутнього главу держави, відповісти.

Рузвельт «здавався дуже втомленим», як пригадував Черчилль, але відчув незручність ситуації. «Тост прем'єр-міністра викликає багато спогадів, — почав він. — Моя дружина 1933 р. відвідала школу в нашій країні. В одному із класів вона побачила карту з великою білою плямою. Вона запитала, що це за порожнє місце, і їй сказали, що їм не дозволяється його згадувати — це був Радянський Союз. Інцидент став однією з причин того, що я написав президенту Калініну і попросив його відправити свого представника до Вашингтона, щоб обговорити встановлення дипломатичних відносин». Рузвельт завершив свою промову, заявивши: «Це історія нашого визнання Росії». Таке часто траплялося під час конференції: тільки-но Черчилль намагався зачепити Сталіна, як Рузвельт одразу того підтримував³.

Очевидно, Сталін вирішив, що настав слушний момент перехопити ініціативу. Він сказав Черчиллю, що «боявся повернутися назад... і сказати радянському народу, що він не отримає жодних репарацій, оскільки проти цього виступають британці». Прем'єр-міністр, якого кілька годин тому засмутили «жадоба та глупота росіян», тепер мусив оборонятися. «Навпаки, — сказав він, — він дуже сподівався, що Росія отримає великі репарації, але він пам'ятав останню війну, коли їх задекларований обсяг значно переважав можливості Німеччини платити». Черчилль як господар вечірки потрапив у незручне становище і за кілька хвилин погодився на те, що сам категорично заперечував кілька годин тому: репарації можна згадати в комюніке, разом із твердженням про те, що СРСР і США погодилися взяти 20 мільярдів доларів як основу для подальших дискусій, а половину від цього отримає Радянський Союз⁴.

Сталін відчував смак перемоги. Черчилль запропонував інший тост, цього разу за здоров'я Сталіна. Він намагався залагодити проблеми, які раз по раз виникали у нього зі Сталіним під час конференції. «Я виголошував цей тост уже кілька разів, — почав він. — Цього разу я п'ю його з теплішим відчуттям, ніж на попередніх зустрічах, і не тому, що він [Сталін] більш переможний, а тому, що великі перемоги та слава російської зброї зробили його люб'язнішим, порівняно з тим, яким він був у ті важкі часи, через які ми пройшли. Я відчуваю, що, попри будь-які розбіжності з певних питань, у нього є хороший друг у Великій Британії. Я сподіваюсь побачити майбутнє Росії яскравим, процвітаючим і щасливим. Я зроблю все для того, щоб допомогти, і впевнений, що так само зробить і Президент. Був момент, коли маршал не був настільки прихильним до нас, і я пам'ятаю, як сказав про нього кілька грубих речей, але наші спільні загрози і взаємна відданість усе це стерли. Вогонь війни спопелив непорозуміння минулого. Ми відчуваємо, що в нас є друг, якому ми можемо довіряти, і я сподіваюсь, що він і надалі те саме відчува-

тиме і стосовно нас. Я молюся, щоб він дожив, щоб побачити свою улюблену Росію не тільки славною у війні, а й щасливою у спокої»⁵.

Рузвельт був радий розвинути лінію Черчилля про подолання взаємних непорозумінь. Він згадав про свою розмову з головою торгової палати на прийомі в маленькому містечку на американському півдні. Біля його співрозмовника, члена Ку-Клукс-Клану, з одного боку стояв італієць, а з іншого — єврей. Рузвельт запитав, чи вони також належали до Ку-Клукс-Клану, натякаючи на антиєврейські та антикатолицькі настрої в організації. Відповідь була ствердною. «Це вважалося прийнятним, оскільки всі у громаді їх знали. Це було гарною ілюстрацією того, наскільки важко мати будь-які забобони — расові, релігійні чи інші — якщо ви справді знали людей», — підсумував Рузвельт, виводячи несподівану мораль зі своєї цікавої історії. Сталін погодився⁶.

Стеттініус, який вважав, що Молотов і Майський натиснули на Сталіна, щоб знову обговорити репарації, тепер прагнув переконати радянського лідера в добрій волі американців. Він сказав Сталіну, що якщо їхні дві країни працюватимуть разом після війни, то всі будинки Радянського Союзу матимуть електрику й сантехніку, невідомо повторюючи знамениту фразу Леніна про те, що комунізм означає радянську владу й електрифікацію всієї країни. Хоч сантехніка не входила до пакету Леніна, Сталін, мабуть, не заперечував би, щоб її додати. Він кивнув і сказав: «Ми вже багато чого навчилися від Сполучених Штатів»⁷.

Тон вечереї поступово змінився і став більш товариський. Розмова зосередилася на майбутніх виборах у Британії, які Черчилль був зобов'язаний організувати негайно після закінчення бойових дій, а Сталін і Рузвельт щосили намагалися його підбадьорити. Диктатор-комуніст та президент-демократ подолали ідеологічні розбіжності, даючи політичні поради прем'єру-консерватору. На мить три державних діячі знайшли спільне у своєму життєвому та політичному досвіді. Сталін відмовився серйозно сприймати побоювання Черчилля. «Народ зрозуміє, що йому потрібен лідер, а чи може бути кращий лідер, ніж той, хто здобув перемогу?» — риторично запитував він. Вождь робітничо-селянської держави щосили намагався переконати Черчилля, що Лейбористська партія ніколи не зможе сформувати уряд у Британії. Переконавання Сталіна ґрунтувалося на його глибокій антипатії до некоммуністичної лівиці, це ставлення він успадкував від Леніна. Рузвельт дав власну пораду, як діяти щодо лівиці. Пригадуючи свої перші президентські вибори в розпал Великої депресії, Рузвельт зазначив, що «будь-який лідер народу повинен піклуватися про його основні потреби». «Саме тоді, — сказав він, — Сполучені Штати були за крок від революції, оскільки люди не мали їжі, одягу та житла». Він пообіцяв це все і був обраний президентом. «Відтоді у Сполучених Штатах не було проблем із суспільним неспокоєм».

Сталін наразі вирішив промовчати. Так само він не виказав видимої реакції на похвалу Рузвельта щодо служби Черчилля своїй країні як члена опозиції. Прем'єр-міністр «перебував в уряді й поза урядом, — сказав Рузвельт, — протягом багатьох,

багатьох років, і важко сказати, чи він краще служив своїй країні в уряді, чи поза ним». Він, «мабуть, давав навіть більшу користь, коли перебував поза урядом, оскільки змушував людей думати». Який із цього висновок зробив Сталін, чия політика стосовно опозиції полягала в полюванні на опонентів на кшталт Льва Троцького та їх подальшому знищенні, можна лише здогадуватися.

Черчилль таки не облишив своїх побоювань. Він зазначив, що вибори будуть складними. Він не знав стратегії лівиці й почувався вразливим. Сталін зазначив, що «лівиця» та «правиця» — парламентські поняття: у Франції довоєнний прем'єр-міністр соціаліст Едуард Даладьє розпустив профспілки, а Черчилль не став їх чіпати. «Кого в такому разі можна вважати більш лівим?»

Прем'єр-міністр висловив спостереження, що у Сталіна «було набагато простіше політичне завдання, оскільки він мав справу лише з однією партією». Сталін сприйняв це як вираз схвалення. «Досвід показує, що єдина партія є надзвичайно зручною для лідера держави», — заявив він, згідно з американським записом розмови. Черчилль пригадував пізніше, як Сталін сказав із глибоким переконанням, що «одна партія — це набагато краще». Яким би не було точне формулювання, прем'єр-міністр відповів, що, «якби він міг отримати повну згоду всього британського народу, це значно спростило б завдання».

Вдячний за поради Сталіна, Черчилль, однак, застеріг його, що не матиме іншого вибору, ніж «дуже жорстко говорити про [британських] комуністів», інакше він може програти вибори. Сталін м'яко відповів, що «комуністи хороші хлопці». «Ми проти них, і нам доведеться захищати свої переконання», — продовжував Черчилль. Він окремо зазначив, що нічого не має проти комуністів особисто. Попри розбіжності з Вільямом Галлахером, лідером британських комуністів і членом парламенту, Черчилль написав йому лист-співчуття з приводу загибелі двох його прийомних дітей на війні.

Прем'єр-міністр навіть припустив, що прірва, яка відокремлює традиційні партії від комуністів, не була такою нездоланною, як може здаватися. На його думку, «британська опозиція до комунізму ґрунтується не на прихильності до приватної власності, а на старому питанні індивіда проти держави». Він був готовий визнати, що війна на повернула британців ближче до комунізму. «На війні індивід із необхідності підпорядкований державі і... в Англії будь-який чоловік або жінка віком від вісімнадцяти до шістдесяти років підпорядковувалися уряду». Сталін не відповів, але він прекрасно знав, до чого вів Черчилль. Найближче радянці підійшли до свого комуністичного ідеалу під час громадянської війни в Росії, коли оголосили політику «воєнного комунізму». Після цього їм довелося відступити й дозволити приватну ініціативу, щоб відбудувати зморену голодом країну.

Сталін почувався досить комфортно, щоб згадати про свою комуністичну молодість і навіть покритикувати німецьких товаришів-комуністів, хоч, як пізніше згадував Черчилль, його головною мішенню було «нерозумне почуття дисципліни в кайзерській Німеччині». Відвідуючи Лейпциг до російської революції, Сталін подорожував із двомастами німецькими комуністами, щоб узяти участь у конференції. Як згадував цю розповідь Черчилль, «їхній поїзд прибув на вокзал точно за розкладом, але

не було жодного кондуктора, щоб зібрати їхні квитки. Таким чином усі німецькі комуністи терпляче чекали дві години, щоб вийти з платформи. Тому ніхто з них не зміг узяти участь у зустрічі, для якої вони приїхали здалеку».

На цей час у кімнаті запанувала атмосфера близькості. Черчилль подякував Сталіну за гостинність до британської парламентської делегації, яка відвідала Москву напередодні конференції, а Сталін відповів, що йому сподобались молоді вояки, такі як британський командо Саймон Фрезер (лорд Ловат), один із членів делегації. Він сказав, що останнім часом «знайшов новий інтерес у житті, цікавість до військової справи; по суті, вона стала майже єдиним його інтересом».

Дискусія змістилася на майбутні зустрічі Рузвельта на Близькому Сході, де він мав обговорювати створення єврейської держави в Палестині. «Єврейська проблема дуже складна», — зауважив Сталін. Радянці «намагалися створити національний дім для євреїв у Біробіджані, але... вони пробули там лише два-три роки, а потім пороз'їжджалися містами». Сталін винив за це соціальну структуру єврейської громади... «Євреї були природними торговцями... але багато чого було досягнуто шляхом розміщення невеликих груп у деяких сільськогосподарських районах». Коли Рузвельт повідомив, що він сіоніст, і запитав, чи Сталін теж сіоніст, лідер комуністів відповів, що «в принципі так, але він усвідомлює труднощі»⁸.

Вечір став прикладом того, що згодом стало відоме як «дух Ялти», — відчуття, яке охопило учасників конференції, начебто не існувало проблем, які вони не могли б подолати в майбутньому. «Я вважаю, що вся ця дискусія ввечері, — писав Едвард Стеттініус, — і дух переважної частини конференції, дає світові справжній приклад того, що за наявності об'єктивних умов люди різного походження та досвіду можуть знайти основу для порозуміння». У будь-якому разі готовність нехтувати глибокими культурними відмінностями підживлювала їхні сподівання. «Велика трійка» спромоглася досягти тактичних угод, оминаючи проблеми, які їх розділяли, але це аж ніяк не означало, що вони їх вирішили. Рузвельт не відмовився від своїх підозр щодо британського імперіалізму, Черчилль ніколи не припиняв бути антикомуністом, а Сталін не міг зрозуміти логіку його капіталістичних колег або характер їхньої демократії, яка могла відкинути переможців на виборах, або робила політиків кориснішими для країни, коли вони перебували не при владі, а в опозиції⁹.

Коли вечір наближався до завершення, Черчилль зробив останню спробу вмовити Рузвельта не від'їздити з конференції наступного дня. «Франкліне, — сказав він, — ти не можеш поїхати. Величезний здобуток лежить у нас перед носом». «Вінстоне, — була відповідь. — Я взяв на себе зобов'язання і повинен виїхати завтра, як і планувалося». Зрештою, Рузвельт погодився відкласти від'їзд у разі необхідності, але зробив це на запит Сталіна, а не через прохання Черчилля. Прем'єр-міністр мав усі підстави почуватися виключеним із тісних відносин, які виникли під час конференції між Рузвельтом і Сталіном.

Навіть під час вечереї Черчилль став мішенню риторичних випадів своїх гостей. Президент зауважив, що Черчилль «постійно говорив про те, що дозволяла конституція

і чого не дозволяла, але насправді конституції не існувало». Потім він порівняв британську конституцію з Атлантичною хартією, нагадавши Черчиллю, що він так її і не підписав. Черчилль парирував як міг. Він сказав президентові, що Атлантична хартія є не законом, а зорею¹⁰.

Після вечері Черчилль провів Сталіна та Рузвельта до кімнати карт, яку він обляштував, і розповів їм про успіх британського наступу на Західному фронті. Канадські війська досягли Рейну в Клеве. Він переказав Рузвельту і Сталіну історію Анни Клевської, четвертої дружини короля Генріха VIII, і заспівав кілька тактів пісні часів Першої світової війни «Коли ми здолали сторожу на Рейні». Це не єдина пісня, яку Черчилль виконав того вечора. Коли Сталін, висловивши свій головний тодішній клопіт, припустив, що британці бажали сепаратного перемир'я з німцями, Черчилль вирішив відреагувати на закид піснею. За словами британського капітана Річарда Піма, присутнього під час розмови в кімнаті карт, «прем'єр-міністр здавався ображеним і в кутку кімнати карт, тримаючи руки в кишенях, наспівав нам кілька рядків своєї улюбленої пісні "Тримайся прямо до кінця дороги"». Сталін мав здивований вигляд. Рузвельт урятував ситуацію жартом. «Скажіть своєму начальству, — мовив він Володимирі Павлову, який, як завжди, перекладав для Сталіна, — що ці співи прем'єр-міністра є секретною зброєю Великої Британії»¹¹.

Черчилль не дозволив собі втягнутися у велику сварку зі Сталіним, на відміну від вечора відкриття конференції. Цього разу атмосфера була значно менш напруженою, інколи навіть дружньою. Коментуючи бесіду, яку він мав із Рузвельтом і Сталіним після вечері, Черчилль писав: «Отож вечір минув приємно»¹².

НА ФІНІШІ

Уранці 11 лютого лорд Моран знайшов прем'єр-міністра не в найкращому настрої. Черчилль, як він згадував пізніше, «був похмурий» і «косо на мене зиркнув». Його здолало емоційне похмілля: придушувані попереднього вечора думки повернулись і переслідували. «Президент препогано поводиться, — сказав Черчилль своєму лікареві. — Його абсолютно не цікавить те, чого ми намагаємося досягти». Лорд Моран вважав, що президент випустив кермо і перетворився на пасивного учасника конференції. Прем'єр-міністр погодився з першим спостереженням, але не міг визнати друге. Він змінив тему на власну заклопотаність питанням репарацій. Його також непокоїла ситуація в Польщі. Лорд Моран спробував його заспокоїти: «Чи не надто пізно для намагань щось виторгувати зараз, коли Червона армія перебуває там, де вона є? Хіба шкоди не було завдано ще в Тегерані?» Черчилль проігнорував його коментарі. Результати Тегеранської конференції тишили його значно більше, ніж те, як справи повернулися в Ялті¹.

Приблизно опівдні, коли Черчилль прибув до Лівадії, Рузвельт якраз завершував автомобільну подорож територією палацу в супроводі доньки. Поруч саме був американський військовий оператор, який зафільтмував їхнє повернення. Обидва здавалися розслабленими та щасливими, оглядаючи варту флоту США, яка вишикувалася навколо палацу. Члени трьох делегацій до пізньої ночі працювали над документами, які мала переглянути й підписати «Велика трійка» цього дня. Після сніданку документи обговорили три міністри закордонних справ, тепер же настала черга самих лідерів переглянути їх.

Зустріч розпочалася о чверть на першу в колишньому царському більярдному залі, який зараз слугував вітальнею Рузвельта. Офіційне засідання тривало всього сорок п'ять хвилин. Рузвельт поділився враженнями від екскурсії Лівадією, а Сталін розповів, що збирається зробити з усіх трьох палаців санаторії. Він дійсно дотримав свого слова: після конференції він передав палаці НКВС, який перетворив їх на санаторії для радянської еліти. Потім Сталін запропонував використати підготовлений американською та британською делегаціями проект комюніке як основу для обговорення. Вони проглядали його абзац за абзацом. Сталін казав «окей», а Рузвельт і Черчилль висловлювали своє схвалення російським словом «хорошо».

Більшість виправлень мала стилістичний характер. Черчилль був особливо люб'язним. Він попросив вилучити звідусіль слово «спільне» (*joint*), яке викликало в нього асоціації з «сімейним смаженням баранини в неділю». Адмірал Легі не оцінив гумору. Як він згодом писав: «Більшість змін мала за мету задовольнити його уявлення про правильну англійську мову. Черчилль, звичайно, надавав перевагу

британській англійській!» Стеттініус, у захваті від того, що Черчилль вносив лише незначні редакційні зміни в текст, до написання якого він долучився, охоче на все погоджувався, як і Рузвельт. Сталін, чия англійська обмежувалася кількома фразами на кшталт *You said it* («Ви це сказали») та *The toilet is around the corner* («Туалет розташований за рогом»), теж не заперечував. Друга редакційна правка Черчилля замінила множину «репарації» на однину «репарація» — утім, ця зміна не вплинула на суму 20 мільярдів доларів, тож була прийнятною для Сталіна.

Першу незгоду викликало питання Організації Об'єднаних Націй. Сталін намагався втиснути в заяву запрошення України та Білорусі до Сан-Франциско як членів-засновників. Рузвельт заперечив — вони запрошувалися наразі як гості, і цього разу Черчилль повністю підтримав президента. «Якщо це питання публічно подати цілому світу, воно надовго стане предметом суперечок», — заявив Черчилль. Сталін відкликав свою поправку, але Молотов запропонував іншу, можливо, як відплату. Він хотів вилучити з комюніке згадку про Рузвельта як автора пропозиції про процедуру голосування в Раді Безпеки ООН. Сталін мовчав, що вказувало на його підтримку ініціативи. Проте американці не збиралися відступати: така згадка дала б Рузвельту можливість записати на власний рахунок велику політичну перемогу, і він сказав Стеттініусу, що хоче бачити її в тексті. Вона там і залишилася, принаймні на якийсь час.

Чергову розбіжність спровокував Черчилль, якого явно непокоїли рішення конференції щодо Польщі, тож він шукав найвдаліших висловів, щоб представити їх британській аудиторії. Його не задовольняло перше речення пункту про Польщу, де зазначалося, що три потуги хотіли уникнути будь-яких розбіжностей у своїй політиці, тож він запропонував його вилучити. Іден, зі свого боку, запропонував внести такі зміни до тексту: «Нас вразила небезпека будь-яких політичних розбіжностей між основними союзниками щодо Польщі». Черчилля така зміна задовольнила, але тепер уже заперечив Сталін. Він хотів, щоб цю фразу вилучили повністю. «Декого, можливо, і вразила, але інших — ні», — зазначив диктатор. Рузвельт запропонував компромісний варіант, який звучав значно оптимістичніше: «Ми приїхали на Кримську конференцію із твердим наміром урегулювати наші розбіжності щодо Польщі». Ця формула хоч і визнавала розбіжності, але відкидала їх у минуле.

Усі погодились, але прем'єр-міністр не міг приховати свого невдоволення суттю, а не мовою рішень щодо Польщі. Угоди «нищівно розкритикують в Англії», повідомив він зібранню. «Скажуть, що ми цілковито поступилися Росії і щодо кордонів, і загалом». Черчилль, можливо, сподівався, що ще вдасться щось змінити, але Сталін не був на це налаштований. «Ви серйозно? Я сумніваюся в цьому», — сказав він щодо критики, з якою Черчилль, за його словами, зіткнеться на батьківщині. «Я запевняю вас, що так, — відрізав Черчилль. — Лондонські поляки зчинять жажливий галас». «Але переважають інші поляки», — відповів Сталін, явно відчуваючи твердіший ґрунт під ногами.

Черчилль відступив. «Я сподіваюся, що ви маєте рацію, — мовив він. — Ми не повернемося до цього. Тут питання не в кількості поляків, а причини, з якої Велика Британія стала на герць. [Люди] казатимуть, що ви повністю відкинули єдиний

у Польщі конституційний уряд. Однак я щосили захищатиму це рішення». Рузвельт швидко втішив прем'єр-міністра. Він сказав Черчиллю, що у Сполучених Штатах удесятеро більше поляків, ніж у Великій Британії, але він також готовий захищати декларацію щодо Польщі. Радянці були задоволені. Павлов, чий протокол наради випустив усю дискусію між Черчиллем і Сталіним, записав цю заяву Рузвельта².

Після того як абзаци щодо Організації Об'єднаних Націй та Польщі було погоджено, решта тексту комюніке не викликала суттєвих розбіжностей. Сталін не хотів згадувати в комюніке обміни військовополоненими, стверджуючи, що це справа стосунків між союзниками. Можливо, його непокоїло, як вплине оприлюднення домовленості на радянських військовополонених та цивільних, котрі перебували під вартою у державах-союзниках. Черчилль не заперечував проти виключення угоди про військовополонених із комюніке, але хотів, щоб її опублікували пізніше, оскільки це допомогло б йому вигідно подати ялтинські угоди у Британії. Сталін на це погодився.

Залишилося тільки розв'язати питання, чи «Велика трійка» підписуватиме комюніке, і якщо так, то в якому порядку. Обговорення ще раз засвідчило давню політику Рузвельта надавати підтримку Сталіну, тактику радянського лідера водночас шукати приязні американського президента та підкреслювати власну скромність, а також зростання занепокоєння Черчилля щодо місця Великої Британії у повоєнному світі. Коли Молотов поцікавився, чи слід підписувати комюніке главам урядів, Рузвельт погодився, посилаючись на прецедент Тегеранської конференції. Він також запропонував поставити першим підпис Сталіна, адже той був «таким чудовим господарем». Сталін заперечив: «Сполучені Штати мають гостроязику пресу, яка може подати це питання таким чином, наче Сталін змусив президента і прем'єр-міністра підписатися після нього». Він запропонував поставити підписи в кириличному алфавітному порядку: спочатку — Рузвельт, тоді він сам, а тоді Черчилль.

Черчилль рішуче втрутився. «Якщо йти за алфавітом, то я буду першим, — сказав він, маючи на увазі латинський алфавіт, і додав: — Якщо йти за віком, то я також буду першим. Сталін не заперечував. Він фактично наполягав на тому, щоб поставити свій підпис останнім: тоді ніхто не скаже, що він змусив двох очільників Заходу прийняти корисні для СРСР рішення. Таким чином, Черчилль підписав комюніке конференції першим, а Сталін — останнім. Порядок підписів на протоколі щодо німецьких репарацій, який Черчилль прочитав і затвердив у присутності Сталіна й Рузвельта, був аналогічним.

У комюніке залишився пункт щодо Польщі та певні положення про репарації, проти яких так затято виступав Черчилль, але він усе ж таки під ними підписався. Він також підписав таємні угоди щодо Далекого Сходу, які передавали Курильські острови Радянському Союзу та визнавали його особливі інтереси на північному сході Китаю, хоч це й суперечило позиції його зовнішньополітичної команди. Навіть якби його підпис під цими документами був останнім, він усе одно засвідчив би, що Велика Британія досі ще залишалася великою державою, залученою у важливі політичні рішення³.

Поки радникам союзних делегацій доручили переглянути текст комюніке та підготувати його до підписання, «Великій трійці», їхнім міністрам закордонних справ та найближчому оточенню подали останній обід конференції. Сталін явно мав гарний настрій. Коли він доручив заступникові Молотова, Андрію Вишинському, попрацювати над остаточним варіантом комюніке, то пожартував: «Обід його не цікавить». Як завжди, він із задоволенням жартував про своїх підлеглих їхнім коштом. Британського колегу Вишинського, Алека Кадогана, не тільки запросили на обід — Сталін приділив йому особливу увагу. На одній зі світлин американського фотографа видно, що той сидить за столом навпроти Черчилля, а обабіч нього — адмірал Легі і Стеттініус. «Після обіду, — писав Кадоган дружині наступного дня, — я стояв і з кимось розмовляв. Мене хтось легенько штурхнув, я обернувся й побачив Джо, який тримав два келихи бренді, і мені довелося випити з ним “до дна”». Під час обіду Сталін вважав за краще не обговорювати конкретні питання. Його єдиний вартий уваги коментар стосувався Ірану: він сказав, що будь-яка нація, яка тримає свою нафту в землі, не допускаючи її розробки, «працює проти миру». Глава комуністичного уряду розмовляв, наче техаський нафтовик. Він явно не готовий був лишати Іран без отримання радянських концесій⁴.

Офіціанти ще не встигли винести брудний посуд та прибрати зі столу, як до зали внесли текст комюніке та протокол про репарації. «Велика трійка» підписала документ в узгодженому порядку: спочатку Черчилль, потім Рузвельт і, нарешті, Сталін. Одинадцятого лютого, за чверть до четвертої, останнє пленарне засідання конференції формально завершилося. Кількома хвилинами пізніше, обмінявшись подарунками й нагородами, «Велика трійка» покинула Лівадію. «Ну, по всьому! Закінчили вчора в обідню пору, — написала Сара Олівер 12 лютого в листі додому. — Сталін просто зник, наче якийсь джин. За три години після останнього рукостискання Ялта спожніла, за винятком людей, котрі завжди мусять прибрати після вечірки»⁵.

Серед тих, хто зостався «прибирати», були три міністри закордонних справ. Вони продовжували редагувати текст комюніке, який уже підписали їхні керманічі, й обговорювали підсумки рішень конференції. Це була остання битва самої конференції і перша битва за її інтерпретацію.

Молотов запропонував включити Декларацію про визволену Європу в комюніке, а не публікувати її окремим документом. Імовірно, він сподівався применшити її значення. Іден і Стеттініус пристали на це, але були менш схильними поступитися в інших питаннях. Коли Молотов знову запропонував вилучити з тексту комюніке формулу про процедуру голосування в Раді Безпеки ООН, яка особливо відзначала роль Рузвельта, Стеттініус відмовився, зазначивши, що це питання обговорювалося в присутності Рузвельта й Сталіна, і президент ясно вказав, що хотів це згадати. Пізніше, коли Молотов запропонував, щоб американці оприлюднили інформацію про роль президента після опублікування комюніке, Стеттініус пом'якшив свою позицію і поступився. «Ми далекі від прагнення замовчувати цей факт», — сказав Молотов своєму американському колезі.

Іден мав свій набір питань, які хотів вирішити останньої миті. Він запропонував додати Саудівську Аравію, давнього британського союзника і реципієнта британської допомоги на Близькому Сході, до списку країн, запрошених на установчу конференцію ООН. На здивоване «чому?» Молотова Іден відповів, що саудити висловили бажання оголосити війну Німеччині, але союзники переконали їх цього не робити. «Було б добре мати мусульманина або двох, — мовив він. — Ібн Сауд зустрінеться за чашкою кави з Президентом». Стеттніус підтримав ідею, але Молотов відповів «ні», боячись, що таке запрошення створить небажаний прецедент. Іден погодився відмовитися від своєї пропозиції.

Молотов, зі свого боку, проштовхував нову формулу щодо Ірану. Він відкинув твердження, що Стеттніус та Іден «звернули увагу на необхідність дотримуватися Тегеранської декларації» щодо нафтових концесій, і запропонував замінити його нейтральною формулою, згідно з якою три міністри закордонних справ обмінялися думками з цього питання. Молотов зазначив, що коли його пропозицію відкинуть, то доведеться вилучити весь розділ. Погроза спрацювала: Іден і Стеттніус капітулювали. Зусилля Молотова переглянути заяву щодо конвенції Монтре і поліпшити шанси Радянського Союзу захопити Чорноморські протоки виявилися менш успішними. Молотов хотів вставити фразу, що конвенція не відповідає новій ситуації, але Стеттніус заперечив, що передчасно робити таку заяву до того, як троє міністрів вивчать це питання. Замість цього додали компромісну формулу Ідена: міністри обговорять радянську пропозицію, а турецький уряд поінформують про результати обговорення «у відповідний момент».

Минула вже шоста вечора, коли протокол Ялтинської конференції, який окреслив її рішення з усіх основних питань, підписали три міністри закордонних справ. Молотов та Іден також підписали радянсько-британські угоди про обмін військовополоненими. Радянсько-американську угоду в цій справі підписали представники обох військових командувань. Ішлося про відмінність позицій британського та американського міністрів зовнішніх справ стосовно військовополонених. Іден схвалив угоду, незважаючи на тривожні повідомлення про радянське поводження з репатріантами, тоді як Стеттніус, якому повідомили про відмову радянських військовополонених повернутися на батьківщину, діяв значно обережніше.

Коли троє міністрів закордонних справ, підписавши остаточні документи, увійшли до передпокою Лівадійського палацу, Молотов звернув увагу на лимонне дерево, яке доправили за наказом Сталіна після ремарки Рузвельта, що мартіні набагато краще смакує з лимоном. Оскільки лимонів на дереві було ще багато, Молотов запропонував, щоб Іден і Стеттніус узяти по гілці як сувенір. Вони так і зробили. Тоді ж настала черга дипломатів і військовослужбовців союзників, котрі зібралися в кімнаті, зробити те саме, поки, як написав один із радянських дипломатів, не зникли всі гілки й залишилися тільки ті частини, які «можна було хіба розпиляти або відрубати сокирою». Союзники повернулися додому з мирної конференції з лимонними гілками замість пальмових або лаврових. Наразі вони не помічали іронії власних дій⁶.

«Ми завершили конференцію — успішно, як на мене, — написав Рузвельт дружині після від'їзду. — Я трохи виснажений, але все гаразд». Останніми днями президент підштовхував конференцію до завершення, пояснюючи Стеттініусу, що мусив застосувати такий тиск, щоб запобігти її «затягуванню на дні». Однак, виїхавши з Лівадії, він не кинувся до Сакського аеродрому на зустріч із «трьома королями», котрі, як він сказав Сталіну, чекали на нього в Середземномор'ї. Натомість він поїхав до Севастополя, де провів ніч на пришвартованому в гавані кораблі ВМС США «Катоктін». Ідея належала військово-морському ад'ютантові Рузвельта, адміралу Вілсону Брауну, який вважав, що присутність Рузвельта піднесе моральний дух екіпажу.

Це, безумовно, спрацювало. «Палубу “Катоктіна” наповнили люди, які віддали президенту шану, коли той зійшов на борт», — записано у президентському журналі подорожей. «На “Катоктіні” на вечерю нам подали смачні стейки, — продовжував автор журналу, — що стало для нас справжнісіньким бенкетом після восьми днів російської дієти». Головний охоронець президента Майкл Рейлі згадав, що вони їли техаський стейк. Проте візит виявився важким особисто для президента. Аверелл Гарріман, який супроводжував Рузвельта, пізніше згадував: «Подорож крученими дорогами тривала три години, а коли ми дісталися до корабля, на борту було так жарко, що я майже зомлів. Президент провів жакливу ніч, і я думаю, це вплинуло на його здоров'я. У будь-якому разі наступного ранку він здався стомленим і виснаженим».

На шляху до Севастополя президент і його супровід проминули бойовища Кримської війни минулого століття, у тому числі й місце атаки Легкої бригади, однак найсильніші враження на Рузвельта справили спустошення, завдані країні під час останньої війни. «Рузвельт видавався нажаханим знищеннями, для яких, як він стверджував, не було воєнних причин; Ялта не мала стратегічної цінності, не мала оборонних споруд; і ця картина переконала його найбільше, що німці повинні заплатити око за око і зуб за зуб», — занотувала Анна Беттігер у щоденнику, описуючи їхнє наближення до міста перед конференцією. Руїни, які Рузвельт побачив у Севастополі, вразили його ще дужче. Згідно зі щоденником президента: «Місто було фактично зрівняне із землею, за винятком стін житлових та інших будівель, які після мін, бомб та снарядів останніх битв стояли, наче білборди, мовчки засвідчуючи жакливу й безглузду помсту нацистів. Із тисяч будинків у місті, як сказали президентові, тільки шість залишилися недоторканими, коли німці втікали».

Президенту розповідала про руйнування донька, але тепер він побачив їх на власні очі. Образ сплюндрованого міста переслідував Рузвельта, зміцнивши його думку, що Радянський Союз був головною жертвою нацистської агресії. «Від Ялти мало що залишилося, окрім порожніх стін, руїн, знищення, — сказав він Конгресу 1 березня. — Севастополь, захищений від негоди порт на відстані сорока чи п'ятдесяти миль, теж є втіленням цілковитого руйнування — саме велике місто, його масштабні верфі й укріплення. Мені здається, що в усьому місті залишилися недоторканими менше десятка будівель. Я читав про Варшаву, Лідіце, Роттердам

і Ковентрі, але я бачив Севастополь і Ялту. І знаю, що земля не може одночасно сумістити німецький мілітаризм і християнську порядність».

Деякі нацистські лідери образилися, прочитавши заяву Рузвельта. Другого березня, за два тижні після бомбардування союзниками Дрездена, міністр пропаганди Гітлера Йозеф Геббельс продиктував такий щоденниковий запис: «Це чиста зухвалість, коли Рузвельт говорить, що побачив у Севастополі спустошення. Він робить висновок, що між християнською порядністю та нацизмом лежить велика прірва. Про жахливі руйнування, завдані американськими ВПС по нефортифікованих і незахищених німецьких містах, він, звісно, нічого не говорить узагалі». Моральне обурення, яке нацистська агресія викликала у Рузвельта, симпатії якого належали радянським жертвам, не справила на Геббельса ніякого враження. Власне, на його симпатію ніхто і не сподівався⁷.

Після того як Рузвельт виїхав із Лівадії, Черчилль, за словами доньки, раптом відчув себе самотнім. Сталін, який зник, «наче якийсь джін», не виявив зацікавленості у приватній зустрічі із прем'єр-міністром і не запропонував нічого, щоб розважити його наступного дня. Дорогою від Лівадії до Воронцовської вілли Черчилль зненацька вирішив залишити місце проведення конференції негайно, а не чекати завтрашнього дня, як планувалося спочатку. «Навіщо нам тут залишатися? Чому не поїхати сьогодні ввечері — не бачу жодних причин затримуватися тут і на хвилину довше, ми відїжджаємо!» — заявив раптово збуджений Черчилль. «Він вийшов із машини і, увірвавшись до особистого кабінету, оголосив: “Не знаю, як ви, але я їду. Відїжджаю за 50 хвилин!” На мить запала гнітюча тиша, — писала Сара, — а потім усі заметушилися. Валізи та великі таємничі паперові пакунки, які нам дали росіяни, наповнили зал. Прання повернулося чистим, але вологим».

Рішення Черчилля стало несподіванкою для всіх членів британської делегації. О пів на п'яту лорд Моран збирався на прогулянку, коли Черчилль з'явився на віллі. «Ми виїжджаємо о п'ятій. Де Томмі? Соєрсе!» «Його голос дзвенів», — написав Моран пізніше. «Соєрсе! Де всі?» Соєрс, лакей Черчилля, був явно засмучений. «Вони не можуть так зі мною поводитися!» — заявив він, оточений напівспакованими сумками, буквально б'ючи себе у груди. «Він поклав пакунок із милом усередину, а тоді вийняв його. Обережно розклав костюм Лорда-Хранителя П'яти портів, потім змінив його на костюм королівського яхт-клубу, — писала Сара Олівер своїй матері. — Тато, добродушний і бадьорий, як хлопчик, який повернувся зі школи і вже виконав домашнє завдання, ходив із кімнати в кімнату, кажучи: “Давай, давай!”»

Наближення негоди стало виправданням для раптової зміни планів відносно відїзду. Як завжди, непостійний Черчилль був готовий передумати за мить. Упродовж наступних п'ятдесяти хвилин він робив це багато разів: вони поїдуть; вони залишаються; вони таки поїдуть. Фактично виїхали о пів на шосту і за дві години були в Севастополі, де піднялися на британський корабель «Франконія». Капітанові здалося, що Черчилль утомлений, але прем'єр-міністр негайно попросив дипломатичну пошту. Черчилль спрагло шукав новин із зовнішнього світу.

Прем'єр-міністр був розслаблений і щасливий, опинившись на борту британського корабля. Спочатку їм треба було повечеряти. «Чудово повернутись до англійського харчування після молочних поросят і холодних жирних закусок», — сказав прем'єр-міністр своїм гостям. Він співав «Солдатів королеви». «Прем'єр, який мав жакливі настрої протягом усієї конференції, дратувався і гнівався, зараз перебував у піднесенні», — писав лорд Моран. «Я такий радий покінчити з цією клятою справою», — сказав Черчилль своєму лікареві, посилаючись на ялтинське комюніке. «У всякому разі, — продовжував він, — ми це зробили і спекалися». Черчилль був явно незадоволений результатами конференції, але радий, що вона зрештою закінчилася. «Він намагається забути, що мало чого досягнув, — написав Моран, який знав свого пацієнта краще за всіх. — Він грайливий, усміхнений, бешкетний».

Що більше реальний досвід Ялти відходив у пам'ять, то кращий вигляд мав для Черчилля в ретроспективі. Наступного дня він уже був готовий вважати комюніке успіхом. «Я сподіваюся, тобі сподобається комюніке, яке буде опубліковане завтра вранці, — написав він Клементині із «Франконії». — Ми розглянули чимало питань, і я дуже задоволений рішеннями, які ухвалили». Ялтинська конференція закінчилася; народжувався ялтинський міф⁸.

На відміну від Рузвельта, Черчилль не поспішав залишати Крим. Зворотна подорож передбачала виснажливий і потенційно небезпечний політ до Середземномор'я, і сімдесятирічний прем'єр-міністр Великої Британії відчув, що зможе скористатися шансом на перепочинок. Крім того, він не мав термінових зустрічей. Черчилль провів три ночі на «Франконії», пришвартованій у Севастопольській гавані, і, як і Рузвельт, побачив руїни міста. Він бачив руйнування раніше, не в останню чергу в рідній Англії, і був вражений значно менше, ніж президент. Перед від'їздом у Сакський аеропорт уранці 14 лютого він отримав першу доповідь про бомбардування Дрездена 805 британськими літаками попередньої ночі. У доповіді також зазначалося, що за останні п'ятнадцять годин чотирнадцять ракет «В-2» влучили в Лондон та передмістя, у результаті чого загинуло п'ятдесят п'ять осіб. Руїни Севастополя не були для Черчилля великим відкриттям.

Черчилль, коли дивився на руїни, бачив також майбутнє життя, яке жевріє на них. Згадуючи перший вечір на «Франконії», Черчилль зазначав: «Із палуби ми оглянули порт, який німці практично зруйнували, однак тепер він знову був сповнений активності, і вночі його руїни палали світлом». Наступного дня він запитав у радянського гіда, чи не бракує їм скла. Скла справді бракувало, і гід відповів, що вони закривають вікна фанерою. Прем'єр-міністр зазначив, що британцям також не вистачало скла; два мільйони будинків були пошкоджені, а 10 % — непридатні до життя.

На вулицях Балаклави, де він зупинився на шляху до найвідомішого бойовища Кримської війни, Черчилль сказав своєму лікареві: «Я вдивлявся в їхні обличчя, Чарльзе. У їхньому вигляді помітна гордість. — І додав: — Вони мають право почуватися гордими». Сцена, що спровокувала це зауваження, була досить типовою на вулицях радянських міст, які відвідували іноземці. «Сара, — писав Моран, — давала

шоколад якимось дітям, але російський солдат розігнав їх і, звернувшись до Сари, сказав, що їхні діти не потребують підготовки». Загальний інформаційний бюлетень, виданий американській делегації в Ялті, окремо застерігав від подарунків радянським солдатам. «За жодних обставин радянським вартовим не можна пропонувати сигарети, цукерки тощо, — стверджувалося у бюлетені. — За радянським законом воєнного часу, сторожі категорично забороняється приймати будь-які подарунки, а порушення дуже суворо караються»⁹.

Чого представники західних делегацій у Ялті не знали, то це того, що ці обмеження стосувалися не тільки вартових, а й радянських громадян загалом. «Ми повинні навчити наших людей припускати, що кожен іноземець є шпигуном, — повідомив радянський чиновник Джорджу Кеннану, тодішньому раднику американського посольства в липні 1944 р. — Тільки так ми можемо навчити їх самоконтролю, який вони повинні мати як громадяни великої держави». «Нашому народові, — продовжував він, — не можна забувати, що він живе в капіталістичному середовищі і що друг сьогодні може бути другом, а завтра — ворогом. Ми не можемо дозволити вам тісно співпрацювати з ними. Ви розкажете їм усілякі речі про ваші країни, про вищий добробут, про те, що ви вважаєте щасливішим життям. Ви заплутаєте їх, послабите їхню лояльність до власної системи»¹⁰.

За допомогою нагляду та репресій режим привчив свій народ триматися подалі від іноземців. Лише діти ще не засвоїли цей урок¹¹.

Гостей із заходу та господарів конференції розділяла прірва, а їхня історична пам'ять була кардинально відмінною. Балаклавське поле, яке багато важило для британців, не цікавило радянських господарів. Черчиллю і його оточенню було трохи ніяково, що вони виявляли стільки інтересу до історії війни, в якій британські війська вторглися на територію Російської імперії, але незабаром стало очевидним, що в них не було причин для занепокоєння. Їхня охорона з НКВС ніколи не чула про Кримську війну, а радянський адмірал, котрий супроводжував їх у цій поїздці, вважав, що британці хотіли відвідати цю місцину, щоб ушанувати недавні бої між Червоною армією та Вермахтом.

Пізніше Черчилль згадував: «Коли [Бригадир] Пік показував на лінію, де шикувалася Легка бригада, російський адмірал показав майже той самий напрямок і вигукнув: “Німецькі танки йшли на нас звідти”. Трохи пізніше Пік пояснив диспозицію росіян і показав на пагорби, де стояла їхня піхота, після чого російський адмірал утрутився з очевидною гордістю: “Ось де російська батарея воювала і загинула до останнього бійця”». Мені здалося, що саме на цьому етапі варто пояснити, що ми вивчали іншу війну, війну династій, а не народів. Наш екскурсовод не виказав жодних ознак розуміння, але здавався абсолютно задоволеним»¹².

Як не дивно, атмосфера нерозуміння, яка переслідувала радянців і британців до закінчення перебування Черчилля в Криму, мала радше позитивний, ніж негативний вплив на їхні відносини. Кирило Новиков, високопоставлений радянський дипломат, який відповідав за логістику конференції, згадував, що Сталін продовжував по-різному ставитися до Рузвельта й Черчилля до останнього моменту їхнього перебування

на радянській землі. Щоб показати повагу до Рузвельта, Сталін незадовго до від'їзду президента наказав доставити до його літака кілька ящиків мінеральної води з Кавказу, яку той похвалив під час конференції. З боку Сталіна не було навіть спроби виказати подібну доброзичливість до Черчилля, якого провела делегація чиновників нижчого рівня комісаріату із закордонних справ. Черчилль, згадував Новиков, був змушений виголосити свою прощальну промову перед командувачем почесної варти.

Те, що Сталін задумав як образу, вочевидь, залишилося непоміченим. «На летовищі вишикувалася чудова почесна варта військ НКВС, — згадував Черчилль пізніше. — Я оглянув їх у своїй звичній манері, дивлячись кожному просто в очі. Це забрало якийсь час, оскільки їх було не менше двохсот, але радянська преса схвально це прокоментувала. Я виголосив прощальну промову перед входом у літак». У своїй промові він згадав «великого лідера». «Дякую всім вам і, покидаючи російську землю та відомщений Крим, очищений російською доблестю від нечистої загрози Гуна, покидаючи радянську територію, я висловлюю всім вам і вашим вождям, особливо вашому великому лідеру, Верховному головнокомандувачу Маршалу Сталіну, вдячність і захоплення доблесним російським народом та його армією, яке поділяють представники британського народу, розсіяного по всьому світу, по всіх океанах та куточках земної кулі»¹³.

ДНІ НАДІЇ

З усіх письменників, які бували в Ялті, найяскравіший опис краєвиду з території Ореанди, царського маєтку поруч із Лівадією, мабуть, залишив нам Антон Чехов. «Ялту було ледве видно крізь ранішній туман, на вершинах гір нерухомо стояли білі хмари, — написав він в одному зі своїх найвідоміших оповідань “Дама з собачкою”. — Листя не ворухилось на деревах, цвірачили цикади, і одноманітний, глухий шум моря, що долинав знизу, говорив про спокій, про вічний сон, який чекає нас. Так шуміло внизу, коли ще тут не було ні Ялти, ні Ореанди, тепер шумить і шумітиме так само байдуже і глухо, коли нас не буде. І в цій незмінності, у цілковитій байдужості до життя і смерті кожного з нас криється, може, запорука нашого вічного порятунку, безперервного руху життя на землі, безперервної досконалості»^{*}.

Навряд чи західні делегати Ялтинської конференції сподівалися на вічний порятунок через те, що вони зробили в Ялті, але, мабуть, вони були не проти долучитися до безперервного руху до досконалості. Здавалося, вони вже майже його осягнули. «Особливо співають від щастя американці, — писав лорд Моран, згадуючи останній день конференції. — Вони покидають Ялту з почуттям задоволення від досягнутого, почувачись на вершині світу, і якщо інші конференції зосереджувалися на політичних пропозиціях, Ялта стала ареною важливих рішень, які повинні вплинути на майбутнє світу».

«Глибоко в серці ми справді вірили, що настав світанок нового дня, про який ми всі молилися і говорили так багато років, — сказав Гопкінс після війни своєму біографу Робертові Шервуду. — Ми були абсолютно впевнені, що здобули першу велику перемогу миру, і під словом “ми” я маю на увазі всіх нас, увесь цивілізований людський рід». Лорд Моран записав, що Гопкінс, лежачи на смертному одрі, був твердо переконаний, що зійшла зоря нової утопії. На його думку, росіяни показали, що дослухатимуться до раціональних аргументів, а президент упевнений, що «зможе з ними жити в мирі».

Саме захоплення Гопкінса, а не обережніше переконання Рузвельта щодо можливості співпраці з радянцями в майбутньому, визначало настрої американської делегації. Військові мали свої підстави для задоволення результатами конференції, оскільки участь радянців у війні з Японією стала звершеним фактом. Адмірал Легі повідомив Гарріману, що Тихоокеанська угода «надала поїздки цінності». Генерал Маршалл у розмові зі Стеттініусом висловив ще палкіше захоплення. «Заради того, що ми тут здобули, я із задоволенням залишився б ще на цілий місяць», — сказав

^{*} Переклад А. Хуторяна.

він, коли державний секретар припустив, що той, напевно, радий нарешті повернутися додому².

Американські дипломати теж не пасли задніх, вихваляючи здобутки конференції. Стеттініус був переконаний, що в підсумку американці виграли. «Загальний баланс конференції чітко свідчить, що Радянський Союз у Ялті зробив більше поступок Сполученим Штатам та Великій Британії, ніж ті зробили радянцям», — писав він у мемуарах. Чарльз Болен пригадував, що «в загальному настрої переважало задоволення». Він вважав рішення «реалістичними компромісами між відмінними позиціями кожної країни» і гадав, що «кожен із трьох лідерів досяг своїх головних цілей». Звичайно, залишалися проблемні питання, перелік яких очолювала Польща, але більшість американців була переконана, що не розв'язане в Ялті врегулює «остаточна» мирна конференція. «Коротко кажучи, — згадував Болен, — коли ми покидали Ялту, була надія на справжню співпрацю з Радянським Союзом у політичних питаннях після закінчення війни»³.

Не тільки американці пройнялися «духом Ялти». Військовий радник Черчилля, генерал Гастінгс Ісмей, писав верховному головнокомандувачу союзних військ у Південно-Східній Азії адміралу Луїсу Маунтбеттену, що ця конференція стала «великим успіхом, можливо, не стільки завдяки формальним підсумкам, як з огляду на дух щирого співробітництва, який пронизував усі обговорення». Ісмей вважав, що таке ставлення поділяли всі члени делегації, за винятком прем'єр-міністра, «який був розчарований провалом у врегулюванні польської проблеми». Ісмей мав рацію: навіть скептичний Алек Кадоган покинув Ялту задоволеним. «Як на мене, конференція була цілком успішною, — написав Кадоган дружині в останній день саміту. — У нас є договір щодо Польщі, який може залагодити розбіжності, принаймні на якийсь час, і гарантує певну незалежність полякам. Ми погодили план Думбартон-Оксу і вирішили ще багато чого, включно з важливою угодою з росіянами про поведження з нашими ув'язненими, яких вони звільняють. Я сподіваюся, світ буде в захваті!»

Члени воєнного кабінету в Лондоні явно були вражені. Дванадцятого лютого, коли вони зібрались обговорити текст комюніке щодо результатів Ялтинської конференції, віце-прем'єр-міністр Клемент Еттлі заявив, що «результати, яких, попри великі труднощі, досягли прем'єр-міністр та міністр закордонних справ, були дуже переконливими». Членів воєнного кабінету потішило рішення щодо Організації Об'єднаних Націй: «Хоч нам довелося поступитися і визнати членами-засновниками Україну та Білу Росію, було очевидно, що американці повністю нас підтримали у цьому питанні».

Воєнний кабінет привітав угоду, «досягнуту щодо дуже складного питання Польщі», і був задоволений тим, що рішення про її західний кордон відкладалося до «Мирної конференції». У справі розчленування Німеччини «залишалося багато простору для маневру». Франція мала отримати власну окупаційну зону, приєднатися до союзницької контрольної комісії та додати свій підпис під Декларацією про виволонену Європу. Угоди про Югославію та німецькі репарації не викликали заперечень.

Конференцію визнали тріумфом, а уряд вирішив надіслати телеграму Черчиллю й Ідену, в якій відзначав «майстерність та успіх, із якими вони проводили обговорення, і досягнуті ними результати»⁴.

Кадогана вразили не так безпосередні результати, як новий дух співпраці, який виявила радянська сторона. «Я ніколи раніше не бачив, щоб росіяни поводитися настільки легко й люб'язно, — писав він у листі до дружини. — Зокрема Джо проявив себе з найкращого боку. Він велика людина і дуже вражає на тлі двох інших державних діячів, що старіють». Віра в добру волю Сталіна підкріплювала новонароджений оптимізм. «Росіяни довели, що розумні й далекоглядні, і в думках президента чи будь-кого з нас не було сумнівів, що ми зможемо жити і спокійно домовлятися з ними в настільки далекому майбутньому, яке тільки будь-хто з нас може уявити, — сказав Гопкінс Шервуду. — Проте я повинен додати до сказаного одне застереження: напевно, ми всі думали про те, що не можемо передбачити, якими будуть результати, коли щось станеться зі Сталіним. Ми були переконані, що можемо розраховувати на його розважливість, поміркованість і розуміння, але ніяк не можемо бути впевненими в тому, хто буде чи що трапиться після нього у Кремлі».

Погляди Гопкінса поділяли багато його колег. Сталін «поводився зважено і благопристойно, — писав Алджер Гісс, — але важливіше те, що він здавався щирим у своєму примирницькому налаштуванні, із позірною доброзичливістю поступаючись власною позицією в кількох питаннях». «Він поводився дружньо і в багатьох випадках, схоже, йшов на компроміс, щоб досягти згоди», — згадував Легі. «Сталін зробив справжню поступку, зрештою погодившись, що Франція стане однією з держав, що окупують Німеччину, — зазначав Болен. — Кожна країна змінила позицію щодо Організації Об'єднаних Націй». Підбиваючи підсумки конференції, Стеттініус нарахував чотири радянські поступки лише в питанні Організації Об'єднаних Націй: згода на американську формулу голосування в Раді Безпеки, відкликання первісного запиту на членство всіх шістнадцяти радянських республік в ООН, згода запросити приєднатися до ООН країни Латинської Америки, які не оголосили війну Німеччині до початку конференції, а також згода не накладати вето на вільне обговорення питань, що стосуються інтересів великих держав.

Готовність Сталіна йти на компроміс, тоді як його підлеглі не поступалися ні на крок, стала несподіванкою. «Цікаво робити припущення про причини гнучкості та люб'язності Сталіна в Ялті, — писав Алджер Гісс. — Мені здається малоімовірним, що цей настрій... усього лише маскував непоступливість. Зрештою, це ми приїхали до Сталіна із запитамі, а не навпаки». Гісс, чиє шпигунство на користь Радянського Союзу ніколи не було доведено в суді, але лівацькі симпатії не викликають сумнівів, намагався, як і решта членів американської делегації, збагнути особистість та поведінку Сталіна. Він знав, що Сталін скоїв «жахливі злочини проти свого народу», і ніяк не міг примирити цей факт із простим та скромним образом, у якому маршал успішно виступав у Ялті. «Він стояв у черзі до вбиральні зі своїми помічниками та іншими дрібними пташками, на кшталт нас, тоді як

Черчилля відвели до люксу Стеттініуса, а Рузвельт попрямував до власного, — згадував Гісс і підсумував: — Ми так і не розгадали загадку характеру Сталіна. Високопоставлені члени американської делегації намагалися збагнути, чому така начебто розумна і люб'язна людина ставала настільки негнучкою і впертою, коли мова заходила про німецькі репарації чи уряд у Польщі. Стеттініус розв'язав суперечність, узявши на віру заяву Сталіна, що той не має права самостійно ухвалювати рішення. Він вважав, що Сталін перебував під тиском яструбів Політбюро та навіть вбачав у цьому джерело проблем із реалізацією Ялти⁵.

Черчилль уважав, що розгадав загадку Сталіна, збагнув логіку його вчинків і міг їх передбачити. «Сталін не збирається лізти до Греції, — сказав він Морану. — У відповідь він очікує свободи дій у Болгарії та Румунії. Погоджений у Москві план “п'ятдесят на п'ятдесят” [для Югославії] працює на його користь. Він віддасть нам на поталу своїх людей у Греції заради більших планів. Я зрозумів: він виконує те, що обіцяє зробити. Складно змусити його сказати, що він щось зробить, але як тільки він на це пристане, то дотримає слова». В останній день конференції Черчилль сказав своєму лікареві: «Сталін згадував про Грецію лише один раз, коли запитав мене, що там відбувається. Він промовив: “Я не хочу когось критикувати чи втручатися, мене цілком задовольняє залишити це на ваш розсуд”». «Емоційну природу Вінстона, — прокоментував Моран, — напевно, глибоко зачепив надійний спосіб, у який Сталін висловив своє зобов'язання не втручатися в Греції».

Черчилль вважав, що може довіряти Сталіну. Він також хотів забути прикрі моменти переговорів у рамках конференції та ладен був відкинути в забуття навмисне використання Сталіним ситуації в Греції, щоб змусити його піти на поступки щодо Польщі та Югославії. «Прем'єр ще раз говорив про можливу катастрофу, якщо зі Сталіним щось трапиться, — записав лорд Моран в останній день конференції. — Його гумор, розуміння та помірність неодноразово справляли на нього глибоке враження». Це враження посилилося наступними днями, оскільки Черчилля дедалі більше зачаровувала магія «духу Ялти». Чотирнадцятого лютого він телеграфував Еттли в Лондон: «Я глибоко вражений дружнім ставленням Сталіна й Молотова. Це інший російський світ порівняно з тим, що я бачив досі». Черчилль запекло боровся у справі Польщі та німецьких репарацій і думав, що Рузвельт зрадив його більше, ніж Сталін. Він незабаром пошкодує про свою віру в добру волю радянського лідера⁶.

Почуття задоволення досягнутим на конференції рівнем співпраці не обмежувалося західними делегатами. За кілька днів після повернення до Москви Молотов надіслав телеграму радянським посольствам із підсумками конференції. «Загальна атмосфера конференції мала дружній характер, і відчувалося намагання домовитися про спірні питання», — стверджувала телеграма. Адмірал Кузнецов у мемуарах пригадував, що «загальний тон конференції визначався взаємною злагодою та прагненням до згоди». «Кожен учасник Ялтинської конференції знав, що ухвалені в Лівадійському палаці рішення мають величезне значення для мирного майбутнього Європи.

Ми відчували, що перебуваємо в центрі історичних подій і що поряд із нами стояла Феміда з терезами в руці», — писав Громико в мемуарах⁷.

Для членів радянської делегації Ялта насамперед означала справедливість: покарання агресора та гідну винагороду переможцям — передовсім Радянському Союзу, який найдужче постраждав і найбільше доклався до перемоги. «Сталін часто говорив, що Росія перемагає у війнах, але не знає, як скористатися плодами перемоги, — згадував Молотов через багато років. — Росіяни відмінно борються, але не вміють укласти мир; їх завжди обходять, і вони ніколи не отримують належного». Цього разу вони одержать належне. «Американці визнають справедливість нашої позиції щодо Сахаліну й Курил», — заявив під час конференції піднесений Сталін Громику. Після десятиліть ізоляції Радянський Союз допустили до клубу великих держав: його справедливі вимоги нарешті почули⁸.

Іван Майський, який уклав текст телеграми Молотова за підсумками Ялтинської конференції, окреслив радянським послам найбільші здобутки. Окрім Польщі, Югославії та репарацій — питань, за які він особисто відповідав, — Майський перелічив інші радянські досягнення: зобов'язання Заходу визнати Україну та Білорусь членами-засновниками Організації Об'єднаних Націй на конференції в Сан-Франциско; згода західних держав переглянути конвенцію Монтре щодо Чорноморських проток; і останнє, але не менш важливе за попередні пункти, уникнення обговорення Ірану. Загальна ідея телеграми полягала в тому, що Радянський Союз досягнув своїх головних цілей. На початку березня Майський написав приватного листа давній знайомій Олександрі Колонтай, радянській амбасадорці у Стокгольмі, де підкреслив зростання міжнародного впливу Радянського Союзу. «Кримська конференція була вельми цікавою. Моє основне враження зводиться до думки, що наш вплив загалом, а також Сталіна як особистості надзвичайно великий, — писав він. — Сімдесят п'ять відсотків рішень конференції — це наші рішення, зокрема, у польському питанні, щодо Югославії та репарацій. Співпраця між "Великою трійкою" зараз дуже тісна, а Німеччині буде несолодко ні під час війни, ні після неї»⁹.

Захоплення Майського результатами конференції відбивало почуття задоволення на вершечку радянської піраміди влади, включно із самим Сталіним. Найкращим доказом цього є список радянських співробітників безпеки та воєначальників, понад тисячу з яких нагородили за їхню роль в організації та проведенні конференції. Підготовлений Берією перелік складався переважно з працівників Наркомату внутрішніх справ та Наркомату державної безпеки. Десятеро з них отримали ордени Михайла Кутузова, якими зазвичай нагороджували командувачів фронтів Червоної армії за підготовку та проведення великих військових операцій, а не співробітників таємних служб, які ніколи не були на фронті. Серед тих, хто здобув найвищу нагороду, були особистий пілот Сталіна генерал В. Г. Грачов та командувач його особистої безпеки генерал Микола Власик¹⁰.

Маршал Георгій Жуков, відвідавши Сталіна в Москві в березні 1945 р., побачив, що той задоволений результатами конференції. Сталін пересвідчився, що принаймні

одному із західних лідерів можна довіряти. Його непокоїло, що західні союзники могли укласти сепаратний мир із Німеччиною наприкінці війни, відібравши в Радянського Союзу плоди його перемоги. Він підозрював Черчилля, але, судячи з переказу Жукова, був переконаний, що може довіряти Рузвельту. Сталін потребував американської допомоги не тільки для перемоги над Німеччиною, а й для відновлення Радянського Союзу. Рузвельт переконав Сталіна в Ялті, що співпраця із Заходом, особливо зі Сполученими Штатами, така можлива. Це усвідомлення зробило радянців більш відкритими для компромісу, ніж будь-коли, і сприяло виникненню атмосфери надії та взаємної довіри, яку поділяли всі учасники¹¹.

Ялтинські угоди позначили пік взаєморозуміння, якого надалі ніколи не вдавалося досягнути. Найближчими місяцями Сполучені Штати та Британія зближаться, але подібного прогресу у відносинах із Радянським Союзом не буде. У спогадах Алджер Гісс окреслив межі духу Ялти: «Сталін, як і Черчилль, часто і наполегливо говорив про важливість збереження єдності великої держави після війни. Можливо, кожен окремо й бажав такої єдності, але тільки якщо її можна буде отримати на власних умовах без компромісу»¹².

Двадцять сьомого лютого Черчилль представив результати Ялтинської конференції своїй країні у промові в Палаті громад, яка тривала майже дві години і вимагала перерви посередині. Як він і попереджав в останній день конференції, у парламенті сформувалася потужна опозиція до рішень щодо Польщі, і він відчайдушно намагався захистити у своїй промові позиції, яких сам не підтримував. Основний аргумент Черчилля полягав у тому, що Сталін пообіцяв поважати польський суверенітет і демократію. Сама угода була не до кінця задовільною, але він повернувся зі словом Сталіна дотримуватися суверенітету Польщі.

Прем'єр-міністр особисто не був певний: обдумуючи і переобдумуючи те, що сталося, він повертався до спогадів про Мюнхен. Угоду щодо Польщі тепер критикували члени парламенту, які підтримали Мюнхенську угоду. Черчилль бачив іронію ситуації і побоювався, що повторить помилку свого попередника Невілла Чемберлена. «Прем'єр-міністр був досить пригнічений, думав про ймовірність, що Росія одного дня повернеться проти нас, і зазначав, що Чемберлен довіряв Гітлеру так, як він тепер довіряє Сталіну», — писав приватний секретар Черчилля Джон Колвілл, коментуючи настрої прем'єр-міністра. Іншим разом він був упевненішим у собі. «Бідолашний Невілл Чемберлен гадав, що може довіряти Гітлеру, — зауважив Черчилль. — Він помилявся. Проте я не думаю, що помиляюся стосовно Сталіна». Утім, коли Колвілл запропонував Черчиллю вилучити з чернетки його промови до парламенту фразу, яка натякала на Мюнхен, Черчилль так і зробив. Ішлося про фразу: «Росія прагне не просто миру, а миру з честю».

У листі до прем'єр-міністра Нової Зеландії Пітера Фрейзера Черчилль відверто визнав межі того, що він міг зробити в Ялті. «Велика Британія та Британська Співдружність значно слабші у військовому плані, ніж Радянська Росія, і не мають жодних засобів, окрім нової загальної війни, щоб нав'язати власну точку зору.

Ми також не можемо ігнорувати позицію Сполучених Штатів. Ми не маємо змоги допомогти Польщі більше, ніж Сполучені Штати захочуть або в нас вийде їх переконати. Тому ми повинні робити все можливе». «Не залізиш у воду, не пізнаємо броду, — вів далі прем'єр-міністр. — Нас зобов'язує лише повне й добросовісне виконання нашого опублікованого комюніке».

Однак публічно Черчилль стояв на домовлених позиціях, покладаючись на майже міфічне слово Сталіна. Увечері 19 лютого, одразу після повернення до Лондона, він повідомив воєнному кабінету, що Сталін «має гарні наміри щодо світу й Польщі» і що не буде ніяких «обурень з боку Росії стосовно організації вільних та чесних виборів у цій країні». Опозиція у власній партії незабаром змусить його визнати, що з дотриманням слова Сталіна можуть бути проблеми. За два дні після того на засіданні воєнного кабінету він заявив: «Якщо умови комюніке, погоджені з Прем'єр-міністром Сталіним, будуть виконані повною мірою, то все буде добре. Якщо, з іншого боку, ці заходи не матимуть практичного втілення, умови нашої участі зміняться». Черчилль вважав, що росіяни дотримуватимуться декларації, але лакмусовим папірцем їхньої щирості в цьому питанні найближчим часом стане те, чи заперечуватимуть вони проти повернення пана Миколайчика до Польщі»¹³.

Досвідчений у політичній боротьбі Черчилль прагнув максимально зняти відповідальність за майбутній розвиток подій у Польщі з себе і перекласти її на радянського лідера. У своїй промові до Палати громад він сказав:

Маршал Сталін та Радянський Союз виголошували надзвичайно урочисті заяви, що суверенна незалежність Польщі буде збережена, і до цього рішення тепер приєдналися Велика Британія і Сполучені Штати... Враження, яке я привіз із Криму і яке я маю від усіх, із ким спілкувався, полягає в тому, що Маршал Сталін та радянські лідери хочуть жити у стосунках шляхетної дружби та рівності із західними демократіями. Я також відчуваю, що їхні слова їх зобов'язують. Я не знаю жодного уряду, який би послідовніше дотримувався взятих на себе зобов'язань, навіть на шкоду власним інтересам, ніж уряд Радянської Росії. Я категорично відмовляюся ставити під сумнів російську доброчесність.

Як виконуватиметься ця декларація? Як тлумачитимуться фрази на кшталт: «Вільні та відкриті вибори на основі загального виборчого права й таємного голосування»? Чи буде «новий» уряд сформовано «правильно», зі справедливим представленням польського народу, наскільки це практично можливо наразі і якомога швидше? Чи будуть вибори вільними? Чи зможуть кандидати від усіх демократичних партій представити себе виборцям і проводити кампанії? Що таке демократичні партії?

Це були добрі питання, представлені риторично досконало. Але відповідь Черчилля на ці питання була не дуже оптимістичною. «Люди завжди займають різні

позиції», — зізнався він, нагадуючи своїм слухачам про британські дебати про партійну політику.

Промова Черчилля вказувала на формування відмінних інтерпретацій підписаних у Ялті документів. Він переважно говорив про створення нового польського уряду, уникаючи радянської формули, яка закликала до реорганізації вже наявного. «Угода передбачає проведення консультацій із метою створення в Польщі нового польського Тимчасового уряду національної єдності», — сказав Черчилль парламенту. Насправді радянці вважали одним зі своїх головних дипломатичних успіхів, що комюніке конференції включало їхню формулу про *реорганізацію* наявного польського уряду, на відміну від формування нового.

Перебуваючи під тиском опонентів у Палаті громад, Черчилль сподівався, що ялтинські угоди, так, як він їх розумів, буде виконано. «Ніхто не може гарантувати майбутнє світу, — стверджував абзац промови, виключений з її остаточного тексту. — Дехто боїться, що він розвалиться на шматки, а в історії людства відбудеться жажливий занепад. Я в це не вірю. Має бути надія. Альтернативою є відчай, а це безумство. Британський народ ніколи не дослухався до порад відчаю»¹⁴. Ця фраза пояснює найкраще ставлення, яке Черчилль мав відносно рішень конференції після її завершення.

Рузвельт повернувся до Сполучених Штатів набагато оптимістичнішим щодо майбутнього світу, ніж Черчилль. «Далекосяжні рішення, які ми ухвалили в Ялті, прискорять перемогу та встановлення міцної основи для тривалого миру», — телеграфував Рузвельт Сталіну з борту «Квінсі» посеред Атлантики 23 лютого¹⁵. Промова, яку він виголосив перед Конгресом 1 березня, наступного дня після дебатів про Ялту в англійському парламенті, була зваженішою. Президент підкреслив, що досягнення Ялти були лише першим кроком у правильному напрямку і, як і будь-яка міжнародна угода, вона стала результатом компромісу. «Сполучені Штати не завжди досягатимуть своїх цілей на сто відсотків, так само як Росія чи Велика Британія. Не завжди у нас будуть ідеальні відповіді — рішення складних міжнародних проблем, хоч ми твердо налаштовані прагнути до цього ідеалу. Проте я переконаний, що, дотримуючись досягнутих у Ялті домовленостей, політична Європа буде стабільнішою, ніж будь-коли раніше».

Риторика потуги, що дедалі зростала, була скромнішою, ніж в імперії на схилку. Вона також більше відповідала букві ялтинських угод. Не відчувачи жодної вагомості опозиції щодо польського питання чи будь-якої іншої теми, яка обговорювалася в Ялті, президент не мав потреби декларувати свою довіру до Сталіна. Він також відвертіше, ніж Черчилль, говорив, що новий польський уряд насправді означатиме реорганізований старий. «Відповідно, — заявив Рузвельт, — у Ялті було зроблено кроки щодо реорганізації наявного Тимчасового уряду в Польщі на ширшій демократичній основі, щоб включити демократичних лідерів, які зараз перебувають у Польщі, і тих, що наразі за кордоном. Цей новий реорганізований уряд буде визнано всіма нами як Тимчасовий уряд Польщі».

Однак Рузвельт не утримався від того, щоб не надати ялтинським домовленостям більшої ваги, ніж вони мали насправді. Якщо Черчилль хотів, щоб вони стали

основою для творення справді суверенної та незалежної Польщі, Рузвельт убачав у них проголошення нового міжнародного порядку, заснованого на ліберальних інституціях та міжнародному співробітництві. Для нього тристороння угода про Організацію Об'єднаних Націй та Декларація про визволену Європу, в якій союзники погодились консультуватися один з одним щодо врегулювання кризових ситуацій, означали, що такий новий світовий порядок набув чинності. «Я думаю, що Кримська конференція стала успішним зусиллям трьох провідних держав зі знаходження спільного підґрунтя для миру, — заявив він Конгресу. — Це проголошує, повинно проголосити, кінець системи односторонніх дій, виняткових альянсів, сфер впливу, балансу сил та решти способів, до яких зверталися століттями і які незмінно провалювалися»¹⁶.

Промови Черчилля і Рузвельта, мабуть, не мали більш схвильованого чи критичного слухача та читача, ніж рейхсміністр народної освіти та пропаганди Третього Рейху Йозеф Геббельс. Його явно надихала критика ялтинських рішень у британському парламенті та опозиційні голоси в американській пресі, які зосереджувалися переважно на польській проблемі. Водночас йому вистачало тверезості, щоб не очікувати, що така критика вплине на хід війни. «Черчилль вийде з цієї дискусії неушкодженим, — надиктував Геббельс 28 лютого свій аудіощоденник. — Англія занадто слабка, щоб дозволити собі урядову кризу, особливо на цьому етапі війни. Вона погодилася з рештою, діятиме разом із рештою і триматиметься решти. Вона стала на шлях занепаду і мусить заплатити повну ціну своєї великої дилеми». Під «рештою» малися на увазі Сполучені Штати та Радянський Союз; Геббельс небезпідставно вважав, що останній контролював хід конференції.

Геббельса особливо засмутила ремарка Рузвельта, що «земля не може одночасно сумістити німецький мілітаризм і християнську порядність». «Я зараз однозначно вважаю, — наговорив він у диктофон 2 березня, — що німецька громадськість має звертати значно менше уваги на виступи іноземних державних діячів. Вони щоденно заливають світ новими твердженнями, і якщо ми починаємо з ними сперечатися, то опосередковано пропагуємо їх. Єдиним цікавим моментом у промові Рузвельта є згадка про тривалу війну проти Японії». Напередодні Геббельса втішила заява Рузвельта на прес-конференції, що в Ялті Японію не обговорювали. Обман союзників спрацював.

Упродовж найближчих днів, із тривогою відстежуючи британську й американську критику дій Радянського Союзу у Східній Європі, Геббельс став песимістичнішим щодо перспектив розколу між союзниками. Шостого березня він надиктував своєму секретареві: «Британія поки що не може відмовитися від дружби та співпраці Радянської Росії, яку б ціну їй за це не довелося заплатити. Це підтверджує той факт, що в жодній сфері зовнішньої політики Америка не готова твердо підтримати Британію проти Москви». Що стосується радянсько-американських відносин, рейхсміністр поділяв думку японських політиків, які вважали, що «Америка перегляне ставлення до Радянської Росії тільки тоді, коли війна проти Японії буде переможно завершена

або коли вона більше не залежатиме від доброї волі чи можливої участі Радянської Росії». Геббельс виявився майже провидцем, але він не мав сподівань на швидку зміну ситуації, хоча й не полишав надії. «Наразі наші політичні перспективи нульові, — продиктував він. — Але це може змінитися з дня на день, особливо якщо події в районах, окупованих радянцями, розгортатимуться у темпі останніх днів»¹⁷.

Геббельс мав на увазі низку серйозних криз, які постали за кілька тижнів після Ялтинської конференції. Усі вони були пов'язані з радянськими діями у Східній Європі й виявилися наслідком і суперечливих політичних цілей альянтів, і кардинально різних тлумачень ними підписаних у Ялті документів.

ЧАСТИНА VII

НАБЛИЖЕННЯ БУРІ

Ця війна не така, як у минулому; той, хто займає територію,
також нав'язує їй свою соціальну систему.

Йосип Сталін

СХІДНА ЄВРОПА

Двадцять третього лютого 1945 р. Йосип Сталін видав «Наказ № 5», у якому вітав свої війська із двадцять сьомою річницею створення Червоної армії:

За сорок днів наступу в січні-лютому 1945 р. наші війська вигнали німців із 300 міст, захопили до сотні військових заводів, що виробляли танки, літаки, озброєння та боєприпаси, зайняли понад 2400 залізничних станцій і захопили мережу залізниць загальною довжиною понад 15 000 кілометрів. За цей короткий період Німеччина втратила понад 350 000 офіцерів та рядових військовополоненими і не менш ніж 800 000 убитими. За цей же період Червона армія зруйнувала або захопила приблизно 3000 німецьких літаків, більш як 4500 танків та самохідних артилерійських установок і не менш ніж 12 000 гармат. У результаті Червона армія повністю звільнила Польщу і значну частину території Чехословаччини, зайняла Будапешт і вивела з війни останнього союзника Німеччини в Європі — Угорщину, захопила більшу частину Східної Пруссії та німецької Сілезії і пробила собі шлях на Бранденбург, до Померанії, до підходів на Берлін.

Радянська зимова офензива тривала, тож разом із реакцією захвату на новини про завершення Ялтинської конференції це перетворило святкування ювілею Червоної армії на значну міжнародну подію. У Вашингтоні радянське посольство організувало прийом для більш ніж тисячі гостей. У Нью-Йорку річницю відзначили тортом заввишки 1,8 метра, вагою 230 кілограмів і вартістю 1000 доларів. Великий альянс здавався сильнішим, ніж будь-коли раніше, і дуже мало американців були ладні звертати увагу на хмари, що збиралися над засніженими полями Східної Європи¹.

Березень, який у США розпочався з високої ноти звернення Рузвельта до Конгресу, несподівано приніс безпрецедентне загострення радянсько-західних відносин. Надзвичайні досягнення Червоної армії означали, що день у день радянці контролювали чимраз більше територій і людей. Їхнє поведження з тими людьми й теренами вельми непокоїло Лондон і Вашингтон. За кілька коротких тижнів радянсько-американсько-британські відносини стрімко покотилися вниз із вершини, означеної ялтинськими домовленостями та атмосферою, і досягли найнижчої точки з 1941 р., струнувши Альянс до його основ.

Усе почалося з листа, який Рузвельт відправив Сталіну 3 березня, за два дні після своєї триумфальної промови перед Конгресом. У листі він порушив питання, на яке Ялтинська конференція звернула відносно незначну увагу, — поведження з військовополоненими союзників. Угода з цього питання була підписана представниками

американських і радянських військових, тож тепер ця тема вперше досягла рівня найвищого політичного керівництва.

«У мене є достовірна інформація, — починався лист Рузвельта, — про труднощі зі збиранням, постачанням та евакуацією колишніх військовополонених та американських екіпажів літаків, які застрягли на схід від російської лінії фронту. Необхідно терміново видати інструкції, які дозволять десяти американським літакам з американськими екіпажами працювати між Полтавою і місцинами в Польщі, де можуть перебувати американські колишні військовополонені та збиті пілоти». Президент мав на увазі американську повітряну базу в Полтаві, яка існувала там з весни 1944 р. «Я вважаю, — продовжував президент, — що цей запит має надзвичайно важливе значення не тільки з гуманітарних міркувань, а й з огляду на серйозний інтерес американської громадськості до добробуту наших колишніх військовополонених та екіпажів літаків»².

Різкий тон листа Рузвельта віддзеркалював обурення генерала Джона Р. Діна, голови американської військової місії в Москві, коли він дізнався про поневіряння трьох американських офіцерів, які дісталися до Москви 17 лютого 1945 р. Капітан Ернест М. Грюнберг, молодший лейтенант Френк Г. Коллі та молодший лейтенант Джон Н. Дімлінг-молодший втекли з німецького концтабору, коли його передислокували в західному напрямку, попереду радянського фронту. Вони рушили пішки з Польщі до Москви, вдень подорожували радянськими залізничними коліями, а ночували в селянських будинках. Вони поклалися на їжу й запаси, якими ділилося місцеве населення, і зрештою дісталися Москви на поїзді. Червоноармієць, якого вони здибали на вокзалі, направив їх в американське посольство.

«Я думаю, що ніколи раніше офіцерів не вітали настільки щиро, як цю першу трійку замурзаних колишніх в'язнів, коли вони дісталися нашого штабу, — писав Дін кілька років по тому. — Для нас вони втілювали тисячі американців, на звільнення яких ми очікували і для яких були готові багато чого зробити, якби нам тільки дали таку змогу». Дін особливо обурило те, що, як свідчила історія офіцерів, радянські колеги його обманували або в кращому разі приховували кількість американських військовополонених у контрольованій Радянським Союзом Східній Європі й умови їх утримання.

Виявилося, що сотні, якщо не тисячі брудних, голодних і виснажених американців, дехто з яких потребував невідкладної медичної допомоги, бродили лісами Польщі в пошуках представників американського військового командування. Офіцери Червоної армії ними не цікавились, а в деяких колишніх військовополонених радянські солдати під прицілом відібрали годинники. У радянському таборі репатріації поблизу Варшави перебували десятки поранених американців, про яких Дін нічого не знав. Відповідно до протоколу про обмін військовополоненими, який Дін підписав кількома тижнями раніше в Ялті, радянські колеги були зобов'язані не лише інформувати його про американців у радянському ув'язненні, а й дозволити американському військовому та медичному персоналу доступ до місць зосередження американських військовополонених у радянському тилу.

Озброївшись свідченнями трьох офіцерів, обурений Дін почав напряму вимагати від своїх радянських контактів інформацію про американських військовополонених

під їхньою вартою і доступ до таборів репатріації в Польщі. У відповідь він одержав суперечливу інформацію про кількість американців під вартою та запевнення, що американській військовій місії дозволять зв'язатися з колишніми військовополоненими в таборі репатріації, який організовувався в Одесі. Дін хотів, щоб його люди вилетіли до Польщі з бази в Полтаві американськими літаками, щоб евакуювати звідти американців, але мало чого досяг.

І лише після того, як він заручився підтримкою Гаррімана, справа, хоч і повільно, але почала рухатись. Після звернення посла до Андрія Вишинського невеликій групі американців, включно з лікарем, дозволили вилетіти до Любліна радянським літаком. Цей обмежений американський успіх був недовговічним. Уже в Польщі виявилося, що групі не дозволяли покидати місто. Гарріман звернувся до Рузвельта із проханням втрутитися особисто і розв'язати питання зі Сталіним. Він відчайдушно намагався забезпечити дозвіл для американських літаків вилетіти до Польщі й евакуювати американців³.

Третього березня Рузвельт відправив свою жорстку телеграму Сталіну. Той відповів за два дні після того. Він запевнив президента, що труднощі Червоної армії, пов'язані із транспортуванням американських військовополонених до транзитних таборів у радянському тилу, вже позаду. В Одесі перебувало 1200 американців, інші туди прямували, тож не було потреби направляти американські літаки чи представників до Польщі. Сталін намагався заспокоїти Рузвельта: «Я хочу запевнити вас, що з нашого боку ми зробимо все можливе, щоб створити для них [американських військовополонених] сприятливі умови, як тільки вони опиняться на території, яку займають радянські війська».

Відповідь Сталіна не задовільнила Діна. Він хотів особисто поїхати до Польщі, і Гарріман знову звернувся до Вишинського по дозвіл. Отримана відповідь вела його в дипломатичну пастку. Вишинський хотів, щоб Дін подав запит на отримання дозволу до польського уряду, що, на думку Гаррімана, було б рівноцінно визнанню американцями контрольованого Московією уряду. Гарріман знову звернувся до президента, який надіслав Сталіну ще різкіше повідомлення. «Чесно кажучи, я не можу зрозуміти ваше небажання дозволити американським офіцерам надати їхнім людям допомогу в цьому питанні, — писав Рузвельт. — Цей уряд максимально задовольнив усі ваші запити. Я зараз прошу вас піти йому назустріч у цьому конкретному питанні. Будь ласка, зателефонуйте Гарріману, [який зможе] докладно пояснити мої побажання».

Деякі частини повідомлення звучали радше як наказ, ніж як прохання. Однак Сталін залишився незворушним. Двадцять другого березня він повідомив президентові, що його джерела інформації помилялися. У Польщі залишилося лише сімнадцять американців, і їх невдовзі доправлять літаком до Одеси. Радянський диктатор перейшов на більш неформальний, майже особистий тон. «Що стосується запиту у вашому повідомленні, то мушу сказати, що якби цей запит стосувався мене особисто, то я б легко погодився навіть на шкоду власним інтересам. Проте в цьому разі справа стосується інтересів радянських армій на фронті та радянських командувачів, які не хочуть присутності додаткових офіцерів, які не мають ніякого відношення до військових операцій». Сталін використовував своїх військових командирів, які

не мали жодного стосунку до військовополонених (останні повністю перебували у віданні НКВС) як привід ще раз сказати «ні».

Він також був готовий перейти в наступ. Як це вже раніше робили радянські дипломати та пропагандисти, Сталін звинуватив американців у жорстокому поводженні з радянськими громадянами під вартою: «Колишні американські військовополонені, звільнені Червоною армією, перебувають у радянських таборах для військовополонених у хороших умовах, принаймні в кращих, ніж колишні радянські військовополонені в американських таборах, де вони частково розміщені разом із німецькими військовополоненими, і де деякі з них зазнавали несправедливого поводження та незаконних незручностей аж до побиття, про що неодноразово повідомлялося американському уряду»⁴.

Це був кінець листування між двома лідерами стосовно військовополонених. Гарріман закликав Рузвельта надіслати ще одну телеграму з вимогою необмеженого доступу до американських військовополонених у Східній Європі, але президент відмовився. Тоді на порядку денному перебували й інші невідкладні питання, зокрема участь Радянського Союзу в Конференції Організації Об'єднаних Націй. Крім того, стало очевидним, що радянці не пустять до Польщі американських представників. Американський тиск дав певні позитивні результати, і в'язнів негайно перевели до Одеси, де Дін та його люди піклувалися, щоб їх годували, надавали медичну допомогу та відправляли додому.

Ця суперечка стала першим випробуванням Ялтинських угод. Наслідки її були у кращому разі неоднозначними: радянці були готові дотримуватися букви угод, але не зважали на їхній дух. Вони були готові надати американським представникам доступ до колишніх військовополонених, але тільки у транзитних таборах у глибині радянської території, а не в нещодавно захоплених районах Східної Європи. Радянців непокоїло використання американцями проблеми військовополонених як приводу для введення своїх військовослужбовців у Східну Європу, щоб збирати там інформацію про радянські дії. Радянська політика полягала в закріпленні регіону за собою, і Сталін не збирався її міняти. Американці, своєю чергою, вважали, що радянці хочуть хитрістю змусити їх визнати люблінський уряд і відмовлялися клювати на гачок.

Радянці поводитися з американськими військовополоненими погано за американськими стандартами, але досить добре — за своїми й, безперечно, краще, ніж до власних співвітчизників, які опинилися в нацистському полоні. Їхні умови життя відповідали умовам життя червоноармійців, і цей факт повністю усвідомлював Дін та інші представники американської місії в Москві. Проблема полягала в тому, що ці стандарти були надзвичайно низькими. Дін виявив, що харчування в одеському таборі буде достатнім лише за умови постачання американських запасів із Москви. Дізнавшись про умови в транзитних таборах Червоної армії, багато американських військовополонених у Східній Європі воліли рятуватися самотужки, уникаючи радянських військ, ховаючись у лісах та втікаючи з таборів, якщо була така змога. Це додатково погіршувало відносини, оскільки необізнані з реальною ситуацією радянці применшували кількість американських військовополонених у своєму тилу, тоді як американці її перебільшували.

Саме через емоційно й культурно навантажене питання військовополонених Рузвельт уперше втратив витримку в спілкуванні зі Сталіним і повністю став на бік своїх представників у Москві, яких жажливо втомив радянський спосіб ведення справ. Різкий тон повідомлень Рузвельта Сталіну, що настільки відрізнявся від його попередніх телеграм, можна частково пояснити тим фактом, що їх готував адмірал Легі й надихали посадовці Державного департаменту на кшталт амбасадора Гаррімана, яких глибоко розчарувала поведінка СРСР після Ялти. Це розчарування незабаром перекинулося і на самого президента.

Тринадцятого березня він викликав до свого кабінету одного із провідних економістів власної адміністрації, Леона Гендерсона, щоб обговорити політику союзників у Німеччині. Він сказав Гендерсону не надто квапитися з американськими ініціативами в Німеччині через можливі сюрпризи з боку радянців. «Він зауважив, — пригадував пізніше Гендерсон, — що англійці, французи і ми самі дотримуватимуться домовленостей, але росіяни діятимуть на власний розсуд! Я запитав, чи вони недостатньо ретельно виконували те, на що погодилися. Я пам'ятав протоколи. Він мовив, що так, протоколи або те, що можна показати, вони виконуватимуть, але щодо решти діятимуть, як заманеться».

Спливав час, і криза з приводу поводження з американськими військовополоненими поглиблювалася, а розчарування президента дедалі більше зростало. Двадцять четвертого березня Анна Розенберг Гофман, неофіційна радниця Рузвельта з питань ринку праці, стала свідком його реакції на телеграму Сталіна, яку йому принесли під час обіду. Прочитавши телеграму, Рузвельт «міцно стиснув руками бортики свого інвалідного крісла і сказав: «Аверелл [Гарріман] має рацію: ми не можемо мати справ зі Сталіним. Він порушив усі обіцянки, які дав у Ялті». Президент мав на увазі не лише суперечку стосовно американських військовополонених, але й політику Сталіна у країнах Східної Європи⁵.

Восьмого березня 1945 р. Кетлін Гарріман написала своїй сестрі Мері з Москви: «Тепер війна знову просувається добре, особливо з наступом на Західному фронті. Боже, це захопливо. Однак цю новину трохи затьмарюють наші браві союзники, котрі наразі діють як справжнісінькі негідники. Аверелл дуже зайнятий — і з Польщею, і з військовополоненими, і напевно з Балканами. У будинку чути тупіт, голоси, телефонні дзвінки протягом усієї ночі, аж до світанку». Гарріман, ключова фігура кризи стосовно військовополонених, також відіграв важливу роль у двох інших кризах, які почали розвиватися у відносинах між союзниками наприкінці лютого та в березні 1945 р. Вони стосувалися радянської поведінки в Румунії та Польщі⁶.

Восени 1944 р. Молотов пообіцяв американському та британському послам, що консульським співробітникам усіх країн, які належать до Організації Об'єднаних Націй, дозволять в'їзд до Румунії. Це відповідало практиці західних союзників в Італії. Проте в січні радянці відмовилися допустити в Румунію американського делегата Союзної контрольної комісії Лі Е. Меткалфа. Щоб випередити протести американців, Молотов поскаржився Гарріману, що «радянські представники в Італії не мали жодних прав.

Спочатку в них не було ніякої роботи. Відповідно до італійських статутів, їхня роль обмежувалася консультаціями». Меседж був чітким: не втручайтеся в те, що ми робимо в Східній Європі, й отримаєте повну свободу дій у Західній і Південній Європі⁷.

Тринадцятого лютого, за два дні після закінчення Ялтинської конференції, румунські комуністи організували в Бухаресті масову демонстрацію, яка вимагала усунення коаліційного уряду генерала Ніколае Редеску та його заміни кабінетом під контролем комуністів. Коли американські та британські представники в комісії з контролю союзників у Румунії вимагали скликати засідання комісії 24 лютого, Сталін відправив у Бухарест Андрія Вишинського. Судячи з короткої біографії, підготовленої Державним департаментом напередодні Ялтинської конференції, американці вважали Вишинського відносно ліберальним діячем. Вони записали на рахунок цього кривавого прокурора визнання радянцями уряду маршала П'єтро Бадольйо в Італії та їхній примирливий підхід до уряду Редеску в Румунії. Незабаром їх спіткало гірке розчарування.

Вишинський прибув до Бухареста 27 лютого і відразу запросив зустріч із королем. На цій зустрічі він вимагав відставки уряду Редеску, стверджуючи, що той нездатний підтримувати порядок. Він хотів, щоб натомість був сформований уряд на базі «справді демократичних сил», тобто комуністів та їхніх союзників. Наступного дня Вишинський звинуватив чинний уряд у захисті «фашистів» і дав королю дві години на розпуск уряду. «Відїжджаючи, — писав Джеймс Бірнс на основі звіту американського представника в Бухаресті, — він так грюкнув дверима, що навколо одвірка сильно тріснув гіпс. Його так і не відремонтували, тож залишилося свідчення про силу його емоцій та його руки». Завдяки поєднанню погроз (скасування румунської державності) та обіцянок (приєднання до Румунії угорської Трансильванії) Вишинський у кінцевому підсумку зумів поставити в Бухаресті новий уряд під керівництвом комуніста Петру Грози⁸.

Можливість організації радянцями державного перевороту у країнах Східної Європи налякала Лондон і Вашингтон. Оскільки Черчилль, зважаючи на свою відсоткову угоду, не мав змоги протестувати напряму, він звернувся до Рузвельта. Він сказав президентові, що «росіянам вдалося силою та перекручуванням установити владу комуністичної меншості». Рузвельт погодився, але відмовився діяти, вважаючи, що «Румунія не є гарним тестовим майданчиком». Радянці з кінця 1944 р. контролювали її повністю, і, враховуючи стратегічне розташування країни вздовж ліній постачання та зв'язку Червоної армії, було б важко оскаржити радянські претензії щодо військової доцільності їхніх дій. Рузвельт знав про угоду Черчилля та Сталіна щодо Балкан і, мабуть, вирішив уникнути потенційно незручної ситуації.

У Вашингтоні зростало усвідомлення того, що треба щось робити, але з огляду на мовчання президента Сталін вважав за можливе ігнорувати зусилля американських дипломатів для виправлення ситуації. Сімнадцятого березня 1945 р. Молотов відхилив американський запит на консультації щодо ситуації в Румунії відповідно до положень Декларації про визволену Європу — цей підхід Рузвельтові запропонував Черчилль. Румунську кризу подолали, сказав Молотов Гарріману, і тому не було потреби використовувати положення заяви, яка вимагала спільної консультації союзників у разі кризи⁹.

Набагато масштабніша і триваліша проблема постала в Польщі. У Ялті утворення польського уряду було передано комісії у складі Молотова, Гаррімана та Арчибалда Кларка Керра, посла Великої Британії в Радянському Союзі. Ця Московська комісія стала головною ареною, де вирішувалося майбутнє польської свободи та незалежності. «Ялтинська пропозиція щодо Польщі є “гарним фасадом”, а значна частина відповідальності за розробку деталей перейде до американського та британського послів у Москві», — стверджувало Міністерство закордонних справ Великої Британії у телеграмі до американських колег. Пізніше Гарріман заявляв, що навіть перед тим, як виїхати з Криму, він і Болен погодилися, що «всі переговори, які ми щойно завершили в Ялті, необхідно знову розпочинати з нуля»¹⁰.

Поки союзники сподівалися на комісію, представники польського уряду в Лондоні таких ілюзій не мали. «Створену в Москві комісію контролюватиме Молотов», — зазначив польський посол у Вашингтоні Ян Цехановський 16 березня виконувачу обов'язків державного секретаря США Джозефу Грю. Він усвідомлював, що битва програна. Приватно він запитував, як поставляться до нього та його співробітників, як тільки союзники скасують їхнє визнання лондонського уряду. Відповіді у Грю не було¹¹.

Упродовж кількох тижнів після Ялтинської конференції саме поляки почали першими порушувати питання відносно її рішень. Представники американських медіа та політичного істеблішменту, які ставили під сумнів ялтинські угоди, робили це щодо Польщі та від імені польського електорату. Чотирнадцятого лютого у *Washington Post* з'явилася стаття під назвою «Лондонські поляки нещадно критикують план щодо кордонів “Великої трійки”». Звинувачують конференцію в діях усупереч Атлантичній хартії». *Washington Times Herald* опублікувала статтю «Половину Польщі віддають Сталіну». Деякі коментатори посилалися на угоду щодо Польщі як на «компроміс, у якому Сталін продиктував більшість умов». Сенатори Бертон Кендал Вілер та Генрік Шипстед і члени Палати представників Джон Лесінські та Елвін О'Конські критикували цю угоду, те саме робили й лідери польсько-американської громади¹².

Польща, безумовно, була значно більшою проблемою для Черчилля. Ще 12 лютого польський посол у Великій Британії граф Едвард Бернард Рачинський відвідав державного міністра Великої Британії Річарда Лоу з проханням прояснити ялтинські угоди. Він відразу ж указав на слабкі місця рішення щодо Польщі: продовження існування люблінського уряду; невизначеність щодо того, скільки членів реорганізованого уряду походить з некомуністичних партій; відкрите для радянської інтерпретації посилання на антинацистські партії. Він також заявив, що вперше на переговорах окремо розглядалися східні та західні кордони Польщі. Ніщо з того, що він почув від своїх британських колег, не послабило занепокоєння Рачинського. Він зазначив труднощі, які угоди створювали для поляків, котрі воювали разом із західними союзниками в Італії.

За п'ять днів після того фельдмаршал Гарольд Александер почув про занепокоєння польських солдатів від їхнього керівника в Італії генерала Владислава Андерса. «На конференції, на якій Польщу не представили, не запросили висловити свої погляди, було зміщено уряд, анульовано Конституцію і, отже, скасовано всі угоди, тож якою має бути позиція лояльних поляків?» — запитував Андерс свого командира. «Одна з головних

заяв, яку він завжди виголошував перед своїми військами, — стверджував Андерс, — це те, що вони борються за Польщу. Зараз вони запитують: за що боротись?» В Александера не було задовільної відповіді. Він сказав, що, незважаючи на свою присутність у Ялті, він не брав участі в політичних зустрічах і радив мати витримку. Він визнав, що польський корпус тепер не міг долучитися до великих операцій на італійському фронті, пообіцяв стримувати поляків від участі в бойових діях, але попросив їх утримувати ділянку лінії фронту, де вони були розміщені. Новини з конференції почали створювати проблеми на фронті, про що Черчилль попереджав у Ялті¹³.

Двадцять першого лютого Черчилль зустрівся з генералом Андерсом: той був засмучений і прогнозував «кінець Польщі». Ялтинські домовленості критикував не тільки уряд Арцішевського та лояльні до нього польські військові формування, а й польські союзники британського уряду — Миколайчик і його група. Після публікації Ялтинського комюніке на Миколайчика почала тиснути польська преса, яка стверджувала, що ялтинські угоди базувалися на його пропозиціях. Колишній прем'єр-міністр опублікував свій протест і польською, і англійською мовами. У англійській версії, яка з'явилася в *Daily Herald* 16 лютого, Миколайчик заявив, що ніколи не пропонував окремого розгляду польських східних та західних кордонів, відстоював збереження Львова за Польщею та не підтримував розширення або реорганізацію чинного люблінського уряду.

Стурбовані потенційним впливом тверджень Миколайчика на британську громадську думку, чиновники Форін Офіс організували його зустріч із Черчиллем та Іденом. Іден зустрівся з Миколайчиком і Тадеушем Ромером, колишнім міністром закордонних справ Польщі, після свого повернення 20 лютого і був глибоко розчарований їхньою реакцією. «Я навчився не чекати ніякої подяки за жодну річ, яку ми можемо зробити для інших людей, але мушу зізнатися: я аж ніяк не очікував, що ці джентльмени будуть настільки скептичними щодо досягнутої на Кримській конференції домовленості, а відтак і настільки критично поставляться до плану». Новини про бунт, що розпочався в таборі Арцішевського та поширився на прихильників Миколайчика, швидко досягли британських політичних кіл¹⁴.

У зверненні Черчилля до Палати громад 27 лютого саме врегулювання польського питання спричинило найбільшу полеміку. Промову Черчилля неодноразово переривали, і 25 членів парламенту, переважно з його власної Консервативної партії, проголосували проти рекомендації свого лідера схвалити Ялтинські рішення, вважаючи їх порушенням зобов'язань Великої Британії перед її польським союзником. Незгоду не прогавив Йозеф Геббельс, який уважно відстежував дебати. «Критика ялтинських рішень виходить із кіл торі, — надиктував він речення у своєму щоденнику. — Група торі, що формує внутрішнє коло, вже давно намагається повернути Черчилля на правильний шлях або скинути його. У цих колах люди говорять про Польщу, маючи, звісно ж, на увазі Німеччину»¹⁵.

Геббельс помилявся. Обговорення стосувалося Польщі, і воно щойно розгорталося. У Москві розпочалася робота комісії Молотова-Гаррімана-Керра, якій довірили формування нового польського уряду. Перед першою зустріччю 23 лютого 1945 р. британці, бажаючи уникнути повторення Ялти, наполягали на спільній стратегії

з американцями. Вони стверджували: навіть якщо радянці вважатимуть, що західні союзники проти них «змовляються», негативний ефект цього враження значно переважає усвідомлення того, що британці й американці «знаходять спільну мову з багатьох важливих питань». Метою Заходу було забезпечити належне представництво поляків-некомуністів у новому уряді й гарантувати їм здатність впливати на рішення та їх виконання.

Британці підозрювали, що Молотов використовуватиме фасад люблінського уряду, щоб накласти вето на некомуністичних кандидатів, висунутих західними послами. Вони запропонували не забороняти запрошення жодного кандидата до Москви без одностайної на те згоди. «Тому ми повинні пропонувати», твердили інструкції Міністерства закордонних справ для посла Великої Британії в Москві, щоб «комісія негайно запросила представників “Любліна” та невизначену кількість представницьких поляків із самої Польщі та з-поза її меж до Москви, щоб під егідою комісії обговорити, як можна сформувати представницький уряд, розподілити основні посади та виконувати президентські функції у передвиборний період»¹⁶.

Британці мали рацію. Молотов використовував люблінських поляків як ширму, щоб накласти вето на запрошення деяких провідних польських політиків, яких пропонували західні союзники, насамперед Станіслава Миколайчика. Молотов хотів спочатку запросити лише представників люблінського уряду, а пізніше додати представників поляків-некомуністів. Західні послы перебували в Москві в надзвичайно невідгідному становищі не тільки через відсутність надійної інформації та погану координацію, а й через те, що їхню внутрішню безпеку «зламали». Радянці знали про їхні плани та розбіжності завдяки своїм численним агентам на Заході. Як завжди, їхні шпигуни зробили чудову роботу, забезпечивши своїх кураторів точною інформацією про британську та американську стратегію і тактику на переговорах.

Згідно з офіційною історією російських розвідувальних служб, у березні та квітні 1945 р. радянські лідери мали в своєму розпорядженні інструкції Міністерства закордонних справ для Кларка Керра, написані незабаром після Ялтинської конференції, які визначали позицію Великої Британії щодо формування нового польського уряду, і копію листа Міністерства закордонних справ про реакцію генерала Владислава Андерса на рішення Ялти. Копії цих документів надійшли до Москви безпосередньо з Лондона: їх надали учасники Кембриджської п'ятірки¹⁷.

Улітку 1944 р. Дональд Маклін, член Кембриджської п'ятірки, який переїхав до Вашингтона, щоб обійняти посаду в посольстві Великої Британії, почав надавати інформацію про британсько-американські відносини через резидентуру НКДБ у Нью-Йорку. Його документи часто вважалися настільки важливими й терміновими, що замість того, щоб відправити їх до Москви дипломатичною поштою, їх кодували та відправляли телеграмами. Так сталося у випадку з листуванням між Міністерством закордонних справ і послом Великої Британії у Москві сером Арчибальдом Кларком Керром та послом у Вашингтоні лордом Галіфаксом у березні 1945 р.

Через Макліна радянці дізналися, що Керр і Гарріман вирішили наполягати на включенні двох кандидатів до майбутнього уряду з Лондона та двох із Польщі. Вони

також дізналися, що номінантами Гаррімана були Станіслав Миколайчик і Станіслав Грабський із Лондона та професор Станіслав Кутжеба з Польщі. Телеграми Макліна також викривали розбіжності між Сполученими Штатами та Британією. Якщо британці були готові протистояти Молотову в питанні радянської поведінки в Польщі, американці вважали за краще тиснути на лондонських поляків. Згідно з телеграмою лорда Галіфакса, переданою Макліном його радянським кураторам, Державний департамент вважав британський проект ноти до Молотова надмірно гострим, він виказував «занадто велику недовіру до намірів Радянського Союзу в Польщі». Гарріман вважав, що слід натиснути на Миколайчика, щоб той зробив заяву про прийняття ялтинських рішень, навіть якщо їх не підтримував»¹⁸.

Дебати про те, чи варто спочатку запросити люблінських поляків, зосередилися на тлумаченні одного речення в ялтинській декларації, яке звучало таким чином: «Пан Молотов, пан Гарріман та сер А. Кларк Керр, котрі виступатимуть як комісія для консультацій передусім у Москві з членами нинішнього Тимчасового уряду та іншими польськими демократичними лідерами з-поміж Польщі та за кордоном». Коли на першому засіданні Молотов запропонував закликати представників польського уряду й узгодити імена інших поляків, яких потрібно викликати до Москви, Кларку Керру було доручено відповісти, що «розв'язання цього питання не повинно чекати на варшавських поляків». Тоді Молотов зачитував наведену вище формулу Ялти щодо Польщі, й обидва посли врешті погодилися, що «передусім» означало запрошення спочатку варшавських поляків¹⁹.

Пізніше вони відкликали свою згоду, припустивши, що Молотов таки неправильно тлумачив текст Ялтинської угоди. Чарльз Болен, який допомагав укладати цю угоду, проконсультувався у Вашингтоні, і підтвердив, що слово «передусім» стосувалося не варшавського уряду, а Москви як місця зустрічі комісії — із припущенням, що пізніше така зустріч може відбутися у Варшаві. Хоч це, можливо, було первинним наміром, у документі про можливе засідання у Варшаві не згадувалося. Молотов не був першим, хто дійшов висновку, що слово «передусім» стосувалося варшавських поляків. Документ посольства Великої Британії під назвою «Можлива лінія підходу до створення польської комісії “для продажу”, за можливості, пану Молотову», отримана посольством США в Москві 22 лютого, напередодні першого засідання комісії, містив таку саму інтерпретацію: «Передбачається, що передусім комісія повинна зустрітись із представниками Тимчасового уряду, які зараз діють у Варшаві, а потім із представниками інших польських демократичних політичних груп, а відтак із ними всіма разом»²⁰.

Також незгоди в комісії полягали у відмінному тлумаченні слів «демократія» та «фашизм». Дискусії розпочалися в Ялті, з Черчиллем та Іденом з одного боку і Сталінін та Молотовим з іншого, а їхні відлуння звучали в Москві. Шостого березня Молотов припустив, що кандидатури західних послів «можуть не бути справді демократичними». Об'єктом його атаки був краківський архієпископ Сапіга, який, за словами Молотова, «колись виступав проти збільшення кількості державних шкіл як проти розкоші». З радянської точки зору, лише один крок розділяв поняття

«не повністю демократичний» від фашистського. «Ми можемо, однак, зробити помилку, — стверджував Молотов, — і виявимо фашиста серед нас, якщо не послухаємо поради Варшави».

Як Черчилль і попереджав присутніх у Ялті, радянці були готові без розбору використовувати термін «фашист» проти своїх ворогів. Просто критикуючи уряд, можна було легко перетворитися на «фашиста». Вісімнадцятого лютого газета «Правда» звинуватила конгресмена США Елвіна О'Конскі в поширенні «фашистської пропаганди» щодо ситуації у звільненій Польщі. Радянська преса також накинулася на твори «деяких пронацистських журналістів, таких як горезвісний Браун у *Washington Post*». Той факт, що машина пропаганди Геббельса хвалила опір польського уряду в екзилі до рішень Ялти, робило цей уряд легким об'єктом радянської пропагандистської війни. «Політичні банкрути емігрантського “уряду” нарешті виставляють себе як наймити Гітлера, нахабно називаючи кримські рішення п'ятим поділом Польщі», — стверджувала радянська преса.

Огляда американським посольством радянських ЗМІ в перші місяці 1945 р. дає добре уявлення про радянське розуміння демократії під час Ялтинської конференції. Вибори, подібні до тих, що відбулись у Єгипті, вважалися іграми корумпованих політиків. Радянські ЗМІ також нападали на американську модель вільної преси, заявляючи, що вона не може служити прикладом для решти світу. «Вільна преса» не була вільною: вона слугувала певним інтересам і не могла зрівнятися з державними засобами масової інформації. Для радянців демократія полягала у владі народу, яку можна було найкраще реалізувати через владу комуністичного авангарду. Радянці не відмовлялися у праві західних союзників називати себе демократичними державами, але також не сумнівалися у власних демократичних характеристиках. Після конференції радянська преса вітала рішення Ялти як досягнення «великих демократичних потуг». Якийсь час радянські лідери були готові вважати Сполучені Штати та Британію демократичними державами, але не давали їм монополії на використання цього терміна²¹.

Черчилль був одним із західних лідерів, який рано усвідомив небезпеку демагогічного використання демократичної термінології радянським керівництвом та його прихильниками на Заході. У грудні 1944 р. він вирішив уточнити своє розуміння демократії у Британському парламенті. «Хто є друзями демократії, а також як слід інтерпретувати слово “демократія”?» — запитав він, відповідаючи на напад у парламенті щодо його політики в Греції, де він санкціонував придушення комуністичних збройних загонів. «У моєму уявленні простий, скромний, пересічний чоловік, звичайний чоловік, у якого є дружина і сім'я, який вирушає боротись за свою країну, коли вона в біді, який голосує на виборах у належний час і ставить свій хрестик у бюлетені, вказуючи на кандидата, якого хоче обрати до парламенту, — він є основою демократії». Збройні угруповання, які бажають установити тоталітарний режим, як Черчилль характеризував своїх комуністичних опонентів у Греції, були «останньою річчю, що нагадує демократію»²².

ШПИГУНСЬКІ ВІЙНИ

Тринадцятого лютого 1945 р. державного секретаря Едварда Стеттініуса і його співробітників запросили на прийом, який організовував заступник комісара закордонних справ Андрій Вишинський у будинку для гостей комісаріату в Москві. Стеттініус і троє його найближчих співробітників — Г. Фрімен Метьюс, Алджер Гісс і Вайлдер Фут — напередодні прилетіли до Москви з Ялти продовжувати обговорення деталей досягнутих умов. Вони провели в радянській столиці лише один повний день, але спромоглися втиснути у свій графік спектакль «Лебедине озеро» у Великому театрі на запрошення Молотова¹.

Вишинський був головним промовцем, і його тост справив враження на державного секретаря. «Радянський Союз робить усе можливе, — заявив він, — щоб навчитися у Сполучених Штатів, і вже опанував мистецтво виробництва багатьох речей, які прославили Америку». Він сподівався, «що Радянський Союз зрештою не лише зрівняється зі Сполученими Штатами у виробництві, а й перевершить їх». Тост стосувався економіки, а також американського ноу-хау. Саме в цей час радянські шпигуни активно перекачували у Москву інформацію про американський Мангетенський проект.

Вишинський, можливо, і не знав про заходи щодо отримання технологічної інформації з американського ядерного проекту, але світ радянського шпигунства не був йому чужим. Тими днями Вишинський зустрівся з радянським агентом, який супроводжував Стеттініуса з Ялти у складі американської делегації. Прокурор-зірка московських показових судилищ 1930-х рр. та права рука Молотова в Ялті, котрий уже за кілька тижнів грюкне дверима в Бухаресті, Вишинський явно випромінював вдячність, коли висловив від імені Головного розвідувального управління Червоної армії (ГРУ), захоплення його американському агентові за добре виконану роботу. Наступного ранку він поїхав до московського аеропорту, щоб попрощатися з американською делегацією. «Температура впала нижче нуля і трохи сніжило, — згадував Стеттініус. — Молотов у чорному пальті та чорному капелюсі, Вишинський у формі свого міністерства... чекали на нас там. Коли ми вийшли з машини, оркестр заграє «Всипане зірками знамено» і ми побачили блиск алюмінієвого сплаву С-54 у яскравому світлі прожекторів... Це була надзвичайна сцена». Стеттініус не знав, що він покидав Москву з радянським агентом на борту сріблястого С-54, символу американської економічної могутності².

Майбутнє ніколи не виглядало осяйнішим в очах радянських віртуозів шпигунської справи. Тридцятого березня лейтенант Анатолій Горський, вашингтонський резидент Народного комісаріату державної безпеки (НКДБ), прозвітував своїм

начальникам у Москві про зустріч, яка відбулася раніше цього місяця, одного з його офіцерів, означеного в таємній телеграмі як «А», і радянського агента, який перебував у Ялті, а потім у Москві під кодовим іменем «Алес». Зашифроване повідомлення, підписане кодовим іменем Горського «Вадим», зазначало:

У результаті обміну повідомленнями з Алесом було встановлено, що Алес постійно працює з сусідами з 1935 р. Упродовж кількох років він очолював невелику групу стажерів сусідів, яка здебільшого складалася з його родичів. Група і сам Алес працюють над отриманням лише військової інформації. Матеріали щодо Банку нібито майже не цікавлять сусідів, і він надає їх нерегулярно... Нещодавно Алес та вся його група здобула радянські нагороди. Після Ялтинської конференції вже в Москві Алес нібито зв'язався з дуже відповідальною радянською особою (Алес дав зрозуміти, що це був товариш Вишинський), яка за наказом Військових сусідів передала йому їхню вдячність³.

Текст цього повідомлення перехопила американська контррозвідка в рамках проекту «Венона», який був ініційований військовою розвідкою США 1943 р. для моніторингу потоків радянської розвідувальної інформації, а розшифрували його тільки за кілька років після закінчення війни. Текст указував на те, що один із членів американської делегації в Ялті, який після конференції вирушив до Москви, керував мережею радянських шпигунів («стажерів»). Він не працював на зовнішню розвідку НКДБ, але перебував у контакті з «сусідами», що на тогочасному сленгу НКДБ означало розвідку Червоної армії. Радянську військову розвідку не цікавила інформація про «Банк» — Державний департамент США, про який, вочевидь, агент дуже багато знав, і через це НКДБ, який хотів отримати подібну інформацію, відверто заздрихав успішнішому «сусідові». Успіх агента підтверджувався десятиріччям його служби, радянськими нагородами та вдячністю Вишинського. Проте ким був таємничий Алес і яку інформацію він міг надати очільникам радянських шпигунів?

Мало хто сьогодні сумнівається в тому, що Алес був не ким іншим, як Алджером Гіссом, тогочасним заступником директора Управління особливих політичних питань Державного департаменту та головною особою Рузвельта з питань створення Організації Об'єднаних Націй. Ураховуючи, що він був членом американської делегації в Ялті, поїхав до Москви після Ялтинської конференції, був членом комуністичного руху в 1930-х рр. і мав родичів, які, можливо, були радянськими «стажерами» — брата, який працював на Державний департамент і дружину, котра поділяла його політичні погляди, — Гісс був найочевиднішим підозрюваним. Його визначна роль у підготовці до конференції ООН у Сан-Франциско привернула увагу співробітників НКДБ у Сполучених Штатах до його особи, і вони вирішили вийти на контакт із зірковим агентом конкурентної розвідки.

Телеграма 5 березня повідомляла, що агент під кодовим іменем «Рубль» (ідентифікований ФБР як Гарольд Глассер), якого попросили дати оцінку Алесу, схарактеризував його як «сильну, цілеспрямовану людину із твердим і рішучим характе-

ром», яка «є комуністом з усіма наслідками нелегального статусу. На жаль, він, вочевидь, подібно до всіх місцевих комуністів, вважає правила безпеки [конспірації] особистою справою». Як і багато інших радянських симпатиків, які почали шпигувати для СРСР з ідеологічних міркувань, Гісс, мабуть, вважав себе вільним агентом та ігнорував інструкції своїх кураторів про правила шпигунства. Якими б не були його недоліки у технічному плані, він відкинув спроби Глассера зв'язати його з резидентом НКДБ у Вашингтоні Анатолієм Горським⁴.

Гісс став улюбленцем ЗМІ, коли його призначили генеральним секретарем конференції Організації Об'єднаних Націй у Сан-Франциско. Журнал *Time* інформував читачів про його призначення у своєму випуску від 16 квітня, де характеризував його як «досвідченого випускника Гарвардського університету... одного з найяскравіших молодих співробітників Державного департаменту». У статті припускалося, що Гісс стане «важливою фігурою» на установчій конференції: «Як генеральний секретар, він керуватиме порядком денним, і його позиція за лаштунками визначатиме можливості інших». Було зазначено, що його обрали на цю посаду в Ялті. Стаття у *Time* від 28 травня 1945 р., написана за участі засновника та видавця журналу Генрі Люса, якого вразив виступ Гісса в Сан-Франциско, назвала його «молодим, красивим... кар'єрним дипломатом Державного департаменту США, який... майстерно управляв неймовірно складною машинерією конференції»⁵.

Не всі редактори *Time* були в захваті від Ялтинської конференції або досягнень Гісса і в Ялті, і в Сан-Франциско. Один із них, Віттейкер Чемберс, написав негативний текст про Ялтинську конференцію під заголовком «Привиди на даху», в якій зобразив Сталіна прямим продовжувачем імперіалістичної політики царів і людиною, гідною похвали царя Миколи II за територіальні придбання у Східній Європі. Пізніше Чемберс стверджував, що написав есе, не знаючи про роль Гісса в Ялті. Згодом, дізнавшись про успіхи Гісса в Сан-Франциско, Чемберс поскаржився своїм колегам, що попри те, що Гісс був комуністом, його все-таки призначали на відповідальні посади⁶.

Чемберс знав, про що говорив. Активіст комуністичного руху протягом 1920-х та більшості 1930-х рр., він виконував обов'язки кур'єра для інших активістів, які шпигували на Радянський Союз. «Запрошений» відвідати Москву в розпал Великого терору, він відмовився від такої честі, знаючи про жахливу долю інших радянських агентів, яких параноїдальне сталінське керівництво викликало до Москви з метою арешту та знищення. Чемберс перетворився на переконаного антикомуніста і розпочав одноосібний хрестовий похід проти колишніх колег по партії. У вересні 1939 р., в перший день Другої світової війни, Чемберс викрив Алджера Гісса та низку інших урядових чиновників у Вашингтоні як членів Комуністичної партії в листі до помічника державного секретаря Адольфа Берлі-молодшого, який керував розвідкою. Справа тоді мала невисокий пріоритет, а ФБР не допитувало Чемберса аж до 1942 р.

Навесні 1945 р., коли Гісса призначили на високу посаду в Сан-Франциско, ФБР відновило свою зацікавленість у звинуваченнях Чемберса. Це стривожило службу внутрішньої безпеки Державного департаменту, яка, своєю чергою, допитала Чемберса, а той повторив свої первісні звинувачення. Та Чемберс не мав доказів. Більше

не було з чим працювати, і у служби внутрішньої безпеки не залишалося іншого вибору, як облишити молоду зірку Державного департаменту у спокої. Тільки Дж. Едґар Гувер, доволітній голова ФБР, відмовився здаватися. Його агенти ще раз допитали Чемберса у травні 1945 р., а потім злили інформацію, яка могла б зашкодити Гіссу, дружнім членам Конгресу й католицькому священику Джону Кроніну, який здобув собі славу непримиренного хрестоносця антикомунізму задовго до Річарда Ніксона та Джозефа МакКарті⁷.

Коли Гісс покинув Державний департамент 1946 р., щоб очолити Фонд Карнегі, це не врятувало його від подальших переслідувань. У серпні 1948 р. на піку радянсько-американського протистояння щодо блокади Берліна, Чемберс та Гісс зіткнулися під час відкритого засідання комісії з розслідування антиамериканської діяльності Палати представників. Чемберс звинуватив Гісса в тому, що той комуніст, тоді як Гісс продовжував заперечувати членство в Комуністичній партії. Найважливіший поворот у справі стався в листопаді та грудні 1948 р., коли Чемберс, після того як Гісс подав проти нього позов про наклеп, пред'явив мікрофільм таємних документів Державного департаменту, зохваних у вичищеному гарбузі на його фермі. За словами Чемберса, документи він отримав у 1937—1938 рр. від Гісса та його дружини Присцилли, які передрукували їх на власній машинці *Woodstock*, виконуючи вказівки радянського резидента Бориса Бикова.

Слухання комісії з розслідування антиамериканської діяльності раптом отримали нових обертів. Із форуму викриття комуністичних переконань деяких членів адміністрації Рузвельта вони перетворилися на вивчення проникнення радянців в американський уряд на найвищому рівні. Зростання шпигунської манії, спричинене різким погіршенням радянсько-американських відносин на першому етапі холодної війни, визначило долю Алджера Гісса. Його не можна було переслідувати за шпигунство через обмеження строку давності, але зрештою його звинуватили у січні 1951 р. у неправдивих свідченнях — брехні щодо характеру і тривалості його знайомства з Чемберсом — та засудили до п'яти років позбавлення волі⁸.

Судові процеси Гісса позначили вододіл в американській політиці. Оскільки Гісс презентував себе як відданого прихильника Нового курсу, вони кинули тінь на ліберальну політику адміністрації Рузвельта, натякаючи, що міг існувати зв'язок не лише між комуністичними переконаннями та шпигунською діяльністю, але також між лібералізмом і зрадою національних інтересів. Чи Гісс був справді членом Комуністичної партії та радянським шпигуном, як стверджував Чемберс і вважав Дж. Едґар Гувер? Чи був він невинною жертвою полювання на відьом, як стверджували його прихильники, зокрема Елеонора Рузвельт і один із засновників журналу «Нова республіка» та впливовий політичний коментатор Волтер Ліппман? Для більшості сучасних дослідників документи «Венони», які містять звіт Анатолія Горського від 30 березня 1945 р. про діяльність «Алеса», є беззаперечним доказом, якого бракувало Гуверу в 1940-х рр. Радянські розвідувальні документи, які стали доступними після розпаду СРСР, вказують на те саме, посилюючи аргументи проти Гісса. Вони практично не залишають сумнівів у тому, що Гісс був давнім радянським агентом, який активно діяв під час Ялтинської конференції⁹.

Менш переконливими є припущення, що радянська розвідка щоденно проводила брифінги з Гіссом під час його перебування в Ялті. Вони не підтверджені документальними доказами і ґрунтуються на спогадах відставних працівників радянської розвідки або членів їхніх сімей. Одне з усних свідчень із середовища радянської розвідки вказує на те, що в Ялті Гісс мав регулярні зустрічі з високопоставленим офіцером радянської військової розвідки Михайлом Мільштейном, який згодом пригадував, що перебував на конференції разом з одним зі своїх агентів. Якщо це справді було так і контактом Мільштейна в Ялті дійсно був Гісс, то його радянських кураторів, найімовірніше, цікавили воєнні, а не політичні справи. Це висновок, який випливає з відомостей про шпигунську діяльність Гісса та позицію, якої він дотримувався в Ялті в питанні членства радянських республік в Організації Об'єднаних Націй¹⁰.

У 1953 р., даючи свідчення комітету з питань зовнішніх відносин Сенату США, Чарльз Болен заявив, що Гісс ніколи не радив президентові Рузвельту з жодних політичних питань. Він був радником Стеттініуса і ніколи не брав участі в переговорах керівників держав, а був присутній на пленарних засіданнях лише як нотар, а також на засіданнях міністрів закордонних справ. Болен, крім того, заявив, що не пам'ятає, щоб Гісс висловлював свою думку з будь-яких питань, що стосувалися Польщі, Далекого Сходу чи ще чогось. «Я пригадую, що він висловлював свої думки щодо питання Організації Об'єднаних Націй». У своїх мемуарах, написаних більше чверті століття після конференції, Болен пішов ще далі. Він сказав, що не знав Гісса особисто перед Ялтою. «На зустрічах у Ялті його трохи впале обличчя завжди мало серйозний вираз. Він не був комунікабельною людиною, а, здавалося, тримав відстань від своїх колег», — писав він. Болен стверджував, що Гісс був далекий від того, щоб зайняти прорадянську позицію, і фактично очолив опозицію в американській делегації до пропозиції Сталіна надати Радянському Союзу два додаткових місця в Генеральній Асамблеї ООН — цю заяву повністю підтверджують документи Державного департаменту¹¹.

Якщо Гісс справді був радянським шпигуном, як про це свідчать нові дані, то його дії в Ялті виглядають загадково. Судячи з того, що ми знаємо тепер, очільники радянських шпигунських мереж неефективно використовували свій найбільший актив на конференції. Він досить ефективно торпедував зразу кілька ініціатив Сталіна на конференції — отримання СРСР двох додаткових голосів в ООН та отримання репарацій із Німеччини. Однак за декілька років присутність Гісса на конференції стала козирною картою для тих, хто хотів засудити не тільки Ялту, а й Новий курс Рузвельта та його зовнішньополітичну спадщину¹².

Сталін ніколи повністю не довіряв союзникам і шосили покладався на свої розвідувальні мережі за кордоном, щоб за ними слідкувати. З посиленням напруженості в перші місяці після конференції зростало й значення, якого радянське керівництво надавало розвідувальним зусиллям. Розпоряджаючись сотнями офіцерів розвідки під прикриттям, агентів та інформаторів лише у Сполучених Штатах, радянські

спецслужби мали змогу не тільки забезпечити своїх політичних очільників докладною інформацією про плани західних союзників у Ялті, а й відстежувати зміни в їхній політиці після конференції. Радянське шпигунство підживлювало підозри Сталіна і суттєво сприяло погіршенню відносин після Ялти.

Двадцять дев'ятого березня Сталін викликав у Кремль маршала Георгія Жукова, щоб обговорити наступ Червоної армії на Берлін. Він показав маршалу лист від одного із західних «доброзичливців». «Там ішлося, — згадував Жуков, — про закулісні переговори між гітлерівськими агентами та офіційними представниками союзників, з яких стало очевидним, що німці пропонували припинити боротьбу проти них, якщо вони погодяться на сепаратний мир на будь-яких умовах. У цьому звіті також сказано, що союзники нібито відхилили вимоги Німеччини. Проте можливість того, що німці відкриють шлях до Берліна військам Альянсу, не була виключена. «Ну, що ти про це скажеш? — запитав Й. В. Сталін. І, не чекаючи відповіді, одразу ж відзначив: — Я думаю, що Рузвельт не порушуватиме Ялтинську угоду, але щодо Черчилля, то він здатний на все»¹³.

Те, що читав Жуков у сталінському кабінеті, було звітом розвідки про так званий Бернський інцидент, а саме — високотаємні контакти між зовнішньою розвідкою США та представниками німецької адміністрації у північній Італії. Головними фігурами були Аллен Даллес, начальник Бернської резидентури Управління стратегічних служб США (попередник ЦРУ) та Обергрупенфюрер Карл Вольф, колишній голова секретаріату Генріха Гімmlера, який в останні роки війни став командувачем сил СС на півночі Італії і відповідав, зокрема, за боротьбу з партизанами та депортацію євреїв. Перша зустріч між Даллесом та Вольфом відбулася 8 березня 1945 р. в Цюриху. Розмова відбувалася біля каміна в бібліотеці квартири, яку орендувало Управління стратегічних служб (УСС). П'ятдесятидворічний професійний дипломат та експерт із питань розвідки Даллес вважав, що вогнище розслабляє людей, і саме таку атмосферу він хотів створити на своїй першій зустрічі з вищим офіцером СС. Співрозмовниками в цій «бесіді біля каміна» були Даллес, його помічник Геро фон Геверніц та Карл Вольф.

Поїздка генерала СС до Цюриха не була простою: снігова лавина заблокувала залізничні колії на швейцарському боці кордону, тож Вольф та його супровід, який складався з ряду офіцерів СС, мали пройти вздовж колії і сісти на інший поїзд. Серед пасажирів були деякі італійці, які знали Вольфа особисто, і впливовий генерал СС повинен був ховатися на своєму шляху до поїзда, щоб його не викрили. Крім того, досить тривожними для нього виявилися кілька годин перед зустріччю з Даллесом. Голова УСС у Швейцарії наполягав на тому, щоб зустріч відбулася на його території, і змусив генерала чекати кілька годин. Тепер горіння деревини в каміні та келих шотландського віскі мали його розслабити, і здається, що це спрацювало в усіх сенсах.

Вольфу вдалося справити дуже позитивне враження на господаря. Обговорення тривали наступного дня, тепер уже за участю штандартенфюрера СС Ойгена Дольмана. У своїх звітах до штаб-квартири УСС у Вашингтоні та пізніше в авто-

біографічній книзі про події весни 1945 р. Даллес щосили намагався підкреслити, що Вольф не виступав як представник Гімmlера і не ставив під сумнів принцип безумовної капітуляції. Даллес отримав чіткі вказівки з Вашингтона не вести переговори з німецьким політичним керівництвом і не ставити під сумнів вимогу союзників щодо безумовної капітуляції. Йому, однак, було дозволено сприяти капітуляції Вермахту в Італії¹⁴.

Випадково чи навмисно, але перший звіт про прибуття групи Вольфа до Швейцарії, який Даллес надіслав телеграмою 8 березня, містив помилку, створюючи враження, що він вів переговори не тільки з військами СС, але і з німецькою армією. Начебто до Вольфа приєднався представник фельдмаршала Альберта Кессельрінга, верховного головнокомандувача Німеччини в Італії. Насправді всі чотири члени делегації Вольфа належали до СС, і Вольф не міг запропонувати нічого військам союзників, крім співпраці німецької поліції та військ СС на півночі Італії. Вольф висловив готовність поговорити з Кессельрінгом, але було ясно, що він не представляв німецьких військових.

Даллес виправив цю помилку наступного дня, але хибна інформація, що представники вермахту «були нібито готовими брати на себе чіткі зобов'язання щодо припинення німецького опору на півночі Італії», увійшла в секретні інформаційні потоки, роздувши очікування англо-американських воєначальників і політиків. Для нашої історії важливіше, що це легітимізувало подальші контакти з есесівцями у нейтральній Швейцарії. Аллен Даллес назвав ці контакти кодовою назвою — операція «Світанок» (*Operation Sunrise*)¹⁵.

Даллес не знав, що операцію «Світанок» ініціював не він, а німці, які фактично виконували власну операцію під кодовою назвою «Вовна». Німецьку операцію націлили на розкол союзників. Перший етап полягав у встановленні безпосередніх контактів з англо-американськими представниками у Швейцарії через барона Луїджі Парріллі, колишнього представника кількох американських фірм в Італії. Операція була розроблена на зустрічі офіцерів німецьких СС та служб безпеки у Вероні в листопаді 1944 р. Після цього її схвалила розвідувальна служба СС у Берліні, а в лютому вона дістала підтримку верховного головнокомандувача СС на півночі Італії Карла Вольфа.

Досвідчений нацистський апаратчик Вольф вилетів до Берліна, щоб поговорити з Гімmlером, а 4 лютого 1945 р., в перший день Ялтинської конференції, зустрівся особисто з Гітлером. Фюрер не заперечував проти плану Вольфа встановити контакти з американцями для розколу союзників. По суті, це означало, що Вольф міг почати операцію, але мав стати «офірним цапом» у разі провалу плану. Його вищі керівники та колеги з СС, які самі шукали способу встановити контакти із Заходом до падіння нацистського режиму, але були готові з'їсти його живцем, якби щось пішло не так¹⁶.

Місія Парріллі виявилася безумовним успіхом. Даллеса настільки вразили його розмови з Вольфом 8 і 9 березня, що він запропонував командувачу союзників в Італії фельдмаршалу Гарольду Александеру відправити представників до Швейцарії для

ведення переговорів із Вольфом про капітуляцію німецьких військ в Італії або, можливо, на всьому Західному фронті.

Ідею схвалили і в Лондоні, й у Вашингтоні — і двох генералів союзників направили до Берна для ведення переговорів із німцями. Вони познайомилися з Вольфом 19 березня на віллі біля італійського кордону, але цього разу послання генерала СС було менш оптимістичним, ніж десять днів тому. Кессельрінга, на підтримку якого Вольф раніше розраховував, тепер перевели з Італії, на пост командувача всього Західного фронту. Операція «Світанок» закінчилася повним спустошенням сподівань західних союзників. Та операція «Вовна» досягла своєї мети — союзники запідозрили один одного в зраді¹⁷.

До середини березня переговори у Швейцарії, як у листуванні союзників називали Бернським інцидентом, хоч жодна із зустрічей із Вольфом не відбулася у столиці Швейцарії, перетворилися на яблуко розбрату на найвищому рівні союзної дипломатії. Знаючи сталінську чутливість до всього, що нагадувало сепаратні мирні переговори з боку західних союзників, західні лідери погодилися, що їм доведеться повідомити радянців про те, що відбувається у Швейцарії. Телеграми з цього приводу відправили до Москви 11 березня, і Молотов відповів наступного дня, вимагаючи включення радянських представників до переговорів. Гарріман вважав, що це була жажлива ідея, а голова американської військової місії в Москві генерал Джон Дін зазначив, що західні союзники не наполягали на участі в радянських переговорах з оточеними німецькими військами на Східному фронті. Американські дипломати вважали, що прийняття радянської позиції означатиме затягування переговорів та загрожуватиме їх проведенню можливими «незручними вимогами»¹⁸.

Британці погодилися з цим, і радянцям повідомили, що попередні переговори не можуть чекати і почнуться без їхніх представників, але їх запрошено взяти участь в остаточних переговорах у штаб-квартирі фельдмаршала Александера в Казерті. Шістнадцятого березня Молотов вимагав, щоб переговори в Берні припинили. Він повторив свою вимогу в листі від 24 березня, звинувативши західних союзників у переговорах за спиною СРСР. Того ж дня Рузвельт написав Сталіну, подаючи весь інцидент як непорозуміння. У телеграмі президента не було жодного слова про зустріч Даллеса з Вольфом 8 березня; направлення Александером переговорників до Швейцарії пояснювалося необхідністю перевірки «непідтвердженої інформації» щодо бажання деяких німецьких офіцерів організувати капітуляцію. «До цього часу спроби наших представників організувати зустріч із німецькими офіцерами не досягли успіху, але все ще видається, що така зустріч є можливою», — писав президент. Рузвельт ішов по краєчку між напівправдою та прямим обманом, не згадуючи у своєму листі не лише «конференцію» Даллеса з Вольфом, а й зустріч із Вольфом 19 березня, у якій узяли участь представники фельдмаршала Александера.

На Сталіна це не справило враження. Він відкинув паралель Рузвельта між зустріччю у Швейцарії та переговорами про капітуляцію німецьких військ на Східному фронті. В останньому випадку війська були оточені й не мали іншого вибору,

як здатися, щоб уникнути знищення, тоді як на Західному фронті німецькі війська не були оточені та не стикнулися з перспективами анігіляції. «Якщо, втім, — писав Сталін, — німці на півночі Італії прагнуть переговорів, щоб здатись і відкрити фронт для військ союзників, тоді вони повинні мати інші, більш далекоюсяжні цілі, що впливають на долю Німеччини». Сталін відкрив свої найбільші страхи: він хотів уникнути ситуації, коли німецьке командування припинить воєнні дії з англо-американськими союзниками, продовжуючи воювати на Східному фронті. Він стверджував, що під прикриттям швейцарських переговорів німці вже перекидали свої підрозділи з Італії на Східний фронт.

Рузвельт, не впевнений, чи потребував реакції лист Сталіна, усе-таки підписав відповідь, де зазначалося, що вилучення трьох німецьких дивізій (дві з них перекинули на Східний фронт) відбулося задовго до того, як почалися переговори у Швейцарії. Рузвельт також категорично заперечував саме існування перемовин. «Немає ніяких переговорів про капітуляцію, — заявив Рузвельт. — Я повинен повторити, що зустріч у Берні мала єдину мету — налагодити зв'язок із компетентними німецькими офіцерами, а не будь-які перемовини».

Підозри Сталіна наростали щодень. А американці та британці не могли погодити власні версії. Хоч Рузвельт продовжував заперечувати, що переговори коли-небудь відбувалися, фельдмаршал Александер поінформував радянців про зустріч із Вольфом 19 березня. У своєму листі від 3 квітня, надісланому наступного дня після отримання телеграми Александера, Сталін змінив свій тон і припустив, що президент не був «повністю поінформований», натякаючи, що той не знає, що відбувається у його власному господарстві. Утім, наступне твердження свідчило або про параною Сталіна, або про свідому провокацію з його боку. Можливо, це було одне і друге разом. Він послався на інформацію, що перебувала в розпорядженні його «військових колег», стверджуючи, що «переговори відбулись і що вони закінчилися угодою з німцями, завдяки чому німецький полководець на Західному фронті маршал Кессельрінг повинен відкрити фронт для англо-американських військ і дозволити їм рухатися на схід, а британці та американці обіцяли натомість полегшити умови перемир'я для німців».

Тепер настала черга американців дивуватися. Воєнний міністр Генрі Стімсон порадив колегам бути дуже обережними, складаючи відповіді, і враховувати «дивовижну ситуацію в голові Сталіна та в головах його персоналу». Наступний лист Рузвельта до Москви підготував генерал Маршалл та відредагував адмірал Легі. Він передавав «здивування» президента щодо отриманого раніше повідомлення Сталіна і ще раз заперечив проведення будь-яких переговорів у Швейцарії, стверджуючи, що зустрічі там «не мали жодних політичних наслідків». Він також висловив сумнів у надійності Сталінових «інформаторів» та намагався перекласти відповідальність за непорозуміння між союзниками на німців. «Я переконаний, що в Берні ніколи не велося ніяких переговорів, і мені здається, що ваша інформація з цього приводу напевне отримана з німецьких джерел, які доклали наполегливих зусиль, щоб створити розбіжності між нами, щоб певною мірою уникнути відповідаль-

ності за свої воєнні злочини. Якщо це було метою Вольфа в Берні, то ваше повідомлення доводить, що він мав певний успіх». Рузвельт як у воду дивився. Саме це було метою німецької операції «Вовна».

Сталін був налаштований більш примирювально в наступному повідомленні, надісланому 7 квітня: «У моєму посланні від 3 квітня мова йшла не про чесність і надійність. Я ніколи не сумнівався у вашій чесності та надійності». Підтримуючи своє попереднє твердження, що німці та західні союзники уклали угоду, він указав на жорсткий опір німецьких військ на сході, на відміну від їхнього небажання воювати на англо-американському фронті. «Що стосується моїх інформаторів, — писав він, — я можу запевнити вас, що це чесні та скромні люди, які акуратно виконують свої обов'язки та не мають наміру когось образити. Ці люди неодноразово випробувані нами на ділі»¹⁹.

Ким були «чесні та скромні люди» Сталіна, які знали про переговори? І британці, й американці вважали, що інформацію про переговори в Берні злили Сталіну німці. Лорд Бівербрук, довірена особа Черчилля, який поділяв цю думку, навіть порадив прем'єр-міністру звернутися до Сталіна з проханням розкрити інформацію, що знали радянці про переговори. Якби Черчилль це зробив, а Сталін із якоїсь причини вирішив задовольнити цікавість Бівербрука, британці та американці були б надзвичайно здивовані.

Автори радянського телевізійного блокбастера 1970-х рр. «Сімнадцять миттєвостей весни», де йшлося про переговори генерала Вольфа у Швейцарії, приписували зрив «сепаратних переговорів» у Берні радянському агенту Максіві Отто фон Штірліцу. Саме цю версію засвоїли покоління радянських та східноєвропейських телеглядачів. Правда була набагато прозаїчнішою. Прототипом Штірліца був працівник гестапо й затятий азартний гравець Віллі Леман, якого радянці завербували наприкінці 1920-х рр. Його викрила та розстріляла німецька контррозвідка 1942 р. задовго до початку швейцарських переговорів. Після арешту Лемана радянці більше не мали «кrotів» у нацистському апараті безпеки, які могли б звітувати про німецькі контакти із Заходом²⁰.

Автори офіційної історії російських розвідувальних служб, виданих після розпаду Радянського Союзу, стверджують, що інформація про Бернські переговори надійшла від членів «Кембриджської п'ятірки». Дев'ятого квітня НКДБ прозвітувало, що, згідно з отриманою в Лондоні інформацією, до того як Кессельрінг зайняв посаду командувача Західного фронту, чи то він, чи то два вищих німецьких офіцери провели переговори з союзниками щодо капітуляції німецьких військ на італійському фронті. Джерело цієї інформації, агент ФБР, почув про переговори від співробітника УСС, який прибув до Британії з Італії. Радянський агент отримав підтвердження цієї чутки від Гая Лідделла, керівника відділу британської контррозвідки (MI5). З огляду на те, що тоді один із членів «Кембриджської п'ятірки» Ентоні Блант працював у MI5 і був близьким до Лідделла, мабуть, ця інформація надійшла до радянців саме від Бланта. Вона відобразила помилкове переконання багатьох офіцерів союзників, які безпосередньо не брали участь у переговорах,

про те, що союзники розмовляли з Кессельрінгом, і правильно визначило їхню мету: капітуляцію німецьких військ на італійському фронті²¹.

Навесні 1945 р. Сталіна найбільше хвилювала одна-єдина річ: можливість сепаратного миру між західними союзниками та нацистською Німеччиною або, більш реалістично, відкриття німцями Західного фронту для англо-американських армій, що дозволило б їм узяти під контроль Німеччину і, можливо, частину Східної Європи до приходу туди Червоної армії. У Тегерані основною проблемою Сталіна було те, чи відкриють західні союзники другий фронт; тепер же він був стурбований тим, що цей фронт рухався надто швидко. Наприкінці березня 1945 р., виступаючи перед чехословацькою делегацією, що відвідувала з візитом Кремль, Сталін відверто висловив свою недовіру до західних союзників. «Ми боремося з німцями і будемо робити це до кінця, — заявив він. — Однак нам слід мати на увазі, що наші союзники намагатимуться врятувати німців і змовитися з ними. Ми будемо нещадні до німців, але наші союзники намагатимуться обійтися з ними якомога м'якше»²².

Бернська криза допомогла Сталіну утримати союзників на оборонних позиціях, поки він продовжував захоплювати Східну Європу. Даллесу наказали розірвати всі контакти з Вольфом, а німецькі війська в північній Італії здалися союзникам аж 2 травня, за два дні після того, як смерть Гітлера звільнила німецьких генералів від присяги на вірність фюреру. Західні союзники мали бути особливо обачними з будь-якими новими зверненнями від німців. Вони не могли бути впевнені, чи про це не дізнається параноїдальний Сталін. Але параноя Сталіна мала межі. Граючи на побоюваннях Рузвельта щодо можливого виведення Радянського Союзу зі ще не створеної Організації Об'єднаних Націй, Сталін не дозволив Бернському інциденту завадити реалізації тих положень ялтинських угод, які слугували його власним цілям. Серед них — радянський вступ у війну з Японією, який тепер був немислим: 5 квітня СРСР він скасував пакт про нейтралітет із Японією.

У своєму останньому листі до Сталіна, підписаному 11 квітня 1945 р., президент Рузвельт зазначив, що бернський інцидент нарешті «залишився у минулому». Це було так, але союзницьким відносинам було завдано серйозної шкоди, а також перекреслено всі залишки взаємної довіри після Ялтинської конференції. Бернський інцидент відкрив нову еру у відносинах між Сходом і Заходом, яка знайшла повне вираження в довгих десятиліттях холодної війни — епохи конкуренції шпигунства, підживлюваної геополітичною параноєю²³.

РОЗІГРУЮЧИ ЯЛТИНСЬКУ КАРТУ

У розпал бернської кризи Андрій Громико повідомив Державний департамент, що Молотов, який мав очолити радянську делегацію на конференції в Сан-Франциско, залишиться в Москві заради участі в засіданні Верховної Ради. Двадцять четвертого березня Рузвельт звернувся безпосередньо до Сталіна і попросив його відправити Молотова принаймні на першу сесію. «Я боюся, що відсутність пана Молотова буде сприйнята у всьому світі як брак... інтересу з боку радянського уряду до великих цілей цієї конференції», — писав він. Сталін не відступав: Молотов залишиться у Москві. «Що стосується різних тлумачень, — зазначав Сталін, — ви розумієте, що це не може визначити рішення, які треба ухвалити»¹.

Сталін був невдоволений Рузвельтом і готовий підважити єдину річ, яка важила для нього найбільше, — ООН. Він вирішив залишити Молотова на батьківщині посеред чергової суперечки між радянським посольством у Вашингтоні та Державним департаментом щодо участі радянських республік України й Білорусії в конференції у Сан-Франциско. Дванадцятого березня Громико поінформував Державний департамент про те, що до Сан-Франциско прибудуть тридцять членів української та білоруської делегацій для участі в конференції. Це оголошення виявилось цілковитою несподіванкою для американців. Державний секретар Стеттініус був обурений і пізніше визнав, що «мав серйозні проблеми з Громиком із цього приводу». Виступаючи з нотатками, підготовленими до його зустрічі з радянським послом, він зазначив, що «на Кримській конференції чітко вирішили, що обидві республіки не будуть запрошені до Сан-Франциско». Це було перебільшення. Усі погодилися, що членство республік буде розглянуте на першій сесії організації, але чи за їхньої участі, чи без — було не зрозуміло.

Стеттініус попросив Рузвельта звернутися до Сталіна особисто. Алджер Гісс направив Стеттініусу чернетку пропонованого листа Рузвельта, який містив попередження Сталіну: «Якщо чесно, то труднощі, які стосуються і наслідків для громадської підтримки запропонованої організації, і ставлення інших урядів, видаються значно більшими, ніж я уявляв». Але Гісс наполегливо відраджував Стеттініуса відправляти такий лист. Досвідчені співробітники Державного департаменту намагалися заспокоїти Стеттініуса, порадивши йому спочатку зустрітися з Громиком. Тактика спрацювала: листа Сталіну не відправили. Натомість 29 березня державний секретар направив послу ноту, в якій зазначав, що в Ялті «не було взято жодних зобов'язань щодо присутності представників цих республік у Сан-Франциско»².

Вдалося уникнути дипломатичного скандалу, однак радянці своєї позиції не змінили. Коли заступник держсекретаря Джозеф Грю прочитав ноту свого уряду Гро-

мику, радянський посол відповів: «Це не наше тлумачення». У кінцевому підсумку радянська інтерпретація перемогла. До кінця березня зобов'язання Рузвельта перед Сталіним, зроблене в Ялті: надати СРСР три голоси у відповідь на отримання трьох голосів США, — перестало бути таємницею. Його злили у пресу представники американської делегації на конференції в Сан-Франциско. Американську громадськість обурило готовність уряду порушити власний принцип «одна держава — один голос». Обурення було Вашингтоном, а не Москвою, яка подібних зобов'язань на себе не брала. Адміністрація швидко відмовилася від власного запиту на додаткові голоси. Українці й білоруси тепер могли приїхати, не викликаючи підозр: таємна угода стала відома широкій громадськості.

Якщо американські політики й дипломати мусили аналізувати власні дії та шукати винних, намагаючись пояснити громадськості, як вони виявилися настільки несумлінними, то в радянців таких клопотів не було. Наприкінці квітня дві делегації, одягнені в абсолютно нові «американські костюми», придбані за виділені урядами України та Білорусії кошти, прибули до Сан-Франциско та взяли участь у конференції. Як і було погоджено, дві республіки прийняли до Організації Об'єднаних Націй з американською та британською підтримкою. У мемуарах, однак, Громико писав, що на конференції у Сан-Франциско «радянські представники протягом усієї роботи відчували, що західні делегати були людьми іншого світу, мислили іншими категоріями»³.

У березні Сталін несподівано змінив свою позицію щодо розчленування Німеччини, і його мотивувала до цього не громадська думка в СРСР, а геополітичні міркування. Це була фундаментальна зміна політики — не інакше як капітуляція щодо однієї з основних поступок, яку він отримав від союзників у Ялті, де наполягав, щоб до тексту переданого Німеччині документа про капітуляцію додали слово «розчленування».

Перше засідання Лондонської комісії з проблем Німеччини відбулося 7 березня, і в ньому взяли участь Ентоні Іден; Вільям Стренг, посол Великої Британії в Європейській консультативній комісії; Федір Гусев, радянський посол у Лондоні; і Джон Г. Вайнант, американський посол у Великій Британії. Чернетка інструкцій Ідена для комісії передбачала, що вона має розпочати роботу з вивчення того, чи справді потрібно розчленувати Німеччину, чи достатньо встановити контроль над німецькою промисловістю, роззброїти та демілітаризувати країну. Гусев забив на сполох у телеграмі, надісланій 10 березня в Москву. За шість днів по тому він звернув увагу Стренга на розбіжності між інструкціями Ідена та прийнятим у Ялті рішенням. Проте 24 березня Гусев отримав телеграму від Молотова з інструкціями погодитися на британське формулювання і повідомити комісію, що СРСР вважав рішення Ялті про розчленування засобом тиску на Німеччину, якщо інші заходи не досягнуть успіху. Дипломати Альянсу були приголомшені; їхнє полегшення було відчутним⁴.

Що ж могло пояснити цю зміну? Підготовлені Максимом Литвиновим напередодні Ялтинської конференції доповідні записки показують, що радянська верхівка

вбачала у розчленуванні Німеччини одну зі своїх цілей. Загалом воно вважалося в Москві основним інструментом усунення німецької загрози, який надав би Радянському Союзові перепочинок на десять-двадцять років, після чого той знову був би готовий зіткнутися з капіталістичним Заходом. Утім, такий підхід зустрів несподіваний опір Заходу. Продовження маневрів Ідена в лондонській комісії явно засвідчило, що хоч радянці перемогли в ялтинській битві, проте війна все ще тривала. Виграти без чіткого зобов'язання західних союзників підтримати розчленування було практично неможливо. І Сталін, імовірно, мав сумніви не тільки щодо його практичності, а й щодо бажаності⁵.

Сильний центральний уряд був необхідним, щоб гарантувати збір репарацій з усієї Німеччини. З огляду на те, що промислові райони країни перебували в зоні окупації західних союзників, добрі відносини мали першочергове значення, щоб радянці могли накласти руки на німецьке промислове устаткування. Москва вирішила відмовитися від розчленування та здобула кілька пропагандистських очок. Молотов пояснив Гусеву несподівану зміну політики таким чином: «Англійці й американці, які першими поставили питання про розчленування Німеччини, зараз хочуть перекласти провину за розчленування на СРСР, щоб звести наклеп на нашу державу в очах світової громадської думки». Віднині Сталін міг розповідати Вільгельму Піку та іншим німецьким комуністам, що розчленування було ідеєю капіталістів.

Це стало офіційною лінією на майбутні десятиріччя. Редактори радянських записів із Тегеранської та Ялтинської конференцій не зупинилися перед видаленням численних сталінських зауважень на користь розчленування. Сталін суттєво полегшив завдання з цензурування таких заяв. На відміну від Рузвельта й Черчилля, він ніколи не пропонував конкретного плану розчленування Німеччини. Навіть у Ялті нібито порушував це питання лише для того, щоб «точно визначити, у чому полягають наміри трьох урядів». Дев'ятого травня, в офіційний радянський День перемоги, Сталін звернувся до свого народу, заявивши, що Радянський Союз «не має наміру розчленувати або знищити Німеччину». Умови капітуляції, які союзники зрештою виставили Німеччині в червні 1945 р., не включали положення про розчленування. Це було істотним зрушенням, але лише одним із багатьох⁶.

Якщо в той самий час, як Сталін дав задній хід у Німеччині — поза межею сфери свого прямого контролю, він дав повний уперед реалізації своїх задумів на території, яку контролював, зокрема у Польщі.

Московські переговори між Молотовим, Гарріманом та Кларком Керром зайшли у глухий кут, і наприкінці березня заохочуваний Черчиллем Рузвельт вирішив звернутися безпосередньо до Сталіна. У відправленій 31 березня телеграмі Рузвельт висловлювався в зовсім іншому тоні, ніж у своєму оптимістичному зверненні до Конгресу на початку місяця. «Я не можу приховати від вас занепокоєння, з яким розглядаю розвиток подій, що становлять взаємний інтерес, після нашої плідної зустрічі в Ялті», — почав він. Президент поскаржився на «розчарування від браку поступу у справі втілення досягнутих на Конференції політичних рішень, яких чекає

світ, зокрема тих, що стосуються польського питання». Він також висловив здивування тим, що положення Декларації про визволену Європу, як здавалося, не стосувалися Румунії.

Звертаючись до роботи Комісії Молотова-Гаррімана-Керра в Москві, Рузвельт поставив під сумнів право польських комуністів обирати або відхиляти кандидатів до майбутнього польського уряду. Звичайно, постала проблема «реорганізації», і президент намагався вичавити максимум із неоднозначної формули, яку він прийняв у Ялті. «Хоч це правда, що люблінський уряд має бути реорганізований, а його члени — відіграти помітну роль, — писав він, — це треба зробити так, щоб створити новий уряд. Цей пункт чітко підкреслюється в декількох місцях у тексті угоди. Я повинен вичерпно вам пояснити, що будь-яке таке рішення, яке могло б призвести до продовження нинішнього варшавського режиму, буде неприйнятним і призведе до того, що народ Сполучених Штатів розглядатиме ялтинську угоду як шахрайство». Президент викреслив останнє слово і замінив його на «провальну». Він наполягав на праві західних послів без обмежень запрошувати до Москви власних кандидатів, а також на їхньому праві подорожувати до Польщі⁷.

Листа підписав Рузвельт, але насправді його просував Черчилль, який переглянув первісний проект і вніс власні доповнення до тексту телеграми. Упродовж березня Черчилль бомбардував Рузвельта повідомленнями, спонукаючи його втрутитись у питання Східної Європи. Він знав, що без американської підтримки його власне слово небагато важитиме в Кремлі, а з теми Румунії він не мав можливості звернутися до Сталіна, оскільки, як писав Рузвельту, радянський лідер міг сказати йому, що він не втручався в Греції, і попросив би такої ж свободи дій у Румунії. Радянсько-британський поділ Балкан на сфери впливу був у повній суперечності з Декларацією про визволену Європу. Він завадив Черчиллю притягнути СРСР до відповідальності за його дії в Румунії та обмежував його свободу маневру щодо Польщі⁸.

Сталіну знадобився тиждень, щоб відповісти на лист Рузвельта. «Справа польського питання справді зайшла у глухий кут, — почав Сталін. — Які причини цього? А причини полягають у тому, що послы Сполучених Штатів та Англії в Москві, члени Московської комісії, відійшли від установок Кримської конференції та внесли у справу нові елементи, не передбачені Кримською конференцією». Сталін ще раз ствердив своє розуміння ялтинської формули польського уряду як рішення утворити новий уряд на основі чинного, і стверджував, що послы, зокрема Гарріман, повністю ігнорували цей уряд і намагалися привезти до Москви поляків, які або не визнавали ялтинські рішення, або були недружніми до СРСР. Рішенням Сталіна стало наполягання на тому, щоб новий польський уряд було створено на основі старого.

Відповідно до запропонованого ним «компромісу» треба було викликати до Москви вісім польських політиків, п'ятьох із Польщі та трьох із Лондона, для консультацій щодо формування майбутнього уряду. «Що стосується чисельного співвідношення старих та нових міністрів у складі польського уряду національної єдності, — писав Сталін, — можна було б установити приблизно таке ж співвідношення,

яке було здійснено щодо уряду Югославії. Я думаю, що в разі врахування вищезгаданих зауважень, узгоджене розв'язання польського питання може бути досягнуте за короткий час». Черчилль пізніше зазначив, що комуністи переважали прозахідних міністрів у Югославії у пропорції 25 до 6.

Сталін відписав 7 квітня, але президент отримав його послання тільки 10 квітня і так на нього й не відповів. «Я б мінімізував загальну радянську проблему настільки, наскільки це можливо, — писав він Черчиллю 11 квітня щодо Берна, — оскільки ці проблеми в тій чи іншій формі, як видається, виникають щодня, і більшість із них вирішується, як це сталося у випадку бернської зустрічі. Ми повинні бути твердими, і наш курс на сьогодні є правильним». Незважаючи на своє розчарування радянською поведінкою після Ялти та глибоке невдоволення Сталіним, Рузвельт не був готовий змінити курс. Президент не бачив жодного іншого шляху, окрім як продовжувати діалог зі Сталіним⁹.

Поки переговори в Москві затягувалися, радянці активно діяли в Польщі, щоб отримати бажані результати. Вони переслідували керівників польського підпілля на схід та на захід від лінії Керзона. Звіти, отримані польським урядом в еміграції у лютому 1945 р. та передані британському й американському послам у Москві, свідчать про те, що НКВС був зайнятий депортацією поляків на схід: п'ять тисяч поляків із Гродна, десять тисяч поляків із Білостока та сімдесят шість тисяч із Познані. Радянці також заарештовували командирів польської Армії Крайової та піддавали їх «жорстким та жорстоким допитам».

У березні 1945 р. НКВС розпочав політичні консультації з керівниками польського підпілля. Здавалося, що ялтинські угоди нарешті почали працювати і радянці були зацікавлені у контактах з опозицією для підготовки обіцяних виборів. Проте, коли 27 березня лідери польського підпілля під керівництвом головнокомандувача польської Армії Крайової генерала Леопольда Окуліцького з'явилися на зустріч із радянськими посадовцями, ті їх заарештували, незважаючи на попередні гарантії особистої безпеки. Для Окуліцького це був його другий арешт радянцями (перший відбувся 1941 р.) і велика несподіванка, адже в січні 1945 р., напередодні Ялтинської конференції, він наказав розпустити Армію Крайову, щоб не провокувати радянські репресії проти польського суспільства в цілому.

Генерала Окуліцького та п'ятнадцятьох інших очільників польського підпілля доставили до Москви, де вони постали перед судом у червні 1945 р. Окуліцького, який воював проти нацистської Німеччини 1939 р. і був одним із лідерів Варшавського повстання 1944 р., звинуватили у плануванні військової коаліції з Німеччиною проти СРСР, шпигунстві, тероризмі й причетності до підпільної організації, яка була розформована лише для прикриття подальшої підривної діяльності. Його засудив до десяти років позбавлення волі Василь Ульріх, горезвісний суддя московських показових судилищ 1930-х рр. У грудні 1946 р. Окуліцького просто вбили в московській в'язниці¹⁰.

З іншого боку лінії Керзона представники Кремля просували агресивну радянську політику, усуваючи всі інституційні зв'язки, що поєднували цю частину довоєнної Поль-

щі із зовнішнім світом. Їхньою головною мішенню стала Українська греко-католицька церква, яка, зберігаючи православні ритуали і традиції, перебувала під юрисдикцією Рима. Одинадцятого квітня 1945 р., згідно із затвердженими особисто Сталіним інструкціями щодо ліквідації церкви, радянська таємна поліція увійшла до житлових приміщень собору Святого Юра у Львові й заарештувала голову церкви митрополита Йосипа Сліпого та його оточення. Того дня вони також заарештували всіх єпископів церкви. Дуже мало хто з них пережив тривале ув'язнення в ГУЛАГу, куди їх відправили їхні тюремники¹¹.

У напрочуд химерному виверті долі арешти стали непередбаченим наслідком спроб Рузвельта переконати Сталіна ставитися до католицької церкви у Східній Європі з належною повагою. Довіреною особою президента з питання католиків був провідний діяч Демократичної партії, католик за віросповіданням та ірландець за походженням, Едвард Флінн. Флінн не мав у Ялті жодної офіційної функції, будучи просто гостем Рузвельта та відвідуючи деякі офіційні та приватні вечери на конференції. Рузвельт іноді відправляв молодих посадових осіб Державного департаменту, у тому числі Алджера Гісса, щоб поінформувати Флінна про те, що відбувається, оскільки він вважав, що Флінн «дуже нудиться». Пізніше Гісс пригадував, що, маючи небагато роботи, Флінн випив «більше чаю... ніж міг собі побажати будь-який американець ірландського походження»¹².

Про релігію в Ялті детально не дискутували, але Сталін вочевидь повторив своє знамените висловлювання про папу: скільки в нього дивізій? Рузвельт, зі свого боку, попросив у Молотова дозволу для Флінна поїхати до Москви, щоб обговорити релігійну політику з радянськими чиновниками. Молотов погодився, і відразу ж після конференції Флінн поїхав до Москви як особливий гість Аверелла Гаррімана. Кетлін була непевна щодо дипломатичних здібностей Флінна і сумнівалася щодо шансів на успіх його місії. «Ед Флінн залишиться з нами на кілька тижнів, — писала вона сестрі. — Збав нас Господи! Однак він не так поганий, як здається... Він старий, досить приємний і нікому не переходить дорогу — принаймні не переходив за той час, що він тут. Можливо, здоровий глузд, а його в нього багато, врятує його від неприємностей у Москві. Його завданням, у найгіршому прояві, є змусити росіян молитися!»¹³

Флінн провів у Радянському Союзі понад три тижні, з 12 лютого до 10 березня, зустрічаючись із радянськими чиновниками, відвідуючи театр, а також організовані на його честь вечери. Він ніколи не викладав ні в листах додому, ні в мемуарах, чого саме він намагався досягти, але витоки у пресі свідчили, що програма його місії складалась із трьох пунктів: переконати радянців дозволити Ватикану відправити католицьке духовенство до Східної Європи, толерувати там католицькі установи та поліпшити становище італійських військовополонених у СРСР. Усі три пункти перебували високо на тогочасному порядку денному Ватикану¹⁴.

Перед тим як повернутися до Сполучених Штатів, Флінн вирушив до Рима, щоб побачитися з папою, чия підтримку треба було конче забезпечити, якщо Рузвельт хотів уникнути проблем із католицьким електоратом щодо переслідувань церкви у Східній Європі. Ця логіка не пройшла повз увагу ретельних спостерігачів за подіями

на європейській сцені, а в березні 1945 р. мабуть, не було більш старанного чи зацікавленого спостерігача, ніж Йозеф Геббельс. «Рузвельт відправив Флінна як особливого посла до папи, — зазначив він у своєму щоденнику 23 березня. — Очевидно, Рузвельт хоче перетягнути на свій бік католицьку церкву. Кажуть, що папа, як і раніше, дуже невдоволений англо-американцями після Ялтинської конференції»¹⁵.

Папа Пій XII, який 1933 р. вів переговори про конкордат між Німеччиною та Святим Престолом і якого часто звинувачували в надмірному зближенні з нацистами під час війни, не залишив сумнівів відносно свого негативного ставлення до комунізму. Неодноразово з 1939 р. він засуджував радянську окупацію Польщі та скоєні під час цієї окупації злочини. Тепер він намагався згуртувати міжнародну підтримку для католиків Польщі. У грудні 1944 р. Казимеж Папе, представник польського емігрантського уряду у Ватикані, поінформував своїх колег у Парижі: «Мобілізація католицького світу в ім'я Польщі постійно прогресує і поглиблюється... Кардинал [Жан-Марі-Родріг] Вільнев (Квебек) та архієпископ [Френсіс] Спелман [Нью-Йорк] розповіли мені особисто, що Святий Отець хоче від них повної підтримки польської позиції».

Рузвельт знав, наскільки руйнівним стане відверте відкидання Ватиканом Ялти. Напередодні конференції він відправив до Рима Гопкінса, щоб утихомирити папу. Восени 1944 р., напередодні президентських виборів у Сполучених Штатах, Гопкінс був засмучений спробами католицької церкви впливати на внутрішню політику США й американську політику щодо Східної Європи, але в січні 1945 р. саме йому доручили відвідати та заспокоїти папу на шляху до Ялти. Тепер Рузвельт хотів, щоб посередником між Сталінім і Пієм XII виступив Флінн. Цей вибір мав сенс лише в тому разі, якщо президент думав у першу чергу, як заспокоїти американських католиків та Ватикан, а не про зміну політики Сталіна. Флінн користувався повагою серед американських католиків, але був нікудишній дипломат¹⁶.

Незалежно від тих чи тих здібностей Флінна, перепони на його шляху були величезними. Радянці вже сформували власну думку про Ватикан, і мало що можна було зробити, щоб її змінити. Вони були налаштовані пов'язувати папу і, отже, всю католицьку церкву з фашизмом. В очах Кремля Ватикан втручався у світову політику, надавав підтримку польському емігрантському уряду, протистояв передаванню німецьких територій до Польщі та заохочував реакційні групи в Італії. Сталін був готовий використати для дискредитації папи щойно реабілітовану Російську православну церкву¹⁷.

У Москві Флінн зустрівся з новообраним патріархом Російської православної церкви Алексієм I, із Молотовим та двома полковниками таємної поліції, які керували державними органами, відповідальними за нагляд над релігійною діяльністю, але він не просунувся далеко. Коли полковник Георгій Карпов, очільник урядового комітету, відповідального за відносини з Російською православною церквою, намагався переконати Флінна, що члени комуністичних молодіжних організацій могли належати до церкви, а деякі з них навіть носили хрести, перекладачка Флінна тихо прошепотіла: «Не вірте цьому». Флінн був ще дужче незадоволений своєю зустріччю

з Іваном Полянським, офіційно відповідальним за відносини уряду з неправославними конфесіями. «Як для голови комісії, — писав він у мемуарах, — він, мабуть, знав дуже мало чи взагалі нічого про те, що відбувається»¹⁸.

Другого березня 1945 р., поки Флінн іще проводив зустрічі, Сталін і Молотов викликали полковника Карпова і наказали йому підготувати меморандум про протидію впливу Ватикану на західних прикордонних територіях СРСР і на світовій арені. Пропозиції Карпова були схвалені 16 березня, перш ніж Флінн доїхав до Рима. Головними жертвами наступу на Ватикан стали члени п'ятимільйонної Української греко-католицької церкви, керівників якої заарештували 11 квітня. Церкву офіційно скасували на скликаному НКВС у березні наступного року синоді. Її вірянам наказали приєднатися до Російської православної церкви; ті, хто цього не зробив, були змушені піти в підпілля¹⁹.

Місія Флінна стала поштовхом до наступу на права католиків та греко-католиків у СРСР, але Флінн міг стверджувати, що він долучився до їхньої толеранції у захоплених Червоною армією країнах Східної Європи, а це було головною ціллю його місії. Одразу після Ялти радянці намагалися бути максимально приязними до католицьких інституцій у Східній Європі, але ця доброзичливість не поширювалася на радянську територію. Характерно, що на той час відкритий наступ Сталіна на католицьку церкву обмежувався визначеними для СРСР у Ялті кордонами. Навіть Закарпатську область, яка стала частиною Української Радянської Соціалістичної Республіки влітку 1945 р., не чіпали до 1949 р. Греко-католицька церква також вижила на українських територіях на захід від лінії Керзона, які залишилися частиною Польщі.

Наївне прагнення Рузвельта забезпечити свободу віросповідання в СРСР, яке він уперше озвучив восени 1941 р., коли хотів пролобіювати в Конгресі ленд-ліз для Радянського Союзу, мало непередбачені наслідки відродження в СРСР цезарепапизму, старої імперської традиції, згідно з якою православна церква керувалася як частина російського уряду. Під час підготовки до Тегеранської конференції Сталін не тільки розпорядився розпустити Комуністичний інтернаціонал, за допомогою якого Москва контролювала комуністичні партії та комуністичні рухи в усьому світі, але також уперше з 1920-х рр. дозволив обрати православного патріарха. Переслідування церкви атеїстичною державою, яке було офіційною політикою після революції 1917 р., тимчасово призупинилося. Мета полягала в тому, щоб представити образ Радянського Союзу як країни, яка поважає релігійні переконання своїх громадян, і таким чином полегшити для західних лідерів співпрацю із комуністичним союзником.

Саме цей образ Сталін прагнув продемонструвати в бесіді з польським католицьким священиком зі США, отцем Станіславом Орлеманським, у квітні 1944 р. Його послання призначалося для західних урядів і поляків у Сполучених Штатах, а також у Польщі. «Ми не людожери, — сказав Сталін священикові. — Ми, більшовики, маємо пункт у нашій програмі, який передбачає свободу релігійних переконань. Із перших днів існування радянської влади ми ставили собі за мету реалізувати цей пункт. Проте бунтівна поведінка активістів православної церкви відібрала у нас

можливість реалізувати цей пункт, і уряд мусив прийняти битву після того, як церква наклала прокляття на радянську владу. На цій підставі виникли непорозуміння між представниками релігії та радянським урядом. Це було до війни з німцями. Після початку війни з німцями люди й обставини змінилися. Війна усунула відмінності між церквою та державою, віряни зреклися свого бунтівного ставлення, а радянський уряд відмовився від свого войовничого ставлення до релігії»²⁰.

Сталін, колишній православний семінарист, тепер був готовий використати церкву для досягнення своїх міжнародних цілей. Після Ялти, як і після пакту Молотова-Ріббентропа, коли він уперше окупував Західну Україну, Західну Білорусь та країни Балтії, Сталін хотів використати церкву, щоб утримати щойно придбані території та тісніше зв'язати їх із Москвою. Сталін ішов шляхом царів, які «возз'єднували» українських та білоруських католиків із Російською православною церквою впродовж XIX століття. Царі не змогли виконати цю мету в Галичині, яка належала Габсбургам, але після війни Сталін, семінарист із незавершеною освітою, який перетворився на комуністичного диктатора, остаточно здійснив мрію Романових. Коли радянська влада поклала кінець легальній діяльності греко-католицької церкви в Україні, її парафії та вірних забрала Російська православна церква.

Тимчасом як Ялта відходила в минуле, Сталін, здавалося, дедалі менше спирався на співпрацю з союзниками. Навпаки, він проводив нові лінії поділу в Європі. Він був готовий поступитись у питанні розчленування Німеччини, але прагнув закріпитися Польщі та на колишніх польських територіях, які він приєднав до Радянського Союзу. На включених до СРСР колишніх польських територіях Сталін узявся не тільки зсувати державні кордони, але й перероблювати цивілізаційні лінії розлому, які століттями відділяли православний схід від католицького заходу. І хоч ця справа досягла короткострокового успіху, на довшу перспективу її не вистачило. Греко-католицька церква пішла в підпілля і була успішно відроджена 1989 р. завдяки зусиллям своєї пастви і за підтримки папи Івана Павла II. Її відродження збіглося із закінченням холодної війни та розпадом комуністичного блоку у Східній Європі. Якщо державні кордони, створені в Ялті, залишилися незмінними, то релігійні кордони повернулися на старі позиції.

ПІСЛЯ РУЗВЕЛЬТА

Вони почали збиратися пізнього ранку. Цього приємного весняного дня, за деякими оцінками, аж півмільйона людей вишикувалося вздовж Пенсільванія-авеню, якою кортеж завдовжки понад кілометр прямував від вокзалу «Юніон стейшн» до Білого дому. Тисячі людей зібралися в парку Лафает навпроти Білого дому, і поліція мусила відтіснити натовп. Дехто із присутніх уже приходив сюди менш ніж три місяці тому, щоб стати свідком інаугурації Франкліна Делано Рузвельта на безпрецедентний четвертий термін, а тепер знову повернувся, щоб провести його на вічний спочинок.

Рузвельт помер двома днями раніше, 12 квітня 1945 р., у відпочинковому будинку у Ворм Спрінгзі, штат Джорджія. Він переїхав туди 29 березня, провівши п'ять днів у своєму маєтку в Гайд Парку, штат Нью-Йорк. Президент був виснажений, і його здоров'я суттєво занепало, але ніхто не очікував його раптової смерті. Елеонора Рузвельт, яка відвідувала благодійну вечірку у вашингтонському клубі «Салгрейв», була заскочена зненацька. Так само і шістдесятирічний на той час віце-президент Гаррі С. Трумен, якого викликали у Білий дім, де він дізнався новину від Елеонори. За кілька годин після смерті Рузвельта Трумен, на обличчі якого явно читалося потрясіння, склав присягу президента. Першим президентським актом стало підписання прокламації, яка проголосила день національної жалоби. Тіло президента доправили до Вашингтона поїздом о 10:00. Жалобна служба почалась о 16:00 у Східній кімнаті Білого дому, після чого труну знову відвезли на потяг. Скорботу нації виражали два мільйони людей, які вишикувалися вздовж залізничної колії, щоб попрощатися зі своїм президентом. Похорон відбувся наступного дня в Гайд Парку.

У Вашингтоні друзі й супротивники Рузвельта намагались досягнути втрату. Супротивники Рузвельта, республіканці були не менш щедрими у своїх оцінках досягнень померлого президента, ніж його союзники-демократи. Сенатор Артур Ванденберг зі штату Мічиган, який постійно критикував Демократичну адміністрацію, заявив, що покійний президент «залишив незнищений слід в історії Америки та світу». Сенатор Роберт Тафт зі штату Огайо, який згодом жорстко критикуватиме прийняті в Ялті рішення, назвав Рузвельта «найбільшою фігурою нашого часу», і стверджував, що той помер «героєм війни, оскільки буквально працював до смерті на службі в американського народу»¹.

У Москві «глибоко засмучений» Сталін сказав Гарріману, який повідомив новину, що «президент Рузвельт помер, але його справа повинна жити далі». Таке саме послання хотів донести до своєї країни і цілого світу новий президент уже в перші години перехідного періоду. Трумен уповноважив Едварда Стеттніуса, який першим прибув до Білого дому після повідомлення про смерть президента, виступити перед

пресою і запевнити країну та світ у тому, що його зовнішня політика здійснюватиметься «без зміни мети та переривання тривкості». Утім, у день, коли похоронний поїзд дістався Вашингтона, *New York Times* уже повідомляла, що друзі нового президента вважали, що нова адміністрація прокладе курс «трохи праворуч від центру»².

Що б це не означало всередині країни, на міжнародній арені це передбачало жорсткішу позицію щодо радянської політики та прагнень у Східній Європі. Тринадцятого квітня, у свій перший повний день на посаді, Трумен вислухав доповідь Стеттініуса про стан радянсько-американських відносин і сказав йому: «Тепер ми мусимо протистояти росіянам... ми не повинні поводитися з ними надто м'яко». Трумен небагато знав про зовнішню політику перед тим, як обійняти вищу посаду, а відповідного досвіду мав ще менше. Він повністю це усвідомлював і не приховував своїх вагань щодо того, як керувати державним кораблем у таку важливу історичну мить. Хоч йому не вистачало здібностей продовжити складну зовнішньополітичну гру, у яку так майстерно грав Рузвельт, він був налаштований зробити все можливе. Новий президент прагнув подолати власну непевність рішучістю або принаймні враженням рішучості, тож він надавав перевагу ясності перед складністю, покладаючись на власну інтуїцію. Беручи до уваги останнє ускладнення відносин між Вашингтоном та Москвою, протистояння росіянам видавалося простою і водночас правильною політикою в таких умовах³.

Новий підхід Трумена до Радянського Союзу став благословенням для ревізійністів в адміністрації, які відстоювали жорсткішу політику до Москви, але не могли переконати Рузвельта її прийняти. Як і в минулому, ревізійністи вийшли з лав «знавців Росії» Державного департаменту, яких тепер очолив сам Аверелл Гарріман. Після смерті Рузвельта Гарріман негайно виїхав із Москви до Вашингтона з єдиною метою — зустрітися з новим президентом. «Чесно кажучи, однією із причин, які змусила мене поспішати до Вашингтона, — сказав він Трумену 20 квітня, — був страх, що Ви не зрозумієте, як я це спостерігав у випадку Рузвельта, що Сталін порушує свої обіцянки». Він попередив Трумена про нове «вторгнення варварів у Європу».

Гаррімана обурювали односторонні радянські дії в Польщі та затягування Молотовим переговорів щодо утворення нового польського уряду, тож він був ладен забути, що досягнута в Ялті домовленість у справі Польщі була у кращому разі нечіткою. За кілька днів по тому, на нараді із Труменом та його найближчим радниками щодо формулювання позиції для майбутньої зустрічі президента з Молотовим, Гарріман наполягав, що Сталін порушив ялтинські угоди. Воєнний міністр Генрі Стімсон пояснював жорстку позицію Гаррімана тим, що він і генерал Джон Дін «довгий час особисто страждали від поведінки росіян у незначних питаннях». Він вважав, що у військових справах радянці свого слова дотримувались. Адмірала Легі аргументи Гаррімана також не переконали. Він казав, що виїхав із Ялти переконаним у тому, що радянці не погодяться на вільний уряд у Польщі, а ялтинські угоди залишалися відкритими для численних тлумачень⁴.

Утім, Гарріман справив добре враження на Трумена. Саме його інтерпретацію ялтинських угод він узяв за основу під час зустрічі з Молотовим по обіді 23 квітня.

Після смерті Рузвельта Сталін змінив свою думку щодо рівня радянського представництва на конференції Організації Об'єднаних Націй і вирішив відправити Молотова до Сполучених Штатів. Це був жест поваги до померлого президента, який настільки переймався ООН, а також спроба скласти враження про його наступника. У Вашингтоні, перш ніж побачити Трумена, Молотов зустрівся зі Стеттініусом та Ентоні Іденом, який також відвідував столицю США. Іден та Стеттініус намагалися досягти того, чого їхні послы в Москві виконати не змогли: переконати Молотова в необхідності запросити до Москви представників польських демократичних партій та включити їх до складу нового уряду. Їхні зусилля виявилися марними. Тоді на пропозицію Ідена та з активним захопленням Гаррімана й інших членів адміністрації Трумен узяв це завдання на себе. У досить відвертій, якщо не грубій формі він зажадав під час зустрічі з радянським комісаром закордонних справ, щоб той дотримувався ялтинських угод. За словами Болена, який перекладав для президента, Молотов у відповідь «пополотнів»⁵.

Трумен дослівно записав у своїх мемуарах продовження перепалки з Молотовим. «Зі мною в житті так ніхто не говорив», — нібито сказав Молотов. «Виконуйте свої зобов'язання — і з вами не будуть так говорити», — відрізав Трумен. Ці слова не відображені ні в американському, ні в радянському протоколі: втім, чи прозвучали вони насправді, чи ні, але вирази, якими послуговувався президент на зустрічі з Молотовим, однозначно були далеко не звичайними. Це підтверджував Стеттініус та інші присутні, а Молотов згадував про цю розмову у старшому віці. «На нашій першій зустрічі із Труменом він почав говорити зі мною таким владним тоном!» — розповідав він на початку 1970-х рр. «Я думаю, що це за президент? Кажу: “У такому тоні я не можу говорити з Вами”. Він осікся трохи, осікся. Тупуватий, як на мене. І дуже антирадянськи налаштований. Тому він і почав у такому тоні; хотів показати своє “я”, як то кажуть»⁶.

Цей діалог ознаменував поворотний момент у тоні радянсько-американських відносин, але не змінив їхнього курсу й не мав негайного впливу на радянську позицію щодо Польщі. Молотов залишався незворушним. Зрештою, радянські рішення приймав Сталін, а не його комісар закордонних справ. Трумен усвідомив це пізніше.

Навесні 1945 р. Сталін ще не мав чіткого уявлення про те, що робити зі своїми східноєвропейськими завоюваннями. Він вважав, що радянський досвід був унікальним і що на той час країни на захід від Радянського Союзу не потребували радянської однопартійної держави. Йому здавалося, що Комуністична партія може співіснувати з іншими лівими партіями в рамках так званої народної демократії. Такі перехідні режими мали підготувати ґрунт для повного поглинання відповідних держав комуністами за десять чи п'ятнадцять років. У березні 1945 р. він сказав Тіто: «Нині соціалізм можливий навіть за англійської монархії. Повсюдна революція більше не потрібна». Він висунув цю ідею на зустрічі з очільниками польського уряду в травні 1946 р.: «У Польщі немає диктатури пролетаріату, і вона вам там не потрібна... Демократія, яку ви встановили в Польщі, у Югославії та частково в Чехословаччині, —

це демократія, яка наближає вас до соціалізму без необхідності встановлення диктатури пролетаріату чи радянської системи»⁷.

Сталін, однак, не сумнівався в тому, що нові держави повинні бути політично і стратегічно пов'язаними з Радянським Союзом і перебувати виключно під його впливом. В останні місяці війни лише голосна протидія Рузвельта поділу Європи на зони впливу та просування ним Організації Об'єднаних Націй видавалися спроможними стримати Сталіна від повного контролю над Східною Європою. Та після несподіваної смерті Рузвельта Сталін вирішив викласти новому президенту власне бачення щодо радянської присутності у Східній Європі. Двадцять четвертого квітня 1945 р., коли війська Червоної армії досягли передмість Берліна, Сталін надіслав лист Трумену та Черчиллю у справі Польщі.

Ви, очевидно, не погоджуєтеся з тим, що Радянський Союз має право домагатися того, щоб у Польщі існував дружній до нього уряд, і що радянський уряд не може погодитися на існування в Польщі ворожого до нього уряду. До цього нас зобов'язують, окрім усього іншого, ріки крові радянських людей, пролиті на полях Польщі заради звільнення цієї країни. Я не знаю, чи є справді представницьким уряд у Греції і чи бельгійський уряд є насправді демократичним. Думки Радянського Союзу не питали, коли створювалися ці уряди. Радянський уряд і не претендував на те, щоб утручатися в ці справи, позаяк розуміє, наскільки важливі Бельгія та Греція для безпеки Великої Британії. Не розумію, чому в обговоренні питання Польщі не хочуть урахувати інтереси Радянського Союзу з точки зору його безпеки. Варто визнати незвичними умови, коли уряди двох країн — Сполучених Штатів та Великої Британії — заздалегідь змовляються з питання про Польщу, де СРСР передовсім і найбільше зацікавлений, а також ставлять представників СРСР у нестерпне становище, намагаючись диктувати йому власні умови»⁸.

Черчилль відповів 28 квітня довгим листом, який почався з обговорення радянської політики щодо Польщі й завершився оглядом статусу балканської угоди між Британією та СРСР.

Черчилля турбувало, що Радянський Союз затягував консультації щодо формування нового уряду. «Цей Тимчасовий уряд, — писав Черчилль, — мусив потім, згідно з нашим спільним рішенням у Криму, взяти на себе зобов'язання якнайшвидше провести «вільні та необмежені вибори на основі загального виборчого права та таємного голосування», в якому «всі демократичні й антинацистські партії мають право брати участь та висувати кандидатів». На жаль! Нічому зі згаданого не дозволили просунутися ні на йоту».

Москва також перешкоджала західним представникам відвідувати Польщу, чого, як наголосив Черчилль, не відбувалось у випадку радянських представників в окупованих британськими військами країнах. Велика Британія й Америка були готові прийняти в Польщі лише повністю представницький та демократичний уряд. «Однак

ми не могли б прийняти “югославську модель” як керівний принцип того, що має відбутися в Польщі, — писав Черчилль. — Ні ми, ні американці не маємо ніякого воєнного чи особливого інтересу до Польщі. Усе, до чого ми прагнемо в матеріальних питаннях, слід вирішити належним чином між дружніми державами»⁹.

Без Рузвельта за спиною він почувався цілком комфортно в обговоренні своєї секретної процентної угоди зі Сталіним. «Я повинен... сказати, що хід подій у Югославії однозначно не дає мені відчуття балансу інтересів наших країн п'ятдесят на п'ятдесят, — писав Черчилль. — Маршал Тіто став повним диктатором. Він проголосив, що відданий перш за все Радянському Союзу. Незважаючи на те, що він дозволив членам Югославського королівського уряду ввійти до свого уряду, їх лише шестеро проти двадцяти п'яти, яких він призначив особисто. У нас склалося враження, що з ними не консультуються з питань високої політики, а режим перетворюється на однопартійний».

Черчилль також пояснив власне розуміння відсоткової угоди: представники Заходу не мали бути повністю витіснені з Румунії та Болгарії, країн з переважним радянським впливом. «Я визнаю резони, які ви мені висловили, коли нам довелося втрутитися з потужними збройними силами, щоб придушити напад Е.А.М.-Е.Л.А.С. на урядовий центр в Афінах, — написав Черчилль. — Ми неодноразово давали вказівки, щоб ваш інтерес у Румунії та Болгарії визнавався переважним. Однак ми не можемо погодитися на повне витіснення звідти, і нам не подобається, що ваші підлеглі в цих країнах поводяться з нами геть відмінно від того люб'язного ставлення, яке ми, що обіймаємо високі посади, завжди отримуємо від вас особисто».

Черчилль і Сталін по-різному трактували сфери впливу. Британський прем'єр-міністр розглядав їх як зони впливу, але не як повне панування. Сталін убачав у них зони ексклюзивного контролю. Водночас американці повністю відкинули ідею поділу Європи на сфери впливу. Це була їхня давня політика. Утім, новий американський президент мало що міг зробити, щоб зупинити процес, який уже давно тривав. Зрештою, він погодиться з політикою тих членів своєї адміністрації, які дійшли висновку, що створення сфер впливу — єдиний спосіб ефективної взаємодії з радянцями. Така точка зору стала панівною в американській адміністрації влітку 1945 р., однак щонайменше один службовець Державного департаменту був готовий втілювати її ще до смерті Рузвельта.

Його звали Джордж Ф. Кеннан. Очолити посольство США в Москві на час Ялтинської конференції, він надіслав листа своєму другові Чарльзу Болену, в якому виклав власні роздуми, що радянці зрештою отримають винагороду за свої воєнні зусилля коштом країн Східної та Центральної Європи. «Але, зважаючи на це все, — писав Кеннан, — я не розумію, чому ми повинні асоціюватися з цією політичною програмою, настільки ворожою до інтересів Атлантичного співтовариства загалом, настільки небезпечною для всього, що нам потрібно зберегти в Європі. Чому ми не можемо піти на гідний і чіткий компроміс — відверто розділити Європу на сфери впливу — триматися самим поза російською сферою і не пускати росіян до нас? Це найкраще з того, що ми могли б зробити для себе та для наших друзів у Європі;

це найчесніший підхід, який ми могли б спробувати, щоб відновити життя після війни на гідній і стабільній основі»¹⁰.

Черчилль був першим, хто усвідомив небезпеку народження світу, в якому сфери впливу визначатимуться незмінними ідеологічними та культурними розбіжностями. Він побоювався, що непорозуміння та прорахунки можуть призвести до майбутніх конфліктів. У своєму довгому листі до Сталіна від 28 квітня він пророчо зауважив: «Геть мало втіхи приносить погляд у майбутнє, де Ви та країни, у яких Ви пануєте, плюс комуністичні партії у багатьох інших державах, шикуються з одного боку, а ті, хто гуртується навколо англомовних націй, їхніх союзників чи домініонів, — з іншого».

Прем'єр-міністр викладав бачення майбутнього, якого намагався уникнути: «Цілком очевидно, що сварка між ними розірве світ на частини, і що всі ми, причетні до цього провідники кожної зі сторін, осоромимося перед історією. Сам тільки вступ до тривалого періоду підозр, звинувачень та відповіді на них, протилежних політичних курсів стане катастрофою, яка завадить великим досягненням у справі процвітання мас у всьому світі, яких може досягти лише за умови єдності нашої Трійки. Я сподіваюся, що в цьому виливі моєї душі перед Вами немає ні слова, ні фрази, які мимохіть образили б Вас. Якщо це так, то дайте мені знати. Однак прошу вас, мій друже Сталін, не недооцінювати розбіжності, які намічаються у питаннях, які, на Вашу думку, є для нас незначними, але які символізують світогляд англомовних демократій»¹¹.

Чітким свідченням наростання труднощів у відносинах між союзниками стала їхня нездатність домовитися про день, який би ознаменував офіційне завершення війни. Західні союзники оголосили перемогу 8 травня, а радянці 9 травня. Наслідки цієї розбіжності виявилися не тільки дипломатичними. Не отримавши інформації про те, що 9 травня СРСР святкував День перемоги, американські та британські кораблі в Мурманській гавані відкрили вогонь по радянських загороджувальних аеростатах під час урочистостей. Пізніше радянське посольство у Вашингтоні повідомило Державний департамент, що від дружнього вогню союзників одна людина загинула, а кілька дістали поранення¹².

Однак на цьому непорозуміння та розбіжності між союзниками не закінчилися. Черчилль уже похмуро обмірковував можливість ще однієї війни, цього разу проти радянців, а бажаність такої війни обговорювалася серед американських військових. Станіслав Кот, колишній польський посол у Радянському Союзі, звітував Станіславу Миколайчику з конференції Організації Об'єднаних Націй у травні 1945 р. про таке: «Ідея війни з Росією, за чутками, набирає обертів у впливових колах США, зокрема в армії та флоті, вплив яких сильно зростає». Кот окремо згадав про Кетрін Німіц, дружину адмірала Честера Німіца, яку «вважають не надто розумною і яка вибовкує таємниці свого чоловіка, котрий начебто сказав, що "Америка зараз сильніша, ніж після будь-якої іншої війни... тоді як Росія зараз значно ослаблена. Тепер настав час ударити"»¹³.

Рішення Трумена «протистояти» радянцям на зустрічі з Молотовим стало особистою перемогою Гаррімана. Він закріпив свій успіх на приватній зустрічі з президентом 10 травня, закликавши його скоротити поставки ленд-лізу до Радянського Союзу, щоб продемонструвати жорсткішу позицію тепер, після закінчення військових дій у Європі. Наступного дня Трумен підписав відповідну директиву, і 12 травня відвантаження товарів до СРСР припинилось, а суднам, що вже вирушили, наказали повернутися в їхні порти. Ця політика зачепила не тільки радянців, але й британців і виявилася катастрофою з точки зору публічної політики. Навіть Гарріман не виступав за повне припинення постачання до країни, яка мала вступити у війну в Тихому океані на боці Сполучених Штатів.

Службовці Державного департаменту першими почули протести своїх розпачливих союзників. Радянський повірений у справах, Микола Новиков, зателефонував зі скаргою на припинення поставок до заступника держсекретаря Джозефа Грю. Останній заперечував будь-яку відповідальність. «Я перетелефонував повіреному і сказав, що розглянув це питання і виявив, що ці чутки абсолютно неправдиві, — ми не припиняли завантаження радянських кораблів», — писав Грю у доповідній записці Державного департаменту США. Наказ скасували, постачання відновили, а президент вирішив перекинути відповідальність за несподіване рішення на урядовців, у тому числі й на Грю. Маятник гойднувся надто далеко, і час триумфу прихильників жорсткої лінії проти радянців на цьому скінчився¹⁴.

Після помилки у справі ленд-лізу Трумен був готовий шукати поради за межами власної адміністрації. Він отримав її від Джозефа Девіса, посла США в Радянському Союзі в 1937—1938 рр., який залишився переконаним радянофілом, незважаючи на те, що перебував у Москві у розпал Великого терору. Девіс уперше зустрівся з Труменом 30 квітня й обережно намагався пригасити його ентузіазм щодо «жорсткої позиції» з радянцями після його зустрічі з Молотовим. Тринадцятого травня він виявив, що після фіаско з ленд-лізом президент уже був набагато сприйнятливіший. Зустріч Девіса в неділю ввечері у покоях Трумена в Білому домі протривала майже до півночі, і після неї Трумен переконався в необхідності змінити курс. Тепер він був готовий відправити Девіса на зустріч зі Сталіним до Москви, щоб розпочати діалог. Колишній посол відхилив цю пропозицію під приводом слабкого здоров'я, але почав працювати над організацією нової Ялти — зустрічі Трумена та Сталіна віч-на-віч, щоб обговорити майбутнє світу¹⁵.

Потребу запевнити Сталіна у продовженні політики Рузвельта щодо Радянського Союзу відчували навіть такі яструби серед радників Трумена, як Гарріман, який запропонував кандидатуру Гаррі Гопкінса, живого втілення «старого режиму» та його зовнішньополітичного курсу, як особистого емісара Трумена до радянського лідера. Уже тяжкохворий Гопкінс практично підвівся зі свого смертного одра, щоб супроводжувати Гаррімана до Москви. Під час низки зустрічей зі Сталіним наприкінці травня та на початку червня він спромігся розв'язати проблему, яка завела комісію Молотова-Гаррімана-Керра у глухий кут. Проте рішення було ухвалено на сталінських умовах, відповідно до його тлумачення угод. «У Ялті було досягнуто домовленості

про реконструкцію чинного уряду, і будь-кому зі здоровим глуздом ясно, що це означає, що нинішній уряд повинен стати основою нового, — сказав Сталін Гопкінсу. — Немає іншого можливого трактування ялтинської угоди. Незважаючи на те, що росіяни — прості люди, не слід вважати їх дурнями, а Захід часто робив цю помилку».

Сталін погодився запросити поляків із Лондона, у тому числі Станіслава Миколайчика, та «демократичних поляків» із самої Польщі до Москви для переговорів стосовно складу нового польського уряду. Вони схвалили список із восьми західних кандидатів, який Гопкінс телеграфував у Вашингтон. Він не міг забезпечити звільнення генерала Леопольда Окуліцького та ще п'ятнадцяти польських підпільників, затриманих радянською владою наприкінці березня, — Політбюро незабаром вирішило поставити їх перед судом і організувати політичний спектакль. Утім, Трумен, Черчилль і Миколайчик прийняли укладену за посередництва Гопкінса угоду. Навіть Джордж Кеннан, із яким Гопкінс консультувався в Москві, визнав, що Гопкінсу вдалося укласти найкращу з можливих угод¹⁶.

Невдовзі після того, як Гопкінс покинув Москву, польські демократичні лідери, які належали до укладеного обома сторонами списку, вилетіли до Москви. Упродовж декількох днів вони досягли згоди щодо складу нового уряду. Це була довгоочікувана, але непереконлива перемога. Черчилль скаржився в листі Трумену, що угода, укладена за посередництва Гопкінса, стала «віхою на довгому підйомі на пагорб, на який нам не треба було б видиратися». На думку Трумена, ялтинські угоди діяли, і 5 липня США визнали новий Тимчасовий уряд Польщі.

Це було завершення довгого конфлікту, який почався в Ялті, і сигнал, що шлях до нової конференції, над якою працював Девіс і яка була потрібна з багатьох причин, але головне, через зміну влади у Білому домі, був відкритим. Основний камінь спотикання до заключної мирної конференції світової війни було усунуто. Це сталося завдяки політиці примирення, яку підтримував Девіс, і саме Девіс, а не Гарріман, супроводжуватиме Трумена на наступній мирній конференції. Місцем її проведення став Потсдам, передмістя Берліна у глибині окупаційної зони Червоної армії¹⁷.

Перед поїздкою до Потсдама Трумен зустрівся з міністром закордонних справ Китаю Сун Цзивенем і поінформував його про ухвалені в Ялті таємні рішення. Президент сказав своєму гостю, що Сполучені Штати потребують допомоги Радянського Союзу проти Японії, маючи на увазі, що ялтинські угоди мають виконуватися. Китай залишиться сам на сам, якщо він прагне виторгувати кращу угоду з Радянським Союзом. Усе, що Сун міг зробити, це запитати посадовців Державного департаменту, «як варто розуміти положення ялтинської угоди про те, що слід приділяти увагу переважному інтересу Росії у Маньчжурії». Джозеф Грю, якому було поставлено це питання, не мав відповіді. «Я не був присутній у Ялті, — сказав він Суну, — це буде залагоджено на наступному засіданні "Великої трійки"»¹⁸.

Трумен виїхав до Потсдама 7 липня. Перед тим як розпочати першу трансатлантичну мандрівку як президента, він здійснив короткий візит до Сан-Франциско, щоб 26 червня стати свідком підписання Статуту Організації Об'єднаних Націй. Статут доправив до Вашингтона Алджер Гісс спеціальним військовим літаком у вогнестій-

кому сейфі з парашутом, і 2 липня, після повернення до столиці, президент представив його Сенату. Того ж дня Сенат затвердив на посаді державного секретаря Джеймса Бірнса. Його призначення проголосили 30 червня, після того як країна та світ дізналися, що першим американським представником в Організації Об'єднаних Націй стане Едвард Стеттініус. Новий президент глибоко поважав Бірнса, присутність якого в Ялті в очах Трумена кваліфікувала його як експерта із зовнішньої політики. Адмірал Вільям Легі та Чарльз Болен, які теж брали участь у Ялтинській конференції, приєдналися до Трумена на борту важкого крейсера «Августа», що вирушав до Європи. Трумен оточив себе радниками Рузвельта з Ялти і мав таке саме чільне питання у своїй програмі, як і Рузвельт, коли він відправився у подорож до Ялти: радянську участь у війні з Японією¹⁹.

Потсдамська конференція розпочалася для Трумена з візиту Черчилля 16 липня, за день до її офіційного відкриття. На відміну від Рузвельта, Трумен не мав жодних застережень щодо зустрічі з прем'єр-міністром. Він хотів установити хороші стосунки зі Сталіним, але не збирався упадати за ним коштом прем'єр-міністра Великої Британії. Черчилль хотів зустрітися з наступником Рузвельта й одразу ж скласти про нього власну думку. Пізніше він сказав лорду Морану: «Це людина величезної рішучості. Він не звертає увагу на делікатність поля, а твердо ставить на нього свою ногу». Черчилль і Трумен активно листувалися після його вступу на посаду, і Трумен спочатку поділяв ставлення Черчилля до радянських дій у Східній Європі, але зрештою став підозрілим щодо розрахунків прем'єра. Джозеф Девіс, якого Трумен відправив до Лондона наприкінці травня, попередив його, що прем'єр-міністр грав у стару гру балансу сил у Європі і шукав допомоги Америки для забезпечення переваги Британії, навіть якщо це вимагатиме нової війни.

Прем'єр-міністр приїхав до Потсдама, більше занепокоєний радянською загрозою, ніж будь-коли, і повністю усвідомлюючи обмежені можливості Британії впливати на ситуацію. Його передконференційні зусилля, спрямовані на забезпечення американської підтримки, виявилися значною мірою неефективними. Телеграми Черчилля, у яких він уперше використав пізніше популяризовану метафору «залізної завіси», яка накрила половину Європи, мало вплинули на Трумена. Попереджений власними військовими, Трумен не сприйняв пропозиції Черчилля пов'язати виведення американських військ із радянської зони окупації (деякі дивізії перейшли демаркаційну лінію під час наступу на схід) зі співпрацею Москви у польському питанні. Він також проігнорував протести Черчилля проти переведення американських військ із Європи на Тихий океан. Черчилль почав упадати в розпач. За його наказом британські військові стратеги підготували надзвичайний план дій на випадок війни з Радянським Союзом, починаючи з 1 липня.

На Потсдамській конференції Черчилль виступав проти кожної позиції СРСР, починаючи з німецьких репарацій та західних кордонів Польщі (захищаючи зайняту ним у Ялті позицію), і закінчуючи спробами Сталіна створити радянську військову базу на Дарданеллах. Він також відкинув нові та докучливі вимоги радянців скинути режим Франко в Іспанії та перебрати італійські колонії в Африці. Апетити Сталіна

зростали, як і географічний обсяг радянських устремлінь. «Я не розглядав можливості, що Радянський Союз забажає отримати великий шмат африканського узбережжя, — сказав Черчилль Сталіну. — Якщо це так, то це треба розглядати у зв'язку з багатьма іншими проблемами». Він також був засмучений радянською політикою у Східній Європі та поглибленням розколу між радянською та західними зонами Німеччини. «Ідея Німеччини як єдиного утворення випарувалася. Натомість ми маємо Російську Німеччину, відділену від Британської Німеччини, проведеною за єдиному Богу відомим принципом лінією, у якої немає жодних економічних чи історичних підстав», — приватно поскаржився він лорду Морану.

Трумен підтримав Черчилля, але без особливого запалу — Черчилль підозрював, що той повільно усвідомлює незнайомі йому справи. Трумену також дедалі більше подобався Сталін, якого він вважав розумною та чесною людиною — і таким чином він став ще однією жертвою майстерності Сталіна в маніпуляціях. Радянців вразила скромність нового президента, але не його інтелект. «Він говорив про себе скромно, — згадував Молотов. — В Америці є мільйони таких, як я, але я — президент». Він грав на фортепіано. Нічого особливого, звичайно, але непогано. Йому було далеко до інтелекту Рузвельта. Велика різниця». Трумен не намагався грати роль чесного посередника, як це зробив Рузвельт у Ялті, — його дипломатичних навичок на це б не вистачило, що неминуче ускладнило б завдання досягнути відчутних результатів. На відміну від Рузвельта, він не виступав проти поділу Європи на сфери впливу з ідейних міркувань, що покращувало перспективи досягнення взаєморозуміння зі Сталініми²⁰.

Нетривкий союз Трумена-Черчилля на конференції несподівано закінчився з новиною про несподівану поразку Черчилля на парламентських виборах у Британії. Голосування відбулося 5 липня, що дозволило Черчиллю виїхати на конференцію, але дані низки дільниць затримувалися, тож результати перших загальних виборів у Британії за десять років (під час війни вибори не проводилися) оголосили аж 26 липня. Пленарні засідання конференції призупинили, щоб Черчилль та Іден могли виїхати до Лондона на оголошення результатів, але ніхто в Потсдамі, і насамперед самі Черчилль та Іден, не очікували, що вони не повернуться. До літа занепокоєння Черчилля щодо результатів виборів, які він так відверто виказав у Ялті, вивітрилися. Він протистояв Лейбористській партії Клемент Еттли. Передвиборча програма Черчилля робила наголос на його досягненнях під час війни, тоді як його супротивники дивились у майбутнє, обіцяючи повну зайнятість і державну охорону здоров'я. Виборці обрали майбутнє: після приходу до влади лейбористи заклали підвалини держави загального добробуту²¹.

Новина про поразку Черчилля шокувала і Трумена, і Сталіна. Перед виїздом до Лондона, Черчилль сказав Бірнсу, що він «почувався дуже впевненим у перемозі». Для радянського лідера це був урок виборної демократії, яким він пізніше поділився із представниками «демократичних» східноєвропейських режимів у своїй зоні впливу. «Не завжди вдається бути далекоглядним, — сказав він лідерам болгарського уряду в січні 1946 р. — Черчилль набагато далекоглядніший, ніж ваші опозиціонери,

але під час Берлінської конференції він запевнив нас, що неодмінно отримає більшість у Парламенті. Еттлі, своєю чергою, очікував лише, що набере більше голосів, ніж раніше, але навіть не думав, що його партія здобуде більшість у парламенті. Це важко, але ви не можете всього передбачити»²².

Клемент Еттлі та Ернест Бевін, лідери нового лейбористського уряду, приїхали в Потсдам і продовжили політику Черчилля, але ініціатива тепер перейшла до американців. Бірнс із благословення Трумена грав першу скрипку й запропонував Сталіну угоду, яка, по суті, ділила Німеччину та Європу на дві сфери. В обмін на радянську згоду на обмеження репарацій власною зоною окупації, Бірнс запропонував Сталіну й Молотову визнати новий західний кордон Польщі по Нисі-Лужицькій та радянські маріонеткові уряди в Польщі, Болгарії, Румунії й Угорщині. Після певних вагань і торгів Сталін прийняв угоду, яку також підтримала нова влада в Лондоні. Молотов пізніше пояснив логіку своєму другові: «Головне питання в Потсдамі полягало в репараціях, але польське питання також мало велике значення. Американці запропонували нам вихід із ситуації, яка зменшила торт між нами й нашими західними союзниками»²³.

Успішно випробувана в пустелі поблизу Лос-Аламоса 16 липня атомна бомба не справила видимого впливу на радянську поведінку на конференції. На початку конференції Сталін підтвердив свою ялтинську обіцянку вступити в цю війну, не вимагаючи жодних нових поступок. Трумен натякнув на потужну нову зброю Сталіну, але Сталін не відреагував, і це питання ніколи не обговорювалося відкрито на конференції, яка закінчилася 2 серпня. За чотири дні першу ядерну бомбу скинули на Хіросіму, а за три дні після цього відбувся другий ядерний удар по Нагасакі. У день, коли на Нагасакі впала бомба, радянські війська почали свій наступ у Маньчжурії. Сталін дотримав свого слова. Він поспішив вимагати свою частину трофею, поки не було запізно²⁴.

Потсдамська конференція не принесла формального закінчення війни, на що всі сподівалися. Нові європейські кордони не визнавались офіційно міжнародним співтовариством протягом ще тридцяти років, до підписання в серпні 1975 р. Гельсінського заключного акта. На Далекому Сході Японія ще й досі не підписала мирного договору ні з Радянським Союзом, ні з його наступником, Російською Федерацією, і частина Курильських островів залишається каменем спотикання на шляху до повної нормалізації дипломатичних відносин між двома країнами. Потсдамська конференція так і не вийшла з тіні Ялти, і багато її рішень, у тому числі щодо польських кордонів і де-факто поділу Німеччини та Європи, ретроспективно приписувалися попередній зустрічі. Потсдам був намаганням продовжити Ялту спочатку без Рузвельта, а потім без Черчилля. Його результати були неоднозначними — як і сама Ялтинська конференція. Ялту хвалили за те, що вона сприяла завершенню війни та заклала елементи подальшого миру. Її також критикували за закладання основ холодної війни, яка справді розгорнулася за три роки. Її справжнє значення можна оцінити тільки розглядаючи її разом з рішенням, ухваленим у Потсдамі.

ЕПІЛОГ

«Від Штеттіна на Балтиці до Трієста на Адріатиці через увесь континент опустилася залізна завіса. По інший бік завіси залишилися столиці стародавніх держав Центральної та Східної Європи. Варшава, Берлін, Прага, Відень, Будапешт, Белград, Бухарест і Софія — усі ці знамениті міста й навколишнє населення опинилися в тому, що я мушу назвати радянською сферою, і всі вони в тій чи іншій формі підпадають не лише під радянський вплив, а й дуже потужний, а в деяких випадках і зростаючий контроль із боку Москви», — виголосив Вінстон Черчилль 5 березня 1946 р., ледве за рік після закінчення Ялтинської конференції. Промова задала тон холодній війні між Сходом і Заходом, яка вповні розпочнеться за два роки. У новій міжнародній та політичній атмосфері ялтинські угоди стали полем битви між республіканцями й демократами щодо принципів ведення зовнішньої політики. Розбіжності породили численні міфи про Ялту. Дехто звинувачував учасників конференції у продажі інтересів Заходу Сталіну. Інші намагалися їх виправдати. Стало майже неможливо зайняти неупереджену позицію чи відокремити міф від реальності¹.

Сприйняття Ялтинської конференції як дипломатичної невдачі багато в чому ґрунтувалося на розчаруваннях початкової фази холодної війни. З точки зору кінця 1940-х — початку 1950-х рр. ялтинські угоди не спромоглися запобігти радянському захопленню Східної Європи; також їм закидали створення умов для перемоги комуністів у Китаї, де Радянському Союзу виділили сферу впливу в Маньчжурії. І все-таки, якщо дипломатія є мистецтвом можливого і якщо оцінювати результати Ялти в контексті геополітичної та воєнної ситуації того часу, можна зробити висновок, що західні лідери досягли значно більшого, ніж їм згодом приписували.

І Рузвельт, і Черчилль зрозуміли, що без конференції зі Сталіним їхній вплив на Східну Європу буде нульовим. Черчилль кинувся на зустріч зі Сталіним восени 1944 р., коли через небажання радянського лідера проводити чергову тристоронню конференцію її скликання найближчим часом ставало практично неможливим. Рузвельт пішов на найбільшу особисту жертву і вирушив у виснажливу подорож, незважаючи на препогане здоров'я. На питання, чи саме ця поїздка врешті-решт його добила, складно відповісти однозначно, але мало хто заперечуватиме, що вона стала одним із чинників.

Іноді ігнорується той факт, що Ялта була конференцією воєнного часу, і що Захід серйозно заборгував перед Радянським Союзом за остаточну перемогу коаліції. Найстрашніша війна в історії людства ще була далеко не закінчена, і для досягнення перемоги західним лідерам потрібна була Червона армія та її головнокомандувач. Зокрема Рузвельт відчував, що потребує Червоної армії, щоб завершити війну

на Далекому Сході швидко і з якомога меншою кількістю американських жертв. Він вважав необхідним забезпечити співпрацю Сталіна у справі створення Організації Об'єднаних Націй і вірив, що безпека й мир у післявоєнному світі залежатимуть від радянського співробітництва.

Рузвельт і Черчилль опинилися в невідному переговорному становищі, оскільки американські та британські війська досі ще оклигували після німецької контратаки в Арденнах, коли Червона армія вже здобула плацдарми на річці Одрі, усього за 70 кілометрів від столиці Німеччини. Хоч західні союзники з осені 1941 р. надавали радянським воєнним операціям проти Німеччини технічну допомогу та повітряну підтримку, вони не розгортали наземні війська в Західній Європі до вторгнення в Нормандію у червні 1944 р., а кількість цих військ ніколи не досягла навіть половини радянських сил на Східному фронті. Війну в Європі в основному вела Червона армія з очевидним результатом, Сталін заволодів більшістю Східної Європи і невдовзі взяв під контроль чималий шмат Центральної Європи².

Ситуацію, в якій західні союзники опинилися напередодні Ялти, найкращим чином підсумував Ентоні Іден: «Ми мало що могли їм запропонувати, але... багато від них вимагали». Те «мало що», яке Захід міг запропонувати Сталіну, включало визнання радянських територіальних надбань і призначення лівової частки німецьких репарацій СРСР. Якщо порівняти, що могли запропонувати західні союзники і що вони отримали натомість, то вони впоралися на диво добре, особливо американці. Рузвельт досяг двох своїх головних цілей: радянських зобов'язань узяти участь у війні з Японією і вступити в світову мирну організацію. Це були питання, щодо яких Сталін був зацікавлений у співпраці, або принаймні, як у випадку з Організацією Об'єднаних Націй, був готовий до компромісу з Рузвельтом. Він дотримався своїх обіцянок, не до кінця усвідомлюючи, що сприяє встановленню основ світового порядку, в якому Сполучені Штати відіграватимуть провідну роль³.

Британці теж упоралися досить добре, особливо якщо врахувати, що більшість доступних заохочень для радянців змогли запропонувати Сполучені Штати, тоді як Велика Британія найбільше вимагала від СРСР у чутливому регіоні Східної Європи. Черчилль досяг однієї зі своїх головних цілей: підняти Францію до статусу великої держави, забезпечити зону окупації для свого слабкого у військовому плані союзника і зробити його членом Союзної контрольної комісії над Німеччиною. Черчилль також зміг заблокувати будь-які рішення про репарації, тим самим запобігши економічному колапсу Центральної Європи. Британський воєнний кабінет також був задоволений відстрочкою остаточного рішення щодо німецько-польського кордону. Британцям удалося досягти цього, не пожертвувавши своїми стратегічними інтересами в Греції чи Італії та не підваживши власний контроль над заморськими територіями.

Радянський Союз, який зробив головний внесок у перемогу над Німеччиною, також мав усі підстави тішитися результатами саміту. Нарешті його статус великої потуги визнали після багатьох років міжнародної ізоляції. Американці пообіцяли, що лівова частка німецьких репарацій відійде до СРСР. Німеччина буде поділена на

кілька держав. Союзники не ставили прямо під сумнів, за винятком Польщі, радянський контроль над Східною Європою, і Сталін змусив Рузвельта прийняти його «політичні умови» вступу у війну з Японією, що дали СРСР територіальні придбання і сферу впливу на Далекому Сході. Два додаткових місця для Радянського Союзу в Організації Об'єднаних Націй видавалися гарним способом уникнути можливої ізоляції в цій організації. Нарешті, радянцям вдалося уникнути тем, які вони вважали за краще не обговорювати, наприклад ситуацію в Ірані.

Залишалася проблема Польщі. Насправді в дискусії про Польщу на кону була доля Східної Європи в цілому. Радянці прагнули створити вздовж свого західного кордону зону безпеки — пояс «дружніх» держав мав прийти на заміну міжвоєнному «санітарному кордону», метою якого була ізоляція Радянського Союзу. Сталін був рішуче налаштований контролювати Польщу, країну з найдовшим спільним кордоном з СРСР, яка була наріжним каменем його структури безпеки. У Ялті він підкреслював важливість Польщі для радянської безпеки. Десятиліттями пізніше, у зв'язку з розгортанням профспілкового руху «Солідарність», Молотов висловив ставлення Сталіна та своє власне до Польщі: «Польща завжди перебувала у складному становищі. У нас було багато розмов про Польщу з Труменом, Гарріманом... Ми не можемо втратити Польщу. Якщо перетнути цю лінію, і нас це захопить». Єдиний спосіб не втратити Польщу, враховуючи, що пересічний поляк вважав радянців загарбниками, полягав у встановленні маріонеткового уряду за підтримки Червоної армії, який би звітував Сталіну особисто. Радянські цілі в регіоні були несумісні з вільними виборами, на яких усі демократичні партії могли б конкурувати нарівні. Захід не погодився б на менше, і через власну відданість демократії, і через бажання закріпитися в регіоні⁴.

Ялтинська конференція була змаганням між лідерами особисто та між їхніми програмами, але також вона була зіткненням двох різних підходів до міжнародних відносин. Політика Рузвельта втілювала ліберальний інтернаціоналізм із наголосом на міжнародних інституціях та поширенні демократичних цінностей. У Ялті він виступив проти двох ветеранів політичного реалізму. Сталін розглядав світ із точки зору владних інтересів, так само як і Черчилль, попри щире відданість останнього демократичним цінностям.

Ялта дуже мало посприяла вирішенню зіткнення геополітичних візій, ідеології та культури. Глухий кут був на руку радянцям, чії війська вже були розгорнуті у всій Східній Європі. Черчилль і Рузвельт намагалися загорнути в найпривабливішу обгортку для громадськості те, що вони не отримали радянських гарантій демократії в регіоні. Вони не вважали цю поразку катастрофічною, оскільки Ялта ніколи не вважалася остаточною мирною конференцією. Ще одна конференція «Великої трійки» насправді відбулася в Потсдамі. Проте саме Ялта стала символом політичного провалу, коли стосунки зруйнувалися і почалася холодна війна. Важливою причиною такого ставлення до Ялти став опір польських політичних кіл на заході до ялтинських рішень одразу після їх оприлюднення. Із польської точки зору, Ялта відібрала польські території; втрати на сході за рахунок західних земель компенсувала Польщі Потсдамська конференція.

«Коли я вперше приїхав до Польщі, я постійно чув дуже дивне слово, — писав Тімоті Гартон Еш у відзначеній нагородами книзі про історію руху «Солідарність» у Польщі. — «Йовта», зітхали мої нові знайомі, «йовта!» — і розмова згасала у меланхолійній мовчанці». Можливо, «йовта» означала долю або ж це був вираз на кшталт «життя складне»? Насправді «Йовта» — це польський спосіб вимовляти слово «Ялта», і для багатьох поколінь це слово означало зраду, полишення західними союзниками держави, що першою вчинила опір німецькій агресії у вересні 1939 р. Негативна спадщина Ялти, яка особливо глибоко відчувалася в Польщі, стала частиною політичного дискурсу у Східній Європі, контрольованій радянцями впродовж холодної війни⁵.

Чи могли західні союзники досягти кращих результатів у Ялті й урятувати Східну Європу від десятиліть підпорядкування Радянському Союзу? Перша відповідь, що спадає на думку, — звісно, могли. Коли хтось розмірковує над довготривалими наслідками для Польщі та решти Східної Європи, важко не припустити можливість сприятливішого результату. Варто лише згадати брак деталізації щодо «реорганізації» польського уряду в остаточних документах конференції. Диявол завжди в деталях, і викладення цих деталей могло вплинути на радянську поведінку в регіоні. Однак чи могли західні демократії завадити Сталіну робити те, що він хотів? Чи самі слова змінили б його налаштування?

Найбільше вражає будь-якого дослідника недоліків західної дипломатії в Ялті відсутність єдності між Рузвельтом і Черчиллем і в підході до Сталіна, і до вирішення численних питань за столом переговорів. Двоє західних лідерів розглядали післявоєнний світ крізь різні окуляри. Порядок денний Рузвельта був глобальним — створення світової організації миру, воєнна перемога в Європі та в Тихому океані, а також верховенство Америки у глобальній економічній конкуренції із Британською імперією. Європа становила другорядний інтерес, після закінчення війни, коли Сполучені Штати припинили б своє залучення до європейських справах. З огляду на такий підхід, Сталін перетворювався на потенційного союзника, а не конкурента. Черчилль, навпаки, був глибоко зацікавлений у Європі. Він вважав, що утримання контролю над Середземномор'ям є життєво важливим для продовження існування Британської імперії, і що незалежність держав Східної Європи є основоположною для безпеки Великої Британії, оскільки не дозволить Радянському Союзу домінувати над усім субконтинентом. Із точки зору Черчилля Сталін був конкурентом та потенційним ворогом і жодним чином не союзником.

Оскільки всі козири були в руках Сталіна, західні лідери мусили конкурувати між собою за його ласку. Черчилль поспішив до Москви в жовтні 1944 р., щоб укласти за спиною Рузвельта угоду, яка ділила Балкани на радянську та британську сфери впливу. У Ялті Рузвельт відплатив йому, уклавши окрему угоду зі Сталіним про Азію і відмовляючись повністю підтримати Черчилля щодо Польщі та репарацій. Черчилль мав усі підстави для невдоволення тим, як із ним поводився Рузвельт, що іноді поверталось на користь Сталіна. Проте Рузвельт мав вагоме підґрунтя для політики, яку він проводив у Ялті стосовно Черчилля та Британської імперії.

Рузвельт відіграв ключову роль постійного голови пленарних засідань. Будучи вмілим політиком, він сам себе призначив чесним посередником, «суддею Рузвельтом». Незважаючи на загальну згоду з Черчиллем щодо цілої низки цілей, він вважав за краще досягати їх, застосовуючи власну тактику, а результати підтвердили його правоту. Більшість поступок, які західні союзники отримали від радянців, стосувалася питань, у яких обидва лідери виступали спільним фронтом. Утім, їх переважно добивався Рузвельт, а не Черчилль. Граючи на розбіжностях між Сталіним і Черчиллем, Рузвельту вдалося досягти результатів, які навряд чи були б можливими у разі прямолінійного тиску.

Хоч Рузвельт на Мальті уникав особистих дискусій із Черчиллем, він не заперечував проти консультацій між міністрами закордонних справ і військовими командувачами, які досягли високого рівня згоди з питань дипломатичної та військової стратегії. Найочевидніше це проявилось щодо найгострішої проблеми конференції — долі Польщі та Східної Європи. Західні лідери стояли пліч-о-пліч у цьому бою протягом більшої частини конференції, консультувалися щодо тактики та підтримували один одного на пленарних засіданнях. Вони розійшлися лише на шостий день конференції, коли Рузвельт вирішив, що дипломатичні засоби вичерпано. Великим питанням залишається, що сталося б, якби Рузвельт застосував іншу тактику, вирішив не полишати Черчилля наодинці з його позицією щодо Польщі та наполіг на продовженні дискусії. На це питання не можна відповісти з упевненістю. Втім, немає жодних ознак того, що Сталін був би готовий здатися, якби альянс Рузвельта-Черчилля вистояв, а конференція протривала б ще кілька додаткових днів. Сталін не відкидав можливість такого подовження, але він був готовий обговорювати Чорноморські протоки й німецькі репарації, а не Польщу.

Основними перешкодами для досягнення кращих результатів на Ялтинській конференції були глибоко відмінні геополітичні устремління й основоположні розбіжності політичних культур східного й західних союзників. Британія та СРСР упродовж двох років після початку Другої світової війни перебували у протилежних таборах: лише напад Німеччини на Радянський Союз у червні 1941 р. увів Сталіна до Великого альянсу. У 1939 р. Сталін та лідери західних демократій мали суперечливі цілі; 1941 р. вони отримали спільного ворога, але власних цілей не змінили. У Ялті вони зіткнулися зі складним завданням погодити новий набір спільних цілей після того, як ворога було розбито. Їхні розбіжності охоплювали ідеологію та політичну культуру, а дипломатичні прорахунки й культурні непорозуміння додатково їх загострювали. «Найкращі дружні стосунки ті, які засновані на непорозуміннях», — зазначив Сталін у Тегерані. У Ялті було чимало непорозумінь, і не всі вони були переосмислені на користь дружби⁶.

Рузвельт, Черчилль та їхні найпроникливіші радники з питань зовнішньої політики вірили або хотіли вірити, що Сталін прагнув більше співпрацювати із Заходом, але його змушували до недружніх дій яструби в Політбюро, зокрема Молотов та Лаврентій Берія. Вони не могли помилятися більше. Сформувавшись у демократичних системах, вони так і не зрозуміли ролі Сталіна в управлінні маріонетками Політ-

бюро, де окремі його «колеги-яструби» працювали під загрозою неминучого арешту, деяких членів їхніх сімей стратили, а дружин відправили до ГУЛАГу. Рузвельт розраховував на гарні повоєнні відносини з СРСР, вважаючи, що радянське керівництво потребуватиме американських позик, щоб відновити його понижену війною економіку та полегшити страждання народу. Знову ж таки, він не міг помилятися більше. З точки зору Сталіна, страждання його народу були невеликою ціною за всесвітній триумф радянської моделі.

Черчилль вважав, що може довіряти Сталіну, і намагався використовувати зрозумілі для нього терміни, коли висловив пропозицію розділити Балкани. Він запропонував Сталіну 90-відсоткову частку в Румунії, сподіваючись, що це дасть Британії плацдарм і певну міру впливу. Сталін погодився, але насправді ніколи не був готовий міряти свій контроль над територією у відсотках. Як і архітектори Аугсбурзького миру 1555 р., який завершив війну між католиками і лютеранами в Німеччині, Сталін сприймав нові володіння в теологічних поняттях: щоб забезпечити перемогу істинної релігії, нової комуністичної віри, він мусив володіти абсолютним суверенітетом над новими областями. Західні лідери, які мріяли про управління світом шляхом консенсусу, не могли погодитися з Аугсбурзьким принципом *cuius regio, eius religio* («чия влада, того й віра»). Черчилля настільки розчарували підсумки Ялти, що він відмовився надати будь-який значний матеріал власного авторства для ялтинських розділів своїх же мемуарів. Його помічникам із Синдикату довелося укласти історію офіційних британських записів та довгого переліку байок, надиктованих Черчиллем про його перебування на конференції⁷.

Сталін постає на сторінках раніше таємних радянських документів як найбільш поінформований та підготовлений із трьох лідерів. Однак знань про позиції його супротивників завдяки розгалуженим шпигунським мережам та власних видатних навичок переговорника не вистачало, щоб урятувати його від неправильних суджень, які породжувала його диктаторська точка зору. Зрештою, він так само неправильно розумів своїх західних союзників, як і вони його. Були, звичайно, і прямі прорахунки. Як і Рузвельт, Сталін гадав, що Сполучене Королівство збереже та посилить свій статус великої потуги після війни, і вважав Велику Британію головним суперником на європейському субконтиненті. Існували ідеологічні та культурні бар'єри, які перешкоджали йому зрозуміти мотиви його гостей у Ялті та передбачити їхні майбутні дії. Майстерний політик-реаліст, який наточив дипломатичні зуби у змаганнях з Гітлером і Ріббентропом, так і не зрозумів природу демократичного уряду та обмежень, які він накладав на політичних лідерів.

Улітку 1945 р. Сталіна надзвичайно спантеличила електоральна поразка Черчилля, і це лише поглибило його недовіру до виборів. Він недооцінював владу громадської думки над демократично обраними політиками. Він вважав, що керовані власними інтересами західні лідери погодяться на поділ Європи та проігнорують придушення ним польської демократичної опозиції, так само як він проігнорував придушення Британією комуністичного опору в Греції. Сталін і Молотов справді засмутилися, коли західні уряди почали протестувати проти їхніх дій у Польщі.

Ще гіршої думки вони були про розпливчасту Декларацію про визволену Європу, яку вони були зобов'язані підписати з «капіталістичними злодіями», яким ніколи не довіряли і не мали наміру довіряти в майбутньому.

Які альтернативи мали Рузвельт і Черчилль, коли мова йшла про сталінську імперію у Східній Європі? Їхній вибір був складним. Вони могли б засудити дії Сталіна, відмежуватись і зректись його, позбавивши міжнародної легітимності. Або вони могли продовжувати діалог, прагнучи до поступового прогресу, ніколи не зачиняючи дверей та зберігаючи надію на демократичний розвиток регіону. Ціною другого варіанта було загальне мовчання щодо найобурливішого придушення людської свободи і надання певної легітимності правлінню Сталіна у Східній Європі. Ціну першого варіанта підрахувати складніше. Західні лідери могли б піти цим шляхом, не поставивши під загрозу їхній воєнний союз і не підважуючи перемогу над Німеччиною, але це означало б кінець будь-яких післявоєнних відносин із Радянським Союзом. Рузвельту довелося б відмовитися від своєї мрії про новий світ, побудований на фундаменті міжнародних інститутів на кшталт Організації Об'єднаних Націй. І це означало б здачу Сталіну половини Європи, що позбавило б Захід важелів впливу на ситуацію та розпочало холодну війну перш ніж вона стала неминучою. Альтернативою була війна з Радянським Союзом, однак підготовлений за наказом Черчилля план навіть британські військові визнавали нереалістичним.

Західні союзники вибрали другий варіант, залишили двері відчиненими й намагалися повернути ситуацію на власну користь. Почуття тих, хто вирішив ризикнути і продовжити діалог, пізніше підсумував член британської делегації в Ялті та посол у Москві в часи холодної війни сер Френк Робертс: «Ми могли б сказати “ні, ми не хочемо мати з цим нічого спільного”, і в цьому разі росіяни продовжили б робити своє. Не існувало б навіть цієї, можливо, ви скажете лицемірної, можливості повернути деяких поляків до Польщі завдяки проведенню виборів... Такою була альтернатива. Ми могли б продовжувати визнавати польський уряд у вигнанні й казати, що все йде не так. Однак я не бачу переваг такої позиції. Можливо, ми почувалися б значно краще, якби не поступилися цьому жадливому Сталіну. Утім, на практиці я не бачу, як би це хоч комусь допомогло»⁸.

Зрештою, західним союзникам удалося повернути деяких демократичних лідерів та деякі елементи політичного плюралізму до Польщі. Їх надія розбудувати цей скромний успіх була не настільки наївною, як видавалося під час холодної війни. Радянські архівні докази та недавні дослідження на цю тему свідчать, що на час Ялтинської конференції Сталін ще не вирішив, що робити зі Східною Європою. Ще в травні 1946 р. він радив лідерам польського уряду: «Ленін ніколи не казав, що немає іншого шляху до соціалізму, крім диктатури пролетаріату; він визнавав, що на шлях до соціалізму можна потрапити, використовуючи основи буржуазно-демократичної системи, наприклад парламент»⁹.

Закриття всіх каналів комунікації у лютому 1945 р. і відмова від усіх доступних важелів впливу стали б ще більшою помилкою, ніж ті, за які будь-коли критикували західних архітекторів Ялти. Одним зі свідчень досягнень Рузвельта й Черчилля в Ялті

є те, що за десятиліття після конференції, у світлі набутого досвіду, нових архівних знахідок та численних досліджень, досі ще дуже складно запропонувати будь-яку практичну альтернативу взятому ними курсу.

Звичайно, існували й інші можливості, але вони могли призвести до нової війни ще до закінчення попередньої. Йозеф Геббельс плекав великі надії на це, відстежуючи висвітлення в західних ЗМІ напруженості між союзниками зі свого сховку в Берліні. Якщо орієнтуватися на страхи Сталіна як підґрунтя для альтернативної політики, то сепаратний мир із нацистським режимом, що вже вмирав, або, що виглядало реалістичніше, перемир'я, яке зумовило б завершення бойових дій на Західному фронті, могло б стати альтернативною політикою до тієї, якої Рузвельт і Черчилль дотримувалися в Ялті. Ці варіанти завели б обох західних лідерів у нікуди, адже вони були віддані тому, щоб здобути мир для своїх держав та багатостраждального світу. Як писав Чарльз Болен Джорджу Кеннану з Ялти з приводу його пропозиції розділити Європу навпіл, «демократії не можуть удаватися до зовнішньої політики такого роду»¹⁰.

Критики та прихильники ялтинських угод періоду холодної війни порушили низку питань, які продовжують впливати на сьогоднішнє сприйняття кінця Другої світової війни. Чи був Рузвельт занадто хворим, щоб вести успішні переговори в Ялті? Чи «Велика трійка» вирішила розділити Європу на сфери впливу за зачиненими дверима? Чи не егоїстична політика Заходу, який відмовлявся надати Радянському Союзу зону безпеки на його кордонах, водночас перейнявши контроль над Західною Європою та зберігши власну імперію, призвела до провалу ялтинських угод та настання холодної війни? Ці суперечливі запитання надихали нерідко тенденційну історіографію епохи холодної війни. Завершення останньої та відкриття доступу до радянських архівів дають змогу переглянути старі дебати. Тепер можна підійти до цих питань із набагато кращим розумінням того, що Сталін та його оточення знали про союзників завдяки широкій мережі радянської розвідки на Заході, що вони думали про партнерів, якими були їхні геополітичні цілі, як вони оцінювали результати переговорів і чи мали намір виконувати свої зобов'язання.

Президент Рузвельт, можливо, заплатив найвищу ціну за свою рішучість провадити конференцію до завершення, але чи змогли б Америка та Британія досягнути більшого, якби Сполучені Штати представляв молодший, здоровіший та енергійніший лідер? Соратники Рузвельта в Ялті були сліпими щодо його проблем зі здоров'ям і залишились такими після конференції. З особистих і політичних причин вони не хотіли бачити того, що інші, не настільки близькі до президента або невразливі, помічали негайно: ознаки різкого погіршення здоров'я. Більшість інформації про погіршення стану Рузвельта в Ялті надали британські учасники, які також не були абсолютно неупередженими, оскільки погіршення стану президента давало ідеальну раціоналізацію охолодження британсько-американських відносин, занепад яких краще пояснюється погіршенням стану Британської імперії.

Пункт, у якому думки більшості американських та британських спостерігачів за діями Рузвельта в Ялті, як здається, збігаються, полягає в тому, що, незважаючи на

свою очевидну втому, президент демонстрував повне володіння основними питаннями дискусії. Упродовж усієї конференції Рузвельт демонстрував характерну здатність створювати союзи, укладати угоди та маневрувати для досягнення головних цілей. У Ялті не було прикладу, коли б він несподівано поступився у важливому питанні, відверто змінюючи попередню позицію чи не проконсультувавшись із радниками. Спостерігалася знакова спадковість позицій Рузвельта в Ялті та в Тегерані. Він був очевидно втомленим і наполягав на ранньому завершенні конференції, але не покинув Ялту, поки не досягнув головних цілей.

Інший укорінений міф, який треба ретельно дослідити, якщо не повністю відкинути, висунули прихильники генерала Шарля де Голля, які стверджували, що «Велика трійка» погодилася в Ялті на поділ Європи на сфери впливу. Справді, більшість переговорів у Ялті проводилася за мовчазної згоди на те, що Сталін мав право на дружні уряди у країнах, що межують із Радянським Союзом. Проте Рузвельт і Черчилль рішуче відкидали «комунізацію» Східної Європи і зробили все, щоб запобігти появі того, що Черчилль пізніше назвав «залізною завісою» — жорстко поліційованого кордону, який відрізав Захід і врешті-решт ліквідував рештки демократії в регіоні. Саме їхня нездатність домовитися про поділ Східної Європи викликала більшу частину напруженості під час і після конференції, як про це яскраво свідчать протоколи конференції, листування Рузвельта-Черчилля-Сталіна та дії дипломатів союзників.

Якщо хтось шукає зустрічей на високому рівні, винних у поділі Європи в ході холодної війни, то на перший план виходять Москва і Потсдам, а не Ялта. Саме в Москві Черчилль і Сталін погодилися розділити Балкани в жовтні 1944 р., а в Потсдамі новий американський президент із подачі Джеймса Бірнса пристав на угоду, яка поділяла Німеччину на окремі окупаційні зони і надала визнання Заходу сталінським маріонетковим урядам Східної Європи. У Ялті Рузвельт і Черчилль схвалили створення радянської сфери впливу на північному сході Китаю, але тільки в Потсдамі Америка та Британія прийняли контроль Сталіна над Східною Європою.

Ялтинську угоду щодо Далекого Сходу спочатку критикували за її секретність і зраду китайських союзників Америки, але найтривкіша критика угоди між Рузвельтом і Сталіним у Ялті базувалася на вірі в те, що не було потреби залучати СРСР до війни з Японією. Ця аргументація багато в чому ґрунтується на тому, що до того часу, коли Радянський Союз вступив у війну в серпні 1945 р., Сполучені Штати вже мали ядерні бомби і скинули дві з них на Японію. Однак у лютому 1945 р. ніхто не міг передбачити, чи спрацює ця бомба, чи її виготовлять, і як вона вплине на ведення війни. Американські військові оцінювали втрати в майбутній битві за Японію сотнями тисяч, а Трумен вирушив у Потсдам за кілька днів до першого успішного ядерного випробування, усе ще вважаючи радянський вступ у війну з Японією своїм головним пріоритетом. Деякі історики тепер переконливо доводять, що вступ СРСР у війну вплинув на японське рішення капітулювати принаймні не менше, ніж атомна бомба.

Уважне прочитання нових радянських джерел — протоколів Ялтинської конференції, щоденників та спогадів її учасників — допомагає розвіяти ще один міф холодної війни: що Сталін зрадив наївних і довірливих західних лідерів та дипломатів.

Більшість учасників у Ялті знала те, що багато хто невдовзі вибере забути: ніякої задовільної домовленості щодо Польщі досягнуто не було. Рузвельт прийняв радянську ідею «реорганізації» польського уряду і, неспроможний гарантувати, що ця «реорганізація» матиме демократичний результат, шукав формули, яка б приховала цей факт у заключних документах конференції. Після Ялти Сталін наполягав на власному тлумаченні документа, а західні лідери на своєму.

Перетворивши Декларацію про визволену Європу з інструмента запобігання втручанням великих потуг у справи менших європейських держав на просту заяву про наміри, західні лідери дозволили Сталіну порушити її принципи. Проблема полягала в тому, що Сталін був не єдиним лідером, який порушив декларацію. У своїй політиці в Італії та Греції Черчилль ігнорував принципи декларації, так само як він ігнорував Атлантичну хартію в Ірані та в заморських британських імперських володіннях. Міра, якою британці порушували декларацію, була відмінною, але їхнє нехтування нею було очевидним для світу.

Відкриття доступу до радянських архівів і засновані на них нові дослідження допомагають підважити ще один міф епохи холодної війни, цього разу про хитрість західних держав, які прагнули скористатися наївністю радянських очільників, які хотіли лише, щоб їх розглядали як рівню, а до них ставилися з недовірою, незважаючи на величезні жертви їхньої країни. Ця інтерпретація розсипається в світлі нових доказів. Сталін грав свою гру найбрутальнішим чином і не був наївним ідеалістом, котрий прагнув до справедливості на міжнародній арені. Він інфільтрував в уряди союзників власних шпигунів, читав союзницькі дипломатичні документи, іноді навіть раніше, ніж самі західні лідери, налаштовував своїх партнерів один проти одного і брехав їм за найменшої можливості. Сталін був завойовником-імперіалістом, який ніколи повністю не відкинув свою революційну ідеологію. Він розглядав союзників як непримиренних класових ворогів, проти яких допускався будь-який спосіб боротьби. Його сфера впливу забезпечувалася грубою силою і підтримувалася через залякування, ув'язнення та ліквідацію супротивників. Довівши до досконалості політичний контроль шляхом терору у власній країні, він тепер вирішив експортувати це панування на сусідні країни.

Зрештою, залишається питання відповідальності Ялти за початок холодної війни. Немає сумніву, що Ялта стала кроком до небезпечного світу напруженості між великими потугами та загрози ядерного знищення. Розчарування, яке замінило початкове захоплення після конференції, результати якої учасники переоцінили і всередині своїх держав, і на міжнародній арені, ясно позначило переломний момент у відносинах між союзниками часів війни. Однак не варто переоцінювати важливість події, яка відбулася за три роки до початку холодної війни. У цей період спостерігалися також Потсдам, Хіросіма та встановлення повного радянського контролю над Східною Європою. Існували численні, здебільшого невдалі спроби переглянути відносини між великими державами на найвищому рівні, які зараз ускладнювала ядерна зброя.

Реалії змінилися, як і динаміка дебатів. Ялта залишила без відповіді немало питань і зовсім небагато відкритих для світових лідерів альтернатив, але рішення, що

привели до холодної війни, були прийняті вже після Ялтинської конференції. Було б неправильно вважати, що в той час, коли західні лідери в Ялті мали обмежені, але цілком реальні альтернативи до прийнятих на конференції політик, у їхніх спадкоємців таких альтернатив уже не було. Ялтинські рішення не були викарбувані у камені. Деякі з них переглянули або скасували за взаємною згодою учасників відразу після конференції: так сталося у справі розчленування Німеччини. Саме нездатність повноенних лідерів виторгувати кращу угоду, ніж ялтинська, дозволила світу вказувати на Ялту як на остаточну мирну конференцію та джерело багатьох труднощів епохи холодної війни.

Напевно, жоден американський президент не бажав навчитися з досвіду Ялти більше, ніж Річард Ніксон. Ялта значною мірою займала його думки після повернення з Москви в червні 1972 р., де він підписав перший договір про обмеження стратегічних озброєнь із Леонідом Брежнєвим. Ніксон став першим американським президентом, який відвідав Радянський Союз після Ялтинської конференції, і після повернення пішов шляхом Рузвельта, прозвітувавши перед Конгресом. «У Москві ми стали свідками початку кінця епохи, яка розпочалася 1945 р.», — сказав Ніксон Конгресу 1 червня 1972 р. Уже 16 червня, поки п'ятеро зламників готувалися проникнути у штаб-квартиру Демократичної партії у Вотергейтському офісному комплексі, Ніксон вирушив на Багами, взявши із собою «Тріумф і трагедію» Черчилля — том мемуарів, який стосувався Ялти. Він роздумував над прочитаним: «Ми не повинні повторювати історію. Ялта призвела до поліпшення відносин, але згодом до різкого погіршення. Читання про Ялту змушує серйозно замислитися, адже не домовленості в Ялті, а нездатність радянців дотриматися угоди призвела до всіх неприємностей, що трапилися з того часу»¹¹.

На відміну від республіканських критиків Ялти, Ніксон знав, наскільки важко було вести переговори з радянцями, і не хотів звинувачувати Рузвельта чи його радників на конференції. Він назагал прийняв черчиллівську інтерпретацію ялтинських домовленостей як гарної угоди, яку зруйнував Сталін. Він також вивчив найочевидніший політичний урок Ялти: не слід переоцінювати досягнення у взаємодії з радянцями, оскільки результати можуть бути катастрофічними. Утім, із Ялти можна було навчитися більшого, ніж політичних стратегій промоції міжнародних угод на внутрішньополітичній арені. Можливо, її головний урок лежить у сфері моральних наслідків зовнішньополітичних рішень.

Хоч два демократичні лідери зробили все можливе за браку доступних їм у Ялті альтернатив, ціна, яку їм довелося заплатити за післявоєнний мир, була високою не тільки в геополітичному, а й у моральному та людському плані. Частина їхньої жертви в Ялті лежала в царині риторики, але інша частина відображала саму суть їхніх демократичних переконань. Обидва чоловіки — зокрема Рузвельт — порушили власні принципи: вони погодилися довільно провести міжнародні кордони й силоміць перемістити мільйони людей без консультацій із залученими урядами та країнами. Вони погодилися відправити радянських військовополонених додому, навіть якщо

це означало їхнє тюремне ув'язнення або навіть смерть, що добре усвідомлював Черчилль. Рузвельт вважав за краще вдавати, наче він нічого не знає про розмежування Балкан на сфери впливу і був більш ніж готовий надати Радянському Союзу сферу впливу в Азії. І останнє, але не менш важливе: він ніколи відкрито не кидав виклик сталінському правлінню над Східною Європою.

Рузвельт постає на сторінках дотичних до історії Ялтинської конференції документів як справжній засновник імперського президентства, котрий провадив зовнішню політику, звівши Державний департамент до ролі фактично інструмента реалізації політики, розробленої в Білому домі. Результатом стало не лише злиття зовнішньої політики США з особою Рузвельта і його світоглядом, а й нездатність будь-кого, окрім самого президента, вести тристоронню дипломатію, яка неминуче припинилася після його раптової смерті. Рузвельт створив систему, в якій Сполучені Штати взяли на себе роль посередника і мали такий вплив на світові справи, якого в них ніколи раніше не було. Після смерті Рузвельта тристороння конкуренція перетворилася на біполярне протистояння, загострене крахом Британської імперії протягом десяти років після закінчення війни.

Як і жодна війна, жоден мир ніколи не є одноактною п'єсою. Він має свій початок і кінець, підйоми і падіння, героїв та негідників. І також має власну ціну. Як показує Ялта, незалежно від того, наскільки сильно стараються демократичні лідери, творення альянсів із диктатурами та тоталітарними режимами завжди має свою ціну. Якщо ви підтримуєте союзника з розрахунку й нарощуєте його силу, вам буде важко утримати його під контролем. Ворог вашого ворога може стати вашим власним ворогом після того, як закінчиться початковий конфлікт, якщо альянс не базується на спільних цінностях та принципах.

ПОДЯКИ

Моє зацікавлення Ялтою сягає початку 1990-х рр., коли я працював над науковою статтею про вплив конференції на радянську релігійну політику. Українська греко-католицька церква, створена на православному-католицькому кордоні Східної Європи наприкінці шістнадцятого століття, була силоміць ліквідована радянською владою після Ялтинської конференції. І, дослідивши витоки церкви, я відчув нестримне прагнення уважно розглянути її драматичний спуск у катакомби у сталінському Радянському Союзі. Цей шлях, своєю чергою, вимагав гігантського стрибка, здатного налякати будь-якого історика, з раннього модерного періоду до середини ХХ століття. Щоб зробити цей стрибок, я скористався підтримкою людей та інституцій, яких я радий тут відзначити.

Рецензентом моєї першої статті про Ялту був Богдан Боцюрків із Карлтонського університету в Оттаві, видатний знавець радянської релігійної політики та колишній в'язень нацистського концентраційного табору у Флоссенбурзі. Хоч основний аргумент статті суперечив багатьом його власним ідеям, професор Боцюрків допоміг її покращити порадами щодо джерел та літератури з тематики, яка тоді була ще дуже новою для мене. В університеті Альберти, де я розпочав свої дослідження для цієї книги, Зенон Когут та Франк Сисин надали свою підтримку та поради. Так само зробили Роман Шпорлюк і Джон Коутсворт у Гарварді під час моїх викладацьких візитів туди у 2002—2005 рр., а також Чарльз Маср, коли я долучився до викладацького складу Гарвардського університету 2007 р. Інтерес Грейс Кеннан Ворнек та Енн Еплбом також сприяв просуванню моєї роботи. Я вдячний за підтримку їм та багатьом іншим колегам, із якими я говорив про Ялтинську конференцію.

Моє дослідження залежало від порад і щедрості багатьох видатних учених та особистостей, із деякими з них я ніколи й не познайомився б, якби не ця книга. Сергій Юрченко з Лівадійського палацу в Ялті ділився зі мною знаннями про джерела й літературу щодо конференції, Геннадій Боряк у Києві допомагав із доступом до українських архівів, а А. І. Кокурін у Москві порадив пов'язані з Ялтою матеріали в Державному архіві Російської Федерації. Особливо хочу подякувати Ентоні Полонському, який щедро поділився зі мною власними фотокопіями документів з англійських архівів. Норман Девіс спрямував мене до недавно опублікованих картографічних матеріалів щодо польських кордонів, а доктор Том Нарі дав поради щодо літератури про здоров'я Рузвельта під час Ялтинської конференції. Я уникнув численних підводних каменів у роботі завдяки чудовим порадам друзів і колег, які взяли на себе складне завдання прочитати весь рукопис, перед тим як він був

надісланий видавцеві. У цьому плані я особливо заборгував перед Террі Мартіном, Девідом Вольфом, Марком Крамером та Філом Бодроком. Я також удячний Мег Ле Мей за її пораду щодо суперобкладинки.

Серед численних відкриттів, зроблених під час роботи над цією книгою, одне було особливо важливим. Я усвідомив, що нотатки для колег відмінні від писання для широкої аудиторії. Я дуже вдячний тим друзям і колегам, які ознайомили мене з мистецтвом академічної публіцистики. Тім Колтон у Гарвардському університеті й Тім Снайдер в Єльському пояснили, як працює система видавничої діяльності, і допомогли мені знайти літературного агента. Я був надзвичайно щасливий познайомитися зі Стівом Вассерманом, який не тільки передав цю книгу чудовому видавцеві, а й дав мені перші уроки мистецтва письма для широкої аудиторії. Із-поміж співробітників видавництва «Вікінг» я вдячний Венді Вольф за її первинний інтерес до книги та Джой Меніл за відданість проекту. Поради Джой та ретельне редагування не тільки покращили цей рукопис, а й стали чудовою підготовкою для майбутніх проектів. Крістін Спренг і Кріс Рассел сприяли проходженню рукопису через редакційний процес, а команда «Вікінга» з редагування рукопису й перевірки фактологічного матеріалу зробила чудову роботу. У видавництві «Клуб Сімейного Дозвілля» моя подяка належить, як завжди, невтомній Катерині Новак та перекладаці книги Надії Коваль.

Я маю особливий борг перед моїм багаторічним другом Мирославом Юркевичем, із яким працював над усіма моїми попередніми книгами англійською мовою, і який цього разу не тільки чудово попрацював із моєю прозою, але також допоміг сформулювати і посилити аргументи, особливо примітками на полях, у яких він не погоджувався з моїм судженням чи висновками. Також надзвичайно допомогли запитання та коментарі гарвардських студентів, які ризикнули записатися на дослідницький семінар щодо Ялтинської конференції восени 2008 р.

Нарешті, я хотів би подякувати родині. Дружина Олена підтримала моє рішення почати публікуватися для широкої аудиторії і захопилася темою, читаючи численні версії рукопису, пропонуючи поради щодо його вдосконалення та допомагаючи з редакційними правками та ревізіями. Улітку 2009 р., коли книгу вже редагували у видавництві, з України надійшла сумна новина про те, що мій батько, Микола Іванович Плохий, якого я бачив тижнем раніше в доброму здоров'ї, раптово помер від серцевого нападу. Як і багато інших представників його покоління, він був зятятим читачем мемуарів та історичної літератури щодо Другої світової війни. Він пережив жах нацистської окупації України у 1941—1943 рр. і дізнався про перемогу Альянсу в Європі, працюючи радіооператором на Камчатському півострові, де сприяв постачанню американських поставок ленд-лізу до Радянського Союзу. Його захоплення історією війни та Великим альянсом сприяло формуванню мого інтересу до цього періоду і, врешті-решт, вилилося у написання цієї книги. Я сподівався, що книга йому сподобається, коли з'явиться переклад на якусь зі слов'янських мов. Однак цього не сталося. Пам'ятаючи про свій борг перед моїм батьком, я присвячую український переклад цієї книги саме йому.

ПРИМІТКИ

Розділ 1. Подорож президента

- 1 *Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt: Victory and the Threshold of Peace, 1944—45*, ed. Samuel I. Rosenman (New York, 1950), 523—25; Eleanor Roosevelt, *The Autobiography of Eleanor Roosevelt* (New York, 1992), 273; “For the Fourth Time,” *Time*, January 29, 1945; Frank Freidel, *Franklin D. Roosevelt: A Rendezvous with Destiny* (Boston, 1990), 573—75.
- 2 Yalta Trip—Letters to Family, January 23, 1945, container 25, Edward J. Flynn Papers, Franklin D. Roosevelt Library; The President’s Trip to Crimea Conference and Great Bitter Lake, Egypt, January 22 to February 28, 1945, Travel Log, Franklin D. Roosevelt Library.
- 3 Semiweekly news summary prepared for the secretary of state, January 13, 1945, series 8, clippings, Joseph Clark Grew Papers, MS Am 1687.7, Houghton Library, Harvard University.
- 4 Secret Service Records, Trips of the President, Yalta 1945, container 21, file 6-1, Franklin D. Roosevelt Library.
- 5 Anna Boettiger, Yalta Diary, 9, box 84, folder 11: Anna Roosevelt Halsted Papers, Franklin D. Roosevelt Library (дані цитується як Boettiger, Yalta Diary); The President’s Trip to Crimea Conference, Travel Log.
- 6 Doris Kearns Goodwin, *No Ordinary Time Franklin and Eleanor Roosevelt: The Home Front in World War II* (New York, 1994), 573—75.
- 7 Yalta Conference: Miscellaneous, 8, box 84, folder; Anna Roosevelt Halsted Papers. “FDR’s Daughter.” *Life*, March 5, 1945.
- 8 Edward R. Stettinius Jr., *Roosevelt and the Russians: The Yalta Conference* (Garden City, NY, 1949), 30.
- 9 Freidel, *Franklin D. Roosevelt*, 507—8; William D. Leahy, *I Was There: The Personal Story of the Chief of Staff to Presidents Roosevelt and Truman Based on His Notes and Diaries Made at the Time* (New York, 1950), 294, 297—98.
- 10 James F. Byrnes, *Speaking Frankly* (New York, 1947), 21—22; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 69; Freidel, *Franklin D. Roosevelt*, 535—37.
- 11 Freidel, *Franklin D. Roosevelt*, 41—48, 512—17; Daniel Levy and Susan Brink, “A Change of Heart: FDR’s Death Shows How Much We’ve Learned about the Heart,” *US News and World Report*, February 2, 2005, 54—57. Eleanor Roosevelt, *Autobiography*, 273.
- 12 The President’s Trip to Crimea Conference, Travel Log; Byrnes, *Speaking Frankly*, 22.
- 13 J. B. S. Hardman, ed., *Rendezvous with Destiny: Addresses and Opinions of Franklin Delano Roosevelt* (Whitefish, MO, 2005), 39—40; Jean Edward Smith, *FDR* (New York, 2007); H. W. Brands, *Traitor to His Class* (New York, 2008).
- 14 Norman Davies, *No Simple Victory: World War II in Europe, 1939—1945* (New York, 2007), 122—23; Danny Parker, *Battle of the Bulge: Hitler’s Ardennes Offensive, 1944—45* (Cambridge, MA, 2004).
- 15 Geoffrey Roberts, *Stalin’s Wars: From World War to Cold War, 1939—1953* (New Haven, CT, 2006), 61—164; Antony Beevor, *The Fall of Berlin, 1945* (New York, 2002), 39—55.
- 16 The President’s Trip to Crimea Conference, Travel Log.
- 17 Leahy, *I Was There*, 292—93; Robert Maddox, “American Diplomacy before the Conference in the Crimea,” in Paola Brundu Olla, ed., *Yalta: un mito che resiste*, (Rome, 1988), 55—65
- 18 Leahy, *I Was There*, 292—93; Stephen C. Schlesinger, *Act of Creation: The Founding of the United Nations* (Boulder, CO, 2003), 17—52; Freidel, *Franklin D. Roosevelt*, 577—78.
- 19 Mary E. Glantz, *FDR and the Soviet Union: The President’s Battles over Foreign Policy* (Lawrence, KS, 2005), 15—87, 143—77; Barry M. Katz, *Foreign Intelligence: Research and Analysis in the Office of Strategic Services, 1942—45* (Cambridge, MA, 1989), 137—64.
- 20 Robert E. Sherwood, *Roosevelt and Hopkins: An Intimate History* (New York, 2001), 809; Eleanor Roosevelt, *Autobiography*, 273.
- 21 Byrnes, *Speaking Frankly*, 22—23; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 72—73; Anthony Eden, *The Eden Memoirs: The Reckoning*, (London, 1965), 512; Charles E. Bohlen, *Witness to History, 1929—1969* (New York, 1973), 171—72; Sherwood, *Roosevelt and Hopkins, An Intimate History* (New York, 2001), 811.
- 22 Boettiger, Yalta Diary, 9.

23 Letters to Family, postmarked in Washington on February 8, 1945, Edward J. Flynn Papers; The President's Trip to Crimea Conference, Travel Log; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 68—69; Eden, *The Reckoning*, 511—12.

Розділ 2. Зустріч на Мальті

- 1 *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. The Conferences at Malta and Yalta 1945* (Washington, DC, 1955), 26 (надалі цитується як FRUS: Yalta); Winston S. Churchill, *The Second World War: Triumph and Tragedy* (Cambridge, MA, 1953), 343.
- 2 Lord Moran, *Churchill at War, 1940—45* (London, 2002), 264—65.
- 3 Boettiger, *Yalta Diary*, 10; Sarah Churchill, *Keep on Dancing: An Autobiography* (London, 1981), 73.
- 4 Jon Meacham, *Franklin and Winston: An Intimate Portrait of an Epic Friendship* (New York, 2003), 298—302.
- 5 Moran, *Churchill at War*, 266; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 70—72; Leahy, *I Was There*, p. 294.
- 6 Churchill, *Triumph and Tragedy*, 343; Eden, *The Reckoning*, 509; *The Diaries of Sir Alexander Cadogan O.M. 1938—1945* (New York, 1972), 701; Martin Gilbert, *Winston S. Churchill*, vol. 7, *Road to Victory, 1941—45* (Boston, 1986), 1168.
- 7 Carlo D'Este, *Warlord: A Life of Winston Churchill at War (1874—1945)* (New York, 2008).
- 8 Walter Reid, *Churchill 1940—1945: Under Friendly Fire* (Edinburgh, 2008), 3—16.
- 9 FRUS: Yalta, 3—5, 27—40; Churchill, *Triumph and Tragedy*, 344; Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, 812; С. В. Юрченко, *Ялтинская конференция 1945 года: хроника создания нового мира* (Симферополь, 2005), 28—32.
- 10 FRUS: Yalta, 6—10; Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, 844—45; Freidel, *Franklin D. Roosevelt*, 562—64.
- 11 FRUS: Yalta, 18—20; Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, 845; Meacham, *Franklin and Winston*, 253.
- 12 Library of Congress; For the President from Harriman, December 6, 1944; From the President for Ambassador Harriman, no. 137, December 19, 1944, Map Room, Presidential Trips, Crimea Conference, box 21, Argonaut 1, section 1, Franklin D. Roosevelt Library; paraphrase of cable from Moscow dated December 21, 1944, Averell Harriman Papers.
- 13 Harriman's report on a conversation with Molotov, December 27, 1944, special files, World War II, December 20—27, 1944, Averell Harriman Papers.
- 14 FRUS: Yalta, 21—40; Churchill, *Triumph and Tragedy*, 338, 342.
- 15 Eden, *The Reckoning*, 509; Yalta Conference: Notes, 10—11, Boettiger, *Yalta Diary*, 10—11; The President's Trip to Crimea Conference, Travel Log; Ernie Bradford, *Siege: Malta 1940—43* (New York, 1986).
- 16 Bohlen, *Witness to History*, 172. Eden, *The Reckoning*, 512.
- 17 FRUS: Yalta, 28—36.
- 18 Meacham, *Franklin and Winston*, 114—15; Bohlen, *Witness to History*, 172.
- 19 D'Este, *Warlord*, 319; David Carlton, *Churchill and the Soviet Union* (Manchester, UK, 2000), 4—134.
- 20 Anthony P. Adamthwaite, "British Diplomacy before the Conference in Crimea," in *Yalta: un mito che resiste*, 43—53.
- 21 Eden, *The Reckoning*, 513.
- 22 Там же, 507; Cadogan, *Diaries*, 700; Moran, *Churchill at War*, 265; Sarah Churchill, *Keep on Dancing*, 73; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 67—68.
- 23 Wilson D. Miscamble, *From Roosevelt to Truman: Potsdam, Hiroshima, and the Cold War* (Cambridge, 2007), 61, 94—97.
- 24 Eden, *The Reckoning*, 510.
- 25 Cadogan, *Diaries*, 701; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 63.
- 26 Eric Larrabee, *Commander in Chief: Franklin Delano Roosevelt, His Lieutenants and Their War* (New York, 2004), 490; Ed Cray, *General of the Army: George C. Marshall, Soldier and Statesman* (New York, 1990), 501—4; Leonard Mosley, *Marshall: Hero for Our Times* (New York, 1982), 308—9.
- 27 Churchill, *Triumph and Tragedy*, 343—44; Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, 810—11; Leahy, *I Was There*, 295; FRUS: Yalta, 540—46.
- 28 Boettiger, *Yalta Diary*, 11—12.
- 29 Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 70—72, 74; Eden, *The Reckoning*, 512.

Розділ 3. Царський курорт

- 1 The President's Trip to Crimea Conference, Travel Log; Boettiger, *Yalta Diary*, 13; Юрченко, *Ялтинская конференция*, 164—65; Al Eberhardt, "My Most Secret Mission. The Untold Story of Yalta," *Air Power History* 49 (Summer 2002): 40—51.
- 2 FRUS: Yalta, 39—40; Churchill, *Triumph and Tragedy*, 342; Michael F. Reilly as told to William J. Slocum, *Reilly of the White Mouse*, (New York, 1947), 210—11.
- 3 Юрченко, *Ялтинская конференция*, 164—65; Boettiger, *Yalta Diary*, 13;

- 4 Lord Moran, *Churchill at War*, 267; Yalta Conference: Notes, 13, Anna Roosevelt Halsted Papers; Arkadii N. Shevchenko, *Breaking with Moscow* (New York, 1985), 58—59.
- 5 Юрченко, Ялтинська конференція, 169—71; Bohlen, *Witness to History*, 173; Boettiger, Yalta Diary, 15; Reilly, *Reilly of the White House*, 212.
- 6 Boettiger, Yalta Diary, 14; Kathleen Harriman to Miss Marshall, Yalta, February 1, 1945, special files, World War II, February 1—5, 1945, Averell Harriman Papers; Reilly, *Reilly of the White House*, 212; *FRUS: Yalta*, 571.
- 7 Boettiger, Yalta Diary, 16; Moran, *Churchill at War*, 267; Churchill, *Triumph and Tragedy*, 345; Sarah Churchill, *Keep on Dancing*, 74.
- 8 Boettiger, Yalta Diary, 14; Sarah Churchill, *Keep on Dancing*, 74; Bohlen, *Witness to History*, 173; Moran, *Churchill at War*, 268.
- 9 The President's Trip to Crimea Conference, Travel Log; Boettiger, Yalta Diary, 16; Reilly, *Reilly of the White House*, 212.
- 10 Trevor Royle, *Crimea: The Great Crimean War, 1854—1856* (New York, 2000).
- 11 Н. Калинин и М. Земляниченко, *Романовы и Крым* (Симферополь, 2002), 39—63; Mark Twain, *The Innocents Abroad* (Hartford, 1869), 390—95.
- 12 "Notes on the Crimea," Secret Service Records, box 21, 6.I. Trips of the President, Yalta 1945, Franklin D. Roosevelt Library; Н. Николаев, А. Кадиевич, и М. Земляниченко, *Архитектор высочайшего двора* (Симферополь, 2003), 107—39.
- 13 Joseph E. Davies, *Mission to Moscow* (New York, 1943), 288—90.
- 14 "The Crimea Campaign," Memoirs of Jaroslav Balan Sr., 56, Private archive of Jars Balan, Edmonton, Canada; Charles Messenger, *The Last Prussian: A Biography of Field Marshal Gerd von Rundstedt, 1875—1953* (London, 1991).
- 15 A. H. Birse, *Memoirs of an Interpreter* (London, 1967), 179.
- 16 А. И. Кокурин, сост., «О специальных мероприятиях по Крыму. Прием, размещение и охрана участников Крымской конференции 1945 года», *Исторический архив* 1993, № 5: 116—31.
- 17 Boettiger, Yalta Diary, 17; Юрченко, *Ялтинская конференция*, 46—52.
- 18 W. Averell Harriman and Elie Abel, *Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941—1946* (New York, 1975), 393; Kathleen Harriman to Miss Marshall, Yalta, February 1, 1945, Averell Harriman Papers; Юрченко, *Ялтинская конференция*, 51.
- 19 Army cable for Deane from Harriman, January 25, 1945, special files, World War II, no. 176/7: February 21—27, 1945, Averell Harriman Papers; Harriman and Abel, *Special Envoy*, 393.
- 20 "On the completion of the preparatory measures for the reception accommodation and security of the participants in the Crimean Conference," Государственный архив Российской Федерации, r-9401, op. 2, d. 94, fols. 15—27 (надалі цитується як ГА РФ).
- 21 General Information Bulletin, Map Room, box 21 (Argonaut), sec. 2: Yalta (background), Franklin D. Roosevelt Library.
- 22 Boettiger, Yalta Diary, 17—18; Reilly, *Reilly of the White House*, 210—11.
- 23 "General Information Bulletin," no. 176/8, January 28—31, 1945, Averell Harriman Papers.
- 24 Churchill, *Triumph and Tragedy*, 347; David Reynolds, *In Command of History: Churchill Fighting and Writing the Second World War* (London, 2004), 466—86; Sarah Churchill, *Keep on Dancing*, 74—75; Cadogan, *Diaries*, 703.
- 25 Anthony Rhineland, *Prince Michael Vorontsov: Viceroy to the Tsar* (Montreal, 1990); О. Ю. Захарова, Светлейший князь М. С. Воронцов (Симферополь, 2004).
- 26 Birse, *Memoirs of an Interpreter*, 180; "On the completion of the preparatory measures," ГА РФ, r-9401, op. 2, d. 94, fols. 1—18.
- 27 From Argonaut to Governor [of] Malta, January 31, 1945: Please pass to General Ismay from Miss Bright, box 337, book 10: Yalta Conference, group 24, folder 2, Harry Lloyd Hopkins Papers, Franklin D. Roosevelt Library; Birse, *Memoirs of an Interpreter*, 182; Sarah Churchill, *Keep on Dancing*, 74—75.
- 28 Boettiger, Yalta Diary, 19.
- 29 Kruglov's memorandum to Beria, January 27, 1945, ГА РФ, r-9401, op. 2, d. 92, fols. 238—40; Eberhardt, "My Most Secret Mission," 4.
- 30 Kathleen Harriman to Miss Marshall, Yalta, February 1, 1945, Averell Harriman Papers.
- 31 "On the completion of the preparatory measures," ГА РФ, r-9401, op. 2, d. 94, fols. 25—27; Юрченко, *Ялтинская конференция*, 168—71; *Molotov Remembers. Inside Kremlin Politics: Conversations with Felix Chuev* (Chicago, 1993), 19.

Розділ 4. Червоний дракон

- 1 Н. Г. Кузнецов, *Курсом к победе* (Москва, 1975), 443; Юрченко, *Ялтинская конференция*, 163—64.
- 2 "On the completion of the preparatory measures," ГА РФ, r-9401, op. 2, d. 94, fol. 27; Birse, *Memoirs of an Interpreter*, 178; *FRUS: Yalta*, 571; Kathleen Harriman to Mary, Yalta, February 4—10, 1945, no. 176/9, February 1—5, 1945, Averell Harriman Papers.

- 3 Birse, *Memoirs of an Interpreter*, 178—79; “From I. M. Maisky’s Diary,” in O. A. Ржешевский, *Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискуссии. Документы и комментарии, 1941—1945* (Москва, 2004), 494; Kathleen Harriman to Mary, Yalta, February 4—10, 1945, Averell Harriman Papers.
- 4 “On the completion of the preparatory measures,” ГАРФ, r-9401, op. 2, d. 94, fols. 16—25.
- 5 Felix Youssouppoff, *Lost Splendor: The Amazing Memoirs of the Man Who Killed Rasputin* (New York, 1954; repr. New York, 2007), chap. 26.
- 6 Там же; Francis Pridham, *Close of a Dynasty* (London, 1956).
- 7 Hiroaki Kuromiya, *Stalin* (New York, 2005); Simon Sebag Montefiore, *Young Stalin* (New York, 2007); Simon Sebag Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar* (New York, 2003); Anne Applebaum, *GULAG: A History* (New York, 2003).
- 8 “On the completion of the preparatory measures,” ГАРФ, r-9401, op. 2, d. 94, fols. 16—25.
- 9 J. Otto Pohl, *The Stalinist Penal System: A Statistical History of Soviet Repression and Terror, 1930—1953* (Jefferson, NC, 1997), 112—18.
- 10 «Дело Еврейского антифашистского комитета», *Альманах: Россия XX век*, Международный фонд «Демократия», <http://www.idf.ru/9/doc.shtml> (visited January 10, 2008); Shimon Redlich, *War, Holocaust and Stalinism: A Documented History of the Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR* (Luxembourg, 1995), 45—49; Yuri Slezkine, *The Jewish Century* (Princeton, 2004), 286—97.
- 11 Alexander Chubariyan and Vladimir Pechatnov, “Molotov ‘the Liberal’: Stalin’s 1945 Criticism of His Deputy,” *Cold War History* 1, no. 1 (August 2000): 135—36.
- 12 Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923—1939* (Ithaca, NY, 2001); Jan Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland’s Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton, 1987); Timothy Snyder, *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569—1999* (New Haven, CT, 2003).
- 13 Martin H. Folly, *Churchill, Whitehall and the Soviet Union, 1940—45* (New York, 2000), 44—45; Cadogan, *Diaries*, 597; Harriman and Abel, *Special Envoy*, 385; Frank Costigliola, “‘I Had Come as a Friend’: Emotion, Culture, and Ambiguity in the Formation of the Cold War, 1943—45,” *Cold War History* 1, no. 1 (August 2000): 105.
- 14 Анатолий Громыко, Андрей Громыко. *В лабиринтах Кремля (воспоминания и размышления сына)* (Москва, 1997), 176; Molotov Remembers, 20, 45, 54; Milovan Djilas, *Conversations with Stalin* (New York, 1962), 73.

Розділ 5. «Велика трійка»

- 1 *Крымская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании, 4—11 февраля 1945 г. Сборник документов* (Москва, 1979), 45—46; Charles Bohlen to John Martin, February 3, 1945, Livadia Palace, no. 176/9, February 1—5, 1945, Averell Harriman Papers; “Memorandum of Conversation. Present: Molotov, Pavlov, Harriman, Page,” Moscow, January 18, 1945, no. 176/6, January 17—20, 1945, Averell Harriman Papers; “Memorandum of Conversation. Present: Harriman, Bohlen, Molotov, Pavlov,” February 4, 1945, no. 176/9, February 1—5, 1945, Averell Harriman Papers.
- 2 *Крымская конференция*, 46—48; Public Record Office, Kew, London, Cabinet Papers, CAB 66/63, Record of the Political Proceedings of the “Argonaut” Conference held at Malta and in the Crimea from 1st February to 11th February 1945. Office of the War Cabinet, S.W. 1, 12th March 1945, copy no. 21, 9 (надалі цитується як Record of the Political Proceedings of the “Argonaut” Conference).
- 3 *Крымская конференция*, 48—49; Churchill, *Triumph and Tragedy*, 347—49; Birse, *Memoirs of an Interpreter*, 182—83; Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:1173; British embassy memo on Map Room requirements, no. 176/5, January 11—16, 1945, Averell Harriman Papers; Freidel, *Franklin D. Roosevelt*, 507—8; Meacham, *Franklin and Winston*, 141—42.
- 4 Greg King, *The Court of the Last Tsar: Pomp, Power and Pageantry in the Court of Nicholas II* (Hoboken, NJ, 2006), 451—52.
- 5 *FRUS: Yalta*, 574; *Крымская конференция*, 53; Kathleen Harriman to Mary, Yalta, February 4—10, 1945, no. 176/9, February 1—5, 1945, Averell Harriman Papers.
- 6 Bohlen, *Witness to History*, 180; Boettiger, *Yalta Diary*, 21, box 84, folder 11, Anna Roosevelt Halsted Papers.
- 7 *Крымская конференция*, 49—53; *FRUS: Yalta*, 570—73.
- 8 “Love of England.” *Time*, February 5, 1945.
- 9 Yalta Conference: Notes, 18—19, 22, Anna Roosevelt Halsted Papers.
- 10 *FRUS: Yalta*, 570—73; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 100; *Крымская конференция*, 49—53.
- 11 Lord Hastings Ismay, *The Memoirs of General Lord Ismay* (New York, 1960), 387.
- 12 Laurence S. Kuter, *Airman at Yalta* (New York, 1955), 131.
- 13 Moran, *Churchill at War*, 272—77; Cadogan, *Diaries*, 704.

- 14 Andrew Cunningham, *A Sailor's Odyssey. The Autobiography of Admiral of the Fleet Viscount Cunningham of Hyndhope* (New York), 1951, 573; Kathleen Harriman to Mary, Yalta, February 4—10, 1945, Averell Harriman Papers; Bohlen, Witness to History, p. 178; Moran, *Churchill at War*, p. 273; Eden, *The Reckoning*, 514.
- 15 Cadogan, *Diaries*, 704; Kuter, *Airman at Yalta*, 135—36; Eden, *The Reckoning*, 514—15.
- 16 В. И. Трубииков и др., ред., *Очерки истории Российской внешней разведки*, т. 4 (1941—45), (Moscow, 1999), 163, 286, 618—62; Christopher Andrew and Vasilii Mitrokhin, *The Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB* (New York, 1999), 126.
- 17 John Earl Haynes and Harvey Klehr, *Venona: Decoding Soviet Espionage in America* (New Haven, CT, 1999), 8—56; Christopher Andrew and Oleg Gordievsky, *KGB: The Inside Story of Its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev* (New York, 1992), 135—85; Andrew and Mitrokhin, *The Sword and the Shield*, 56—67.
- 18 Pavel Sudoplatov and Anatoli Sudoplatov, with Jerrold L. and Leona P. Schecter, *Special Tasks: The Memoirs of an Unwanted Witness—A Soviet Spymaster* (Boston, 1994), 222—23, 226.

Розділ 6. Зимова офензива

- 1 FRUS: Yalta, 574; Крымская конференция, 53; Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:1173—74.
- 2 Kathleen Harriman to Mary, Yalta, February 4—10, 1945, no. 176/9, February 1—5, 1945, Averell Harriman Papers; Кузнецов, *Курсом к победе*, 446.
- 3 FRUS: Yalta, 573.
- 4 "Conversation between Mr. Page and General Ismay," *Livadia*, February 4, 1945, no. 176/9, February 1—5, 1945, Averell Harriman Papers; Boettiger, Y. Diary, 21—22, Harriman and Abel, *Special Envoy*, 395.
- 5 FRUS: Yalta, 574—75; Крымская конференция, 53—56; Кузнецов, *Курсом к победе*, 446.
- 6 FRUS: Yalta, 579; Крымская конференция, 61—62.
- 7 Ivan Konev, "From the Vistula to the Oder," in Seweryn Bialer, ed., *Stalin and His Generals* (New York, 1969), 480—83; Константин Рокоссовский, *Солдатский долг* (Москва, 1988), 295—96; Василий Чуйков, *Конец Третьего рейха* (Москва, 1973), 102.
- 8 Andrei Gromyko et al., eds., *Correspondence between the Chairman of the Council of Ministers of the USSR and the Presidents of the USA and the Prime Ministers of Great Britain during the Great Patriotic War of 1941—1945*, vol. 1, *Correspondence with Winston S. Churchill and Clement R. Attlee (July 1941—November 1945)* (Moscow, 1957), 296—97.
- 9 "Memorandum of Conference with Marshal Stalin, January 15, 1945," no. 176/5, January 11—16, 1945, Averell Harriman Papers; *Molotov Remembers*, 45.
- 10 "Memorandum of Conference with Marshal Stalin, January 15, 1945," Averell Harriman Papers; FRUS: Yalta, 575, 579—80; Крымская конференция, 57, 62—64; Cunningham, *A Sailor's Odyssey*, 627—28.
- 11 Lord Alanbrooke, *War Diaries, 1939—1945*, ed. Alex Danchev and Daniel Todman (London, 2001), 655; Cadogan, *Diaries*, 704; Кузнецов, *Курсом к победе*, 451—52.
- 12 Георгий Жуков, Воспоминания и размышления, т. 2 (Москва, 2002), 268—69; Antony Beevor, *The Fall of Berlin, 1945* (New York, 2002), 63—76; Otto Preston Chaney, *Zhukov* (Norman, OK, 1996), pp. 106—326.
- 13 Beevor, *The Fall of Berlin*, 39—56; "Red Army book" of Vasil Burlay (1907—64), власність автора; «Воспоминания выпускниц Подольской снайперской школы», <http://podol.ru/sharpshooter/memory.php#zhukova>.
- 14 FRUS: Yalta, 578—79, 584—85; Крымская конференция, 57—58, 61; Cray, *General of the Army*, 143—372; Кузнецов, *Курсом к победе*, 446; "Interpretative Report on Developments in Soviet Policy Based on the Soviet Press for the Period January 1945," February 15, 1945, 1—2, no. 176/8, January 28—31, 1945, Averell Harriman Papers.
- 15 Жуков, *Воспоминания и размышления*, 2:276—80; Чуйков, *Конец Третьего рейха*, 99—100.
- 16 FRUS: Yalta, 570, 581—82; Churchill, *Triumph and Tragedy*, 348; Robert Hopkins, "How Would You Like to Be Attached to the Red Army?" *American Heritage* 56, no. 3 (June—July 2005): 30—37; Beevor, *The Fall of Berlin*, 136—47.
- 17 Moran, *Churchill at War*, 273; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 107; "Pendulum Swings," *Time*, February 5, 1945.

Розділ 7. Німецьке питання

- 1 СССР и германский вопрос, 1941—1949. Документы из архива внешней политики Российской Федерации (Москва, 1996), 597—600; FRUS: Yalta, 609—12; Крымская конференция, 64—65.
- 2 "The Ghosts on the Roof," *Time*, March 5, 1945.
- 3 Maurice Paléologue, *An Ambassador's Memoirs*, vol. 1 (London, 1923), 91—95; Gifford D. Malone, "War Aims toward Germany," in Alexander Dallin et al., eds., *Russian Diplomacy and Eastern Europe, 1914—1917* (New York, 1963), 131—32.
- 4 СССР и германский вопрос, 118—19, 121—23.
- 5 Там же, 126—31, 138; Eden, *The Reckoning*, 279—83.

- 6 СССР и германский вопрос, 236—44, 252—65, 296—301, 320—22 FRUS: *Diplomatic Papers, 1943*, vol. 1 (Washington, DC, 1963), 545, 629—32, 723.
- 7 “Stalin’s Germans,” *Time*, February 12, 1945; Bodo Scheuring, *Verräter oder Patrioten. Das Nationalkomitee “Freies Deutschland” und der Bund deutscher Offiziere in der Sowjetunion 1943—1945* (Berlin, 1993).
- 8 *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers. The Conferences at Cairo and Teheran, 1943* (Washington, DC, 1943) 600—602, (надалі цитується як FRUS: *The Conferences at Cairo and Teheran*).
- 9 СССР и германский вопрос, 441—49.
- 10 Ржешевский, *Сталин и Черчилль*, 476—81.
- 11 Churchill, *Triumph and Tragedy*, 350—51; Frank King, “Allied Negotiations and the Dismemberment of Germany,” *Journal of Contemporary History* 16 (1981): 587—88.
- 12 FRUS: *Yalta*, 187; Diane Shaver Clemens, *Yalta* (London, 1970), 29—30; Russell D. Buhite, *Decisions at Yalta: An Appraisal of Summit Diplomacy* (Wilmington, DE, 1986), 21—28.
- 13 Record of the Political Proceedings of the “Argonaut” Conference, 12; FRUS: *Yalta*, 613; “Notes for the Conference with the President,” box 337, book 10: Yalta Conference, no. 4, Hopkins Papers, Franklin D. Roosevelt Library.
- 14 FRUS: *Yalta*, 612—14; Крымская конференция, 65—68; Record of the Political Proceedings of the “Argonaut” Conference, 11—14.
- 15 Memo for Stettinius, Livadia Palace, Yalta, February 5, 1945, NND 812006, record group 43: World War II Conferences, box 4: Big Three Meeting, National Archives and Records Administration; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 136—37.
- 16 Eden, *The Reckoning*, 515—16; FRUS: *Yalta*, 656—57, 660; Крымская конференция, 87.
- 17 Bohlen, *Witness to History*, 182—83; Крымская конференция, 68.

Розділ 8. Воєнна здобич

- 1 «Из дневника И. М. Майского», у Ржешевский, *Сталин и Черчилль*, 497.
- 2 “Communications Section News Bulletin, Argonaut Edition,” Afternoon Press, February 6, 1945, box 337, book 10: Yalta Conference, group 24, folder 2, Hopkins Papers, Franklin D. Roosevelt Library; FRUS: *Yalta*, 616—17; Крымская конференция, 70—72; Record of the Political Proceedings of the “Argonaut” Conference, 14—16.
- 3 Clemens, *Yalta*, 42—44; FRUS: *Yalta*, 572; Reynolds, *In Command of History*, 454, 465; Jean Lacouture and Patrick O’Brian, *De Gaulle: The Rebel, 1890—1944* (New York, 1993).
- 4 “Ambassador Caffery to the Secretary of State, January 28, 1945, box 337, book 10: Yalta Conference, group 24, folder 1, Hopkins Papers; Robert Gildea, *The Past in French History* (New Haven, CT, 1996), 130.
- 5 Clemens, *Yalta*, 43; Charles de Gaulle, *Complete War Memoirs* (New York, 1984), 754—55; Montefiore, *Stalin*, 477—78.
- 6 FRUS: *Yalta*, 617—18; Record of the Political Proceedings of the “Argonaut” Conference, 15.
- 7 СССР и германский вопрос, 396—97, 414—17.
- 8 Clemens, *Yalta*, 34—46; George F. Kennan, *Memoirs, 1925—1950* (Boston, 1967), pp. 164, 168—71; FRUS: *Yalta*, 198—201.
- 9 FRUS: *Yalta*, 616—19, 634; Крымская конференция, 70—75; Eden, *The Reckoning*, 516; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 128.
- 10 «Из дневника И. М. Майского», у Ржешевский, *Сталин и Черчилль*, 497; Иван Михайлович Майский, *Избранная переписка с российскими корреспондентами* (Москва, 2005), 2:529.
- 11 Ivan Maiskii, *Memoirs of a Soviet Ambassador: The War, 1939—43* (London, 1967); Pavel and Anatolii Sudoplatov, *Special Tasks*, 344—46; К. А. Залесский, *Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь* (Москва, 2000).
- 12 “Memorandum of Conversation between Harriman and Maisky,” January 20, 1945, no. 176/6, January 17—20, 1945, Averell Harriman Papers; Maisky to Harriman, January 21, 1945, no. 176/7, January 21—27, 1945, Averell Harriman Papers.
- 13 Советско-Американские отношения, 1939—1945. Документы, сост. Б. И. Жиляев и В. И. Савченко, ред. Г. Н. Севостьянов, т. 1 (Москва, 2004), 615—18; «Из дневника И. М. Майского», у Ржешевский, *Сталин и Черчилль*, 493.
- 14 СССР и германский вопрос, 601—5; «Из дневника И. М. Майского», у Ржешевский, *Сталин и Черчилль*, 493—95.
- 15 «Из дневника И. М. Майского», у Ржешевский, *Сталин и Черчилль*, 497—98; Title TK, 1, box 337, book 10: Yalta Conference, group 24, folder 1, Hopkins Papers; FRUS: *Yalta*, 620—21; Крымская конференция, 76—78; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 130.
- 16 FRUS: *Yalta*, 621; Крымская конференция, 78—79; Record of the Political Proceedings of the “Argonaut” Conference, 16—17; «Из дневника И. М. Майского», у Ржешевский, *Сталин и Черчилль*, 498.
- 17 Margaret MacMillan, *Paris, 1919. Six Months That Changed the World* (New York, 2003), 180—93.
- 18 FRUS: *Yalta*, 622; Title TK, 4, box 337, book 10: Yalta Conference, group 24, folder 1, Hopkins Papers; Harriman and Abel, *Special Envoy*, 403; Beevor, *The Fall of Berlin*, 24—39.
- 19 FRUS: *Yalta*, 621—23; Крымская конференция, 79—82; Ржешевский, *Сталин и Черчилль*, 499.

- 20 David Reynolds, *Summits: Six Meetings That Shaped the Twentieth Century* (New York, 2007), 129—33.
 21 Geoffrey Roberts, "Stalin at the Teheran, Yalta and Potsdam Conferences," *Journal of Cold War Studies* 9, no. 4 (Fall 2007): 6—40.

Розділ 9. Рада Безпеки

- 1 Sarah Churchill, *Keep on Dancing*, 75; Moran, *Churchill at War*, 275.
 2 Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 137—38.
 3 MacMillan, *Paris 1919*, 83—97; George G. Gill, *League of Nations, 1929—1946: International Cooperation towards Peace in the 20th Century* (Darby, PA, 1994).
 4 Schlesinger, *Act of Creation*, 33—52; "Leo Pasvol'sky," http://en.wikipedia.org/wiki/User:John_Z/drafts/Leo_Pasvol'sky.
 5 FRUS: *Yalta*, 60—61; Clemens, *Yalta*, 56; Ржешевский, *Сталин и Черчилль*, 421—22.
 6 Memorandum of Conversation, Harriman and Dekanozov, December 25, 1944, no. 175, Averell Harriman Papers; Paraphrase of embassy's telegram, December 28, 1944, no. 176, December 28—31, 1944, Averell Harriman Papers; cf. FRUS: *Yalta*, 63—66.
 7 FRUS: *Yalta*, 66—68, 77.
 8 Там же, 589—90; Bohlen, *Witness to History*, 181.
 9 Moran, *Churchill at War*, 276.
 10 Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 138.
 11 FRUS: *Yalta*, 660—61, 671—72; *Крымская конференция*, 87—88; Record of the Political Proceedings of the "Argonaut" Conference, 23—24; *СССР и германский вопрос*, 334—35.
 12 FRUS: *Yalta*, 661—63, 672—73, 682—83; cf. *Крымская конференция*, 88—91, 104—5; Record of the Political Proceedings of the "Argonaut" Conference, 24—25; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 139—45; Bohlen, *Witness to History*, 193; Clemens, *Yalta*, 218—20.
 13 FRUS: *Yalta*, 554; Record of the Political Proceedings of the "Argonaut" Conference, 25; Cadogan, *Diaries*, 705.
 14 Ржешевский, *Сталин и Черчилль*, 421—22; FRUS: *Yalta*, 663—65; *Крымская конференция*, 91—93; Record of the Political Proceedings of the "Argonaut" Conference, 26—27.
 15 FRUS: *Yalta*, 665—67, 676—77; *Крымская конференция*, 94—97; Record of the Political Proceedings of the "Argonaut" Conference, 27—28; Byrnes, *Speaking Frankly*, 36; George Scott, *The Rise and Fall of the League of Nations* (London, 1973), 310—12.
 16 Byrnes, *Speaking Frankly*, 37; Moran, *Churchill at War*, 275—76.

Розділ 10. Тінь фіюра

- 1 FRUS: *Yalta*, 658—59.
 2 Beevor, *The Fall of Berlin*, 74—75, 87—88.
 3 Hugh Trevor-Roper, ed., *Final Entries 1945: The Diaries of Joseph Goebbels* (Barnsley, UK, 2007), 39, 102, 183; Ian Kershaw, *Hitler 1936—1945: Nemesis* (New York, 2000), 775—78.
 4 FRUS: *Cairo and Teheran*, 599—600; *Molotov Remembers*, 53.
 5 Hugh D. Phillips, *Between the Revolution and the West: A Political Biography of Maxim M. Litvinov* (Boulder, CO, 1992); Albert Resis, "The Fall of Litvinov: Harbinger of the German-Soviet Non-Aggression Pact," *Europe-Asia Studies* 52, no. 1 (2000): 33—56.
 6 "The Molotov-Ribbentrop Pact and the Baltic States: An Introduction and Interpretation," *Lituanus: Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences* 35, no 1 (Spring 1989): 8—46.
 7 Džilas, *Conversations with Stalin*, 69—70; Валентин Бережков, *Как я стал переводчиком Сталина* (Москва, 1993), 221—26.
 8 "Hitler and Molotov Meetings. Berlin, November 12 and 13, 1940. Official Transcripts," <http://www.worldfuturefund.org/wffmaster/Reading/Germany/Hitler-Molotov%20Meetings.htm>; Г. Л. Розанов, *Сталин и Гитлер* (Москва, 1991), 167—79.
 9 Розанов, *Сталин и Гитлер*, 180—81.
 10 Paléologue, *An Ambassador's Memoirs*, 1: 91—95.
 11 Бережков, *Как я стал переводчиком Сталина*, 52, 56—57.
 12 "Comrade Molotov's Visit," *Time*, November 25, 1940; Lloyd C. Gardner, *Spheres of Influence: The Great Powers Partition Europe from Munich to Yalta* (Chicago, 1993), 75—85.
 13 *Molotov Remembers*, 14—20.
 14 Там же, 16; Winston S. Churchill, *The Second World War*, vol. 3: *The Grand Alliance* (Boston, 1950), 370; Иван Майский, *Воспоминания Советского посла: война, 1939—1943* (Москва, 1965), 139—74; Davis, *No Simple Victory*, 94—98,

- 160—65; Glantz, *FDR and the Soviet Union*, 59—87; Jonathan Fenby, *Alliance: The Inside Story of How Roosevelt, Stalin and Churchill Won One War and Began Another* (San Francisco, 2006), 64—76.
 15 Там же, 666—67, 676, 925; *Крымская конференция*, 96; Roberts, *Stalin's Wars*, 50—51.
 16 СССР и германский вопрос, 322—23; *Molotov Remembers*, 14—20.

Розділ 11. Розподіл Балкан

- 1 *FRUS: Yalta*, 103—6; Henry Kissinger, *Diplomacy* (New York, 1994), 17—55, 369—93.
 2 Kathleen Harriman to Mary, Moscow, January 13, 1945, no. 176/5, January 11—16, 1945, Averell Harriman Papers.
 3 “Cordon Insanitaire?” *Time*, December 27, 1943.
 4 Kennan, *Memoirs*, 519—21.
 5 СССР и германский вопрос, 333—60.
 6 Ржевевский, *Сталин и Черчилль*, 418—26; Churchill, *Triumph and Tragedy*, 227; Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:992.
 7 Churchill, *Triumph and Tragedy*, 73—79; Gardner, *Spheres of Influence*, 184—92; Reynolds, *In Command of History*, 458—60.
 8 Churchill, *Triumph and Tragedy*, 208.
 9 Hanson W. Baldwin, “British Move in Greece,” *New York Times*, October 6, 1944; “Area of Decision,” *Time*, October 9, 1944.
 10 Churchill, *Triumph and Tragedy*, 227; Ржевевский, *Сталин и Черчилль*, 418—26; Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:991—95; Reynolds, *In Command of History*, 458—60; Gardner, *Spheres of Influence*, 199.
 11 Ржевевский, *Сталин и Черчилль*, 429—35; Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:1001; Eden, *The Reckoning*, 483.
 12 “Area of Decision,” *Time*, October 9, 1944; cf. Whittaker Chambers, *Ghosts on the Roof Selected Essays* (New Brunswick, N.J., 1996), 102.
 13 “Translation of article by G. Malinin,” December 21, 1944, no. 176/2; Averell Harriman Papers. “Interpretative Report on Developments in Soviet Policy Based on the Soviet Press for the Period October 13—December 31, 1944,” no. 9, 2, no. 176/4, January 6—10, 1945, Averell Harriman Papers; “Extract from cable February 6, 1945, from the Acting Secretary to the Secretary of State,” no. 176/10, February 6—9, 1945, Averell Harriman Papers.
 14 Geoffrey Roberts, “Litvinov’s Lost Peace, 1941—1946,” *Journal of Cold War Studies* 4, no. 2 (Spring 2002): 23—54.
 15 СССР и германский вопрос, 595—97; Alexei M. Filitov, “Problems of Post-War Construction in Soviet Foreign Policy Conceptions during World War II,” in Francesca Gori and Silvio Pons, eds., *The Soviet Union and Europe in the Cold War, 1945—53* (Houndmills, 1996), 3—22.
 16 Bohlen, *Witness to History*, 174—76.

Розділ 12. Битва за Польщу

- 1 Arciszewski to Roosevelt, February 3, 1945, Map Room, box 21, Argonaut (2), Franklin D. Roosevelt Library; Arciszewski to Churchill, February 3, 1945, FO371/47577/2896, Public Record Office (hereafter cited as PRO), London.
 2 Moran, Churchill at War, 268; *FRUS: Yalta*, 509; Eden, *The Reckoning*, 516.
 3 Крымская конференция, 47; СССР и германский вопрос, 595—97.
 4 *FRUS: Yalta*, 667, 677; Крымская конференция, 97.
 5 Іван Козловський, Встановлення українсько-польського кордону, 1941—1951 рр. (Львів, 1998), 50—56; Norman Davies, *White Eagle, Red Star: The Polish-Soviet War, 1919—20*, and “The Miracle on the Vistula” (London, 2003).
 6 Harriman and Abel, *Special Envoy*, 369.
 7 *FRUS: Yalta*, 509—10; 667—68.
 8 “A general discussion on the Polish situation,” CAB 65, WM (45) 74. C 1, January 22, 1945, PRO.
 9 *FRUS: Yalta*, 508—9, 668.
 10 *FRUS: Yalta*, 67—78, 667—70; Крымская конференция, 47, 97—99; Record of the Political Proceedings of the “Argonaut” Conference, 9, 28—30. Stettinius, Roosevelt and the Russians, 88.
 11 War Cabinet, WM (45) 10th Conclusions, Minute 1, Confidential Annex, January 26, 1945—12.30 p.m., FO371/47577/2896, 41, PRO; *FRUS: Yalta*, 508—11.
 12 Frank Roberts’s report on his conversation with O’Malley, March 2, 1943, FO371/34564/C2281, PRO; Козловський, Встановлення українсько-польського кордону, 69.
 13 Wojciech Materski, Anna M. Cienciala, and Natalia S. Lebedeva, eds., *Katyn: A Crime without Punishment* (New Haven, CT, 2008), 208—22; Krytyka Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943—48* (Berkeley, 1992), 39—76.
 14 Roman Buczek, *Stanislaw Mikolajczyk*, 2 vols. (Toronto, 1996).
 15 Norman Davies, *Rising '44: The Battle for Warsaw* (London, 2004), 243—432.

- 16 Ржешевский, Сталин и Черчилль, 418—19, 439—58; Antony Polonsky and Boleslaw Drukier, eds., *The Beginnings of Communist Rule in Poland* (London, 1980), 43—49, 261—401; Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland*, 77—117.
- 17 WM (45) 12th Conclusions, Minute 3, Confidential Annex, January 29, 1945—5.30 p.m., FO371/47575/2896, PRO; report on conversation with Maurice Dejean, January 3, 1945, FO371/47575/2896, PRO.
- 18 Earl of Halifax, from Washington to Foreign Office, January 6, 1945, FO371/47575/2896, PRO. Polish-Russian Settlement, January 5, 1945, 1, FO371/47575/2896, PRO;
- 19 Note by Orme Sargent, January 8, 1945, FO371/47575/2896, 74, PRO.
- 20 Memo on conversation with Mikołajczyk, 24 January 1945, PRO, FO371/47575/2896, p. 206; “Memorandum,” January 26, 1945, 1—11, FO371/47575/2896, PRO.
- 21 Record of conversation between Sir A. Cadogan and the Polish Minister of Foreign Affairs, January 26, 1945, 1—2, FO371/47575/2896, PRO; memo by C. F. A. Warner on his conversations with the Polish ambassador to the British government Count Edward Raczynski, January 30, 1945, 237—39, FO371/47575/2896, PRO.
- 22 Eden to Churchill, January 28, 1945, 97, FO371/47577/2896, PRO; “Memorandum on the Polish Situation” (нотатка олівцем: «копія для прем'єр-міністра»), no. 176/7, January 27, 1945, Averell Harriman Papers.

Розділ 13. Що сказали б українці?

- 1 «Из дневника И. М. Майского», у Ржешевский, *Сталин и Черчилль*, 506.
- 2 FRUS: *Yalta*, 679—80; *Крымская конференция*, 100—101; cf. Robert Beitzell, ed., *Tehran, Yalta, Potsdam: The Soviet Protocols* (Hattiesburg, MS, 1970), 94.
- 3 FRUS: *Yalta*, 667—70.
- 4 Kathleen Harriman to Mary, Moscow, January 19, 1945, and March 8, 1945, no. 176/5, January 11—16, 1945, and no. 177/9, March 7—10, 1945, Averell Harriman Papers; “Satire,” *Time*, December 25, 1944.
- 5 Козловський, *Встановлення українсько-польського кордону*, 56—62; Yekelchuk, *Stalin's Empire of Memory*, 47, 173; Дмитро Табачник, *Історія української дипломатії в особах* (Київ, 2004), 474—87.
- 6 British Ambassador to the Polish government Sir Owen St. Clair O'Malley to Anthony Eden, February 27, 1943, FO371/34564/C2281, PRO; И. А. Хренов и др., ред., *Документы и материалы по истории советско-польских отношений* (Москва, 1973), 7:351.
- 7 “Poland's Ukrainian Minority,” February 23, 1945, 1—2, FO371/47788/N8723, PRO; Serhii Plokyh, *Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History* (Toronto, 2005).
- 8 William Taubman, *Khrushchev: The Man and His Era* (New York, 2003), 18—207.
- 9 Г. А. Куманев, *Рядом со Сталиным: откровенные свидетельства* (Москва, 1999), 111—13; Yekelchuk, *Stalin's Empire of Memory*, 48—49; Никита Хрущев, *Время. Люди. Власть (Воспоминания)*, 4 т. (Москва 1999), 1:568—69.
- 10 Reports on conversations with the Lviv professors Francis Groër and Jakub Parnas, a cousin of the historian Lewis Namier, and Sir Frank Roberts's comments on December 15, 1944, FO371/39501/C17269, PRO; В. Ю. Васильев, сост., *Politycheskoe rukovodstvo Ukrainy, 1938—1989* (Moscow, 2006), 98—99; Snyder, *The Reconstruction of Nations*, 154—201.
- 11 Report on conditions in Lviv based on an interview with Lieutenant Colonel Gibson, the head of the British prisoner-of-war mission, May 29, 1945, FO371/44649/N8568, PRO; «Довідка про пам'ятники міста Львова», 21 вересня 1945 р., Центральний державний архів вищих органів влади України (Київ) (ЦДАДОВУ), фонд 2, оп. 7, №1929, лл. 44-46; список артефактів з львівської та київської колекції попередньо відібраних для передачі до Польщі, 18 червня — 12 грудня 1945 р., ЦДАДОВУ, Р-2, оп. 7, т.3, 16—606.
- 12 Mr. Balfour, from Moscow to Foreign Office, no. 199, January 20, 1945, 113, FO371/47576/2896, PRO; Phillip Knightley, *The First Casualty: The War Correspondent as Hero and Myth-maker from the Crimea to Iraq* (Baltimore, 2004) 274—75.
- 13 Gross, *Revolution from Abroad* 187—224; Jerzy Kochanowski, “Gathering Poles into Poland: Forced Migration from Poland's Former Eastern Territories,” in Philipp Ther and Anna Siljak, eds., *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944—48* (Lanham, MD, 2001), 135—54; Orest Subtelny, “Expulsion, Resettlement, Civil Strife: The Fate of Poland's Ukrainians, 1944—47,” там же, 155—72.
- 14 “Digest of Messages Received between July 19 and September 26, 1944 in London from Poland on the Soviet Authorities' Repressive Measures,” Poland Ambasad (U.S.) records, box 107, folder 1, Hoover Institution Archives, Stanford University.
- 15 “Messages Received by Polish Government from Their Military Authorities in Poland,” no. 177/8, March 3—6, 1945, Averell Harriman Papers; “Dear Brothers,” a letter from Przemysł, February 10, 1945, no. 177/1, February 10—12, 1945, Averell Harriman Papers.
- 16 Eden, *The Reckoning*, 516; Ржешевский, *Сталин и Черчилль*, 507.
- 17 Andrei Gromyko, *Memoirs* (London, 1989), 118; Byrnes, *Speaking Frankly*, 29—30; Bohlen, *Witness to History*, 187.
- 18 Drew Pearson, Merry Go-round, *Washington Post*, February 23, 1945.
- 19 FRUS: *Yalta*, 669—71, 686.

- 20 Там же, 669, 671; *Крымская конференция*, 103; Ржешевский, *Сталин и Черчилль*, 507.
 21 Bohlen, *Witness to History*, 188; Eden, *The Reckoning*, 517.
 22 Bohlen, *Witness to History*, 188—90; *FRUS: Yalta*, 727—28; Draft of Roosevelt's letter to Stalin, February 7, 1945, 208—12, FO371/47577/2896, PRO.
 23 *FRUS: Yalta*, 508.

Розділ 14. Несуверенні нації

- 1 *FRUS: Yalta*, 699; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 161—62, 172.
 2 *FRUS: Yalta*, 709; *Крымская конференция*, 120.
 3 *FRUS: Yalta*, 711—12; «Из дневника И. М. Майского», у Ржешевский, *Сталин и Черчилль*, 507.
 4 Bohlen, *Witness to History*, 194; Byrnes, *Speaking Frankly*, 40; *FRUS: Yalta*, 48—49, 52, 75; Clemens, *Yalta*, 52—54.
 5 *FRUS: Yalta*, 712; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 187.
 6 Владислав Гриневич, «Як Україну до вступу в ООН готувала сталінська конституційна реформа воєнної доби», *Дзеркало тижня*, № 41, 22—28 жовтня 2005 р.; «Пута на чорних конях мистецтва. Під софітми секретних служб (документи з папки-формуляру на О. П. Довженка)», *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, № 1—2 (2/3), 1995.
 7 Ivan Serov to Lavrentii Beria, "Report on the Reaction of Western Reporters to the Formation of the Provisional Government of the Polish Republic", ГАРФ, р-9401, оп. 2 справа 92, 93—98.
 8 «Пута на чорних конях мистецтва».
 9 *FRUS: Yalta*, 711—12; Byrnes, *Speaking Frankly*, 40.
 10 Record of the Political Proceedings of the "Argonaut" Conference, 43.
 11 *FRUS: Yalta*, 712—15, 729; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 173—78.
 12 Bohlen, *Witness to History*, 194; Cadogan, *Diaries*, 706; Leahy, *I Was There*, 306; Eden, *The Reckoning*, 517.
 13 *FRUS: Yalta*, 729; *Крымская конференция*, 124; Churchill, *Triumph and Tragedy*, 359.
 14 Churchill, *Triumph and Tragedy*, 359—60.
 15 Moran, *Churchill at War*, 276—77.
 16 Eden, *The Reckoning*, 517; Churchill, *Triumph and Tragedy*, 359; *FRUS: Yalta*, 711.
 17 «Из дневника И. М. Майского», у Ржешевский, *Сталин и Черчилль*, 508; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 178—81; Moran, *Churchill at War*, 276—77.
 18 Harriman and Abel, *Special Envoy*, 409; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 186—88.
 19 Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 196.
 20 *FRUS: Yalta*, 35—37, *Крымская конференция*, 131—34.
 21 *FRUS: Yalta*, 746—47; 992.
 22 Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 193—96; *Truman in the White House: The Diary of Eben A. Ayres*, edited with commentary by Robert H. Ferrel (Columbia, MO, 1991), 38.
 23 Byrnes, *Speaking Frankly*, 40; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 196—97; Allen Weinstein, *Perjury: The Hiss-Chambers Case* (New York, 1978), 359.
 24 Byrnes, *Speaking Frankly*, 40; *FRUS: Yalta*, 773—76.
 25 Leahy, *I Was There*, 310; Byrnes, *Speaking Frankly*, 40—41; Moran, *Churchill at War*, 277; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 203.

Розділ 15. Польський пат

- 1 *FRUS: Yalta*, 718—19; *Крымская конференция*, 116, 119—20.
 2 *Крымская конференция*, 120.
 3 *FRUS: Yalta*, 716—19; Record of the Political Proceedings of the "Argonaut" Conference, 44—45; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 181—84.
 4 Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:1190; Churchill, *Triumph and Tragedy*, 375; Minutes of the War Cabinet meeting, WM (45) 16 C. A., PRO.
 5 Cadogan, *Diaries*, 706; Eden, *The Reckoning*, 517.
 6 Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 209—12; Eden, *The Reckoning*, 517—18.
 7 *FRUS: Yalta*, 776—82; Record of the Political Proceedings of the "Argonaut" Conference, 55—60; Г. П. Мурашко и др., ред., *Восточная Европа в документах российских архивов, 1944—1953*. т. 1: 1944—1948 (Москва и Новосибирск, 1997) 117.
 8 *FRUS: Yalta*, 716.

- 9 Malone, "War Aims toward Germany," 130—31; *Восточная Европа в документах российских архивов*, 39—40; *FRUS: Cairo and Teheran*, 510—12, 594, 600—603; *FRUS: Yalta*, 669.
- 10 "Poland's western frontier," war cabinet, W. P. (45) 48, January 23, 1945, CAB 66/61, PRO; WM (45) 10th Conclusions, Minute 1, Confidential Annex, (January 26, 1945—12.30 p.m., FO371/47577/2896, 40, PRO; War Cabinet, W. M. (45) 1st Conclusions, Minute 6, Confidential Annex, January 2, 1945—5:30 p.m., Foreign Affairs, FO371/47575/2896, PRO; "general discussion on the Polish situation," Offices of the War Cabinet, W. 1, CAB 65, WM (45) 74. C 1, January 22, 1945, 33, PRO;
- 11 *FRUS: Yalta*, 510; Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:1167.
- 12 *FRUS: Yalta*, 717, 720; Record of the Political Proceedings of the "Argonaut" Conference, 45; Minutes of War Cabinet Meeting, W. M. (45) 16 C. A.; "Excerpt from Churchill's Speech to the House of Commons, December 15, 1945," Poland Ambasadă (U.S.) Records, box 7, folder 2: Transfer of population (Western border), Hoover Institution Archives.
- 13 Djilas, *Conversations with Stalin*, 87—97.
- 14 Memo by Francis B. Stevens, "Gleanings from Ehrenburg," January 13, 1945, no. 176/5, January 11—16, 1945, Averell Harriman Papers; "Press. Secretary of State, Washington," February 13, 1945, no. 177/2, February 13—17, 1945, Averell Harriman Papers; "Interpretative Report on Developments in Soviet Policy," February 15, 1945, 4, no. 176/8, January 28—31, 1945, Averell Harriman Papers; Andrew Nagorski, *The Greatest Battle: Stalin, Hitler and the Desperate Struggle for Moscow That Changed the Course of World War II* (New York, 2008), 247.
- 15 Beevor, *The Fall of Berlin*, 106—10, 194—97.
- 16 *FRUS: Yalta*, 717, 720, 777, 787, 792—93, 869—70, 973—74; *Крымская конференция*, 126—27, 152, 158—60, 250—51.
- 17 Eden, *The Reckoning*, 517.

Розділ 16. Трагедія Дрездена

- 1 Churchill, *Triumph and Tragedy*, 360; Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:1186—87.
- 2 Alanbrooke, *War Diaries*, xi—xxx, 658; Lord Moran, *Churchill at War*, 276.
- 3 *FRUS: Yalta*, 562—67; Mark Stoler, *Allies and Adversaries: The Joint Chiefs of Staff, the Grand Alliance, and U.S. Strategy in World War II* (Chapel Hill, NC, 2000), 219—30.
- 4 *FRUS: Yalta*, 562—65; "Present Relations between the United States Military Mission, Moscow and the Soviet Military Authorities," January 22, 1945, no. 176/7, January 21—27, 1945, Averell Harriman Papers.
- 5 *FRUS: Yalta*, 571; *Крымская конференция*, 51; John R. Deane, "Negotiating on Military Assistance, 1943—1945," in Raymond Dennett and Joseph E. Johnson, eds., *Negotiating with the Russians* (Boston, 1951), 4—8.
- 6 Alanbrooke, *War Diaries*, 656; *FRUS: Yalta*, 603; To Deane from the Joint Chiefs of Staff, January 18, 1945, no. 176/6, January 17—20, 1945, Averell Harriman Papers.
- 7 *FRUS: Yalta*, 603—5.
- 8 Kuter, *Airman at Yalta*, 145; там же, 645.
- 9 Kuter, *Airman at Yalta*, 150—51, 153, 169.
- 10 Michael Parrish, *The Lesser Terror: Soviet State Security, 1939—53* (Westport, CT, 1996), 178—80; Николай Власик, «Он вникал буквально во все» (Из дневников начальника личной охраны Сталина», *Наш современник*, № 10 (октябрь 2005).
- 11 Kuter, *Airman at Yalta*, 148; Leahy, *I Was There*, 301; Alanbrooke, *War Diaries*, 660; Владимир Булатов, *Адмирал Кузнецов* (Москва, 2006).
- 12 John R. Deane, *The Strange Alliance The Story of Peer Efforts at Wartime Co-operation with Russia* (New York, 1947) 255.
- 13 Alanbrooke, *War Diaries*, 656; *FRUS: Yalta*, 643—45, 689—90; To Deane from the Joint Chiefs of Staff, January 18, 1945, Averell Harriman Papers.
- 14 Stewart Halsey Ross, *Strategic Bombing by the United States in World War II: The Myths and the Facts* (Jefferson, NC, 2003), 180; Frederick Taylor, *Dresden: Tuesday, February 13, 1945* (New York, 2005), 383—84; Air Force Historical Studies Office, Historical Analysis of the February 14—15, 1945, Bombings of Dresden, <http://www.airforcehistory.hq.af.mil/PopTopics/dresden.htm>.

Розділ 17. Далекосхідний бліц

- 1 Gromyko, *Memoirs*, 114—16.
- 2 Geoffrey Jukes, *The Russo-Japanese War 1904—1905* (Oxford, 2002).
- 3 *СССР и германский вопрос*, 142—43.
- 4 *FRUS: Cairo and Teheran*, 554, 617—19; "Interpretative Report on Developments in Soviet Policy Based on the Soviet Press for the Period October 13—December 31, 1944," January 10, 1945, 7, no. 176/4, January 6—10, 1945, Averell Harriman

Papers, *СССР и германский вопрос*, 347—48; Tsuyoshi Hasegawa, *Racing the Enemy: Stalin, Truman and the Surrender of Japan* (Cambridge, 2005), 14—33.

5 *FRUS: Yalta*, 378—79.

6 Там же, 379—83, 385—88; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 92; Hasegawa, *Racing the Enemy*, 34, 313.

7 Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 90; *FRUS: Yalta*, 396.

8 *FRUS: Yalta*, 396—400; Hasegawa, *Racing the Enemy*, 27—33; Cray, *General of the Army*, 497—98.

9 *FRUS: Yalta*, 379—83, 385—88, 564, 567, 593—94, 607—8, 651—55; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 92; Kathleen Harriman to Mary, Yalta, February 4—10, 1945, no. 176/9, February 1—5, 1945, Averell Harriman Papers; To Deane from the Joint Chiefs of Staff, January 18, 1945, no. 176/6, January 17—20, 1945, Averell Harriman Papers; Kuter, *Airman at Yalta*, 156—58.

10 *FRUS: Yalta*, 698—99; Кузнецов, *Курсом к победе*, 450—52.

11 *FRUS: Yalta*, 766—71; Крымская конференция, 139—43; Bohlen, *Witness to History*, 196—97; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 238.

12 *FRUS: Yalta*, 733—34, 898.

13 *FRUS: Yalta*, 757—60; Deane, *The Strange Alliance*, 255.

14 Leahy, *I Was There*, 307.

Розділ 18. «Союзники не повинні обманювати»

1 Sarah Churchill, *Keep on Dancing*, 76; Cadogan, *Diaries*, 705—6.

2 Kuter, *Airman at Yalta*, 122—23; Cadogan, *Diaries*, 706.

3 Beettiger, Yalta Diary, 22.

4 Sarah Churchill, *Keep on Dancing*, 76; Cadogan, *Diaries*, 706—7.

5 Dinner menu in Yalta Conference, Miscellaneous, box 84, folder 8, Anna Roosevelt Halsted Papers, Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 219; Alger Hiss, *Recollections of a Life* (New York, 1988), 121; Sarah Churchill, *Keep on Dancing*, 76.

6 Sarah Churchill, *Keep on Dancing*, 76; Kathleen Harriman to Mary, Yalta, February 9, 1945, no. 176/10, February 6—9 1945, Averell Harriman Papers; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 219; Alanbrooke, *War Diaries*, 660.

7 Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7: 1186, 1196; Reynolds, Summits, 146; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 104—5.

8 Churchill, *Triumph and Tragedy*, 362—63.

9 Sarah Churchill, *Keep on Dancing*, 76—77; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 221; Harriman and Abel, *Special Envoy*, 415—16; Kathleen Harriman to Mary, Yalta, February 9, 1945, Averell Harriman Papers; Montefiore, *Stalin*, 483.

10 Amy Knight, *Beria: Stalin's First Lieutenant* (Princeton, 1995).

11 Kathleen Harriman to Mary, Yalta, February 9, 1945, Averell Harriman Papers; cf. Harriman and Abel, *Special Envoy*, 416 and Montefiore, *Stalin*, 483.

12 Pavel Sudoplatov and Anatoli Sudoplatov, *Special Tasks*, 225—26; Серго Берия. *Мой отец — Лаврентий Берия* (Москва, 1994). cf. Serigo Beria, *Beria, My Father: Inside Stalin's Kremlin* (London, 2001), 104; cf. Reilly, *Reilly of the White House*, 205—6.

13 Reilly, *Reilly of the White House*, 210; Serigo Beria, *Beria, My Father*, 104.

14 Serigo Beria, *Beria, My Father*, 93.

15 Там же

16 Там же, 69—132; Pavel Sudoplatov and Anatoli Sudoplatov, *Special Tasks*, 226; Andrew and Mitrokhin, *The Sword and the Shield*, 337—39; Gary Kern, "How 'Uncle Joe' Bugged FDR," *Studies in Intelligence* (unclassified edition) 47, no. 1 (2003): 19—31.

17 Cadogan, *The Diaries*, 707; Leahy, *I Was There*, 311; Alanbrooke, *War Diaries*, 660.

18 Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 221; Kathleen Harriman to Mary, Yalta, February 9, 1945, Averell Harriman Papers.

19 Churchill, *Triumph and Tragedy*, 361.

20 Moran, *Churchill at War*, 277; Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7: 1195.

21 Churchill, *Triumph and Tragedy*, 361.

22 Там же, 364; Moran, *Churchill at War*, 278.

23 Churchill, *Triumph and Tragedy*, 362; *FRUS: Yalta*, 798—99.

24 *FRUS: Yalta*, 798; Hiss, *Recollections of a Life*, 120.

25 Churchill, *Triumph and Tragedy*, 363.

Розділ 19. Капітуляція на польському фронті

1 Hopkins, "How Would You Like to Be Attached to the Red Army?" 30—37; Alanbrooke, *War Diaries*, 660.

2 Юрченко, *Ялтинська конференція*, 267—68.

3 *FRUS: Yalta*, 803—4, 842; Крымская конференция, 161, 173.

4 Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 223—24.

- 5 Там же, 224—25; *FRUS: Yalta*, 803—7; *Beria, My Father*, 106; *Molotov Remembers*, 53.
- 6 *FRUS: Yalta*, 842—43, 846—48, 850—55; *Крымская конференция*, 173—74, 177—81; Record of the Political Proceedings of the “Argonaut” Conference, 74—76; “Interpretative Report on Developments in Soviet Policy,” February 15, 1945, 4, no. 176/8, January 28—31, 1945, Averell Harriman Papers.
- 7 Record of the Political Proceedings of the “Argonaut” Conference, 80—82; Eden, *The Reckoning*, 518; Cadogan, *Diaries*, 707—8.
- 8 Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:1198.
- 9 Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 251—52; *FRUS: Yalta*, 872—73; *Крымская конференция*, 194—95; Record of the Political Proceedings of the “Argonaut” Conference, 84.
- 10 Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:1203.
- 11 *Крымская конференция*, 207—10; Record of the Political Proceedings of the “Argonaut” Conference, p. 93.
- 12 Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 258; *FRUS: Yalta*, 973—74.
- 13 *FRUS: Yalta*, 898—99; *Крымская конференция*, 213; Record of the Political Proceedings of the “Argonaut” Conference, 97; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 270—71; “observations conceiving the Crimean Declaration,” February 16, 1945, Poland, Ministerstwo spraw zagranicznych, box 98, folder 44, Hoover Institution Archives.
- 14 Harriman and Abel, *Special Envoy*, 412—13; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 215; Moran, *Churchill at War*, 283; Cadogan, *Diaries*, 707, 709; Eden, *The Reckoning*, 518; Bohlen, *Witness to History*, 192; Leahy, *I Was There*, 315—16.

Розділ 20. Доля Німеччини

- 1 *FRUS: Yalta*, 849—50, 854; *Крымская конференция*, 182—83; Record of the Political Proceedings of the “Argonaut” Conference, 77—78.
- 2 Briefing papers for Stettinius from the War Department, no. 15, NND 812006, record group 43: World War II Conferences, box 3: The Big Three Meeting, National Archives and Records Administration.
- 3 RU/US 2415 (OS) Okno TASS no. 1198, Hoover Institution Poster Collection.
- 4 Kuter, *Airman at Yalta*, 175.
- 5 *FRUS: Yalta*, 849, 856—57; *Крымская конференция*, 181—82.
- 6 Moran, *Churchill at War*, 274—75; *FRUS: Yalta*, 555; Bohlen, *Witness to History*, 184—85; Byrnes, *Speaking Frankly*, 25.
- 7 Harriman and Abel, *Special Envoy*, 402.
- 8 *FRUS: Yalta*, 899—900, 908; *Крымская конференция*, 214; Bohlen, *Witness to History*, 185; Moran, *Churchill at War*, 279—80.
- 9 Record of the Political Proceedings of the “Argonaut” Conference, 100; Ambassador Caffery to Harry Hopkins, February 15, 1945, box 337, book 10: Yalta Conference, no. 15, Hopkins Papers, Acting Secretary of State Grew to the President, February 3, 1945, Map Room, Presidential Trips, Crimea Conference, box 21, Argonaut 2, section 1A, Franklin D. Roosevelt Library, Bohlen, *Witness to History*, 184—85.
- 10 Ржевський, *Сталин и Черчилль*, 499; *FRUS: Yalta*, 702—4, 707, 807—9; *Крымская конференция*, 163—64; Record of the Political Proceedings of the “Argonaut” Conference, 64—65; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 229—32; Clemens, *Yalta*, 165—66.
- 11 *FRUS: Yalta*, 874—75, 885; *Крымская конференция*, 195—96, 198—99; Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:1207; Record of the Political Proceedings of the “Argonaut” Conference, 85—86.
- 12 *Крымская конференция*, 211; Record of the Political Proceedings of the “Argonaut” Conference, 94; Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:1205.
- 13 *FRUS: Yalta*, 901—3; Gromyko, *Memoirs*, 112—13; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 265; Moran, *Churchill at War*, 280.
- 14 *FRUS: Yalta*, 901—3, 909, 915—16; *Крымская конференция*, 215—16; Record of the Political Proceedings of the “Argonaut” Conference, 98—99; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, pp. 264, 265.
- 15 Hopkins Papers FDR Library Box 337, Book 10: Yalta Conference, group 24, folder 1, pp. 1—4; Moran, *Churchill at War*, 280—81.
- 16 *Крымская конференция*, 216; Gromyko, *Memoirs*, 113.
- 17 “Interpretative Report on Developments in Soviet Policy Based on the Soviet Press for the Period February 1945,” March 15, 1945, no. 177, March 16—19, Averell Harriman Papers 7; “Krivenko and Kobulov to Beria,” GARF, r-9401, op. 2, d. 9, fols. 227—29; Radio Bulletin no. 38, February 13, 1945, series 8, Clippings, Joseph Clark Grew Papers, Ms Am 1687.7, Houghton Library.
- 18 Record of the Political Proceedings of the “Argonaut” Conference, 94; *Molotov Remembers*, 60; John Gimbel, *Science, Technology, and Reparations: Exploitation and Plunder in Postwar Germany* (Stanford, CA, 1990).

Розділ 21. Визволена Європа

- 1 Kissinger, *Diplomacy*, 415.
- 2 *FRUS: Yalta*, 93—100; Stettinius, Roosevelt and the Russians, 88—89.
- 3 *FRUS: Yalta*, 860—62.
- 4 Там же, 848—49, 853—57; *Крымская конференция*, 156—57, 181—82, 186—89; Record of the Political Proceedings of the “Argonaut” Conference, 76—77; Bohlen, *Witness to History*, 191.
- 5 P. J. Stavrakis, *Moscow and Greek Communism, 1944—1949* (New York, 1989); David H. Close, ed., *The Greek Civil War, 1943—50: Studies of Polarization* (London, 1993).
- 6 “Mission to Athens,” *Time*, January 8, 1945; Churchill, *Triumph and Tragedy*, 286—89; Moran, *Churchill at War*, 253.
- 7 “The Speech,” *Time*, January 29, 1945; “Prime Minister Churchill’s Address in Commons on Relations among Britain, the US and the USSR,” *New York Times*, January 18, 1945.
- 8 Churchill, *Triumph and Tragedy*, 293; Earl of Halifax, from Washington to Foreign Office, January 6, 1945, FO371/47575/2896, PRO; “Press. Secretary of State, Washington,” February 13, 1945, no. 177/2, February 13—17, 1945, Averell Harriman Papers.
- 9 “Memo by Francis B. Stevens: Gleanings from Ehrenburg,” January 13, 1945, no. 176/5, January 11—16, 1945, Averell Harriman Papers.
- 10 *FRUS: Yalta*, 820—21, 845—46; *Крымская конференция*, 157, 197, 205—7; Record of the Political Proceedings of the “Argonaut” Conference, 66, 73—74; Walter E. Roberts, *Tito, Mihailović, and the Allies, 1941—45* (Durham, NC, 1987), 297—320; Clemens, *Yalta*, 260—62.
- 11 *Molotov Remembers*, 51; *FRUS: Yalta*, 848—49, 854, 868, 873, 884, 899—900.

Розділ 22. Приєднання імперії

- 1 Byrnes, *Speaking Frankly*, x; *FRUS: Yalta*, 844; Record of the Political Proceedings of the “Argonaut” Conference, 73.
- 2 Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:1166.
- 3 Leahy, *I Was There*, 313; *FRUS: Yalta*, 844—45; Moran, *Churchill at War*, 278—79; Eden, *The Reckoning*, 514.
- 4 Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 236—38; Kuter, *Airman at Yalta*, 172.
- 5 Eden, *The Reckoning*, 514; *FRUS: Yalta*, 845.
- 6 *FRUS: Yalta*, 345; Yonah Alexander and Allan Nanes, eds., *The United States & Iran: A Documentary History* (Frederick, MD, 1980), 77—80; Richard A. Stewart, *Sunrise at Abadan: The British and Soviet Invasion of Iran, 1941* (New York, 1988).
- 7 *FRUS: Cairo and Teheran*, 749.
- 8 Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 180—81; Abbas Milani, “Hurley’s Dream: How FDR Almost Brought Democracy to Iran,” *Hoover Digest*, no. 3 (Summer 2003): 144—52.
- 9 Ronald W. Ferrier, *The History of the British Petroleum Company* (Cambridge, 1982), 252—53; Martin Sicker, *The Middle East in the Twentieth Century* (Westport, CT, 2001), 156—58; “Interpretative Report on Developments in Soviet Policy Based on the Soviet Press for the Period October 13—December 31, 1944,” 7, January 10, 1945, no. 176/4, January 6—10 1945, Averell Harriman Papers.
- 10 *FRUS: Yalta*, 339.
- 11 Там же, 715.
- 12 «Из дневника И. М. Майского», у Ржешевский, *Сталин и Черчилль*, 508; *СССР и германский вопрос*, 608; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 180.
- 13 *FRUS: Yalta*, 333, 345, 500—501; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 65—66, 180—81; Eden, *The Reckoning*, 511.
- 14 *FRUS: Yalta*, 738—40; Ржешевский, *Сталин и Черчилль*, 494—95.
- 15 *FRUS: Yalta*, 810, 819—20.
- 16 Там же, 877.
- 17 Eden, *The Reckoning*, 515.
- 18 *FRUS: Yalta*, 982; Eden, *The Reckoning*, 515.
- 19 *Крымская конференция*, 211—12; Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:1205.
- 20 Eden, *The Reckoning*, 507—9.
- 21 *FRUS: Yalta*, 910—11.
- 22 Clemens, *Yalta*, 258—60; *FRUS: Yalta*, 903—4, 909—10, 916—17; Record of the Political Proceedings of the “Argonaut” Conference, 101—2.
- 23 Michal Sokolnicki to London, January 16, 1945, Michal Sokolnicki Papers, box 3, File: Diplomatic Correspondence and Reports, January—August 1945, Hoover Institution Archives.
- 24 *Final Entries 1945*, 191.
- 25 *Molotov Remembers*, 72—73.

- 26 Louise F. Estrange Fawcett, *Iran and the Cold War: The Azerbaijan Crisis of 1946* (Cambridge, 1992); Jamil Hasanli, *At the Dawn of the Cold War: The Soviet-American Crisis over Iranian Azerbaijan, 1941—46* (Lanham, MD, 2006).
- 27 "People," *Time*, July 16, 1945.

Розділ 23. Таємні домовленості

- 1 *FRUS: Yalta*, 557; Юрченко, *Ялтинская конференция*, 277—78.
- 2 Richard Connaughton, *Rising Sun and Tumbling Bear: Russia's War with Japan* (London, 2007).
- 3 Averell Harriman, "Statement Regarding Our Wartime Relations with the USSR, Particularly Concerning the Yalta Agreement," in Richard F. Fenno, ed., *The Yalta Conference* (Boston, 1955), 60—71; Harriman and Abel, *Special Envoy*, 398—99; *FRUS: Yalta*, 894—97; Bohlen, *Witness to History*, 197—98.
- 4 *FRUS: Yalta*, 984; Harriman and Abel, *Special Envoy*, 399; Meacham, *Franklin and Winston*, 317.
- 5 Memorandum of conversation, June 11, 1945, Points in Yalta Agreements Affecting Far East, Conversations, vol. 7 (28), Joseph Clark Grew Papers, MS Am 1687.3 v.7(28) Houghton Library.
- 6 *FRUS: Yalta*, 826; Churchill, *Triumph and Tragedy*, 390.
- 7 Churchill, *Triumph and Tragedy*, 388—90; Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:1205.
- 8 Eden, *The Reckoning*, 513—14.
- 9 Leahy, *I Was There*, 318; "President Roosevelt's Report to the Congress on the Crimea Conference," *New York Times*, March 1, 1945.
- 10 *FRUS: Yalta*, 966; Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:1208.
- 11 *FRUS: Yalta*, 557, 834, 857; Byrnes, *Speaking Frankly*, 40—41; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 282; Moran, *Churchill at War*, 277.
- 12 *FRUS: Yalta*, 927; *Крымская конференция*, 221.
- 13 *FRUS: Yalta*, 967—68; *Крымская конференция*, 260.

Розділ 24. Військовополонені

- 1 *Крымская конференция*, 210—11; Record of the Political Proceedings of the "Argonaut" Conference, 93—94.
- 2 Montefiore, *Stalin*, 379, 445—46, 452—53.
- 3 Beria and Merkulov to Stalin and Molotov, January 1, 1945, ГАРФ, р-9401, op. 2, d. 92, fols. 1—2; Бережков, *Как я стал переводчиком Сталина*, 340—48, 355—56.
- 4 Бережков, *Как я стал переводчиком Сталина*, 374; Gorbatink to Beria, March 5, 1945, GARF, r-9401, op. 2, d. 93, fol. 253.
- 5 Beevor, *The Fall of Berlin*, 73—74; Nikolai Tolstoy, *Victims of Yalta* (London, 1977), 25—41, 278—303; Marta Dyczok, *The Grand Alliance and Ukrainian Refugees* (Houndmills, UK, 2000), 17—22.
- 6 Deane, *The Strange Alliance*, 182—85.
- 7 Tolstoy, *Victims of Yalta*, 49—55, 62—63; Dyczok, *The Grand Alliance*, 23—25; Arie J. Kochavi, "From Cautiousness to Decisiveness: Changes in Soviet Negotiation Tactics toward the British during World War II," *East European Quarterly* 26, no. 4 (January 2003): 488—90.
- 8 Eden, *The Reckoning*, 484—85; Kochavi, "From Cautiousness to Decisiveness," 490; Ржешевский, *Сталин и Черчилль*, 476—77; Dyczok, *The Grand Alliance*, 39—40.
- 9 Deane, *The Strange Alliance*, 187—88; Tolstoy, *Victims of Yalta*, 80—82.
- 10 Deane, *The Strange Alliance*, 187—88.
- 11 Interpretative Report on Developments in Soviet Policy Based on the Soviet Press for the Period October 13—December 31, 1944," 8, no. 9, January 10, 1945, no. 176/4, January 6—10, 1945, Averell Harriman Papers; Deane, *The Strange Alliance*, 187—88.
- 12 Memorandum of Conversation, January 11, 1945, Subject: Mistreatment of Soviet Citizens, Conversations, vol. 6 (12), Joseph Clark Grew Papers, MS Am 1687.3, Houghton Library.
- 13 *FRUS: Yalta*, 413—16; Secstate to Amembassy, Circular, January 22, 1945, no. 176/7, January 21—27, 1945, Averell Harriman Papers; Memorandum of Conversation, January 5, 1945, Subject: Kravchenko Case, Conversations, MS Am 1687.3, vol. 6 (12), Joseph Clark Grew Papers; briefing papers for Stettinius from the War Department, 41 items, no. 1, Kravchenko case, NND 812006, record group 43: World War II Conferences, box 3, National Archives and Records Administration; Kochavi, "From Cautiousness to Decisiveness," 492—94.
- 14 Deane, *The Strange Alliance*, 188—89.
- 15 *FRUS: Yalta*, 863—66; *Крымская конференция*, 210—11; Record of the Political Proceedings of the "Argonaut" Conference, 93—94.
- 16 Cadogan, *Diaries*, 709; Tolstoy, *Victims of Yalta*, 93—97.
- 17 *FRUS: Yalta*, 863—65, 985—87; *Крымская конференция*, 282—300.

18 Soviet note of March 23, 1945, MS Am 1687.3, vol. 6 (44), Joseph Clark Grew Papers; Tolstoy, *Victims of Yalta*, 97—99, 139—40, 176—98, 322—28.

19 Bohlen, *Witness to History*, 199; Deane, *The Strange Alliance*, 182—201.

Розділ 25. Остання вечере

1 Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 272; Cadogan, *Diaries*, 708; FRUS: *Yalta*, 855; Moran, *Churchill at War*, 280—82; Churchill, *Triumph and Tragedy*, 390—91; Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:1208.

2 Yalta Conference: Miscellaneous, box 84, folder 8, Anna Roosevelt Halsted Papers; Bohlen, *Witness to History*, illustrations between 178 and 179; Юрченко, *Ялтинская конференция*, 288; Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:1208.

3 FRUS: *Yalta*, 921; Churchill, *Triumph and Tragedy*, 391.

4 FRUS: *Yalta*, 921—22; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 272—74.

5 Churchill, *Triumph and Tragedy*, 392.

6 FRUS: *Yalta*, 922—23.

7 Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 272—74.

8 Там же, 922—25; Churchill, *Triumph and Tragedy*, 392—93; Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:1208—9.

9 Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 275—76.

10 Churchill, *Triumph and Tragedy*, 392—93; Moran, *Churchill at War*, 285.

11 Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:1208—9.

12 Churchill, *Triumph and Tragedy*, 393; Moran, *Churchill at War*, 285.

Розділ 26. На фініші

1 Moran, *Churchill at War*, 281.

2 FRUS: *Yalta*, 557—58, 925—33; *Крымская конференция*, 220—23; Record of the Political Proceedings of the “Argonaut” Conference, 103—5; Moran, *Churchill at War*, 283; Leahy, *I Was There*, 319; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 279; Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:1210; Юрченко, *Ялтинская конференция*, 292—96.

3 ФРУС: *Ялта*, 926—29; *Крымская конференция*, 220—23, 263—74.

4 FRUS: *Yalta*, plate 8, 929, 930; Cadogan, *Diaries*, 709—10.

5 Sarah Churchill, *Keep on Dancing*, 77—78.

6 FRUS: *Yalta*, 931—33; *Крымская конференция*, 238—41; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 284; Юрченко, *Ялтинская конференция*, 299.

7 Elliott Roosevelt, ed., *FDR: His Personal Letters*, (New York, 1947), 4:1570; Boettiger, *Yalta Diaries*, 16; Harriman and Abel, *Special Envoy*, 417; FRUS: *Yalta*, 560; Moran, *Churchill at War*, 281; Reilly, *Reilly of the White House*, 215; Report to Congress by President Franklin D. Roosevelt in person to the congress on the Crimea Conference, *New York Times*, March 2, 1945, *Final Entries 1945*, 22.

8 Sarah Churchill, *Keep on Dancing*, 77—78; Moran, *Churchill at War*, 282—83; Mary Soames, ed., *Winston and Clementine: The Personal Letters of the Churchills* (Boston), 515; Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:1213—14.

9 Churchill, *Triumph and Tragedy*, 394; Moran, *Churchill at War*, 286; Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:1219; General Information Bulletin, no. 176/8, January 28—31, 1945, Averell Harriman Papers.

10 Kennan, *Memoirs*, 195—96.

11 Kathleen Harriman to Miss Marshall, Yalta, February 1, 1945, no. 176/9, February 1—5, 1945, Averell Harriman Papers; Майский, *Избранная переписка*, 2:156—57; А. В. Ханило, «Участники Крымской конференции в Чеховском доме», у С. В. Юрченко и др., ред., *Ялта 1945—2005: От биполярного мира к геополитике будущего. Материалы международного научного симпозиума* (Симферополь, 2005), 82—83.

12 Churchill, *Triumph and Tragedy*, 394—95; Moran, *Churchill at War*, 286; Кузнецов, *Курсом к победе*, 454—55.

13 В. Н. Шустов, «Ялтинская конференция в воспоминаниях ее участников», в Г. В. Саенко и др., ред., *Ялта, Потсдам, Вторая мировая. Материалы трех круглых столов, посвященных 60-летию Великой Победы* (Москва, 2006), 55—61; Churchill, *Triumph and Tragedy*, 395; Moran, *Churchill at War*, 291; Ржешевский, *Сталин и Черчилль*, 512—13; Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:1220—21.

Розділ 27. Дні надії

1 Anton Chekhov, *The Lady with the Dog and Other Stories*, trans. Constance Garnett (New York, 1917), 12.

2 Moran, *Churchill at War*, 283; Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, 870; Harriman and Abel, *Special Envoy*, 399; Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:1220; Reynolds, Summits, 139.

3 Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 295; Bohlen, *Witness to History*, 200.

- 4 Lord Ismay, *Memoirs*, 388; Cadogan, *Diaries*, 708—9; War Cabinet WM (45) 18th Conclusions, Minute 3, Confidential Annex, (February 12, 1945—5.30 p.m., CAB, 65/51, PRO).
- 5 Cadogan, *Diaries*, 708—9; Sherwood, *Hopkins and Roosevelt*, 870; Hiss, *Recollections of a Life*, 97, 118—21, 125; Leahy, *I Was There*, 322; Bohlen, *Witness to History*, 200; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 295—98.
- 6 Moran, *Churchill at War*, 284—85; Reynolds, *Summits*, 139.
- 7 СССР и германский вопрос, 608; Кузнецов, *Курсом к победе*, 448; Громыко, *Memoirs*, 112.
- 8 Molotov Remembers, 53; Громыко, *Memoirs*, 112—15.
- 9 Майский, *Избранная переписка*, 2:161; СССР и германский вопрос, 606—8.
- 10 Beria to Stalin, February 23, 1945, ГАРФ, г-9401, оп. 2, d. 93, fols. 135—82; А. И. Кокурин, «Охрана и хозяйственное обслуживание руководителей СССР, США и Англии», в Ялта 1945-2000: *Проблемы международной безопасности на пороге нового столетия*, ред. В. П. Каразин (Симферополь, 2001), 130—32; Юрченко, *Ялтинская конференция*, 308—11.
- 11 Георгий Жуков, *Воспоминания и размышления*, т. 3 (Москва, 1969), 290—91; Vladislav Zubok and Constantine Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev* (Cambridge, MA, 1996) 27—35.
- 12 Hiss, *Recollections of a Life*, 120.
- 13 Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:1228—36; Cadogan, *Diaries*, 716; War Cabinet, WM (45) 23d Conclusions, Minute 2, Confidential Annex, February 21, 1945—6.30 p.m, CAB, 65/61, PRD.
- 14 Statement by Winston Churchill to the House of Commons, February 27, 1945, http://www.ena.lu/statement_winston_churchill_house_commons_27_february_1945-020002923.html; Churchill, *Triumph and Tragedy*, 399—402; Gilbert, *Winston S. Churchill*, 7:1235.
- 15 Butler, ed., *My Dear Mr. Stalin: The Complete Correspondence of Franklin D. Roosevelt and Joseph V. Stalin*, ed. (New Haven, CT, 2005), 297.
- 16 Report to Congress by President Franklin D. Roosevelt on the Crimea Conference, March 1, 1945, <http://www.teachingamericanhistory.com/library/index.asp?document=658>.
- 17 *Final Entries 1945*, 7, 16, 22—23, 58—60.

Розділ 28. Східна Європа

- 1 Joseph Stalin, Order of the Day, no. 5, <http://www.ibiblio.org/pha/policy/1945/450223a.html>; Н. В. Новиков, *Воспоминания дипломата. Записки 1938—1947* (Москва, 1989), 280—83.
- 2 *My Dear Mr. Stalin*, 298—99.
- 3 Deane, *The Strange Alliance*, 189—97; Abel and Harriman, *Special Envoy*, 419—20.
- 4 *My Dear Mr. Stalin*, 300—302.
- 5 Deane, *The Strange Alliance*, 197—201; Abel and Harriman, *Special Envoy*, 420—23; Arthur M. Schlesinger Jr., “Foreword,” in Butler, *My Dear Mr. Stalin*, xv; Miscamble, *From Roosevelt to Truman*, 73—74.
- 6 Kathleen Harriman to Mary, March 8, 1945, Moscow, no. 177/9, March 7—10, 1945, Averell Harriman Papers.
- 7 Protocol of conversation: Harriman, Kennan, Page, Molotov, Dekanozov, Pavlov, January 8, 1945, Subject: Hungarian Armistice Negotiations, 6; no. 176/4, January 6—10, 1945, Averell Harriman Papers; George Kennan memo to Averell Harriman, January 13, 1945, and Averell Harriman letter to Andrei Vyshinsky, January 13, 1945, no. 176/5, January 11—16, 1945, Averell Harriman Papers.
- 8 Biographical information on Vyshinsky in NND 812006 record group 43: World War II Conferences, box 3, National Archives and Records Administration; Byrnes, *Speaking Frankly*, 49—53.
- 9 Pierre de Senarclens, *Yalta*, trans. Jasmer Singh (New Brunswick, NJ, 1987), 78—80.
- 10 Instructions to A. Clark Kerr, no. 177/3, February 18—22, 1945, Averell Harriman Papers; information telegram, Grew to Harriman, February 15, 1945, no. 177/4, February 23—25, 1945, Averell Harriman Papers; FRUS: Yalta, pp. 803—4, 973; Harriman and Abel, *Special Envoy*, 412.
- 11 Memorandum of Conversation, February 16, 1945, Subject: Crimean Conference, Conversations, vol. 6 (26), Joseph Clark Grew Papers, Houghton Library.
- 12 To the Secretary of State from the Acting Secretary, February 14, 1945, no. 117/2, February 13—17, 1945, Averell Harriman Papers; “Fortnightly Survey of American opinion on International Affairs,” Survey no. 21, February: First Half, February 20, 1945, no. 117/3, February 18—22, 1945, Averell Harriman Papers.
- 13 Record of the conversation between Polish ambassador and minister of state, February 12, 1945, F0371/47578/2896, 132—33, PRO; minutes of the meeting between Field Marshal Sir Harold Alexander, Supreme Allied Commander and Lieutenant-General W. Anders, Commander of Second Polish Corps, on January 17, 1945, F0371/47580/2896, 145—47, PRO.

- 14 Winston Churchill, "Poland," February 21, 1945, FO371/47579/2896, 137—38, PRO; "Letter from M. Mikołajczyk," Daily Herald, February 16, 1945; memo on Mr. Harvey's conversation with Mr. Romer, February 18, 1945, FO371/47579/2896, 218—20, PRO; Mr. Eden to Sir O. O'Malley, February 20, 1945, FO371/47579/2896, 125—26, PRO.
- 15 Churchill, *Triumph and Tragedy*, 399—402; Krystyna Kersten, *Jalta w polskiej perspektywie* (London, 1989), 105—6; Final Entries 1945, 7, 16.
- 16 British memo of February 18, 1945, FO371/47579/2896, 4042, PRO; TK, no. 177/3, February 18—22, 1945, Averell Harriman Papers; Correspondence between the Chairman of the Council of Ministers of the USSR, 1:331—32, 339—44; Kersten, *Jalta*, 111.
- 17 *Очерки истории Российской внешней разведки*, 4:618—62.
- 18 Haynes and Klehr, *Venona*, 53—54; Robert Louis Benson and Michael Warner, eds., *Venona: Soviet Espionage and the American Response, 1939—1957* (Washington, DC, 1996), 419—21, <http://www.nsa.gov/venona/venon00108.cfm#29>.
- 19 "Minutes of First Meeting of Polish Commission, Kremlin, February, 1945," 1, no. 177/4, February 23—25, 1945, Averell Harriman Papers; From Harriman for the Acting Secretary, February 24, 1945, no. 177/4, February 23—25, 1945, Averell Harriman Papers; *FRUS: Yalta*, 973.
- 20 "A Possible Line of Approach to the Setting up of the Poland Commission to Be 'Sold,' if Possible, to M. Molotov," February 22, 1945, no. 177/3, February 18—22, 1945, Averell Harriman Papers; Bohlen, *Witness to History*, 191—92; Kersten, *Jalta*, 114.
- 21 "Press. Secretary of State, Washington," February 13, 1945, no. 177/2, February 13—17, 1945, February 19, 1945, Averell Harriman Papers; To Secstate Washington, February 22, 1945, no. 177/3, February 18—22, 1945, Averell Harriman Papers.
- 22 Churchill, *Triumph and Tragedy*, 293—94.

Розділ 29. Шпигунські війни

- 1 Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 285—86; Edward Flynn to Helen Flynn, February 17, 1945, Moscow, Yalta Trip—Letters to Family, container 25, Edward J. Flynn Papers, Franklin D. Roosevelt Library; Kathleen Harriman to Mary, February 16, 1945, Moscow, special files, World War II, no. 177/2, February 13—17, 1945, Averell Harriman Papers.
- 2 Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 286—88.
- 3 Allen Weinstein and Alexander Vassiliev, *The Haunted Wood: Soviet Espionage in America—The Stalin Era* (New York, 2000), 269; Benson and Warner, *Venona*, 423; cf. <http://www.law.umkc.edu/faculty/projects/ffrials/hiss/hissvenona.html>; див. російський текст за посиланням <http://homepages.nyu.edu/~th15/russianvenona.html>, і його переклад на <http://homepages.nyu.edu/~th15/venonaretranslation.html>.
- 4 Allen Weinstein, *Perjury* (New York, 1997), 182—84; Weinstein and Vassiliev, *The Haunted Wood*, 5—12, 40—44, summarized in Theodore Draper, "The Case of Cases," *New York Review of Books* 44, no. 18 (November 20, 1997): 13—18; no. 19 (December 4, 1997): 16; John Earl Haynes, Harvy Klehr, and Alexander Vassiliev, *Spies, The Rise and Fall of the KGB in America* (New Haven and London, 2009), 1—31.
- 5 "Chief Clerk," *Time*, April 16, 1945; "Cast of Characters," *Time*, May 28, 1945.
- 6 Whittaker Chambers, "The Ghosts on the Roof," *Time*, March 5, 1945; Schlesinger, *Act of Creation*, 105.
- 7 Sam Tanenhaus, *Whittaker Chambers* (New York, 1997), 188—93; Weinstein, *Perjury* (1978), 344—47.
- 8 Draper, "The Case of Cases," *New York Review of Books* (November 20, 1997): 13—18; (December 4, 1997): 22—24.
- 9 Weinstein, *Perjury* (1997), 182—84; Weinstein and Vassiliev, *The Haunted Wood*, 5—12, 40—44; Eduard Mark, "Who Was 'Venona's' 'Ales'?" *Cryptanalysis and the Hiss Case*, *Intelligence and National Security* 18, no. 3 (Autumn 2003): 45—72; Eduard Mark, "In Re Alger Hiss: A Final Verdict from the Archives of the KGB," *Journal of Cold War Studies* 11, no. 3 (Summer 2009): 26—67.
- 10 Jerrold and Leona Schecter, *The Sacred Secrets: How Soviet Intelligence Operations Changed American History* (Washington, DC, 2002), 130—31.
- 11 Charles E. Bohlen, "Testimony Concerning Nomination as Ambassador to Russia," in Richard F. Fenno Jr., ed., *The Yalta Conference*, 2d ed. (Lexington, MA, 1972), 130—33; Bohlen, *Witness to History*, 194.
- 12 Susan Jacoby, *Alger Hiss and the Battle for History* (New Haven, CT, 2009).
- 13 Жуков, *Воспоминания и размышления*, 2:290—91.
- 14 Allen Dulles, *The Secret Surrender* (New York, 1966), 87—111.
- 15 Bradley F. Smith and Elena Agarossi, *Operation Sunrise: The Secret Surrender* (New York, 1979), 81—85.
- 16 Richard Breitman, "Record Group 263: Records of the Central Intelligence Agency. Records of the Directorate of Operations Analysis of the Name File of Guido Zimmer," <http://www.archives.gov/iwg/declassified-records/rg-263-cia-records/rg-263-zimmer.html>.
- 17 Smith and Agarossi, *Operation Sunrise*, 101—83.
- 18 Harriman and Abel, *Special Envoy*, 432—33.

- 19 Correspondence between the Chairman of the Council of Ministers of the USSR and the Presidents of the USA and the Prime Ministers of Great Britain during the Great Patriotic War of 1941—1945 vol. 2, Correspondence with Franklin D. Roosevelt and Harry S. Truman (August 1941—December 1945) (Moscow, 1957), 192—209; cf. Smith and Agarossi, *Operation Sunrise*, 108—11.
- 20 Марк Штейнберг, «Кто Вы, штандартенфюрер Штирлиц?» <http://www.russian-bazaar.com/cgi-bin/rb.cgi/f=mste&auth=1&n=29&y=2003&id=mste.2003.7.10.22.22.27.29.istina.15.37&back=1>.
- 21 *Очерки истории Российской внешней разведки*, 2:648. cf. там же, 194—95.
- 22 Roberts, *Stalin's Wars*, 243.
- 23 *My Dear Mr. Stalin*, 321.

Розділ 30. Розігруючи ялтинську карту

- 1 *My Dear Mr. Stalin*, 302—03, 321.
- 2 *FRUS: Yalta*, 990—92; Stettinius, *Roosevelt and the Russians*, 197—98; Clemens, *Yalta*, 223—40.
- 3 Memorandum of Conversation, March 29, 1945, Subject: Representation in World Organization, Joseph Clark Grew Papers, Houghton Library; *Conservations*, MS Am 1687.3 vol. 6 (45), Центральный державний архів вищих органів влади та управління України, фонд 1, оп. 16, спр. 33 (Документи Сан-Франциської конференції), фонд 4669, оп. 1, спр. 21, План бесіди Мануїльського і Коротченко по хозяйственным вопросам Наркомата иностранных дел СССР, 6 февраля 1944 г.; Leahy, *I Was There*, 341—42; Громуко, *Memoirs*, 152.
- 4 King, "Allied Negotiations," 590—91; *СССР и германский вопрос*, 609—19, 626.
- 5 *СССР и германский вопрос*, 597—600.
- 6 Там же, 626; Wilfried Loth, "Stalin's Plans for Post-War Germany," in Gori and Pons, eds., *The Soviet Union and Europe in the Cold War*, 24—25.
- 7 *My Dear Mr. Stalin*, 310—12.
- 8 Kersten, *Jalta*, 116—21.
- 9 *My Dear Mr. Stalin*, 318—21.
- 10 Information on the messages received by the Polish government, T no. 177/8, March 3—6, 1945, Averell Harriman Papers; Kersten, *Jalta*, 121—24; Davies, *Rising '44*, 459—70.
- 11 Bohdan Bociurkiw, *The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State, 1939—50* (Edmonton, 1996); Jaroslav Pelikan, *Confessor between East and West* (Grand Rapids, MI, 1990).
- 12 Hiss, *Recollections of a Life*, 121—22.
- 13 Kathleen Harriman to Mary, Yalta, February 10, 1945, no. 176/9, February 1—5, 1945, Averell Harriman Papers.
- 14 Serhii Plokhly, "In the Shadow of Yalta: International Politics and the Soviet Liquidation of the Ukrainian Catholic Church," in Serhii Plokhly and Frank E. Sysyn, *Religion and Nation in Modern Ukraine* (Edmonton, 2003), 66.
- 15 *Final Entries 1945*, 212.
- 16 Report by Kazimierz Papee, Polish Ambassador in Vatican, December 4, 1944, Poland Ambasada (France), box 5, file 2, Hoover Institution Archives, Stanford University; Harry Hopkins to John G. Winant, US Ambassador to Great Britain, September 4, 1944, box 337, book 10: Growing Crisis in Poland, Hopkins Papers, Franklin D. Roosevelt Library.
- 17 To Secretary of State, Washington, February 7, 1945, 3, no. 176/10, February 6—9, 1945, Averell Harriman Papers; "Press. Secretary of State, Washington," February 13, 1945, no. 177/2, February 13—17, 1945, Averell Harriman Papers.
- 18 Yalta Trip—Letters to Family, March 10, 1945, container 25, Edward J. Flynn Papers, Franklin D. Roosevelt Library; Memorandum of Conversation, February 22, 1945, Present Karpov, Flynn, Melby, no. 177/3, February 18—22, 1945, Averell Harriman Papers. Edward Flynn, *You're the Boss* (New York 1947), 190—95.
- 19 Plokhly, "In the Shadow of Yalta," 58—73.
- 20 *Восточная Европа в документах российских архивов*, 37—38.

Розділ 31. Після Рузвельта

- 1 Arthur Krock, "President Roosevelt Is Dead, Truman to Continue Policies," *New York Times*, April 13, 1945, 1; Smith, *FDR*, 633—36.
- 2 "War News Summarized," *New York Times*, February 14, 1945; "War News Summarized," *New York Times*, April 15, 1945; "Bugler: Sound Taps," *Time*, April 23, 1945; Conrad Black, *Franklin Delano Roosevelt: Champion of Freedom* (London, 2003), 1114—15.
- 3 Thomas M. Campbell and George C. Herring, eds., *The Diaries of Edward Stettinius, Jr., 1943—1946* (New York, 1975), 318—19.
- 4 Harriman and Abel, *Special Envoy*, 447—53.

- 5 Bohlen, *Witness to History*, 213.
- 6 Harry S. Truman, *Memoirs*, vol. 1, *Year of Decisions* (New York, 1955), 82; *Molotov Remembers*, 55; John Lewis Gaddis, *The United States and the Origins of the Cold War, 1941—1947* (New York, 2000), 203—5; Miscamble, *From Roosevelt to Truman*, 119—23.
- 7 Roberts, *Stalin's Wars*, 247.
- 8 Correspondence between the Chairman of the Council of Ministers of the USSR, 1:331—32.
- 9 Там же, 1:339—44.
- 10 Bohlen, *Witness to History*, 175—76.
- 11 Correspondence between the Chairman of the Council of Ministers of the USSR, 1:343—44.
- 12 Memorandum of Conversation, June 5, 1945, Subject: Alleged Firing on Soviet Balloons by American Ships at Murmansk, Conversations MS Am 1687.3 vol. 7 (25), Joseph Clark Grew Papers, Houghton Library.
- 13 Stanislaw Kot to Stanislaw Mikołajczyk, from San Francisco, May 14, 1945, 18, box 166, file 14, Stanislaw Mikołajczyk Papers, 18, Hoover Institution Archives, Stanford University.
- 14 Memorandum of Conversation, May 12, 1945, Conversations, vol. 7 (11), MS Am 1687.3 v. 7 (13), Houghton Library; Joseph Clark Grew Papers, Harriman and Abel, Special Envoy, 460; Miscamble, *From Roosevelt to Truman*, 133—35.
- 15 Miscamble, *From Roosevelt to Truman*, 135—43.
- 16 *Восточная Европа в документах российских архивов*, 222—23; Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, 894; Harriman and Abel, *Special Envoy*, 459, 463—75.
- 17 Kersten, *Yalta*, 124—73; Miscamble, *From Roosevelt to Truman*, 159.
- 18 Memorandum of Conversation, June 11, 1945, Points in Yalta Agreements Affecting Far East, Conversations, MS Am 1687.3 vol. 7 (28), Joseph Clark Grew Papers; Hasegawa, *Racing the Enemy*, 97—98.
- 19 Miscamble, *From Roosevelt to Truman*, 169—71; Schlesinger, *Act of Creation*, 109—11.
- 20 Lord Moran, Churchill at War, 336, 343; Byrnes, *Speaking Frankly*, 76—77; *Molotov Remembers*, 55; Miscamble, *From Roosevelt to Truman*, 180—202.
- 21 Gregor Dallas, *Poisoned Peace: 1945—The War That Never Ended* (London, 2005), 526—38; R. B. McCallum and Alison Readman, *The British General Election* (New York, 1964).
- 22 Byrnes, *Speaking Frankly*, 78; *Восточная Европа в документах российских архивов*, 359.
- 23 Byrnes, *Speaking Frankly*, 79—87; *Molotov Remembers*, 53; Miscamble, *From Roosevelt to Truman*, 207—17.
- 24 Hasegawa, *Racing the Enemy*, 177—214.

Епілог

- 1 “Winston Churchill’s Iron Curtain Speech,” <http://www.historyguide.org/europe/churchill.html>; Athan G. Theoharis, *The Yalta Myths: An Issue in U.S. Politics, 1945—1955* (Columbia, MO, 1970); Serhii Plokhy, “Remembering Yalta: The Politics of International History,” in Serhii Plokhy, *Ukraine and Russia: Representations of the Past* (Toronto, 2008), 213—39.
- 2 Davis, *No Simple Victory*, 9—72.
- 3 *FRUS: Yalta*, 501.
- 4 *Molotov Remembers*, 54.
- 5 Timothy Garton Ash, *The Polish Revolution: Solidarity*, 3d ed. (New Haven, CT, 2002), 3.
- 6 Winston S. Churchill, *Closing the Ring* (New York, 1962), 332.
- 7 Reynolds, *In Command of History*, 466—86.
- 8 Leszek Kolakowski, Edward Mortimer, Antony Polonsky, and Frank Roberts, “Yalta & the Fate of Poland,” *New York Review of Books* 33, no. 9 (May 29, 1986): 43—44.
- 9 *Восточная Европа в документах российских архивов*, 457—58; Roberts, *Stalin's Wars*, 249.
- 10 Bohlen, *Witness to History*, 176.
- 11 *The Memoirs of Richard Nixon* (New York, 1978), 621; Reynolds, *Summits*, 273—76.

ПРО АВТОРА

Сергій Плохій — професор історії й директор Українського наукового інституту Гарвардського університету, один із провідних фахівців з історії Східної Європи, член наукової ради «Українського історичного журналу». Лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка. Автор дев'яти книжок, зокрема бестселерів «Брама Європи», «Остання імперія» та «Убивство у Мюнхені. По червоному сліду». Найвідомішою роботою Сергія Плохія є книга «Ялта. Ціна миру».

**Видавництво «Клуб Сімейного Дозвілля»
пропонує розміщення реклами
на нашій книжковій продукції :
логотипи, закладки, флаєри, листівки,
буклети тощо.**

Наші конкурентні переваги:

- вашу рекламу буде представлено в найбільшій дистрибуційній мережі України (у 70 книжкових магазинах видавництва «КСД»);
- також на полицях понад 400 бізнес-партнерів (українські книгарні, продуктові та будівельні маркети);
- ви отримаєте доступ до широкої цільової аудиторії (читачі віком від 20 до 40 років, серед них основна частина — від 25 до 35 років; 55—60 % наших покупців становлять жінки);
- ми видаємо бестселери художньої та нон-фікшн літератури, які перебувають у топі вітчизняних книгарень.

З пропозиціями звертайтеся за адресою:

trade@ksd.ua

Степами Давньої Скіфії, битими чумацькими шляхами, темними стежками Холодного Яру, палаючими фронтами війн, мирними нивами тяглися й переривалися тернисті шляхи народів, що мешкали на території сучасної України. У цьому вирі подій виникали князівства, руйнувалися союзи, спалахували війни — історія українських земель упродовж двох з половиною тисячоліть зазнала багато трагічного й героїчного. Перегорніть сторінку й торкніться знайомого з дитинства та невідомого до останніх часів.

Оповідь охоплює широкий період історії України — від її зародка до найновіших часів, коли перед українцями постав доленосний вибір. Щоб зрозуміти тенденції, які лежать в основі поточних подій в Україні, та їхній вплив на світ, потрібно зрозуміти їхні витоки. Саме це і є головним задумом авторитетної новаторської книжки, написаної з надією, що історія допоможе зрозуміти сучасність і в такий спосіб вплинути на майбутнє.

У своїй праці Сергій Плохій розгадує таємницю легендарної «Історії русів». Цей текст називають одним з найважливіших і найвідоміших у модерній українській історії. Але попри це «Історія русів» мала всі ознаки національної містифікації. Сергій Плохій намагається сягнути самої суті тексту, не тільки з'ясувати, хто був його автором, а й пояснити внутрішню логіку і мету цієї історичної пам'ятки. Досліджуючи історію відкриття та публікації «Історії русів», автор звертається до епохи українського козацтва з початку XVI до початку XIX століття, шукаючи зв'язок між історією, міфом і націєтворенням від наполеонівських часів до наших днів.

Новий твір Сергія Плохія — «Убивство у Мюнхені. По червоному сліду». Автор на основі архівних матеріалів та протоколів суду пише історію одного з найвідоміших агентів КДБ, вбивці Степана Бандери і Лева Ребета, Богдана Сташинського. Детально і вичерпно описаний день, коли був убитий провідник ОУН, а також слідство, що велось після події.

Автор пропонує новий погляд на долю Сташинського, чия історія є головною у цьому творі. Це драма людини, яку держава змусила зрадити власну сім'ю, народ, навчила вбивати співвітчизників. Переконавши себе в тому, що служить вищій меті, Сташинський піднявся на вершину кілерської ієрархії, здобув визнання на найвищому рівні, але постав проти держави, яка контролювала його протягом усього життя.